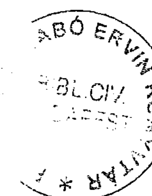
DIPLOMÁCIA – HÍRSZERZÉS – ÁLLAMBIZTONSÁG

Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Budapest, 2018

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara által 2017. október 12–13-án Budapesten megrendezett konferencia szerkesztett előadásai.

Szerkesztette: Andreides Gábor, M. Madarász Anita és Soós Viktor Attila

Felelős kiadó: a NEB Hivatalának főigazgatója
Olvasószerkesztő: Máté Tóth Zsuzsánna
Könyvterv: Varga Júlia
Nyomta: Gelbert Eco Print Kft.

ISBN 978-615-5656-23-1

TARTALOM

SOÓS VIKTOR ATTILA

Előszó

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 2017. október 12–13-án *Kinek a szolgálatában? Diplomácia és állambiztonság* címmel tudományos konferenciát rendezett Budapesten. Az esemény előkészítésében a NEB külügyi munkacsoportja játszott főszerepet, amely évről évre egy-egy speciális témát igyekszik fókuszpontba állítani és különböző szemszögből vizsgálat tárgyává tenni. A tanácskozáson arra a kérdésre kerestük a választ, hogy 1945–1990 között mit jelentett a diplomácia és az állambiztonság összefonódása Magyarországon – hogyan működtek együtt, kik ellen léptek fel, kiket akartak elhárítani, és kiket akartak együttműködésre bírni.

Rendezvényünkön nyolc tudományos intézet huszonhét kutatója számolt be eredményeiről, konferenciánk tehát nemcsak komoly diskurzusra adott lehetőséget, hanem egyfajta seregszemle is volt, azzal a céllal, hogy még szorosabb kapcsolatot alakítsunk ki a tudományos intézmények és az ország egyetemeinek munkatársai között.

Tanulmánykötetünkben a 2017 októberében elhangzott előadások szerkesztett változatait veheti kézbe a tisztelt Olvasó. Hankiss Ágnesnek, a Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet igazgatójának és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem tanárának bevezető tanulmánya után a szerzők alfabetikus sorrendjében olvashatók az írások. Néhány kolléga korábban máshol közölte előadását, így nem az összes konferencia-előadás került bele a kötetbe, ugyanakkor kiadványunk kiegészült olyan szöveggel is, amely szóban ugyan nem hangzott el a tanácskozáson, de témájában szorosan kapcsolódik vizsgálatunk tárgyához.

Szerkesztőtársaimmal, Andreides Gáborral és M. Madarász Anitával, a külügyi munkacsoport kutatóival jó szívvel és tanulságul ajánljuk az érdeklődők figyelmébe a munkacsoport első konferenciakötetét. Bízunk benne, hogy sikerül hagyományt teremtenünk, így a 2018. szeptember 19–20-i, *Magyarország külkapcsolatai, lehetőségei, diplomatái 1945 után* című tudományos tanácskozásunk eredményeiről hamarosan újabb könyvben számolhatunk be.

Soós Viktor Attila
a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja,
a külügyi munkacsoport vezetője

HANKISS ÁGNES

Hírszerzés és rendszerváltás

A washingtoni magyar rezidentúra kalandos évei (1988–1989)

A megnyitó előadás mint műfaj többnyire a konferencia témájának átfogó makrotörténeti bemutatását kínálja. Amikor a Nemzeti Emlékezet Bizottságának megtisztelő felkérését megkaptam, első nekifutásra magam is ilyesfajta megközelítésre készültem. De az igazság az, hogy miközben szedegettem össze a gondolataimat, azzal szembesültem, hogy magam, aki nem vagyok szaktörténész, nagy általánosságban csupán közhelyeket tudnék sorolni arról a nyilvánvaló összefüggésről, hogy a magyar diplomáciát hogyan szőtte át, a mozgásterét hogyan szabta meg a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai akarata és a kommunista állambiztonsági szolgálatok kapcsolódó háttérmunkája. Így hát – remélem, megbocsátják – visszatértem a személyes kaptafához, a mikrotörténelmi elemzések lélektani világához, amelyben, ahogy mondani szokták, mint cseppben a tenger, egy-egy esettanulmányban a mikrotörténések burkában tetten érhetővé válnak olyan jelenségek és folyamatok, amelyek önmagukon túlmutatva bevilágíthatnak egy-egy történeti korszak tágabb összefüggésrendszerébe is. Az elemzés tárgyául a rendszerváltás korának egyik sajátos mellékszínterét választottam, a washingtoni magyar rezidentúra utolsó éveit, amelyhez az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában megtalálható „Periszkóp" fedőnevű dosszié kínál tarka és tanulságos forrásanyagot.[1]

1 A konferenciát követően nem tudtam arról, hogy az előadásokat a Nemzeti Emlékezet Bizottsága kötetben tervezi megjelentetni, ezért időközben a washingtoni rezidentúra történetével már másutt, az emberi forrásokra épülő hírszerzés oktatásának a módszertanával

A rendszerváltást megelőző egy-két évben a magyar pártvezetés és a diplomáciai fedésben külföldi követségeken ténykedő állambiztonsági tisztek közötti, évtizedekre visszanyúló összhang megbomlik. A külpolitika irányítói meghallják az új idők új dalait: készülnek a nagy fordulatra és a beilleszkedésre abba a szövetségi rendszerbe, amelyet addig rendszerük és ideológiájuk fő ellenfelének tekintettek. Ugyanakkor a szovjet elvtársak éber tekintetének az árnyékában kell megtenniük politikai lépéseiket és előkészíteni a kapcsolatok alapjául szolgáló megegyezéseket, elsősorban az USA vezetésével. Az efféle kettős játék a nyílt diplomáciában tárgyalásokkal, simulékony nyilatkozatokkal és hangzatos ígéretekkel egyengethető. A hírszerzés azonban másfajta műfaj: felépítése és eredményes végrehajtása világos célképzet és ellenségkép híján, a sok évtizedes kondicionáltság szorításában elég nehézkesnek bizonyult. Főképpen úgy, hogy a párt külügyi vezetése az átigazolás buzgalmában nem szívesen avatta be az állambiztonsági rezidentúra tisztjeit a nagypolitikai egyeztetések kulisszatitkaiba. Sőt az iratokat olvasva úgy tűnik, hogy ha tehetik, nemegyszer bűnbakként tálalják fel őket az amerikai követelések asztalára. Vagy legalábbis elengedik a kezüket azok, akiknek addig a megrendeléseit voltak hivatva teljesíteni és végső soron a hatalmát szolgálni. Az amerikai fél pedig az „ostor és kockacukor" technikáját követve a magyar pártvezetéssel egyeztet és udvariaskodik, a rezidentúrát azonban célkeresztbe állítja, és olyasfajta lélektani hadviseléssel próbálja megroppantani, amelynek számos eleme, a szó kevésbé szigorú értelmében, beleillik a lélektani hadviselés mai fogalmába is. A lélektani hadviselés *(psyop – psychological operation)* fogalmának eredeti amerikai katonai értelmezése: *„Tervezett műveletek, amelyeknek az a céljuk, hogy a külföldi közönséghez eljuttassanak bizonyos információkat és jelzéseket azért, hogy befolyásolják az érzelmeiket, indítékaikat, gondolkodásukat és végső soron az idegen kormányok, szervezetek, csoportok és egyének viselkedését. A lélektani műveletek célja, hogy kialakítsanak vagy megerősítsenek olyan idegen magatartás- és viselkedésformákat, amelyek megfelelnek a kibocsátó céljainak."*

foglalkozó írásomban is foglalkoztam – amit itt csupán a korrektség kedvéért tartok szükségesnek jelezni (Humint-Retro. *Arc és Álarc,* 2018. tavasz–nyár).

A lélektani hadviselés nyomásgyakorló eszközei azonban, például a dezinformáció, a provokáció vagy a zavarkeltés, megjelenhetnek jóval szűkebb keretek között is, mint a hagyományos vagy az aszimmetrikus hadviselés nagy színterei.

Sajátos mikrokörnyezetben zajló *psyop* példája lehet a washingtoni magyar rezidentúra utolsó két évének kalandos története. A „Periszkóp" fedőnevű állambiztonsági dosszié dokumentumai arról tanúskodnak, hogy a végjáték idején az amerikai titkosszolgálat egyre erősebb lélektani nyomás alá helyezi a washingtoni magyar rezidentúra diplomáciai fedésben ott munkálkodó tisztjeit, akik igyekeznek ügynököket toborozni az amerikai kormányzati adminisztráció, a szolgálatok és a társadalmi élet különféle köreiből. Az amerikaiak szemében szálkát jelentő tevékenységük azonban a magyar pártvezetés számára is egyre kínosabbá válik. A rezidentúra tagjai kettős nyomás alatt tengetik két utolsó kinti évüket: az amerikaiak játszmás műveleteinek a célkeresztjében és a magyar politikai vezetés rosszallásától és fanyalgásától kísérve. *„A külszolgálatot teljesítő diplomaták olyan idegi feszültségben élnek, ami szinte lehetetlenné teszi a munkát. Egy esetben már súlyos egészségkárosodást (ideg-összeroppanás) is előidézett"* – számol be a helyzetről a rezidentúra egyik tagja (diplomatákon a teljes szövegkörnyezetben egyértelműen a diplomáciai fedésben dolgozókat értve). A rezidentúra munkatársai lassabban hallják meg az új idők új dalait, mint a diplomáciai testület nem fedett tagjai. A hazaküldött jelentések többségéből úgy tűnhet, mintha alig-alig érzékelnék, hogy az amerikai szolgálatok ellenük irányuló lépéssorozata sokkal inkább a nagypolitikai tárgyalásokat és alkufolyamatokat előkészítő lélektani színjáték, mint valóságos elhárító művelet. Áltatják magukat. Úgy hiszik, maradt számukra játéktér. Például a teljes mélységében máig megfejtetlen Dunagate-ügy elég sajátos értelmezésével: *„A diplomatafedéssel dolgozó hírszerző rezidentúráink [...] kivonásának kérdése a megbeszélésen egyáltalán nem merült fel. Azt azonban nem tartjuk kizártnak, hogy az ún. Dunagate lehallgatási ügyet a saját KÜM nem használja-e fel egy ilyen jellegű kezdeményezésre."*

Hasonlóan illuzórikus gondolatmenet köszön vissza például ebben a jelentésben: *„Az amerikaiak nyár végétől szinte mostanáig »melegen« tartották a Conrad-ügyet. Erre minden érintkezési formát Budapesten és itt egyaránt*

kihasználtak, szeptemberben jegyzéket, februárban ún. Talking Pointsot adtak át. Globális céljuk ezzel otthon éket verni a fegyveres testületek és az állami, politikai vezetés között, helyi konkrét céljuk pedig itteni rezidentúráink tevékenységének korlátozása volt. Ez utóbbi vonatkozásában értek is el célt, mert a fedőszerv vezetője a legrafináltabb eszközökkel és módszerekkel próbál elriasztani vagy eltanácsolni bennünket a hírszerző munkától. Ennél lényegesebbnek tartom azonban, hogy a KB itt járt külügyi osztályvezetője nyomatékosan felhívta figyelmemet mint a rezidentúra vezetőjét, hogy központommal kialakított új munkastílusunk értelmében álljunk le az operatív hírszerző akciókkal."

De akad olyan magyar hírszerző is, aki világosabban látja a szemük előtt folyó játszma igazi természetét: „*Saját véleményem az, hogy az amerikaiak szolgálataink hazai elszigetelésére irányuló politikai célt tartanak szem előtt, ezért számukra teljesen mellékes, hogy folytatunk-e hírszerző munkát valójában."* A következőkben csupán felvillantani van lehetőségem a nyomásgyakorlás eszköztárának néhány tipikus elemét.

TÁLALÁSOK ÉS PROVOKÁCIÓK

Egy példa erejéig érdemes még egy évet visszalépni az időben. Különös történet, amelynek az előzményei 1987 végéig nyúlnak vissza, és az ösztöndíjas képzésekre vonatkozó államközi szerződés kialakításával függenek össze.

A Magyarország és az USA között folyó tárgyalásokat amerikai részről az USIA-iroda készült tető alá hozni. Az USIA, azaz a United States Information Agency küldetése az volt, hogy előmozdítsa az amerikai kormány tengerentúli információs programjainak hatékonyságát, és csökkentse a szovjet befolyást mintegy százötven országban. Ők szervezték a Fullbright-ösztöndíjakat, de a hatókörükbe tartozott a Voice of America és a Szabad Európa Rádió tevékenysége is. Az elképzelések megvitatására meghívják a magyar követség munkatársait. A tárgyalásokon – amelyek egyre rejtélyesebb vonásokat mutatnak – elsősorban a rezidentúra fedett tagjai vesznek részt. Az első néhány alkalommal az amerikaiak részéről ketten vannak jelen: bizonyos

Paul Smith referens és bizonyos William James programszervező. Nemsokára azonban Smith referenssel már nemigen találkoznak: a kapcsolattartást teljes egészében Mr. James veszi át, aki azonban a tárgyalások közben egyre furcsább vizekre evez. Megkérdezi például a magyar rezidentúra „Baradlai" fedőnevű tagját, hogy bizonyos Olt elvtárs, aki éppen hazatért Magyarországra, hol fog dolgozni. Szeretné felhívni Olt elvtársat, hogy megnyugodjon, nincsen semmi baja, mivel azt állítják róla, hogy ő volt a magyar követség elhárítótisztje. A rezidentúra jelen lévő tagjai zavarban vannak, és vonakodnak megadni Olt elvtárs elérhetőségét. Mr. James azonban nem hagyja annyiban. Azzal érvel, hogy amennyiben nem tudja megcáfolni a feltevést Olt elvtárs valódi munkakörére vonatkozólag, az súlyosan kompromittálhatja őt, hiszen mindenki tudja, hogy jó viszonyban volt Olt elvtárssal. Némi latolgatás után a rezidentúra munkatársai megnyugtatják, hogy Olt elvtárs a Külügyminisztériumban fog dolgozni. De Mr. Jamest ez sem nyugtatja meg. Egy bárba invitálja „Baradlait": bizalmas témát szeretne felvetni. A bárban már nyíltabban beszél, és elmondja, hogy az amerikai külügyminisztérium hivatalos véleménye szerint Olt nem csupán a fedőszerv elhárítótisztje volt, de aktív hírszerző is, aki feleségével együtt azon ügyködött, hogy beszervezzenek egy amerikai „vakondot". Őt, Jamest pedig azzal piszkálják, hogy „személyes jó barátja egy magyar kém volt". Mr. James közben állandóan szidja az egész irodát, célirányosan próbálja aláásni a magyarok bizalmát az iroda egész működésével kapcsolatban. A rezidentúra emberei szeretnének találkozni az eredeti referenssel, Mr. Smithszel, aki azonban immár elérhetetlen. *„James viselkedése nehezen magyarázható mással, mint irányított szerepjátszással [...]. Emberileg teljesen indokolatlan, hogy James egy olyan embert védjen [Oltot], aki már nem szorul védelemre, mert végleg hazament. Ugyanakkor e hírlánc feltárásával súlyos illojalitást mutat hazájával, hivatalával szemben [...]. A dolgokat így szemlélve nem tudok más következtetésre jutni, mint tálalási kísérletre [...]. James olyan dolgokról mondott lényegi információkat, amelyek minden hírszerző szervet érdekelnek, de semmiképpen nem férnek el egy USIA Fulbright-ösztöndíjas hatókörzetében. A beszélgetés folyamán kiderült, hogy James – beosztott Fulbright-programszervező mivolta ellenére – az egész magyar intézményesített kapcsolatrendszert nevekre és intézményekre lebontva ismeri, sokkal jobban, mint*

én vagy azok az intézmények, amelyeknél fedőszervi munkámra felkészültem. Hasonló mértékben tájékozottnak tűnt szovjet, cseh, lengyel vonatkozásokban is [...]. A találkozó végén James biztosított arról, hogy a jövőben is mindig rendelkezésemre áll, s reméli, hogy én Magyarországról adok számára felvilágosítást. Ez utóbbi kérés természetesen hangzott el, semmilyen jelentős hangsúlyt nem kapott, s ennek megfelelően válaszoltam: »Szívesen, hiszen Magyarországot sem, miként más országot sem lehet csupán könyvekből, újságokból megismerni.« Megjegyzés: Az étteremben James hívott meg egy »kis kávéra« (60 cent), és az asztalt gondos körültekintés után választotta ki a huzatra hivatkozva. Ennek eredményeként az ajtó közelébe kerültünk, meglehetősen szellős helyre. Nem zárom ki, hogy beszélgetésünket rögzítette" – jelenti „Lugosi".

Amikor Mr. James sehogyan sem jut dűlőre velük, eszközt cserél: drasztikusan leépíti az addigi személyesebb kapcsolatot a magyar hírszerzőkkel. Azzal bünteti őket, hogy csakis szigorúan hivatalos ügyben hajlandó velük találkozni, se bárokban, se vendéglőkben, hanem kizárólag irodai helyiségekben. Ugyanez az elzárkózás figyelhető meg, fűzi hozzá a jelentés írója, más, kongresszusbeli kapcsolataiknak a magatartásában is. A kapcsolatmegvonás keményebb és megalázóbb formája, amely a végjáték korszakában egyre ismétlődik: a megbeszélt találkozón az amerikai fél nem jelenik meg, majd azzal mentegetőzik, hogy nem is délelőttről volt szó, hanem délutánról, avagy fordítva, esetleg korholja a másikat, hogy miért ácsorgott az utcán, majd ment haza, ahelyett hogy besétált volna az épületbe, és érdeklődött volna... kár, hogy nem tette, hisz ő ott volt bent, a szobájában.

A homály azonban nemsokára eloszlik: a szovjet baráti szervnél William Jamest régóta a CIA tisztjeként ismerik.

Közben magának az egész ösztöndíjprogramnak a folytatása is kétségessé válik, amit a magyarok a nagykövetváltással hoznak összefüggésbe. *„Rhinesmith nagykövet távozásáról ma sem tudni világosan, magától távozott, vagy megelőzte, hogy elküldjék. Feljelentések voltak ellene italozó életmódja, nőügyei miatt [...]. Távozása folytán igen kétséges, hogy az általa folytatott program egyáltalán fennmarad-e. G. Jewsbury, aki a folytonosságot biztosítja, nem állami szolgálatban áll, fizetését Soros György biztosítja. Az USIA-tól csak irodát, belépőigazolványt és egy munkatársat kap. »Konzultáns« minőségben hetente egy-két alkalommal megy csak be a USIA-hoz. Január második hetében, amikor Prágába és Budapestre utazik, útját a Soros által korábban felajánlott összegek maradékából fizetik. Budapesten, amikor a már beindított programok jövőjéről tárgyal, nem a USIA-t fogja képviselni, hanem az egyes programok mögött álló amerikai szervezeteket. Ha úgy tetszik, magánúton lesz, nem az USA kormánya nevében tárgyal!!!"* – idézet „Baradlai" jelentéséből.

FELAJÁNLKOZÓK

Kevésbé szövevényes, inkább csak „szúrópróbaszerű" tálalásokkal is idegesítik az amerikaiak a magyar rezidentúra munkatársait.

A titkosszolgálatok számára az egyik legnagyobb szakmai kihívást jelentik azok az átállók, felajánlkozók, akiket az angolszász szakirodalom „walk-in"-nek, azaz „besétálóknak" nevez (többségük az adott ország követségére „besétálva" kínálja fel szolgálatait). Őszinte felajánlkozás, avagy csali, azaz „tálalás" – nagyon nehéz eldönteni. Megállapítására James Jesus Angleton, a hidegháborús korszak neves elhárítója például sajátos technikákat dolgozott ki. Néhány „felajánlkozóval" is idegesítik a magyar állambiztonsági tiszteket az amerikai szolgálatok. Külön kézbesítésű expresszküldeményként, ámde kétnapos késéssel „Jack" aláírású levél érkezik a washingtoni magyar nagykövetségre. Jack elmondja magáról, hogy komoly katonai háttere van, a CIA Ground Forces-koordinátora mellett dolgozott, és ma is bejárása van katonai létesítményekbe, de meghasonlott, vonzódik a szocializmushoz, és ezért szeretne politikai menedékjogot kérni Magyarországon. Találkozóra hívja a konzult egy katonai pontossággal meghatározott helyre Pennsylvaniába. Minden körülmény a jelentkező valódisága ellen szól, ugyanakkor kizárni sem lehet, hogy tényleges felajánlkozó. Az ekkoriban javában zajló Conrad-ügy szorításában azonban a találkozást nem merik megkockáztatni. Ugyanez a döntés születik néhány másik hasonló esetben; például bizonyos Wells tengerészgyalogos ezredessel kapcsolatban is, aki telefonon ajánlja fel szolgálatait a magyar szerveknek.

PROVOKATÍV FIGYELÉS ÉS KÖVETÉS

„Nagykövetségünk az utóbbi időben, talán 1-2 hónapja állandó közvetlen megfigyelés alatt áll. Az épülettől kb. 50 méter távolságban, parkolóban álló gépkocsiból folyamatosan szemmel tartják épületünket, az itt dolgozók és a látogatók mozgását. A figyelés a munkaidő tartama alatt állandó, 3 gépkocsi rendszeresen váltja egymást. Ezenkívül egyes diplomata munkatársak figyelése is tapasztalható városbeli mozgásuk közben. Ezeken túl rendszertelenül, de feltűnő gyakorisággal megjelenik az épület előtt egy, a helyi telefontársaság jelzését viselő gépkocsi, és ellenőrzést végez a közeli telefonvonalakon. A fenti észleléseket eddig nem tettük szóvá az amerikai hatóságoknak."

Az 1989-es év elejétől fogva a rezidentúra embereinek a figyelése még intenzívebbé és nyíltabbá válik. Az egyik jelentésben például, amelyet a washingtoni rezidentúráról küldenek haza, nem csupán elpanaszolják a szaporodó zaklatásokat, hanem javaslatot tesznek ellenintézkedésekre is: *„1988. november 3-tól washingtoni rezidentúránk beosztottjait folyamatosnak mondható figyelés alá vonták. Több alkalommal figyelték washingtoni nagykövetünket is. A jelenlegi helyzet már nemcsak a hírszerző munkát akadályozza, hanem nagymértékben megnehezíti, zavarja a normális diplomáciai tevékenységet is. A fentiekben vázolt helyzet ellensúlyozására az alábbiakat javasoljuk: 1. A washingtoni külképviseletünk előtt folyamatosan parkol egy vagy két gépkocsi, amely diplomatáink épületből való távozását ellenőrzi, illetve dokumentálja a külképviselet ügyfélforgalmát. A külképviselet biztonsági megbízottja vegye fel a kapcsolatot a helyi biztonsági szolgálattal, és a terrorista veszélyre való hivatkozással kérje ezen gépkocsik ellenőrzését, a bennük tartózkodó személyek szándékainak kiderítését. 2. Az USA budapesti nagykövetségének néhány diplomatáját meghatározott – 10-15 nap – időtartamra vonjuk demonstratív figyelés alá. Javaslatunk engedélyezése esetén a Külügyminisztérium részére – amerikai tiltakozás esetére – megfelelő érvanyagot biztosítunk."*

A folytatást nem ismerjük, de vélhetőleg – a nagypolitikai folyamatok egészének ismeretében – erre aligha került sor. Egyszer korábban már próbálkoztak hasonlóval, ami elég balul végződött. Megszégyenüléshez vezetett – bizonysága az a meglehetősen provokatívan megfogalmazott rejtjeltávirat,

amelyben arról számolnak be, hogy Palmer csoportfőnök, későbbi budapesti nagykövet bekéreti a magyar ügyvivőt. *„Palmer Kuchel társaságában hangsúlyozottan hűvösen fogadott. Közölte, hogy az amerikai fél számára elfogadhatatlan és mélységesen felháborító provokáció történt tegnap, augusztus 7-én budapesti ügyvivőjükkel szemben. Kormánya nevében hivatalosan tiltakozik. Szóban hozzátette, hogy »megértik földrajzi helyzetünkből adódó helyzetünket, de reméli, hogy a provokációt felső politikai vezetésünk tudta nélkül hajtották végre«. Hozzátette még azt is, hogy a végrehajtás módja »primitív volt, komoly szolgálat ilyet nem tesz«. Az ügyvivő további zaklatása a kétoldalú kapcsolatok romlását fogja maga után vonni. Ezt követően Palmer írásban átadta szóbeli közlésének tartalmát (non-paper). Augusztus 7-én a magyar biztonsági szolgálatok részéről durva kísérlet történt az Egyesült Államok budapesti ideiglenes ügyvivőjének beszervezésére. Ez egy teljesen elfogadhatatlan tett. Ez összeegyeztethetetlen a magyar kormány legmagasabb szintjén elhangzott kijelentésekkel, amelyek szerint az önök politikája normális, sőt pozitív kapcsolatrendszerre való törekvés az Egyesült Államokkal, egyértelmű, hogy a zaklatás nem ismétlődhet meg. Az Egyesült Államok kormánya fel kell, hogy tegye a kérdést: Vajon a magyar kormány normális diplomáciai gyakorlatnak tekinti azt, amikor egy kormány szabályosan akkreditált ideiglenes ügyvivőjét megkísérlik beszervezni? Ugyancsak megkérdőjelezzük az érintettek ítélőképességét: biztos, hogy józan ítélőképesség alapján senki nem remélhette, hogy ez sikerre vezethet. Ennek alapján az érintettek egyetlen célja csak az lehetett, hogy megrontsák az amerikai–magyar kapcsolatokat egy botrányos provokáció segítségével. Közöltem Palmerrel, hogy az esetről nincs tudomásom, de közlését továbbítom Budapestre. Kifejeztem reményemet, hogy esetleg félreértésről van szó. Palmer erre kijelentette, hogy nincs félreértés, az eset az utcán, az amerikai nagykövetség közelében történt, és Smith ügyvivőnek pénzt ajánlottak az együttműködés fejében. Zaklatásra utaló jelek előbb is voltak, de nem akarták szóvá tenni. Palmer kifejezte reményét, hogy a hivatalos magyar válasz nem szól majd »félreértésről«."*

KÉT TŰZ KÖZÖTT

Az amerikaiak nem veszik túl komolyan a magyar kormány nyilatkozatait és fogadkozásait, a szovjetek pedig gyanakszanak, és nyomást gyakorolnak. *„Az USA Nemzetbiztonsági Tanácsának osztályvezetője felveti, hogy »a hamarosan Washingtonba látogató Kovács László külügyi államtitkár hozhatna magával valamilyen jelzést, szándékkinyilvánítást arra vonatkozóan, hogy a magyar titkosszolgálatok lazítanak a szovjet kapcsolatokon, és a jövőben nem a KGB irányításával vagy azzal nem szorosan együttműködve tevékenykednek [...]«. A fedőszerv vezetője a találkozó után nyomatékosan felhívta a figyelmemet, hogy célszerű lenne csökkenteni aktivitásunkat a hírszerző munkában. Nagyon fél attól, hogy az amerikaiaknak további adataik vannak [...]. A fedőszerv vezetője Zicsi et., most szervezés alatt álló Óceán fn. akciójához szükséges fedőszervi engedélyt felül akarta bírálni, és ígéretemet vette, hogy ott Zicsi nem hajt végre olyan jellegű feladatot, amivel »meg lehet bukni«."*

Az amerikaiak kitartanak amellett, hogy a magyar hírszerző szervek továbbra is a KGB irányítása és befolyása alatt állnak. A rezidentúra munkatársai azt az utasítást kapják, hogy *„szervezzék meg a baráti szolgálat képviselőjével a konspirált kapcsolattartás rendszerét. Zárják ki a találkozók telefonon történő megbeszélését és nyilvános helyen vagy lakásokban történő végrehajtását".* A kiutazó Kovács László az átigazolás buzgalmában azzal nyugtatja az aggodalmukat hangoztató amerikai kormánytisztviselőket, hogy tizenhat szovjet tanácsadó már elhagyta Magyarországot. A rezidentúra munkatársai úgy vélik, hogy Kovács László ezzel „a KGB-hez való viszonyunkat kívánta illusztrálni", és némi kételkedéssel fogadják az államtitkári bejelentést: *„Amennyiben ez nem felel meg a valóságnak, és az amerikaiak azt megtudják, az még komoly kellemetlenséget okozhat, egyrészt a kétoldalú kapcsolatokban, másrészt közvetett módon szervünk és a fedőszerv viszonyának."*

A politikai ukáz azonban nehezen kivitelezhető: *„A találkozókat eddig is a szovjet fedőszervben tartottuk, amire a jövőben sincs más mód, tehát konspiráltan nem oldható meg. Telefont eddig sem használtunk. Az időpontot mindig a baráti szerv küldönce útján egyeztettük, amikor Friend akart találkozni. Én az utóbbi időben nem kezdeményezek."* De mivel a szovjet baráti szerv munkatársai sem alszanak, a magyar rezidentúra tisztjei két tűz közé szorulnak. A szovjet hírszerzés együttműködési megbeszélést kezdeményez. A látogatást azonban különös jelenség kíséri. *„Munkatársunk az épületből kilépve a kb. 300 méterre parkoló gépkocsijához igyekezett, eközben felfigyelt arra, hogy egy teleobjektíves fényképezőgéppel felszerelt férfi több felvételt készít róla. Rezidensünk a körülményekből arra következtet, hogy a fotós vagy valamelyik újság munkatársa lehet, vagy a baráti szerv dokumentálta – egyelőre ismeretlen célból – a látogatást; legkevésbé az FBI részéről végrehajtott akciót feltételezi. Tekintettel arra, hogy a szovjetekkel folytatott kinti együttműködésünk eddig is csak formális volt, és a mostani helyzetben a kapcsolat puszta ténye is politikai kárt okozhat szervünknek, rezidensünk javasolja e kapcsolat fokozatos felszámolását."*

Az 1989 legvégén készült jelentésekben már tükröződik a felismerés: egy történelmi korszak immár véget ért. *„Jelentem, hogy rezidentúránk operatív biztonsági helyzetét egyre inkább a politikai tényezők határozzák meg, míg az állambiztonsági operatív motívum visszaszorulóban van."* Egy másik jelentésből, ugyanezekből a napokból: *„Tájékoztatásul közlöm, hogy a szovjet összekötő irodák munkatársai kiköltöztek valamennyi belügyi objektumból."*

Kérdés azonban – amelyre a választ talán sohasem fogjuk megtudni –, mi mindent vittek magukkal a kiköltözők, és mindaz, ami netán máig a birtokukban van, mire és hogyan használható a politikai nyomásgyakorlásnak abban a szürke zónájában, amelyben a zsarolás minden bizonnyal az egyik hathatós eszköz. Régi bűnnek hosszú az árnyéka – néha még napjainkban is közös dolgainkra vetül. Vagy mi volnánk azok, történetkutatók, a múltfeltárás rabjai, akik olykor árnyékra vetődünk?

Reméljük, hogy ez a konferencia is segíthet megválaszolni a kérdést.

ANDREIDES GÁBOR

Fordulópontok Száll József életútjában

Kérdések és lehetséges magyarázatok

BEVEZETÉS

Igaza van Száringer Jánosnak, amikor Magyarország 1945 utáni külpolitikai lehetőségeinek vizsgálatakor a „külpolitika" kifejezés helyett inkább a „nemzetközi kapcsolatok" vagy a „külkapcsolatok" terminusok használatára tesz javaslatot.[1] A distinkció indokolt, mert a második világháborút követően valóban illúzió volt csupán az önálló magyar külpolitika. Előfordultak ugyan időszakok, amikor kétségkívül nagyobb lehetőség nyílott a nemzetközi kapcsolatokban való aktívabb részvételre, a külkapcsolatok tevőleges és – ami ennél is fontosabb – szuverén alakítására, ám mindent egybevetve: a független cselekvés hosszú évtizedekig lehetetlennek bizonyult.

Ettől függetlenül az elmúlt hat évtizedben akadtak magas rangú diplomaták, akik az aktuálpolitika megszabta keretek között próbálták az ország nemzetközi kapcsolatait legjobb lelkiismeretük és tudásuk szerint intézni. Sorsuk szinte mindig az ellehetetlenülés, állásvesztés, majd – szerencsés esetben – emigráció lett. Szegedy-Maszák Aladár Washingtonban szolgált, a ró-

1 A javaslat szóban is elhangzott a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Külügyi Munkacsoportjának 2017. október 12–13-án az ELTE BTK épületében megtartott *Kinek a szolgálatában? Diplomácia és állambiztonság* című konferenciáján, illetőleg Száringer 2016, 15–16.

mai követséget dr. Kertész István vezette, Gordon Ferenc pedig Bernben, a svájci kormány mellett képviselte Magyarországot. 1947-ben mindhárman a fenyegető kommunista hatalomátvétel miatt mondtak le tisztségükről és maradtak külföldön.[2]

A magyar diplomáciai kar a második világháborút követően nagymértékben átalakult. A fegyveres harcok befejeztével sok helyen kellett teljes egészében, a megváltozott külső tényezők figyelembevételével újjászervezni az ország külképviseleteit.[3] Ehhez a munkához képzett diplomáciai karra lett volna szükség, hozzáértő diplomaták azonban egyre kevésbé álltak rendelkezésre. A háború szétzilálta az ország külképviseleti rendszerét. 1944-ben Magyarország német megszállása miatti tiltakozásuk jeléül sorban mondtak le megbízatásukról vezető magyar diplomaták, és vonultak emigrációba. Bakach-Bessenyey György a berni nagykövetség éléről távozott 1944 márciusában, a szentszéki magyar követ, Apor Gábor júniusban állt föl a helyéről. Hennyey Gusztáv külügyminisztert az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet csődjét követően tartóztatták le a nyilasok. Szentmiklóssy Andort, a külügyminiszter állandó helyettesét a német megszállók szintén letartóztatták, majd Dachauba szállították, ahol életét vesztette.

A harcok végeztével a Külügyminisztérium hivatali apparátusának újjászervezése, a személyi, anyagi, tárgyi feltételek megteremtése fontos megoldandó feladattá vált. Ami a személyzeti politikát és az új diplomaták kiválasztását illeti, *„szem előtt tartandó, hogy nem jöhetnek figyelembe azok, akiknek személye politikailag alkalmatlan. Ennek megítélésénél egyebeken kívül döntő súllyal kell figyelembe venni az egyeseknél erősen észlelhető »kimenekülési*

2 Rövid életrajzukat lásd Baráth–Gecsényi 2015, 266., 200., 174–175., illetőleg lásd visszaemlékezésüket Szegedy-Maszák 1996; Kertész 1995. Gordon Ferencnek magyarul nem jelentek meg a visszaemlékezései. A második világháború végétől a követi lemondásáig tartó időszakkal kapcsolatban lásd a Buenos Airesben 1948-ban angol nyelven megjelent *Report on the Real Events in Hungary from the Beginning of 1945 to the End of 1947* című munkáját.

3 MNL-OL XIX-J-1-r Küm titkárság, 1945–1946 (2d). Kemény Ferenc min. titkár feljegyzése a külképviseletek felállításával kapcsolatos személyi, anyagi és szervezési kérdések megoldása tárgyában, 1945. augusztus 7. A minisztérium 1945 nyarán elsősorban nyolc városra (Moszkva, London, Washington, Párizs, Bécs, Prága, Bukarest, Belgrád) koncentrált.

ösztönt«"[4] – fogalmazott egy előterjesztés. A munkatársak kiválasztásánál a politikai megbízhatóság alapvető fontosságúvá, szinte kizárólagossá vált. Ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a külszolgálatra kerülő „új generáció" az ország nemzetközi kapcsolatainak képviseletekor sokáig a budapesti központ teljes megelégedésére tevékenykedett. Mindaddig, amíg vélt vagy valós politikai csalódás vagy más okok miatt közülük is sokan idegenben maradtak, a korabeli terminológia szerint „disszidáltak". Amikor példának okáért Radványi János, a washingtoni magyar nagykövetséget vezető diplomata 1968-ban elhagyta állomáshelyét, és politikai menedékjogot kért a fogadó országban, tettét sokan hazaárulásnak minősítették. Köztük volt kollégája, a Magyarország római nagykövetségét irányító Száll József is, aki felháborodott szavakkal ítélte el Radványi disszidálását.[5] Alig telt el két rövid esztendő, és a római nagykövet sem állt ellen a „kimenekülési ösztön" okozta kísértésnek.

KÉRDÉSEK

1970. október 4-ének délutánján négy óra körül a komáromi közúti határátkelőhelynél az országból való kilépésre jelentkezett a CD 19202 diplomata-rendszámú személygépkocsi. Az autóban hárman ültek. A határőr a diplomatákra vonatkozó megkülönböztetett eljárással folytatta le a kiléptetést, aminek az a lényege, hogy a művelet a lehető legrövidebb ideig tartson, ám alapos legyen. A kocsi, miután belépett Csehszlovákiába, Pozsony irányába folytatta az útját.[6] A benne ülők – Száll József, Péter János külügyminiszter személyes tanácsadója, Magyarország korábbi római nagykövete, gyermeke,

4 Uo.

5 ÁBTL 3.1.9. V-159771/2 26–27. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Készült: 1971. január 12. II. ker., Gyorskocsi utca 31. A tanú neve: Miklós János.

6 ÁBTL 3.1.9. V-159771/2. 58. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Készült: 1971. január 9. II. ker., Gyorskocsi utca 31. A tanú neve: Blaskó József határőr százados.

valamint Száll Józsefné Bürger Gertrúd fotóriporter[7] – nem voltak bizonyosak abban, hogy egyhamar visszatér(het)nek Magyarországra.

Bögehold (Száll) József 1921. június 16-án született Budapesten, egy lutheránusból katolikussá lett, német eredetű család második gyermekeként.[8] Tagja volt a második világháborút követően pozícióba kerülő – a diplomáciával „menet közben" megismerkedő – új nemzedéknek. Karrierje negyedszázadon át töretlenül emelkedett: Svájc, Párizs, Peking, Jakarta és Róma voltak az állomáshelyei. Az egykori „sztárdiplomata" személye a mai napig heves reakciókat vált ki azokból, akik ismerték őt, együtt dolgoztak vele. Pályakezdőként kulcsszerepet játszott a svájci magyar követség „átjátszásában" a Magyar Kommunista Párt számára.[9] Tette ezt úgy, hogy tevékenységével nagyon komoly feladatokat adott az alpesi ország szövetségi rendőrségének, felderítő szolgálatának. Nem is csoda, hogy amikor 1950 őszén végleg elhagyta Svájcot, a távozásáról tudósító dokumentumon egy kézírásos feljegyzés is szerepel: „Végre."[10] Nyolc évig képviselte Magyarországot Olaszországban. Több cikluson át tartó diplomáciai szolgálatok ugyan nem voltak ismeretlenek a keleti blokk országaiban – ne feledjük, hogy Anatolij Dobrinyin két évtizedig vezette a Szovjetunió washingtoni nagykövetségét –, de mindenképpen figyelemre méltó volt. 1969-ben már rebesgették, majd a következő évre biztossá vált: Száll József számára nem lesz harmadik lehetőség. A római magyar képviselet vezetőjét 1970 nyarán érdemei elismerése mellett fölmentették hivatalából, és hazahívták. Ez a történet ismert. Hazatérését követően nem sokkal magas rangú diplomataként „disszidált", és politikai menedékjogot kért a NATO- és Közös Piac-tagország Olaszországban. Amit homály fed, az a disszidálás oka. Miért, milyen események vezettek oda, hogy Száll

7 http://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201201/hungarian_out_4_resz?PHPSESSID =cdd83f090df486e450cf4138ee70577a, 2018. január 3.

8 ÁBTL 3.1.9. V-159771/1. 178. o. Száll József önéletrajza (pontos dátum nélkül) d. n. Bátyja, Károly 1920-ban, húga, Klára 1923-ban született Budapesten.

9 Száll svájci külszolgálatáról sokan írtak. A teljesség igénye nélkül: Nagy 1990; Tréfás 2013.

10 Schweizerisches Bundesarchiv BAR E4320B 1978/121_11 C 08-2740 Szall, Josef. A svájci külügyminisztérium levele a szövetségi ügyészségnek, 1950. október 11.

József disszidáljon; mi történt közvetlenül azt megelőzően, illetőleg azt követően, hogy elhagyta az országot?

Mindezen megfogalmazott kérdésekre már a kortársak is szerettek volna megnyugtató választ kapni, azonban reményeikben csalatkozniuk kellett. Nincs ez másképpen ma sem. Negyvennyolc évvel az egykori misszióvezető disszidálását követően és tizennégy esztendővel a halála után sem csökkent a személyét körülvevő titokzatosság. A vele kapcsolatos tisztánlátást az sem segíti, hogy neve 1970 után fölmerült az Olaszország szoros ellenőrzését célul kitűző jobboldali állam létrehozásában gondolkodó szervezet, a Propaganda 2 (P2) szabadkőműves-páholy[11] botrányában. Mi is volt ez a páholy, és milyen szerepet játszott a „kis hidegháború" éveiben Olaszországban?

A 19. századi alapítású P2 szabadkőműves-páholy a múlt század hetvenes éveiig a legnagyobb itáliai páholy (Grande Oriente d'Italia) közvetlen befolyása alatt állt. 1975-ben, amikor Licio Gelli lett a P2 nagymestere, ez a függőségi kapcsolat jócskán veszített jelentőségéből.

Licio Gelli arezzói vállalkozó különös alakja volt az elmúlt hatvan év olasz történelmének. Az 1919-ben született Gelli fiatalon csatlakozott Benito Mussolini rövid életű szociális köztársaságához (Repubblica Sociale Italiana). A fasiszta meggyőződését soha meg nem tagadó – *„Sono fascista e morirò fascista"*[12] – üzletembert Európa, sőt a világ legkülönbözőbb titkosszolgálataival hozták hírbe. Személyében olyan komoly politikai kapcsolatokra szert tett, befolyásos polgárt tarthattunk számon, aki a P2-t is nagy hatalmúvá tette.

11 A Propaganda 2 páholy szerteágazó és igen bonyolult történetéről magyarul lásd Faragó 1985. Umberto Eco a *Magyar Narancs* című lapnak nyilatkozva pedig arra hívta fel a figyelmet: „Noha a P2, az olaszországi terrorizmus és az ezekhez kapcsolódó bűncselekmények kora leáldozott, én úgy sejtem, hogy a háttérben valami mégiscsak folytatódott és mind a mai napig folytatódik." http://magyarnarancs.hu/konyv/minden-paranoias-engem-uldoz-97614, 2018. január 5.

12 Televíziós interjúban jelentette ki: „A fasizmus alatt születtem, a fasizmussal tanultam, a fasizmusért harcoltam, fasiszta vagyok, és fasisztaként fogok meghalni." https://www.youtube.com/watch?v=nezOs_V4nNs, 2016. március 15.

A páholy elsősorban erősen antikommunista funkciójú, pártok és bürokrácia feletti informális összekötő szervezetként működött az akkori Itáliában. A P2-vel kapcsolatban felmerül az USA szerepe, ugyanis a hidegháborús Olaszországban egész egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy az Egyesült Államok ne tudott volna a páholyról, sőt ne bátorította volna egy ilyen szervezetet. A P2 veszte akkor következett be, amikor 1981. március 17-én a pénzügyőrség (Guardia di Finanza) nyomozói a reggeli órákban egyszerre több helyszínen mindenre kiterjedő házkutatást tartottak, amelynek tárgya részben vagy egészében, de kapcsolódott Michele Sindona szicíliai bankárhoz és üzleteihez. Sindona kiterjedt kapcsolatokat ápolt az olasz szervezett bűnözéssel, banktulajdonosként pénzmosással, illegális pénzügyi manőverekkel foglalkozott. Pénzintézete, a Banca Privata Finanziaria körül idővel egyre többször bukkantak fel különféle titkos szervezetek, sőt magának a Szentszéknek is zavaros pénzügyletei. Giuliano Turone és Gherardo Colombo vizsgálóbírók a vizsgálódásuk során egyre többször találkoztak Licio Gelli arezzói vállalkozó nevével. A pénzügyőrség említett házkutatásai egy frosinonei kisebb gyárban, a római Hotel Excelsiorban és a Gelli feleségéről elnevezett arezzói Villa Wandában nem jártak különösebb eredménnyel. Az Arezzo közelében található Castiglion Fibocchi – szintén Gelli érdekeltségének számító – ruházati üzemében azonban már másként alakultak a dolgok. Annyira váratlanul érte a kiszálló nyomozókat mindaz, amivel szembesültek, hogy hirtelen nem is tudták, mitévők legyenek: hosszú telefonos egyeztetés kezdődött az eljáró pénzügyőrök vezetője és a milánói ügyészek között. Mihez kezdjenek a több száz ismert és fontos nevet tartalmazó, hosszú listával?

Kik is voltak a páholy tagjai? Kereszténydemokrata, republikánus, liberális, szocialista, szociáldemokrata és szélsőjobboldali (Movimento Sociale Italiano[13]) képviselők-szenátorok, államtitkárok, tartományi elnökök, magas rangú képviselők, újságírók (Mino Pecorelli), bankárok (Roberto Calvi, Michele Sindona), diplomaták, az olasz kémelhárítás, a hadsereg különböző fegyvernemeinek vezetői, későbbi politikusok (Silvio Berlusconi).[14] Méltán mondhatta Licio Gelli: *„A P2-vel a kezünkben volt Olaszország. Velünk volt a hadsereg, a pénzügyőrség, a rendőrség, mindegyiket egyértelműen a tagok irányították.”*[15] És a névsorban tehát – nem egyedüli külföldiként – ott volt Száll József is mint a milánói Montedison gazdasági-pénzügyi nagyvállalat tanácsadója.[16]

Figyelemre méltó, hogy néhány évvel a lista 1981-es nyilvánosságra kerülése előtt a Belügyminisztérium III/I-6. Osztályának, vagyis a Hírszerző Csoportfőnökségnek a tájékoztatással, értékeléssel és elemzéssel foglalkozó részlege egy szigorúan titkos és különösen fontos feljegyzésben a következőkről értesített: *„Adataink szerint az olasz különleges szolgálatok fedőszervül használják fel a Montedison céget. A Montedison cég »Corest-Euroest« elnevezéssel speciális kereskedelmi – valójában elhárító és hírszerző – osztályt hozott létre, mely a szocialista országokkal foglalkozik. [...] Az osztály dolgozóinak fő feladata kapcsolatok létesítése a szocialista országok képviselőivel, munkájuk természetének és állambiztonsági szervekhez való esetleges felfedése céljából.”*[17]

Mikor, miért csatlakozott a szocialista Magyarország egykori diplomatája egy deklaráltan antikommunista szabadkőműves-szervezethez? Az 1981-es

13 Az 1946-ban alapított Olasz Szociális Mozgalom (Movimento Sociale Italiano – MSI) sohasem tagadta fasiszta gyökereit. A pártot olyan, az 1943 és 1945 között létezett fasiszta államhoz, az Olasz Szociális Köztársasághoz (Repubblica Sociale Italiana) kötődő személyek alapították, akik a későbbiekben az Olasz Szociális Mozgalom vezető politikusai lettek (Giorgio Almirante, Pino Romualdi), és évtizedekre meghatározták a párt politikáját és arculatát. Az MSI a hetvenes évek elején egyesült az olasz monarchisták két vezető pártjának egyesüléséből 1959-ben megszületett Partito Democratico Italiano di Unitàval, ezzel együtt névváltozáson ment keresztül, és megalakult a Movimento Sociale Italiano-Destra Nazionale. A pártról bővebben lásd Nuber István: *„Új” párt születése az olasz jobboldalon.* http://publikon.hu/application/essay/178_1.pdf, 2018. január 7.

14 A nyilvánosságra hozott P2-lista viszonylag sok helyen elérhető, mi ez alkalommal a következő oldalon található névsort használtuk: http://www.strano.net/stragi/stragi/p2/elep2.htm, 2018. január 9.

15 http://www.repubblica.it/2008/10/sezioni/politica/gelli-rinascita/gelli-intervista/gelli-intervista.html, 2016. március 16.

16 http://www.strano.net/stragi/stragi/p2/elep2.htm#S, 2018. január 17.

17 ÁBTL-3.2.5.0-8-500/1. „Lagúnás”, Olaszországra vonatkozó speciális szolgálati anyagok. A Belügyminisztérium III/I-6. Osztály feljegyzése. Tárgy: A Montedison olasz nagyvállalat felhasználása a különleges szolgálatok fedésére. Budapest, 1977. október 7.

leleplezódés után a botrány kivizsgálására parlamenti vizsgálóbizottság alakult. A kereszténydemokrata Tina Anselmi vezette testület 1985-ben fejezte be a munkát, és az ezt követően közzétett jelentése sokat elárul a disszidálás körülményeiről. Mikor lett hivatalosan a P2 tagja a volt nagykövet? Száll 1975. november 27-én Rómában a „Nagy Építőmester"[18] jelenlétében „szabadon, őszintén, a lélek teljes és mély meggyőződésével, abszolút és visszavonhatatlan akarattal"[19] tette le a szabadkőműves-esküt, és lett tagja hivatalosan a P2 páholynak. Minden csatlakozni szándékozónak nyilatkozatot kellett kitöltenie, amelyben alapvető adminisztratív információk és adatok mellett olyan kérdésekre is választ kellett adnia, mint például politikai irányultsága. Száll József erre a kérdésre a „demokrata" választ adta.[20]

EGY A LEHETSÉGES MAGYARÁZATOK KÖZÜL

Gelli 1975. szeptemberi feljegyzése szerint Száll 1969-ben („önként/önszántából") hagyta el a diplomáciai szolgálatát, mert a marxista eszméket, gondolkodást és szokásokat nem tudta tovább vállalni. Szállt alkalmasnak és érdemesnek találta arra, hogy „belépjen, és tagja legyen a szervezetnek".[21] A nem hivatalos kapcsolat vajon mikorra datálható, és mi szüksége volt a P2-nek Száll Józsefre, és fordítva?

1970 októberében új vezetőt neveztek ki a Servizio Informazioni Difesa (SID) élére. Vito Miceli tábornok – szintén páholytag – megbízatása első időszakának az egyik legfontosabb akciója Száll József disszidálásának megszervezése és lebonyolítása volt. Az Anselmi-bizottság előtt többször is meghallgatták a SID firenzei vezetőjét, Antonio Viezzer ezredest, akit még 1966. február 1-jén helyeztek a toszkán városba. Az ezredes szerint – akinek neve szintén szerepel a P2 listáján – Száll a disszidálásának biztos tudatában még Rómában, tehát nagyköveti mandátumának lejárta előtt lépett kapcsolatba az olasz titkosszolgálattal. Két tiszt meg is hallgatta a magyar nagykövetet.[22] A Száll József ügyében lefolytatott magyar vizsgálatsorozat rendelkezésre álló dokumentumai ezt a lehetőséget nem valószínűsítették.

Ez kulcsfontosságú pillanat. A csehszlovákiai bevonulást bíráló és a szovjet típusú szocializmussal szemben különvéleményét hangoztató Szállt az olaszok a római rezidentúra munkatársainak szeme előtt kezdték el szívós munkával megdolgozni és „átfordítani". A rezidentúra látta ugyan Szállék folyamatos toszkánai utazásait, az arezzói tartózkodásokat, de egyszerűen nem értette meg a folyamatot.

„»Mi a francot keres Arezzóban ennyit ez a Száll?« Ez egy téma volt. Egyszer volt egy értekezletünk, és ez téma volt, hogy minek utazgat állandóan. Tudniillik ezek az utazások megelőzték a balesetét is. Meg néha azt hittük, hogy Svájcba megy, meg... volt olyan érzés, hogy esetenként elmegy Svájcba, de aztán kiderült, hogy csak Arezzóig megy. Azt mondja a Zsigmond Feri[23]: »Mit keres ez állandóan arra Arezzo környékén?« ...na, most miután mi a nagykövetre feladatot nem kaptunk, hogy figyeljük, hogy kövessük, hogy Arezzóba elmegy, a Száll, és mit csinál... minekünk ilyen feladatunk nem volt."[24]

1970. június 6-án az Elnöki Tanács a külügyminiszter előterjesztésére Száll József rendkívüli és meghatalmazott nagykövetet felmentette a római

18 Az eskü szövegét lásd: http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/243/09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-2-ocr.pdf, 2017. október 28. 432.
19 Uo.
20 http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/243/09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-2-ocr.pdf, 2017. október 29. 408.
21 Gelli feljegyzése, 1975. szeptember 15. http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/243/09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-2-ocr.pdf, 2018. január 5. 435.

22 http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/231/09-leg-doc-xxiii-n-2-3ter-06-ocr.pdf, 2017. október 29. 65.
23 Zsigmond (Zsiga) Ferenc 1964-től II. o. titkárként szolgált Rómában. Egy év múlva lett rezidenshelyettes, majd 1966 és 1970 között ő vezette a rezidentúrát. Római külszolgálatát 1970-ben szüntették meg. 1976-tól ismét Rómában szolgált, ekkor már főrezidensként, egészen 1981-ig. Bővebben lásd: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:2996963621900359::NO::P5_PRS_ID:2329, 2018. január 18.
24 NEB Irattár NEBK/8-2/2016, 5. Andreides Gábor beszélgetése (szerkesztett interjú Halász Józseffel, Budapest, 2015. május 15.).

nagykövetség vezetése alól.[25] Hazatérése azonban késedelmet szenvedett: június 4-én a házaspár autóbalesetet szenvedett a toszkánai Montevarchi település közelében, Arezzo és Firenze között. Az autó vezetője nem sérült meg, a nagykövet is kisebb zúzódásokkal megúszta, ám felesége kórházi kezelést igénylő sérüléseket szenvedett, és a legközelebbi klinikára szállították. Száll beszámolói arról tanúskodtak, hogy a balesetet szenvedett házaspárral az olasz hatóságok rendkívül szolgálatkészek voltak. A firenzei prefektus kórházlátogatóba küldte a kabinetfőnökét, a római külügyminisztérium vezetői pedig segítségnyújtást kínáltak a magyar diplomatának.[26]

A magyar diplomata hetente többször látogatta a kórházban fekvő feleségét. Ezt érzékelvén a SID utasította Viezzert, hogy derítse ki: Arezzóban járva kivel-kikkel lép kapcsolatba a nagykövet. Viezzer tisztázta is, hogy a diplomata kapcsolatai közül a legfontosabb „egy bizonyos Licio Gelli" volt, akit ő – vallomása szerint – akkor még nem ismert. Viezzer a központ utasításait követve hamar kapcsolatba került Gellivel, s ez a kapcsolat szoros maradt. Gelli rendszerint tájékoztatta őt, hogy miről beszélt neki a nagykövet. Elmondta, hogy – és ez talán a legfontosabb – Száll bizonytalan a hazatérését illetően. A P2 páholy nagymestere Száll aktuális helyzetéről és jövőbeni terveiről is informálta Rómát. Többek között arról, hogy a nagykövet egyáltalán nem volt megelégedve a SID őt meghallgató embereinek bánásmódjával, rosszak voltak a tapasztalatai, továbbá, hogy könyvet szeretne írni, amelyet a megjelentetés előtt Gellinek kívánt átadni.[27]

25 ÁBTL 3.1.9. V-159771/1 22. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 197/1970. sz. határozata Száll József felmentéséről, 1970. július 6.

26 MNL OL XIX-J-1-u 1945–1989. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok, 73. doboz, Száll József volt római nagykövet irathagyatéka. Száll József levele Tömpe Istvánnénak, a külügyminiszter titkársága vezetőjének, Róma, 1970. június 8.

27 http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/231/09-leg-doc-xxiii-n-2-3ter-06-ocr.pdf, 2016. december 1. 65. A szóban forgó könyvről a kutatás mai állása szerint nincsen bővebbi információnk. Valószínűleg a torinói Agnelli Alapítvány kérésére 1972-ben angol nyelven megírt *Twentyfive Years Diplomacy. Study on the European Diplomatic History (1945–1970)* című, önéletrajzi elemeket nem nélkülöző munka tervezetéről lehet szó.

Licio Gellivel kapcsolatban egyébként sokan meg voltak győződve arról, hogy a toszkán üzletember kettős vagy akár többszörös játékot játszik. Nemcsak hogy kitűnő politikai-gazdasági összeköttetései voltak Kelet-Európa kommunista pártjaival, állami vállalataival, hanem jó kapcsolatai lehettek az olasz és az amerikai szerveken kívül a kelet-európai titkosszolgálatokkal. Viezzer a meghallgatásán közölte, hogy megismerkedésük idején még nem volt ilyen jellegű gyanúja. Amikor viszont kételye támadt, rákérdezett Gellinél, aki dodonai módon csupán annyit válaszolt, hogy „a szabadkőművesség nagy hatalmú, és létezik külföldön is".[28] Gelliről az is elterjedt, hogy a KGB feltételezett ügynöke, ráadásul egészen 1945 óta.[29]

Licio Gelli szinte kideríthetetlen politikai és leginkább – mindenkit már akkor is jobban érdeklő – amögötti kapcsolati háttere az olasz képviselőház indulatoktól nem mentes P2-vitájában is napirendre került. A kereszténydemokrata Amintore Fanfani ötödik kormányának megalakulását (1982. december 1.) követő bizalmi szavazáson Massimo Teodori az olasz radikálisok (Partito Radicale Italiano) képviseletében élesen kritizálta az elmúlt évek, sőt évtizedek politikai és gazdasági összefonódásait, az ország súlyos destabilizálását. A radikális párt képviselője Gellivel kapcsolatosan a külföldi ismeretségek között Romániát és Magyarországot is megnevezte.[30] Ez utóbbiról a lapok is cikkeztek, így természetesen a magyar nagykövetség figyelmét sem kerülhették el a hírek. Budapestre küldött beszámolók foglalkoztak a történettel, de azoknak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Dr. Szita János római magyar nagykövet Budapestet tájékoztatva úgy fogalmazott: *„Gelli kelet-európai kapcsolatairól is cikkeztek, ahol elsősorban Romániát emlegették.*

28 Uo.

29 http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/231/09-leg-doc-xxiii-n-2-3ter-06-ocr.pdf, 2017. december 1. 79.

30 Seduta Camera dei Deputati 15-12-1982 (Dibattito sulla fiducia governo Fanfani). https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/909681.pdf, 2017. december 8. 399.

A szervezet hátterének találgatásakor a szovjet állambiztonsági szolgálatot is emlegették, de érvelésük nevetségesnek tűnt."[31]

Gelli számára – aki kitűnő kapcsolatokat ápolt az olasz és a kelet-európai szolgálatokkal, valamint a CIA-val – jelentett-e akkreditációt a magyar nagykövet személye, és ha igen, mennyiben? Segítette-e Száll Gellit az olasz szolgálatok, ezen belül Viezzer irányában, és ha igen, milyen mértékben?

Egy dolog nyilvánvaló: Szállt meghallgatták az érdekelt titkosszolgálatok, adott politikai pillanatban tehát feltétlenül jól jött a személye Gelli számára az olasz titkosszolgálat és a CIA irányában. Az Anselmi-bizottság előtt elmondott vallomások alapján Száll és Gelli kapcsolata - legalábbis kezdetben - igen intenzívnek tekinthető Az iratok szerint a volt magyar nagykövet a disszidálását követően több alkalommal az arezzói Villa Wanda vendége volt.

Ennek az ismeretségnek a tényét nem, de minden mást cáfolt Száll abban az eskü nélküli kihallgatásban *(esame di testimonio senza giuramento),* amelyet a P2-botrány ügyében Milánóban tett 1981. október 26-án. A nemzetiségét tekintve „hontalan"[32] Száll tagadta, hogy valaha is tagja lett volna bármely szabadkőműves-páholynak. Közölte, hogy ismerte ugyan Gellit – hiszen köztudott, hogy 1970-ben találkozott vele a montevarchi klinikán –, de cáfolta, hogy üzleti kapcsolat lett volna köztük. Gelli környezetéből is csak lányát, Maria Graziát ismerte, mert Gelli „a gyermekeivel volt, mikor meghívott ebédre arezzói házába".[33] Azt is tagadta, hogy Gellinek valamilyen szerepe is lett volna disszidálásában.[34]

Felmerült az a gyanú is, hogy vajon maga a baleset – amelyben Száll Józsefné súlyos sérüléseket szenvedett – valós vagy megrendezett esemény volt.

31 MNL OL XIX-J-1-j 1980–1984, 120. doboz, 117-24003724/2-ig, P2 szabadkőműves-páholy miatti politikai botrány, 1981. Dr. Szita János nagykövet levele Puja Frigyes külügyminiszterhez, Róma, 1981. június 18.

32 http://www.fontitaliarepubblicana.it/documents/253-09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-8-ocr.html 466, 2017. december 15. 466.

33 http://www.fontitaliarepubblicana.it/documents/253-09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-8-ocr.html, 2017. november 5. 467.

34 Uo.

Egy, a titkosszolgálati kérdésekben igen tájékozott és a P2-botrányt illetően is informált firenzei újságíró, Marcello Coppetti 1981. április 11-i feljegyzése szerint a magyarok is nagyon jól tudták azt, amit Viezzer és Gelli is tudtak, vagyis a súlyos sérüléseket okozó baleset előre eltervezett akció volt. Viezzer erről – annak alapján, amit ő a nagykövet feleségét megvizsgáló, később gyógyulásában kezelő orvostól a következményekről hallott – azt vallotta, hogy semmi oka sem volt kételkedni az esemény valódiságában.[35] A magunk részéről ezt a teóriát elképzelhetetlennek tartjuk annak tudatában, hogy Száll részletesen is beszámolt felesége sérüléseiről Tömpe Istvánnénak, a Külügyminisztérium Titkársága vezetőjének. A titkárságvezetőnek írt sorok arról tanúskodtak, hogy *„a csukló alatt a jobb kezén eltört, és csuklója teljesen hátracsúszott, jobb keze a szó legszorosabb értelmében letört".*[36]

ÖSSZEGZÉS

Ismereteink jelenlegi állása szerint az olasz titkosszolgálat, illetőleg a P2 nagy szerepet játszhatott Száll József disszidálásában. Továbbá, amennyiben az olasz titkosszolgálat hathatós támogatást nyújtott a disszidálás megszervezésében és a lebonyolításban, akkor megkerülhetetlen az Egyesült Államok szerepe, hiszen a hidegháború éveiben elképzelhetetlen lett volna, ha az USA erről a horderejű eseményről nem értesült volna. Adott pillanatban – és ezt hangsúlyozni szeretném – Olaszország érdekelt volt a szocialista Magyarország egyik vezető diplomatájának disszidálásában. Nagy „fogás" lehetett számára az egykori római nagykövet, aki fiatalkora óta kapcsolatban állt a kommunista mozgalommal, jelentős és nem tisztázott külszolgálatot teljesí-

35 http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/231/09-leg-doc-xxiii-n-2-3ter-06-ocr.pdf, 2017. december 6. 78.

36 MNL OL XIX-J-1-u 1945–1989. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok, 73. doboz, Száll József volt római nagykövet irathagyatéka. Száll József levele Tömpe Istvánnénak, a külügyminiszter titkársága vezetőjének, Róma, 1970. június 8.

tett – például Svájcban –, tagja volt az MKP/MDP/MSZMP-nek, ám nem lehetett igazán keményvonalas kommunistának nevezni. Ráadásul a nem túl biztos alapon álló kommunista ideológiai elkötelezettsége is tovább gyengült a külföldi, különösen az Olaszországban eltöltött nyolc esztendő alatt. Száll sosem tagadta, hogy megkeresték az olasz titkosszolgálat munkatársai. Amikor a volt nagykövet halála előtt nem sokkal Ungváry Krisztián történész az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára készített hosszú és részletes életútinterjúban feltette a kérdést: *„Az olasz külügy, illetve az olasz illetékes szervek nem kerestek meg a disszidálásod után?*, arra Száll így válaszolt: *„De igen."*[37] Azt viszont, hogy együttműködött volna velük a disszidálást követően, majd 1971-ben az Egyesült Államokból visszatérve, mindig és minden körülmények között tagadta.

Mielőtt rátérnénk annak ismertetésére, hogy ezzel kapcsolatban mi hangzott el az említett interjúban, érdemes megjegyezni, hogy emlékeinek felidézésekor Száll sokszor bánt nagyvonalúan a kronológiával, s ez a következőkben leírtakban is tetten érhető. A 2003-ban készült életútinterjúban tehát az 1971-et követő esztendőkről így emlékezett:

„– Nyilván ki is hallgattak?

– Tessék?

– Nyilván nekik is ugyanúgy beszámoltál, mint az amerikaiaknak.

– Nem. Mikor ezek engem megkerestek, akkor fölhívtam az akkori belügyminiszter Fanfanit,[38] *aki azt mondta nekem, hogy eszembe se jusson velük beszélni vagy szóba állni, nem a belügyhöz tartoztak, hanem a honvédelmi minisztériumhoz. És fölhívtam a Morót [Aldo Moro kereszténydemokrata politikus – A. G.], aki akkor még miniszterelnök,*[39] *még nem ölték meg,*[40] *az is azt mondta, hogy eszembe ne jusson szóba állni velük. A barátom lakásában, egy orvos lakásában laktunk. Ezeknek a parancsnoka az Andreotti veje volt, eljött hozzánk, és majdnem térdre állva könyörgött a Trudinak [Száll József feleségének beceneve – A. G.] és nekem, hogy működjünk együtt. Én mondtam neki, hogy soha életemben nem működtem együtt olyan szervekkel, Amerikában sem, kérdezze meg az amerikaiakat, és én nem tudok magukkal együttműködni. Erre megpróbáltak mindenféle jó barátot, olaszt megközelíteni és könyörögni, hogy győzzenek meg engem arról, hogy egyáltalán szóba álljak velük. Azoknak mind mondtam, hogy eszem ágában nem volt. És aztán, amikor elmentünk Amerikába, akkor küldtek a Trudinak egy virágcsokrot, hogy hogyan sajnálják, hogy mi nem álltunk velük szóba."*[41]

37 Ungváry 2003, 60. o.

38 Amintore Fanfani először 1953. július 16. és 1954. augusztus 18. között (Alcide De Gasperi VIII. és Giuseppe Pella kormánya) töltötte be a belügyminiszteri tisztséget. Következő alkalommal a belügyminisztérium élén csak három évtized múlva, 1982. december 1. és 1983. augusztus 4. között találjuk (Fanfani V. kormánya), majd utolsó alkalommal valamivel később, 1987. július 28. és 1988. április 13. között volt belügyminiszter (Giovanni Goria kormánya).

Ennek ellenkezőjéről volt azonban meggyőződve a magyar állambiztonság teljes vezetősége. A hírszerzés úgy gondolkodott, hogy egy ilyen magas rangú diplomata disszidálásakor a politikai menedékjog megadásáig eltelt időszak vizsgálatai és meghallgatásai nem múlhattak el alapvető jelentőségű információk felbukkanása nélkül. Különösen vonatkozik ez egy szocialista ország nagykövetére a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, amikor a két poli-

39 Az igaz, hogy Moro Giulio Andreottihoz és sok más olasz kereszténydemokrata politikushoz hasonlóan többször is betöltötte a kormányfői posztot, de Száll ebben az esetben téved. Moro ebben az időben utoljára 1966 és 1968 között volt miniszterelnök (Moro III. kormánya). Száll disszidálásának pillanatában (1970. október 5.) az olasz miniszterelnököt Emilio Colombónak hívták. Aldo Moro legközelebb csak 1974-ben lesz újra kormányfő (Moro IV. kormánya).

40 A történet csak nagy vonalakban ismert: Aldo Moro kereszténydemokrata politikust, többszörös miniszterelnököt 1978. március 16. reggelén a parlamentbe menet rabolta el a Vörös Brigádok (Brigate Rosse) szélsőbaloldali terrorszervezet. Az olasz Kereszténydemokrata Párt (Democrazia Cristiana) akkori elnökét a Vörös Brigádok ötvenöt napig tartó fogságot követően 1978. május 9-én kivégezték. Minden más kérdés (a terroristák önállóan cselekedtek-e, vagy megbízást hajtottak végre; miért nem vezetettek eredményre az olasz titkosszolgálatok Moro kiszabadítására tett kísérletei; érdekeltek voltak-e olasz politikusok Moro elrablásában és politikai halálában, majd fizikai megsemmisülésében?) a mai napig megnyugtató válasz nélkül maradt.

41 Ungváry 2003, 60-61. o.

tikai-katonai tömb közötti párbeszédet gyakran tarkították kémjátszmák és kölcsönös provokációk.[42]

Disszidálásakor Száll hosszú évtizedek óta kiemelt beosztásban a magyar Külügyminisztérium szolgálatában állt. A pozíciója biztosította bizalmas információk azonban korántsem bizonyultak olyan jelentőségűnek, mint ahogyan azt feltételezni lehetett volna. És ez mindenki számára hamar nyilvánvalóvá vált. Hiába tűnt föl a P2 szabadkőműves-páholy listáján bankárok, politikusok, katonatisztek között, a volt római nagykövet hamar veszített jelentőségéből, ám sohasem annyira, hogy teljesen elfeledetté vált volna. Legalábbis Magyarországon.

1990. november 16-án Giulio Andreotti akkori olasz kormányfő átadta az olasz parlament titkosszolgálatot felügyelő bizottságának a Gladio szervezetének több száz főt tartalmazó listáját. Mi is volt ez a furcsa nevű szervezet, és mi indokolta a tevékenységét körülvevő titokzatosságot? A CIA által támogatott Gladio-szervezet az 1950-es évektől kezdődően készen állt arra, hogy akár fegyveres úton is megakadályozzon egy Olaszország vagy Nyugat-Európa más országainak politikájában bekövetkező radikális fordulatot, azaz a Nyugat-ellenes baloldali, kommunista pártok kormányra kerülését.[43]

E fontos kérdés lezárásaként Andreotti miniszterelnök kijelentette, hogy a Gladio ügyei „nem képeznek többé államtitkot",[44] mert a szervezet működését „felfüggesztették",[45] illetőleg hangsúlyozta: a Gladio feladata kizárólag az volt, hogy külső ellenséges (vagyis szovjet–AG) megszállás esetén gerillatevékenységet, ellenállást fejtsen ki. Azt viszont határozottan tagadta, hogy

42 Lásd Ráczki 2014, 137–138.; 300–302.

43 Az ügy egyéb történeti, a kommunista pártot érintő vonatkozásairól lásd még Pankovits 2009, 181–212. http://epa.oszk.hu/00900/00995/00017/pdf/pankovitsj09-1.pdf, 2017. november 12. Andreotti nyilatkozatáról pedig Andreotti-Gladio 1. rész. http://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1, 2017. november 12.

44 Uo.

45 Uo.

a Gladio bármiféle szerepet is játszott a hetvenes évek olaszországi terrorcselekményeiben, az úgynevezett „feszültség stratégiájának" fenntartásában.[46]

Ám számunkra egy kiegészítő információ még ennél is fontosabb: Giulio Andreotti ugyanis a Gladióval kapcsolatos államtitok feloldásával kapcsolatban a parlamenti bizottság előtt megismételte azt a példát, amelyet korábban a *L'Europeo* című hetilapnak már megírt, vagyis hogy bizonyos államtitkok idővel elévülnek és más megvilágításba kerülnek. A kormányfő sokat sejtetően azt is hozzátette: *„Volt egy menekült magyar diplomata, akinek szökését titokban kellett akkor bonyolítani, míg ma, a bekövetkezett rendszerváltás után az ügy esetleg már nem számít kényesnek, sőt ellenőrizni lehet."*[47] Andreotti nevet ugyan nem említett, de a baloldali-liberális, befolyásos *La Repubblica* című napilap nyomban megjelent cikke ugyanakkor már tényként közölte, hogy Andreotti éppen Száll József disszidálását idézte.

A közvélemény ugyan egyre kevéssé emlékezett a hetvenes évek legelején nagy port kiváltó disszidálásra. Azon kevesek viszont, akik ismerték Szállt, továbbra is fönntartották vele szemben a bizalmatlanságukat. Néhányan idővel békülékenyebben közeledtek a személyéhez, de egyet sosem néztek el vagy bocsátottak meg a neki: az „árulását". Attól teljesen függetlenül, hogy a vele szemben hazaárulás bűntette miatt megfogalmazott vádat 1991-ben *annak bizonyíthatósága hiányában* (kiemelés tőlem – A. G.) ejtették.[48]

46 Uo.

47 Andreotti-Gladio 2. rész. http://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1, 2015. július 12.; illetőleg: http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/ 990/11/ 15/ andreotti-ambasciatore.html?ref=search, 2015. július 12.

48 BFL XXV. 60. c 10247/1991. Részlet dr. Bócz Endre fővárosi főügyész indítványából, Budapest, 1991. május 20., Száll József – hazaárulás bűntette, bűnügy.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)
3.2.5. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék. Operatív dossziék (O-8-dossziék)
Budapest Főváros Levéltára (BFL)
BFL XXV.60. A Fővárosi Főügyészség iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TÜK-iratok
XIX-J-1-r Külügyminisztérium. Titkársági iratok
XIX-J-1-u Külügyminisztérium. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok
Schweizerisches BundesArchiv (BAR) Svájci Szövetségi Levéltár

IRODALOM

Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.) 2015: *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Faragó Jenő 1985: *A P-2 páholy titkai.* Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó

Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött* 2. Budapest, Európa-História

Nuber István: *„Új" párt születése az olasz jobboldalon.* http://publikon.hu/application/essay/178_1.pdf, 2018. január 7.

Pankovits József 2009: Az eltűnő és megmaradó kommunisták Olaszországban. *Múltunk,* 2009/1., 181–212. http://epa.oszk.hu/00900/00995/00017/pdf/pankovitsj09-1.pdf, 2017. november 12.

Práczki István 2014: *Kémjátszmák. Egy magyar hírszerző emlékiratai.* Budapest, Kárpátia Stúdió

Sáringer János 2016: Gondolatok Magyarország nemzetközi kapcsolatairól. Egy Veritas-est margójára. In Anka László–Hollósi Gábor–Tóth Eszter Zsófia–Ujváry Gábor (szerk.): *Historia lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. III. kötet.* Budapest, Veritas–Magyar Napló. III. köt. 15–20.

Tréfás Dávid 2013: *Illúzió, hogy ismerjük egymást. Svájci–magyar kapcsolatok 1944–1956 között.* Budapest, L'Harmattan Kiadó

Ungváry Krisztián 2003: Száll József-interjú. Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 778. sz.

www.repubblica.it
www.strano.net
www.magyarnarancs.hu
www.mti.hu
www.youtube.com
www.governo.it
www.senato.it
http://crowdstorage-flamigni.s3.amazonaws.com/documents/243/09-leg-doc-xxiii-n-2-4quater-2-tomo-2-ocr.pdf
www.fontitaliarepubblicana.it

BANK BARBARA

Egykori recski internált emigránsok az állambiztonság célkeresztjében

A RECSKI TÁBOR UTÓÉLETE[1]

1953. július 26-án a Nagy Imre-kormány rendeletben szabályozta az internáló- és kitelepítőtáborok feloszlatását. A tervek szerint augusztus elejétől megindultak az internáló- és kitelepítőtáborokban levő személyek felülvizsgálatai. Akiket a felülvizsgáló bizottság nem ítélt a „demokratikus államrendre veszélyesnek", azokat szabadon bocsátották. A szabadon bocsátás mellett voltak olyanok is, akiket bizonyos városból és/vagy területről kitiltással vagy rendőrhatósági felügyelet alá helyezés mellett engedtek el. Akiket a vizsgálóbizottság továbbra is veszélyesnek gondolt, azokat Kistarcsán különbíróság további börtönbüntetésre ítélhette. A szabadítások zökkenőmentesen folytak, a visszaemlékezések, illetve levéltári dokumentum alapján 1953. szeptember 19-ével a recski internálótábort bezárták, vagyis a jelentések szerint nem volt már több internált a táborban. 1954 nyarán Erdey Sándor és Benkő Zoltán volt recski internált visszament a tábor helyszínére, de csak a kőbányába mentek fel, mivel a tábor területén focimeccs volt éppen.[2]

Garasin Rudolf büntetés-végrehajtási ezredes, parancsnok 1955. június 16-i keltezéssel egy jelentéstervezetet készített.[3] A címzés Berecz Béla állam-

1 Bank 2017.
2 Erdey 2001, 293–295.
3 MNL OL XIX-B-1-ax 3. d.

védelmi vezérőrnagy, a Belügyminisztérium Anyagi és Technikai Osztálya vezetőjének szólt. A jelentésben az állt, miszerint Garasin utasítást kapott arra, hogy a recski tábort „M" (mozgósítás) esetére készítsék elő. Megvizsgálták a tábor állapotát, az épületeken való javítási lehetőségeket, illetve a bővítések szükségességét. A tervet három szakaszban akarták megvalósítani. Az elképzelések szerint 1955-ben a táborban meglévő épületek állagának a megóvása volt a cél, a tetőzetek megjavítása, ajtók, ablakok rendbehozatala. A lényeges az volt, hogy a felújítás és a tatarozás mind a felső, mind pedig az alsó táborra vonatkozott. Garasin végig két táborban gondolkodott, nem csak az eredeti felsőben. 1956-ban tataroznák a barakkokat, folytatnák a fürdőhelyiség megépítését és a villamos berendezések rendbe hozását, helyreállítását. Erre az évre tervezték még a kétszázötven férőhelyes laktanya építését is. Az 1957-es évre tervbe vették, hogy a tábor kapacitását további ezerötszáz főnyi befogadóképességgel bővítik, ezzel párhuzamosan a konyhához is hozzá kell építeni még. A felújításokhoz és a bővítésekhez szükséges összeget az egri megyei börtön részére kellett kiutalni. Hogy Garasin Rudolf tervezete miért nem valósult meg, arról jelenleg nem állnak rendelkezésre dokumentumok, de annyi biztos, hogy a tábort 1957-ben lebontották, nem újjáépítették. 1957. február 7-én nyitották a Belügyminisztériumban azt az ügyiratot, amely *A recski bontási anyagfelszámolása* címet kapta.[4] A Belügyminisztérium Építési és Elhelyezési Osztályának lett a feladata, hogy téglánként felszámolja a volt recski kényszermunkatábort. A javaslat értelmében elsősorban több büntetés-végrehajtási intézet kapta meg a bontott anyagokat. Az 1950–1953 között működött recski kényszermunkatábort „véglegesen" 1957. február–márciusban bontották le, csak az államvédelmi hatóság belső őrségének törzsépületét nem bántották, valamint a mögötte levő aggregátorházat sem bontották le teljesen.[5]

A recski internáltak 1953–1956 között szabadultak. A többségük ugyan 1953 őszén elhagyhatta a tábort, de sokan csak az azt követő években szabadulhattak. Az 1956-os forradalom leverését követően a volt recski internáltak közül is többen elhagyták Magyarországot. Az első sikeresen külföldre szökött recski rab Michnay Gyula „Jules" volt. 1951. május 20-án heten megszöktek a titkos kényszermunkatáborból, amely ezzel dekonspirálódott.[6] A csapatból" egyedül Michnay Gyulát nem fogták el, és 1951. június 4-én sikerült átjutnia az osztrák határon.[7] Ő adott hírt a nagyközönségnek a Szabad Európa Rádión keresztül a recski kényszermunkatábor létezéséről. Ezt követően az ország elhagyására nagyobb tömegben a forradalom és szabadságharc leverését követően került sor. Ekkor hagyta el Magyarországot többek között Kiss Dániel, Faludy György, Benkő Zoltán, Egri György, Gábori György, Nyeste Zoltán, Sztáray Zoltán[8] is. Az egyik „utolsók" között, 1967-

4 MNL OL XIX-B-1-ax 3. d.

5 Bővebben Bank 2015, 333–347.

6 Bővebben a szökésről Bank 2017, 231–244.

7 A szökésről és Ausztriába való kijutásáról ír Michnay 2001, 39–63.

8 Kiss Dániel (Derecske, 1930 – Budapest, 2018) volt joghallgató. 1948-ban tartóztatta le a politikai rendőrség, és internálták kémkedés és szervezkedés gyanúja miatt. Megjárta Buda-dél, Kistarcsa, Recsk táborait. A recski kényszermunkatáborban egy gúzsba kötés büntetés alkalmával az egyik államvédelmi tiszt nekirúgta a kályhának. Ebből kifolyólag amputálni kellett a jobb kézfejét. 1953-ban szabadult, majd az 1956-os forradalom alatt megalakították a Politikai Foglyok Országos Szervezetét. A forradalom és szabadságharc leverését követően 1956 végén Ausztriába szökött. Bécsben megjelentette – Aczél Tamás íróval – a *Magyarok Világlapja* című újságot, illetve pénzgyűjtő akciót indított az emigrált forradalmárok otthon maradt családtagjai részére. Először 1983-ban térhetett haza Magyarországra.

Faludy György (Budapest, 1910 – Budapest, 2006) magyar költő, műfordító, író. Budapesten született zsidó polgári családban. 1928-ban érettségizett a Budapesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnáziumban. Ezután a bécsi, a berlini, a párizsi és a grazi egyetemen tanult. 1933–34-ben katonai szolgálatot teljesített zászlósi rendfokozatban, amelytől később megfosztották. 1937-ben jelentette meg a Villon-átköltéseket. 1938-ban elhagyta Magyarországot. Párizsig menekült, itt találkozott Arthur Koestlerrel és az emigráns magyar művészek közösségével. Később a német megszállás miatt innen is távozni kényszerült. Marokkón keresztül az Amerikai Egyesült Államokba jutott, ahol a *Szabad Magyar Mozgalom* titkáraként és lapszerkesztőjeként tevékenykedett, majd három évig tisztként az amerikai hadseregben szolgált. 1946-ban hazatért, a *Népszavánál* helyezkedett el. 1949-ben hamis vádak alapján internálták, először Kistarcsára, majd a recski kényszermunkatáborba. Itt írt versei 1983-ban Münchenben jelentek meg *Börtönversek 1949–1953* címmel. 1953-as szabadulása után fordításokból élt, majd 1956-ban ismét elhagyta az országot.

ben szökött külföldre Erdey Sándor,[9] majd 1968-ban a családját is sikerült

Benkő Zoltán (Budapest, 1923 – Németország, 2005) közgazdasági egyetemen végzett, 1947-ben doktorált. Egyetemistaként 1944–45-ben részt vett a magyar diákok szabadságfrontja ellenállási mozgalomban, a háború után pedig a Demokratikus Ifjúsági Mozgalomnak volt a tagja. 1948-ban letartóztatták, majd internálták Buda-délre, Kistarcsára, majd Recskre. 1953 őszén szabadult a recski kényszermunkatáborból. 1956-ban részt vett a forradalomban, majd elhagyta az országot, és Nyugat-Németországban telepedett le.

Egri György (Budapest, 1922 – Toronto, 2003) író, szerkesztő, újságíró. A háború után a Szociáldemokrata Párt ifjúsági mozgalmának volt a főtitkára, újságíróként is dolgozott. 1950-ben egy nagyvállalat igazgatójaként tartóztatták le. Internálták Recskre. 1953 szeptemberében szabadult. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd emigrált. 1957-től Kanadában dolgozott újságíróként.

Gábori György (Putnok, 1924 – Toronto, 1997) író, politikus. Tizenhat éves kora óta tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944-ben deportálták a dachaui koncentrációs lágerbe. A felszabadulás után hazajött, a Szociáldemokrata Párt nagy-budapesti titkára lett. 1950 őszén letartóztatták, és a Recski kényszermunkatáborba internálták. 1953 szeptemberében szabadult. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd emigrált. Részt vett a strasbourgi konferencián 1957-ben. Kanadában telepedett le. Könyvet írt dachaui és recski élményeiről.

Nyeste Zoltán (Mezőtelki, 1922 – USA, 2001) a Partiumban született, református lelkészi családból származott. A műszaki egyetemen szerzett mérnöki diplomát. Egyetemistaként részt vett a diákok ellenállási mozgalmában, a háború után pedig a Demokratikus Ifjúsági Mozgalomban. 1948-ban letartóztatták és internálták. 1950 őszén Recskre vitték, ahonnan 1953 őszén szabadult. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd elhagyta az országot. Először az NSZK-ban élt, majd az USA-ban.

Sztáray Zoltán, dr. (Magyarcsaholy, 1918 – USA, 2010) közgazdász. Letartóztatásakor, 1948-ban az Országos Árhivatal Statisztikai Osztályán dolgozott mint miniszteri osztálytanácsos. Letartóztatását követően internálták, majd 1950 őszétől 1953 őszéig a recski internálótábor foglya volt, ahol ő szerkesztette az illegális újságot cigarettapapírra. 1953 őszén a kistarcsai bíróság elé állították, és öt év börtönbüntetésre ítélték, amelyet kitöltöttnek vettek, így 1953 karácsonyán szabadulhatott. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd elhagyta az országot, és Párizsba emigrált. Később az USA-ban telepedett le.

9 Erdey Sándor (Pusztavacs, 1920 – Leányfalu, 2010): először 1945. március 2-án tartóztatták le Szentesen. 1946. június 3-án a Budapesti Népbíróság jogerősen felmentette a vádak alól. Felmentése után nem mehetett haza az „átkísérési" parancs miatt, és még aznap az ÁVO központjába, az Andrássy út 60.-ba szállították, ahonnan a buda-déli internálótáborba vitték. 1947. szeptember 24-én szabadult. 1948. március 3-án Szombathelyen tiltott határátlépési kísérlet gyanúja miatt ismét letartóztatták. Újra az Andrássy út 60.-ba, majd innen a buda-déli

kicsempésznie. Az „itthon" maradottak közül Zimányi Tibor, Kéri Kálmán és Pártay Tivadar[10] aktivitását ismertetik a vizsgált dokumentumok és a jelen tanulmány.

internálótáborba, végül a Kistarcsai Központi Internálótáborba került. 1950. augusztus 18-án Kistarcsáról a recski kényszermunkatáborba hurcolták, ahonnan 1953. szeptember 18-án Kistarcsára vitték. 1953. október 27-én szabadult. 1957 januárjában egy hétre újra letartóztatták az 1956-os forradalomban való részvétele miatt, de szabadon engedték. 1967. február 28-án elhagyta az országot. Kalandos úton, hamis papírokkal Svédországon keresztül az NSZK-ba ment, ahová 1967. december 19-én érkezett meg. 1968 decemberében sikerült a családját is kimenekíteni Magyarországról. Münchenben telepedtek le. A németországi magyar emigráció életébe tevékenyen bekapcsolódott, jelentős szerepet játszott. Egyik szervezője volt a recski foglyok szabadulása harmincéves évfordulójának emlékére Münchenben 1983. november 26-án megrendezett találkozónak.

10 Zimányi Tibor (Törökszentmiklós, 1922 – Budapest, 2007) közgazdász. 1944-ben a Demokratikus Diákfront nevű ellenállási csoport szervezője, a Magyar Diákok Szabadságfrontjának egyik alapítója. A nyilasok 1944. december 21-én letartóztatták, de megszökött. 1945 januárjában belépett a Magyar Kommunista Pártba, majd három hónap után kilépett onnan. 1945 és 1947 között rendőrtiszt volt. 1948-ban szerezte meg a közgazdászdiplomáját. 1948-ban letartóztatták, Kistarcsára, majd 1950 őszén Recskre internálták. 1951 decemberében szabadult a recski kényszermunkatáborból. 1956-ban a Bács-Kiskun megyei MÁG pénztárosa, pénzügyi, majd beruházási előadója volt. 1956-ban részt vett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottság munkájában. 1956. október 31-én Dudás Józsefet képviselte a Kilián laktanyában azon az értekezleten, amelyen létrehozták a Forradalmi Karhatalmi Bizottságot. 1957-ben letartóztatták, 1958 nyarán a bíróság öt év börtönbüntetésre ítélte. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) egyik alapító tagja, 1988-ban a Recski Szövetség egyik megszervezője, 1994-ig főtitkára, ezt követően az elnöke volt haláláig. 1990 és 1994 között az Magyar Demokrata Fórum országgyűlési képviselője.

Kéri Kálmán (Igló, 1901 – Budapest, 1994) vezérkari ezredes, politikus. Mozdonyvezető apja katonaiskolába adta. Tüzértiszt lett, majd vezérkari iskolát végzett. A második világháború végén vezérkari ezredesként ő volt az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke. Részt vett a fegyverszüneti tárgyalásokon. Megbízást kapott az új Honvédelmi Minisztérium megszervezésére. Rövid idő múlva leváltották beosztásából, és leszerelték. A polgári életben helyezkedett el. 1949-ben letartóztatták és internálták. Kistarcsára, majd a recski kényszermunkatáborba került. 1953 szeptemberében Recskről Kistarcsára vitték, ahol a bíróság négy év börtönbüntetésre ítélte. Mivel beszámították addigi internálását, a büntetését letöltöttnek vették. Szabadulása után az Országos Fordító Irodánál helyezkedett el, ahonnan rövidesen eltávolították. Ezután az Astoria Szállodában dolgozott éjjeliőrként. A rendszerváltás után visszakapta tiszti rangfokozatát, 1990–1994 között országgyűlési képviselő volt.

Nemcsak a kényszermunkatáborban „működött" a vamzerszolgálat, hanem az állambiztonság megfelelő szervei a későbbiekben is figyelemmel kísérték a volt recski internáltak tevékenykedését mind külföldön, mind Magyarországon. Az itthon maradtak közül többekről Figyelő-dossziét[11] nyitottak, akik pedig elhagyták az országot, azok esetében egyeseknél Körözési-dossziét[12] fektettek fel, illetve tiltónévjegyzékre vették őket.

Az országot elhagyók letelepedését illetően a legfontosabb célterület Ausztria, Németország, Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada voltak.[13] A hatvanas-hetvenes években főként a Magyarországra írt leveleiket ellenőrizték, családtagjaikra állambiztonsági kapcsolatokat állítottak, illetve külföldről is kaptak jelentéseket, információkat róluk. Az események a hetvenes évek végére gyorsultak fel, illetve ekkorra sokasodtak meg az információk. A recski kényszermunkatábort megjártak közül már megismerhettük e tanulmány szereplőit, ám a „másik" oldal, az állambiztonság részéről is fontos a főbb szereplőket bemutatni, ugyanis összehangolt információcserékről és -átadásokról beszélhetünk az esetükben, eseteikben. A magyar

Pártay Tivadar (Dombóvár, 1908 – Balatonszárszó, 1999) újságíró, politikus. A Független Kisgazdapárt alapító tagja volt 1932-ben. 1945 után országgyűlési képviselő lett. 1949-ben letartóztatták, majd internálták. 1950–1953 között a recski kényszermunkatáborban raboskodott. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt az egyike volt azoknak, akik újjászervezték a kisgazdapártot. 1957. május végén letartóztatták, majd 1958. július 1-jén szabadult. 1988-ban az egyike volt azoknak, akik megalapították a TIB-et.

11 Figyelő-dosszié – 1960-tól vezették. Korábbi kompromittáltság, későbbi ellenséges magatartás alapján a társadalomra veszélyes elemek ellenőrzésére rendelték el a dosszié nyitását. Így lehetővé vált a kiválasztott személy tevékenységének állandó ellenőrzése, kapcsolatainak felderítése. Bővebben: Petrikné Vámos Ida 1999, 29–60.

12 Körözési-dosszié – 1950-től vezették. A „kapitalista" hírszerző szervek ügynökei és „más államellenes bűnözők" körözésére nyitották. Ezen személyek lehettek olyanok, akik megszöktek a börtönből, vagy kivonták magukat az államvédelmi szervek bizalmas nyomozása alól. A Körözési-dossziét akkor irattározták, ha a körözött személyt letartóztatták, meghalt, vagy megszüntették ellene a körözést. Petrikné 1999, 53.

13 Ez nem azt jelenti, hogy Európa más országaiba, mint Franciaországba, Svájcba, Hollandiába, Spanyolországba, Portugáliába, illetve Dél-Amerika országaiba, Ausztráliába nem vándoroltak volna ki magyarok, de jelen tanulmányban kiválasztott személyek ezen országokban telepedtek le.

állambiztonság oldaláról az ügyekben legtöbbször szerepet játszó osztályok, alosztályok a következők voltak: a III/I-7. Osztály,[14] a III/I–2. Osztály,[15] a III/III-B Önálló Alosztály,[16] a III/III-3. Osztály,[17] a III/V. Osztály[18] és természetesen a Budapesti Rendőr-főkapitányság, illetve az illetékes vidéki rendőrkapitányságok állambiztonsági osztályai, alosztályai.

AMIT A NAPI OPERATÍV INFORMÁCIÓS (NOIJ) JELENTÉSEKRŐL TUDNI KELL

A tanulmány nagy része a NOIJ-ra épülő jelentésekből válogat, ezek nyomán mutatja be egy kis szeletét a volt recski internáltak „működésének", megfigyelésének, illetve azt, hogy a kapott, szerzett információkra milyen megnyilvánulásai, reakciói voltak a magyar állambiztonságnak, hogyan „közlekedtek" egyes hírek a csoportfőnökségek, osztályok, alosztályok között. A Napi Operatív Információs Jelentések 1979. január 2. és 1990. január 12. között informálnak állambiztonsági szinten. A budapesti és a megyei rendőr-főkapitányságok, állambiztonsági szervek – a BM III/I., III/II., III/III. és a III/IV. Csoportfőnökség, a III/3. Osztály (postai küldemények ellenőrzése), illetve esetenként a „szocialista tömbbe" tartozó országok elhárító szervei – készítet-

14 III/I-7. Osztály – a Hírszerző Csoportfőnökségen belül ez az osztály foglalkozott a hírszerzéssel és a bomlasztással emigráns szervezetekben.

15 III/I-2. Osztály – a Hírszerző Csoportfőnökségen belül a külföldi elhárítással foglalkozott.

16 III/III-B Önálló Alosztály – a Belsőreakció-elhárítási Csoportfőnökségen belül önálló alosztályként működött, amelynek a feladatkörébe tartozott az elemzés, értékelés, tájékoztatás.

17 III/III-3. Osztály – a Belsőreakció-elhárítási Csoportfőnökségen belül ez az osztály foglalkozott a társadalomra veszélyes úgynevezett „F-dossziés" személyek, volt politikai foglyok, röpcédulázók, falfirkálók tevékenységének ellenőrzésével.

18 III/V. – Operatív Technikai Csoportfőnökség, amelyen belül foglalkoztak lehallgató eszközök beépítésével, üzemeltetésével, kiemelésével, vegyészettel, okmánykészítéssel, fotóeszközök fejlesztésével, operatív eszközök javításával, üzemeltetésével. A főcsoportfőnökség munkájának elemzése, értékelése is a feladatuk volt, illetve ezen belül működött egy önálló írásszakértői csoport, amely írásszakértői és igazságügyi szakértői véleményeket adott.

ték a jelentéseket. Ezeknek mindenképpen rövidnek, lényegre törőnek kellett lenniük. Fontos volt feltüntetni az információ forrását,[19] megbízhatóságát, ellenőrzöttségét, az üggyel kapcsolatos koordinációs feladatokat és az ügyben megtett és tervezett intézkedéseket. Egy 1990-ben készült kimutatás szerint a rendszer fennállása alatt felterjesztett információk nagy része a központi szervektől származott, és ennél sokkal kevesebb jött a BRFK-tól, illetve a megyei rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szerveitől.[20] Az alapjelentések mellett, amelyeket legtöbb esetben a csoportfőnökségek tettek, mindig ott vannak az úgynevezett összefoglalók is, amelyek az alapjelentésekből tevődtek össze. A napi összefoglaló jelentést miniszterhelyettesi jóváhagyás után felterjesztették a miniszternek, és másolatban megküldték a belügy és a főcsoportfőnökség meghatározott vezetőinek.[21] A NOIJ összeállításának feladatát a belügyminiszter-helyettes a 22/1978. számú intézkedésében összegezte.[22] Az információk mennyiségéhez sajátos katalógusszerű nyilvántartási rendszerek párosultak. Az egyikben nevek alapján lehet/lehetett visszakeresni, ugyanis a névkartonra rávezették azoknak az információs anyagoknak a „jelzetét, számát", amelyekben az illető szerepelt. A „fokozottabb" belügyi érdeklődést kiváltó személyeket úgynevezett célszemélyi fedőnévvel is ellátták. Ilyen célszemélyi fedőnevet kapott Csoóri Sándor is – „Csókás" – vagy Sztáray Zoltán, akit „Követelő"-nek neveztek el. A harmadik rendszerezési szempontot a híranyag tematikája adta. Ezeken az úgynevezett tárgyszavas

19 Az információ kitől, honnan származott: állambiztonsági tiszt, szigorúan titkos és titkos állományú beosztottak, ügynök, hivatalos kapcsolat, titkos megbízott, titkos munkatárs, ügynök, határőrszervek, határőr-felderítés, munkásőrség, rendőri szervek, postai küldemények operatív ellenőrzése, telefonlehallgatás, lakossági bejelentés, társadalmi kapcsolat, helyiség-, szobalehallgatás, vizsgálat formái voltak legtöbb esetben. Ezeket a személyeket, az információszerzés módozatait kódokkal jelölték. Például: ASZA – állambiztonsági tiszt, HÜ – ügynök, HMB – titkos megbízott, TE – szobalehallgatás, K/3 – postai küldemények operatív ellenőrzése stb.

20 Erről bővebben: Müller 2004, 147–164.

21 Uo. 162.

22 ÁBTL 4.2. Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 22/1978. sz. intézkedése. 1978. november 2.

kartonokon objektumok (egyetemek, vállalatok), szervezetek (emigrációs és hazai szervezetek, szövetségek, társaságok stb.), pártok, szamizdat irodalom, évenkénti megemlékezések, ünnepek (március 15., október 23.), de hadgyakorlatokról beérkezett jelentések gyűjtőkartonjai is megtalálhatók.[23]

KISS DÁNIEL „KÖRÖZÉSE"

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található Kiss Dániel 3.1.5. O-13336/1 és O-13336/2 számon irattározott, K-72 számon megnyitott körözési dossziéja. Rédei Miklós, a BM II-2. Osztály beosztottja megvizsgálta Kiss Dániel anyagát, s ennek alapján országos körözésre adott ki határozatot. Ebben megállapította, hogy Kiss Dániel 1956 novemberében *„kiszökött az országból. Nevezett hozzátartozói, édesanyja és nővére a fenti címen laknak, velük illegális levelezést folytat. Kiss Dánielt az állambiztonsági szervek 1948 novemberében kémkedésért és szervezkedésért őrizetbe vették, majd internálva lett. 1955-ben szabadult. Az ellenforradalom alatt aktívan tevékenykedett. A volt Hadifoglyok és Politikai Foglyok Szövetségének elnökhelyettese volt. Az országból való kiszökése után kapcsolatba lépett az imperialista hírszerző szervekkel. Ügynököket bízott meg és küldött be az országba az ellenforradalmi tevékenység folytatására. Bécsben ügynöki tevékenységét Mauthner János, Tormai Gábor, Bakos József imperialista ügynökökkel végzi. Szoros kapcsolatot tart Lengyel tábornokkal, aki az amerikai hírszerző szervek egyik vezető ügynöke. Kiss Dániel magyarországi kapcsolataival Donáth Géza, Wein, VII. Richter gasse 1. sz. fedőcímre levelez".*[24]

Mindezek alapján kérték Kiss Dániel ellen a körözés elrendelését és személyére a körözési dosszié felfektetését. 1957. március 17-én „Hadházi" fe-

23 Müller 2004, 162.

24 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 4. Budapest, 1957. október 24. Konrád Árpád rendőrnyomozó őrnagy alosztályvezető és Rédei Miklós rendőrnyomozó őrnagy kezdeményezte, és Hazai Jenő rendőrnyomozó ezredes osztályvezető aláírta.

dőnevű ügynök a következő jelentést írta Kiss Dánielről: *„A kiszabadulása után egy időszakról nem tudok. Az első működéséről, amit ismerek, az a Cserép és Díszkerámia Szövetkezet volt, ahol a műanyagrészleget vezette. Mint bedolgozók ennél a szövetkezetnél több interndlttársa volt, köztük Kaas Ervin, akit 1956 novemberében szovjet röpcédulák terjesztése miatt őrizetbe vettek."*[25] *„Kissnek további kapcsolatai Gábori, Egri, volt internálttársai, akik 1956. november 4-e után illegálisan hagyták el az ország területét, és ott azonnal felvették a régi szocdem kapcsolatukat, miután korábban mindketten a szocdem ifjúsági vonal vezetői voltak, és így Justus Pálhoz kapcsolódtak."*[26] *„A következő kapcsolata Münchenben a »Szabad Európa« szervezetben az ugyancsak 1956. november 4-e után illegálisan távozott volt internálttársa, Benkő Zoltán és Nyeste Zoltán. Nevezettek mindketten a Szabad Európánál vannak alkalmazásban havi 400 dollár fizetésért. Az említettek külföldi nyelvet csak egész gyengén beszélnek. A Kiss Dániel az említett két szabad európás személlyel tájékozódás és tájékoztatás címen rendszeres levelezéses és telefonbeszélgetéses kapcsolatot tart. Ezeken a személyeken keresztül (Benkő és Nyeste) Kiss szintén kapcsolatot tart a Párizsban és Strasbourgban székelő forradalmi tanács egyes személyeivel, pl. Jónás Pál volt MEFESZ-vezetőségi taggal és Egri Györggyel, szintén MEFESZ-vezetőségi taggal, Sztáraival, a forradalmi tanács gazdasági vezetőjével, valamint Kővágó Józseffel."*[27]

Ekkor ősszel készítette el az ORFK II/4-d csoportja a „Magazin" fedőnevű ügy intézkedési tervét.[28] Ebben a tervben az szerepelt, hogy *„Hadházi fedőnevű ügynökünk a Magyar Optikai Művektől hivatalos kiküldetésben volt Ausztriában"*. Hadházi évek óta ismerte Kiss Dánielt, akivel együtt ült Recsken is. A jelentés szerint „bizalmas kapcsolat" alakult ki közöttük. *„Hadházi ügynökünkkel párhuzamosan február 18. – március 2-ig Fenyvesi fedőnevű ügynökünk, a Belkereskedelmi Minisztérium megbízásából hivatalos kiküldetésben*

25 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 102.
26 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 105.
27 Uo.
28 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 121.

Bécsben járt. Ez alkalommal több ízben felkereste Kiss Dánielt, akivel együtt volt Recsken internálva, s ahol bizalmas kapcsolatba kerültek egymással."[29]

1960. november 28-án a 300. számú körözési értesítő rendelkezett arról, hogy országos konspiratív körözést rendeltek el Kiss Dániel ellen.[30] Az országos körözést 1968. augusztus 1-jével a 40-4069-68. szám alatt visszavonták, és személyét a BM III-II-7. Osztályon tiltónévjegyzékre vették.[31] Ez azért is érdekes, mert már 1967. augusztus 28-án kelt irat arról szól, hogy Kiss Dánielt a III/II-5-c Osztály tiltónévjegyzékre vetette fel.[32] Ezt a tényt megerősítette az 1972. szeptember 1-jén kelt felülvizsgálati határozat, Kiss Dániel továbbra is nemkívánatos személy volt Magyarországon.[33] Többszöri próbálkozások után, 1983. június 2-án Kisst törölték a tiltónévjegyzékből, így beutazhatott Magyarországra.[34]

Kiss Dániel 1982-ben is szeretett volna Magyarországra jönni. *„Eddig többször kért, de nem kapott beutazóvízumot Magyarországra. Elmondta, hogy ez év elején levelet intézett az MNK belügyminiszteréhez, amelyben elpanaszolta az őt ért sérelmet. Levelére választ kapott, amelyben közölték, hogy továbbra sem kívánatos személy Magyarországon."*[35] Az ügynök a jelentésében kitért arra is, miszerint Kiss Dánielnek az a véleménye, hogy a levele nem jutott el a címzetthez, ezért azt gondolja, hogy a volt recski internálótábor vezetői, felügyelői gondoskodnak arról, hogy ne utazhasson be Magyarországra, mert internálása alatt jobb kezének két ujját elvesztette az egyik őr tudatos cselekedete miatt. Kiss Dániel az ügynök szerint arra készül, hogy Bécsben és Budapesten ügyvéd útján pert indít az állítólag vele szemben elkövetett embertelen magatartás miatt a recski internálótábor egyik felügyelője, Sikala

29 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 121.
30 ÁBTL 3.1.5. O-13336/2. 6. A körözést ugyancsak Hazai Jenő rendőr ezredes osztályvezető írta alá.
31 ÁBTL 3.1.5. O-13336/2. 66.
32 ÁBTL 1.11.13. 0002/469/5/KSI. 3.
33 ÁBTL 1.11.13. 0002-469-5-KSI. 11.
34 ÁBTL 1.11.13. 0002-469-5-KSI. 55.
35 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 200/3. (1982. október 8.)

Ferenc államvédelmi őrmester ellen. *„Csak így látja lehetségesnek, hogy a vele szemben érvényben lévő utazási korlátozásokat megszüntessék.”*[36] A BM III/I. Csoportfőnökség ügynöke adta a jelentést, amelyről tájékoztatták a III/III. Csoportfőnökség megfelelő szerveit.

Magyarországról nemcsak a belsőreakció-elhárítás küldött ki ügynököket azért, hogy Kiss Dánielről, illetve Kiss Dánieltől információkat szerezzenek, hanem a BM Hírszerző Osztály is (II/2-i Alosztály).[37] *„A HM I/E-2. ügynöke szintén kapcsolatba került Kiss Dániellel. I/E-2. bécsi tartózkodása alatt – amikor Kiss Dánielt megismerte – közöttük üzleti tárgyalásról volt szó. Kiss arra kérte I/E-2.-t, hogy Magyarországon teremtsen piacot az általa korlátlan mennyiségben leszállítandó csempészórákra, és az érte járó pénzösszeget Kiss Dániel által megadott magyarországi címekre juttassa el. I-E/2. tartója utasítására hazaérkezve Budapestre, az ajánlat elől virágnyelven írt levélben kitért. […] A HM I/E-2. ügynöke más irányú feladatainak végrehajtására 1957. november közepén Bécsbe, majd onnan pedig továbbutazik. Szükséges, hogy más irányú feladatai mellett Kiss Dániel és társaira vonatkozó feladatokkal is megbízzuk, és az illetékes elvtársakkal együtt eligazítsuk.”*[38] Még az októberi jelentésben a javaslat erre a következőképpen hangzott: *„Hogy Kiss Dániel és feltehetően kiterjedt magyarországi kapcsolatai felderíthetők legyenek, szükségesnek látszik az ügybe tevékenyen belefolyni. A pesti személyesen kézbesítendő összegeket saját embereink vihetnék el, ami esetleg támpontot ad az ügylet természetét illetően, egyúttal környezettanulmányozást is eredményezhet, valamint tipplehetőségeket rejt magában.”*[39]

36 ÁBTL 2.7.1. III/I. – 194/5. (1982. október 8.) ügynöki jelentés (HÜ).
37 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 217–218. 1957. október 15.
38 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 219–222. 1957. november 5.
39 ÁBTL 3.1.5. O-13336/1. 218. 1957. október 15. Kardos György alezredes aláírásával.

„DUNAI" FEDŐNEVŰ SZEMÉLYI DOSSZIÉS ÜGY

A történet 1966-ban kezdődött Fejér megyében. A Fejér Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Alosztályának 1966. évi összefoglaló jelentésében Harai János rendőr őrnagy és Karaszi Márton rendőr őrnagy alosztályvezető a következőket összegezték.[40] Az alosztály elhárítási területe a tervév során alapvetően megváltozott. 1965. október 1-jével feladata volt a veszélyes elemeket ellenőrző csoport munkájának irányítása és a belügyminiszter-helyettes 0019/65. számú utasítása végrehajtásának megszervezése és irányítása. 1966 júniusában felmentették az első feladat további végzése alól, és kizárólag csak a 0019/65. számú utasítás végrehajtásán dolgozik, amely a *„volt vezető ellenforradalmárok operatív feldolgozása, külön operatív nyilvántartásba sorolásuk, a Nyugatra szökött ellenforradalmárok ellenőrzésének megszervezése”.*[41] Illetve 1966 novemberében az alosztály megkapta a „volt politikai elítéltek és ellenforradalmárok vonalának vezetését".[42] 1966. március 12-én nyitotta az alosztály a „Dunai" fedőnevű személyi dossziés ügyet az említett utasításra hivatkozás alapján. „Dunai" tőkés származású. *„1950–1953 között ellenséges felfogása és magatartása miatt internálva volt. Köztörvényes bűncselekmény miatt 1955-ben 1 év 6 hónap börtönbüntetésre volt ítélve. Az ellenforradalom alatt helyben a városi Nemzeti Bizottság titkára lett. Törvénytelen intézkedéseket foganatosított. Tevékenységéért 15 év szabadságvesztésre ítélték. 1964 novemberében egyéni kegyelemmel szabadult.”*[43]

„Dunaira" két ügynököt foglalkoztattak, ám a munkájukkal nem volt megelégedve az alosztály, mivel „nagyon kevés hírszerző lehetőséggel rendelkeznek". Az ügynököknél hatékonyabbnak bizonyult az operatív levélellenőrzés alkalmazása. Az alosztályvezető jelentése szerint „Dunaival" kapcsolatban a legtöbb és legértékesebb adat ezen az úton jutott a birtokukba. Illetve 1966. június 29-én „Dunai" lakásán bevezették a 3/e rendszabályt, vagyis a szo-

40 ÁBTL 3.1.5. O-18597. 106–116. 1966. október 25-i jelentés.
41 ÁBTL 3.1.5. O-18597. 106.
42 Uo.
43 ÁBTL 3.1.5. O-18597. 110.

ba lehallgatását. A K-ellenőrzés során, azaz „Dunai" postai küldeményeinek operatív ellenőrzésével „felszínre került 9 ellenséges, többségében Nyugaton élő kapcsolata". A szóban forgó személyekkel „Dunai" együtt ült börtönben vagy internálótáborban. Az alosztály ezen személyekből három embert különösen érdekesnek tartott operatív szempontból. A három különösen érdekes emberből „Dunai" kettővel a recski internálótáborban volt együtt. Az egyik dr. Rainprecht Antal, a másik Faludy György volt. A jelentésből megtudjuk, hogy Rainprecht Antal Bécsben lakik, 1956-ban hagyta el az országot. *„Jelenleg ellenőrzötten kapcsolata van az »Europa Haus« bécsi irodájának vezetőjével, Varga Józseffel, aki ugyancsak közös recski internálttársuk volt. Rainprecht hajtja fel »Dunai« részére azokat a személyeket és segélyszervezeteket (az utóbbiaknál konkrétan nyilvántartja »Dunait«), amelyek útján csak ebben az évben már 9 esetben kapott különböző összegeket. Rendkívül szoros és bensőséges levelezésben állnak egymással, leveleikben politikai koncepcióikat is megírják egymásnak."*[44]

„Dunai" Rainprechttől érdeklődött Faludy Györgyről, akivel együtt voltak Recsken kényszermunkán. A szervnek nincs ismerete arról, hogy közvetlen kapcsolatban áll-e „Dunai" az íróval, ők még nem fogtak el ilyen levelet.[45] Itt megszakadt a szál, „Dunai" személye és levelezésének a megfigyelése további kutatásokat igényel.

A HETVENES ÉVEK VÉGE

1979. augusztus 28-án a III/III-B Önálló Alosztály jelentette, hogy Benkő Zoltán, a Politikai Foglyok Világszövetségének volt vezetője a családjával Magyarországon tölti a szabadságát. *„Igyekszik az oktatás területén magasabb beosztású vezetők felé kapcsolatokat kiépíteni. Nyugaton megjelent ellenséges tartalmú irodalmi anyagokat terjeszt ismerősei körében."*[46] Az osztály tájékoztatja az információkról a BM III/I. Csoportfőnökséget, illetve Benkő Zoltán mozgásának megfigyelésére is további parancsot adtak.[47] Benkőről a következő megbízható ügynöki jelentést 1980. január végén adták, miszerint Benkő és *„Nyugaton élő egykori internálttársai könyvet jelentetnek meg a recski internálótábor történetéről"*.[48] A megszerzett információt továbbították a III/I-7. Osztálynak,[49] tájékoztató jelentést készítettek, és a III/III-B Önálló Alosztály előzetes ellenőrzést kezdeményezett. A recski kényszermunkatáborról szóló könyv további alakulásáról az 1982. március 19-i napi operatív jelentésből kapunk információt, miszerint Benkő Zoltán elmondta a „Mesterkedő" fedőnevű bizalmas nyomozás célszemélyének, hogy *Recski dokumentumok* címen szeretné megírni a könyvét. A szobalehallgatásból kapott információ alapján a szerv arról is értesült, hogy Benkő a beutazásai alkalmával „Nyugaton kiadott ellenséges propagandaanyagokat is behoz az országba".[50]

A „RECSKI SZÖVETSÉGEK"

Sztáray Zoltán az USA-ban 1979-ben megszervezte a Recski Segélyt. Ez azt jelentette, hogy az emigrációban élők meghatározott időnként „csomagot" küldtek a Magyarországon élő volt recski raboknak, hogy ezzel segítsék őket. Sztáray nem sokkal később ennél is tovább ment: 1981-ben megalakította a Recski Szövetséget, amelynek volt egy kiadványa is, a *Recski Tanú.* A szövet-

44 Uo.
45 Uo.

46 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 185/1. (1979. augusztus 28.) ügynöki jelentés (HÜ).
47 Uo.
48 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 16/4. (1980. január 31.) 12-3. számú ügynöki jelentés.
49 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 26/6. (1980. január 31.) Az eredeti jelentésben a III/I-7. Osztály tájékoztatása volt a feladat, amelyet a hivatalos jelentésben és az úgynevezett Összefoglaló jelentésben a BM III. Főcsoportfőnökség Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztálya készített.
50 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 47/3. (1982. március 19.)

ség létrejöttének ténye a BM III/III. Csoportfőnökség 1981. december 11-i napi jelentésében olvasható,[51] vagyis értesüléseik naprakészek voltak.

A Recski Szövetség létrehozását Sztáray egy 1983. október 23-án kelt körlevelében ekképp határozta meg: *„Amikor közel két esztendeje életre hívtuk a Recski Szövetséget, három célt tűztünk magunk elé: hogy bizonyítsuk a tábor egykori létezését; hogy dokumentációs jelleggel megírjuk ennek történetét; s végül, de nem utolsósorban, hogy a magyarországi hivatalos szervek munkában töltött és a nyugdíjba beszámító időnek ismerjék el a recski esztendeinket. Elsősorban azokét, akik ma is Magyarországon élnek, s akik közül sokan nyomorognak. […] Példaképpen említem meg, hogy az egyik társunk hetvenkét évesen ma is kazánfűtőként dolgozik, mert az alacsony nyugdíjából megélni nem tud. Nemcsak a recski esztendeit nem számították be neki, de a letartóztatása előtti, közszolgálatban töltött tizennyolc évét sem."*[52] A magyar Belügyminisztérium III/III-B Önálló Alosztálya erről a megalakulásról a következő információkat kapta napi operatív jelentésben: *„Az USA-ban Recski Szövetség néven új szervezetet hoztak létre, amelynek célja: »A recski kényszermunkatábor volt rabjainak nemzetközi képviselete.« A szövetség programját Sztáray Zoltán fogalmazta meg egy körlevélben. Ebben többek között kimondja, hogy a szövetség tagjának tekintik valamennyi volt recski internáltat, és okmányszerűen igazolják Recsken eltöltött idejüket. Beadvánnyal fordulnak a magyar hivatalos szervekhez, hogy a nyugdíjra jogosultaknak a Recsken ledolgozott éveiket munkában eltöltött időként számítsák be. Szükség esetén az ENSZ segítségét is igénybe veszik. Recski Tanú címen időszakos közlönyt adnak ki, amely közli a munkatábor tagjainak tanúvallomásait, és ezek alapján fogják megírni, majd kiadni a tábor történetét. A programot tartalmazó körlevél másolatát a »Történész« fn. bizalmas nyomozás célszemélye[53] megkísérelte eljuttatni »Csókás«[54] címére, de az anyagot a szerv elkobozta."*[55]

51 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 198/1. (1981. december 11.)

52 Sztáray Zoltán egyoldalas körlevele a Recski Szövetség tagjai felé, San Bernardino, 1983. október 23. (Fénymásolt példány Bank Barbara tulajdonában.)

53 „Történész" fedőnevű bizalmas nyomozás.

54 „Csókás" – Csoóri Sándor.

55 ÁBTL 2.7.1. III/III-198/1. sz. jelentés. (1981. december 11.)

A III/III-B Önálló Osztály intézkedése szerint az információ tartalmát részben ellenőrizték, és az ügyben tovább folytatták az ellenőrzést, az információt pedig tájékoztató jelentéshez használják fel.[56] Ezt követően nagy energiákkal szervezték a Recski Szövetség létrehozását és a volt rabok összefogását. 1982 márciusában a Recski Szövetséggel kapcsolatos „szervezések" ügyében Benkő azt is megjegyezte „Mesterkedő" fedőnevű „bny. célszemélyének", hogy *„ha a tárgyalásaik a magyar szervekkel nem vezetnek eredményre, akkor az 1200 fő volt politikai fogoly nevében az ENSZ Munkaügyi Bizottságához vagy a Hágai Nemzetközi Bírósághoz fordulnak"*.[57] Egy Baranya megyéből 1982. április 14-én kapott jelentésből kiderül, hogy Benkő Zoltán április 7-én felkereste a jelentést leadó hírforrást, akivel együtt voltak internálva Recsken.[58] Benkő kifejtette neki is, hogy kezdeményezője volt „a recski internáltak intézőbizottsága létrehozásának". A kezdeményezést 1981-ben az USA-ban Sztáray Zoltánnal, Faludy Györggyel és Gábori Györggyel hangolták össze. Benkő az elképzeléseiket is elmondta ismerősének, miszerint: *„Az intézőbizottság nyomást kíván gyakorolni a magyar kormányra, a volt recskiek jogi helyzetének rendezése végett, pl. a nyugdíj. Ennek érdekében Benkő szorgalmazta a Nyugaton és az itthon élő volt internáltak együttműködését, és elmarasztalta a hazaiakat mérsékelt aktivitásuk miatt. Elégedetlen volt dr. Jégh Károly pécsi jogász és Pártay Tivadar budapesti lakos hozzáállásával. Úgy véli tudni, hogy Pártayt az »ÁVO« félemlítette meg. Elmondta továbbá, hogy Sztáray megbízásából megkísérelte Recsken felkutatni a volt internáltak névsorát, ez azonban a megadott helyszínvázlat alapján nem sikerült."*[59]

Benkő azt is elmondta volt recski társának, hogy a *Mozgó Világ* februári számában megjelent egy recski internáltakkal foglalkozó cikk, amelyet ajánl neki is elolvasásra. Azt is megtudta a hírforrás Benkőtől, hogy az ilyen cikkek megjelenését Kodolányi Gyula, a folyóirat szerkesztőbizottságának a tagja

56 K/3 (postai küldemények operatív ellenőrzése) során kapott információ.

57 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 47/3. (1982. március 19.) Szobalehallgatásból származó információ. (TE)

58 Hmb (titkos megbízott) által adott jelentés.

59 ÁBTL 2.7.1. Baranya 15 – 76/7. sz. jelentés. (1982. április 14.)

segíti. Benkő szerint az ÁVO elkobozza az Illyés Gyulának küldött emigránsirodalmat, ezért azt személyesen viszi el neki, mármint az *Új Látóhatár* legfrissebb számát is.[60] A megszerzett információról a baranyai osztály tájékoztatta a III/III. Csoportfőnökséget.

A Borsod megyéből 1982. június 14-én leadott napi operatív jelentésből megtudjuk,[61] hogy az osztály aznap kiemelte a postai forgalomból, majd fotózás után továbbengedte dr. Kövesi Pál Angliából küldött levelét, amelyet Novák Jánosné miskolci lakosnak címzett.[62] Ebben Kövesi elmeséli, hogy kapcsolatba került az USA-ban megalakult *„recski kényszermunkatábor volt rabjainak nemzetközi képviseletével. Év eleje óta a szövetség vezetőivel levelezési kapcsolatban áll".*[63] Sztáray Kövesinek is elküldte mellékletben a recski táborral kapcsolatos és Kövesire vonatkozó határozat másolatát, a recski indító cikkéről készült különlenyomatot, illetve Sztáray Zoltán Kádár Jánoshoz írt levelének a másolatát. Ebben Sztáray kifejtette, hogy elsősorban az itthon élő volt recskiek rehabilitálására gondolt, és a megszerzett nyugdíjjogosultságnak a recski évekkel való kiegészítésére. Sztáray úgy vélte, hogy a magyarországi jogszolgáltatás számukra nem ad-adhat segítséget. Sztáray érdekesnek tartotta, hogy Kövesit rehabilitálták, ugyanis az ő ismeretei szerint egyetlen Nyugaton élő volt szociáldemokratát sem rehabilitáltak. Itt említette meg a Torontóban élő Faludy György, Egri György és Gábori György nevét.[64] A borsodi osztály a levelezés fotómásolatát további intézkedésre és felhasználásra megküldte a BM III/III. Csoportfőnökségnek és a BM III/3. Osztálynak – azok kérésére.

1982 októberében a volt recski rabok érdekeinek védelmében már ott található az információs jelentésekben Jónás Pál és Nyeste Zoltán neve is. 1982. október 8-án a Szabad Európa Rádió adásában egy kerekasztal-beszélgetésben szerepeltek, amelynek a témája a recski munkatábor volt.[65] Nyeste és Jónás üzenetet küldött S. Katalin színésznővel – aki akkor a Pécsi Nemzeti Színház művésze volt – az alosztály egyik kapcsolatának, titkos megbízottjának részére, a III/III-B Önálló Alosztály pedig postai küldemény operatív ellenőrzése során értesült arról, hogy a recski internáltak ügyében tovább folytatják a tevékenységüket, és ismét írni akarnak az MSZMP első titkárának, mivel a korábbi levelükre nem kaptak választ.[66] *„Sztáray Zoltán egy Los Angeles-i fedőcímet is küldött kapcsolatunknak, mivel szerinte sok címzett küldeményt nem kap meg. S. Katalin hírforrásunknak átadta elolvasásra a »szamizdatirodában« vásárolt »Recski Tanú« c. kiadványt."*[67]

Ugyancsak postai küldemény operatív ellenőrzése során tudta meg a III/III-B Önálló Alosztály, hogy Nyeste Zoltán, a Szabad Európa Rádió külső munkatársa a Brunswicki Öregdiákok Szövetségének közvetítésével felvette a kapcsolatot a Mátrai Állami Gyógyintézet főorvosával, aki előző évben felajánlotta a segítségét a szövetségnek. A főorvos tanácsot kért Nyestétől, hogy a volt kényszermunkatábor helyén hová kellene kopjafát állítani.[68] Intézkedésnek az alosztály annyit írt be, hogy a „Követelő" fedőnevű bizalmas nyomozás keretében „szoros ellenőrzést végeznek az emlékoszlop felállításának megakadályozása céljából".[69]

60 ÁBTL 2.7.1. Baranya – 15. (1982. április 14.)

61 ÁBTL 2.7.1. Borsod 23/2. (1982. június 14.) postai küldemény operatív ellenőrzésével szerzett információ.

62 ÁBTL 2.7.1. Borsod 23/2. (1982. június 14.)

63 Uo.

64 Uo.

65 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 205/7. (1982. október 15.) postai küldemény operatív ellenőrzésével szerzett információ.

66 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 200/2. (1982. október 8.) Az első levelet Sztáray 1982 elején írta Kádár Jánosnak – a BM III/I. Csoportfőnökség információja szerint –, amelyben követelte a recski kényszermunkatábor volt „lakóinak" rehabilitálását. Sztáray a levél másolatát elküldte mintegy nyolcvan külföldi személynek és szervnek, így a Szabad Európa Rádiónak is, amely igen hosszan foglalkozott az ügyükkel.

67 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 172/1. (1982. október 15.)

68 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 11/3. Összefoglaló – 17/6. (1983. január 24.)

69 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 17/6. (1983. január 24.)

AZ 1983-AS MÜNCHENI TALÁLKOZÓ ELŐZMÉNYEI ÉS VISSZHANGJA

A volt recski rabok közül kevesen emlékeznek meg memoárjaikban erről a találkozóról. Annál jobban érdeklődött iránta, és foglalkozott az előkészületeivel, a programjával és a résztvevőkkel a magyar állambiztonság. Már csak azért is, mert a volt recski rabok között 1983 nyarától vita alakult ki, hogy rendezzenek-e találkozót, vagy ne. Provokációnak veszi-e a magyar politikai felső vezetés, vagy nem. Az ellentéteket ezek után a magyar állambiztonsági szervek is ki- és felhasználták arra, hogy a „baráti kapcsolatok" megromoljanak. *„1983. november 26-án rendeztük meg a Recski Szövetség európai tagjaival előadóestünket a müncheni Bayerischer Hof különtermében, »A recski kényszermunkatábor – egy korszak keresztmetszete« címmel. A 180 főnyi közönség nagy érdeklődéssel kísérte a hatórás mamutprogramot, melyben mi, a tábor egykori kényszermunkásai dokumentáltuk a haláltáborban és az azon kívül történteket. A kényszermunkatábor élete a Rákosi-diktatúra mélypontját és lényegét tükrözi. A szép számban jelen lévő ifjabb generáció is ízelítőt kaphatott, hogy mi is volt az a bizonyos »személyi kultusz«, a sztálini önkény mesterségesen homályba burkolt korszaka. Bevezetőként Basilides Barnabás élethűen előadta Faludy György »A vérebek« című recski versét, majd Benkő Zoltán tartotta meg áttekintő ismertetését a kényszermunkatáborról. Ezt követően én [Erdey Sándor] olvastam fel ebből a könyvemből megdöbbentő részleteket a tábor szomorú és derűs hétköznapjairól. Majd Michnay Gyula, a legendás szökés kitervezője beszélte el menekülésük történetét. Befejezésül Kiss Dániel tanúskodott a vele történt kegyetlen eseményről. Az ÁVH-sok elevenen elégették bal kézfejének két ujját, gúzsba kötve odalökték az izzó vaskályhához. Az előadásokat követte Faludy György volt recski kényszermunkás, híres Villon-fordító, költő és író estje. Faludy nemcsak verseiből adott elő, hanem életéből is elbeszélt részleteket. Máté Imre költő nagy tárgyismeretre valló bevezetőjével mutatta be őt a müncheni közönségnek. Az est alkalmával – Európa minden részéből – 16 volt recski kényszermunkás jelent meg, akikkel másnap meghitt ebéd keretében tartottuk meg találkozónkat. Elhatároztuk, hogy sűrűbben összejövünk, mindig más és más országban, hogy szomorú közös emlékeinkre alapozott barátságunk szálait szorosabbra fonhassuk. A 30 éves szabadulási évforduló alkalmából kiadott ezer számozott példányban Faludy börtönverseinek gyűjteményét a szerző személyesen dedikálta"*[70] – emlékezett meg a találkozóról Erdey Sándor.

A szerv hírforrása – titkos megbízott – 1983. november 26–27-én részt vett a Recski Szövetség nemzetközi képviseletének Münchenben megtartott ünnepségén, amelyet a tábor felszámolásának harmincadik évfordulója alkalmából rendeztek. A találkozón mintegy háromszáz fő jelent meg. A szövetség vezetőségi tagjai közötti ellentétre utal, hogy Sztáray Zoltán a levelében igyekezett visszatartani volt interńálttársait az összejövetelen való részvételtől.[71] A kiadott intézkedés a jelentésre a következő volt: értesítést kapott a III/I. Csoportfőnökség (III/I-7. Osztály), és az információt felhasználták a vezetőségi tagok közötti ellentét szítására. Levélellenőrzés során Sztáray Zoltán tájékoztatta a magyarországi ismerősét (kapcsolatát) a szövetség és annak Európában élő egyes tagjai között kialakult ellentétekről és azok valós okairól. *„Tájékoztatása szerint a szövetség céljaként nem emigrációs központ, »holmi egyesületesdi« vagy vádaskodó intézmény lett meghatározva, hanem az otthon és külföldön támogatásra szorulók megsegítése. Kifejtette, hogy míg ő a tevékenységével elérte azt, hogy a dolgok megnyugtató módon kezdenek rendeződni, amelyet több nemzetközi szervezet is jelzett, és azt kérte tőle, hogy egy ideig ne zavarják a folyamatot semmiféle rendezvénnyel, propagandával, addig néhány társuk megszervezte a müncheni találkozót. Erre kiadványt készítettek – Faludy György: Börtönversek 1949–52 (Az ávó pincéjében és Recsken) címmel. A találkozón a kiadványnak, valamint készülő könyvüknek igyekeztek nagy nyilvánosságot, propagandát teremteni. A könyvvel – amely Sztáray megítélése szerint is – különböző elferdített, nem valósághű anyagot tartalmaz, a szerzők egymást is igyekeznek becsapni, és ezzel sokakat félrevezetnek. Ehhez meg akarták szerezni a szövetség támogatását is. Sztáray ezt megtagadta, és levélben szólította fel a szervezőket a rendezvény elhalasztására, amely miatt mindenféle rágalmakat zúdítottak rá. Benkőt – az egyik szervezőt – nyomatékosan figyelmeztette, hogy ne szélhámoskodjon a szövetség nevében, mert amennyiben megteszi, a német ha-*

70 Erdey 2002, 357–358.
71 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 15/5. (1984. január 24.)

tóságoknál keres védelmet. Tájékoztatójában kifejtette, hogy a szövetség semmiféle olyan tevékenységet nem kíván folytatni, amely a magyar kormány érdekeit sérti, és kérte kapcsolatát, hogy a tájékoztató tartalmát széles körben terjessze."[72] Az alosztály további intézkedéseket tett, ami azt jelentette többek között, hogy az ellentéteket operatív úton fenn kellett tartaniuk, segíteniük és elmélyíteniük a szövetség tagjai között. Tájékoztatták a III/I-7. Osztályt, és az ügyben tovább folytatták az ellenőrzést.[73]

A szövetségen belüli ellentétekről 1984. május 9-i jelentésében a titkos megbízott is beszámolt, miszerint olyan mértékű nézeteltérések vannak a Recski Szövetség európai és amerikai tagozata között, hogy a vezetők egymást jelentik fel a bíróságon, és körleveleket küldözgetnek a volt recski elítélteknek, hogy a maguk oldalára állítsák őket. *„Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a Recski Szövetség felbomlóban van."*[74] 1985 februárjában levélellenőrzés során „elkaptak" egy levelet, amelyet Sztáray Zoltán, a „Követelő" fedőnevű bizalmas nyomozás célszemélye írt Pártay Tivadarnak. Ebben Sztáray tájékoztatta Pártayt a Recski Szövetség szervezői közötti nézeteltérések alakulásáról. A levélben az USA-ban és Európában élő volt recski internáltak közti személyes ellentétekért Benkő Zoltánt teszi felelőssé, aki mellé „beállt" Erdey Sándor is. Az ellentétek addig fajultak, hogy már pereskednek.[75] A BM III/III-B Önálló Alosztály tájékoztatta a III/I-7. Osztályt, ezenfelül az operatív lehetőségeik felhasználásával folytatják a szövetség bomlasztását, és Pártay Tivadart felhasználják a nézeteltérések fokozásához.[76]

A szerv 1988. szeptember 9-én operatív levélellenőrzés folytán kapott információt arról, hogy szeptember 16-án a volt recski kényszermunkatábor

72 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 125/2. (1984. július 4.)
73 Uo.
74 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 86/3. (1984. május 9.)
75 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 30/6. (1985. február 18.)
76 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 35/4. (1985. február 19.) A BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság összefoglalója ugyanezen jelentésről egy nappal később már egy kicsit más tartalmat takar. Vagyis az intézkedésből kimaradt Pártay felhasználása, illetve a III/I. Csoportfőnökségen belül a konkrét osztály, amelyik foglalkozik az üggyel, annak megnevezése.

internáltjai meg akarják alapítani az érdekvédelmi szervezetüket. A meghívót lefotózták, és az eredeti NOIJ-hoz mellékelték.[77] A BRFK tájékoztatta a BM III/III-3. Osztályt, és folytatta Kéri Kálmán és Zimányi Tibor ellenőrzését. A BM III/III. Csoportfőnökség titkos megbízottjának 1988. szeptember 19-én kelt jelentéséből információt kapnak arról, hogy szeptember 16-án 17 órakor a Budai Vendéglőben (Budapest XII., Kázmér u. 2.) megalakult a Recski Szövetség, mintegy negyvenöt-ötven fő jelenlétében. Zimányi Tibor előterjesztette az alapszabály-tervezetet, és javaslatot tett a héttagú vezetőség személyi összetételére vonatkozóan. *„A jelenlévők egyhangúlag megválasztották vezetőségi tagnak Kéri Kálmán, Zimányi Tibor, Pártay Tivadar, Michnay Gyula (NSZK) volt internáltakat, valamint a szerv által még nem azonosított további három személyt."*[78] Az összejövetelen Zimányi Tibor aláírásgyűjtési akciót kezdeményezett Nyeste Zoltán érdekében, akinek a Belügyminisztérium három napra engedélyezte az országban való tartózkodását.[79] A beadványt a Magyar Szocialista Munkáspárt, a kormány és a Külügyminisztérium illetékeseihez juttatták el – a terv szerint.[80] Az alakuló ülésen a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság képviselője (dr. Vígh Károly) és a Történelmi Igazságtétel Bizottság képviselője (Hegedűs B. András) is felajánlotta az együttműködését és támogatását a Recski Szövetségnek.

1988. szeptember 20-án állambiztonsági tiszt értesülésének és az operatív levélellenőrzésnek köszönhetően a BRFK Állambiztonsági Szerv III/A Alosztálya további információkat kapott arról, hogy Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes és Zimányi Tibor Recski Szövetség néven egyesület megalapítását kezdeményezték. 1988. szeptember 16-án a Budai Vendéglőben

77 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 162/2. (1988. szeptember 9.)
78 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 185/2. (1988. szeptember 19.)
79 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 175/3. (1988. szeptember 28.) Nyeste Zoltán nem jött Magyarországra három napra, újra kérelmezte a Belügyminisztériumban a beutazását, és így a Zimányi Tibornak írt, 1988. szeptember 29-én levélellenőrzés során „elkapott" leveléből megtudható, hogy október 3-ától három hétre jön Magyarországra. Intézkedésként a BRFK Állambiztonsági Szerv III/A Alosztálya figyelemmel kísérte Nyeste Zoltán tevékenységét Magyarországon, és jelentették az itthon tartózkodását a III/III. Csoportfőnökségnek.
80 Uo.

tartandó összejövetelre nyolcvanöt személyt hívtak meg, nagyobb számban volt recski internáltat. *„A tájékoztató szervek közül meghívást kapott a Magyar Nemzet, a Mozgó Világ, az MTI, valamint a Magyar Rádió Bagoly Szerkesztősége. Írógépen készített, sokszorosított anyagon mindenkivel ismertették a leendő szövetség létrejöttének indokát, a megvitatásra javasolt alapszabály elvi szempontjait, tervezett működési módját, kereteit."*[81] A leendő egyesület lényege és célja a jelentés szerint, hogy elérjék a volt recski internáltak rehabilitálását, „legalább nyugdíjjogosultság szempontjából". *„»Harcukat« az alkotmány sáncain belül óhajtják megvívni, törvényes eszközökkel. Együtt kívánnak működni minden olyan független egyesülettel, szövetséggel, társasággal, melynek célja a magyar népnek a szolgálata. Az alapszabály szerint a szövetségnek tagsága: volt internáltak, pártoló tagok és tiszteletbeli tagok. A költségeket önmaguk adakozásából teremtik elő."*[82]

Az előző napi jelentéshez annyival tettek többet, hogy a hozzászólók közül többen a „recski élményeikről", jelenlegi életükről, megélhetési problémáikról, az erkölcsi elégtételük szükségességéről beszéltek. Az alakuló ülésen határozatot hoztak arról, hogy levélben fordulnak az igazságügy-miniszterhez, és kérik a Recsken történtek felülvizsgálását.[83] Az előző napi III/III-as jelentéshez képest bővült a beazonosított tagok köre, és a személyeket is megnevezték a különböző pozíciókban. Vagyis a szövetség elnökségének hét tagja közül az elnök Kéri Kálmán lett, a titkár Zimányi Tibor, az elnökség beazonosított személyei dr. Benkő Zoltán, Michnay Gyula és Pártay Tivadar voltak. A másik két embert nem tudták azonosítani. Tiszteletbeli taggá választották Murányi Gábort, a *Magyar Nemzet* újságíróját, B. Rácz István feleségét, Romhányi Lászlót, a Jurta Színház igazgatóját, Vígh Károlyt és Gyarmathy Lívia filmrendezőt. A megjelentek közül huszonkét személyt tudtak azonosítani. A BRFK az ügyben a további operatív felderítést a III/III-3. Osztállyal közösen folytatta.

81 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 169/3. (1988. szeptember 20.)
82 Uo.
83 Uo.

KÖNYVEK ÉS FILMEK

Az emigrációban a hetvenes-nyolcvanas években egyre többen írták meg visszaemlékezéseiket, élményeiket kéziratban, vagy beszéltek arról, hogy ideje lenne megírni. Ezek a kéziratok, írások több esetben meg is jelentek, amelyekről a magyar állambiztonsági szervek is más-más utakon, de tudomást szereztek. A következőkben nem a teljességre törekvés, inkább a mód és az út bemutatása kerül sorra, hogy hogyan is jutottak haza ezek a visszaemlékezések, és a szerveknek milyen reakciójuk volt erre.

Titkos megbízott 1981. december 3-i napi operatív információs jelentésben jelentette, hogy a „Történész" fedőnevű bizalmas nyomozás célszemélye elkezdte a volt recski internáltak visszaemlékezéseinek összegyűjtését. *„Panaszolja, hogy nehezen halad, mert az érintettek bizalmatlanok, és nem vállalják emlékezéseik leírását."*[84] „Történész" kapcsolatba lépett Nyeste Zoltánnal, aki mint volt recski rab vállalta az „ügy" képviseletét az Amerikában élő volt recskiek között. A III/III-B Önálló Alosztály intézkedése szerint tovább folytatják a bizalmas nyomozást az ügyben.

1983. március 23-án jutott a III/3. Osztály birtokába az az információ, miszerint Nyeste Zoltán a recski kényszermunkatáborról írt *Recsk – Emberek az embertelenségben* című könyvet, amelyet a New Brunswick-i Magyar Öregdiákok Szövetsége adott ki. A „lelkes emberek" – írja a jelentés – körülbelül száz vagy kétszáz példányt hoztak be Magyarországra.[85]

84 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 192/2. (1981. december 3.) Az információ forrása – a jelentés szerint – megbízható és ellenőrzött.
85 ÁBTL 2.7.1. III/3 – 26/2. (1983. március 23.) Megjegyzésként a jelentés alatt az található, hogy a könyv megjelenéséről az 1983. január 10-i 4. számú operatív információban már jelentést tettek. Ám abban konkrétan az szerepel, hogy „a szerv az USA-ból érkező postaforgalomból kiemelte dr. Nagy Károlynak, a Magyar Öregdiákok Szövetsége elnökének 21 magyar írónak, illetve irodalmárnak címzett küldeményét. A küldemények különböző nacionalista hangvételű – USA-ban megjelent – kiadványokat és programokra szóló meghívókat tartalmaznak. Mellékelték hozzá a fenti szervezet 1982. évi őszi programját is". Az intézkedés szerint az anyagokat a továbbítást illető állásfoglalás céljából megküldték a BM III/III. Csoportfőnökségnek. ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 7/3. (1983. január 10.)

Egy nappal később a napi operatív információk között olvasható egy másik jelentés, amelyben a BRFK társadalmi kapcsolata jelentette, hogy március 18-án beszélgetett Cselik Ferenccel, aki odaadta neki Sztáray Zoltánnak *A recski kényszermunkatábor* című szamizdat írását, amelyet az ÁB Független Kiadó jelentetett meg 1982-ben, illetve annak két mellékletét is megkapta: az egyik *A Recski Szövetség célja,* a másik pedig a Kádár Jánosnak címzett levél volt.[86]

Az 1983. novemberi találkozót követően felmerült egy dokumentumfilm készítésének gondolata a recski kényszermunkatáborról. 1984 áprilisában erről az ötletről és a tervekről, a dokumentumfilm résztvevőiről, szervezőiről már elég sok információ birtokában volt a Hírszerző Csoportfőnökség (III/I). Jól tájékozottságról tanúskodik az ügynök jelentése, miszerint: *„A jobboldali magyar emigráció dokumentumfilm elkészítését tervezi a Recsken működött internálótáborról. Céljuk annak bemutatása, hogy Magyarországon internálótáborok működtek, ahol több évig ítélet nélkül fogva tartottak embereket, s velük szemben kegyetlen, kíméletlen módszereket alkalmaztak. Dokumentálni kívánják, hogy igenis működtek ezek a táborok, annak ellenére, hogy ezt itthon nem ismerik el.*[87] *Olyan személyeket keresnek és szólaltatnak meg, akik Recsken raboskodtak."*[88]

Az ügynök arról is kapott információt, hogy a dokumentumfilm elkészítéséhez mintegy kétmillió márkára van szükség. Hogy ezt a pénzt honnan tudják összegyűjteni, vagy megvan-e már, azt az ügynök nem tudta. Azt viszont tudta, hogy az „előkészítő és végrehajtó" munkában kik vesznek részt. Így került bele a jelentésbe Cserháti János, Erdey Sándor, Hajnal László Gábor, Kecskési Tollas Tibor, Nyeste Zoltán és Sztáray Zoltán neve is. A megbízható, ellenőrzött információról a hírszerzés részletesen tájékoztatta a Kémelhárítási és a Belsőreakció-elhárítási Csoportfőnökséget.[89] A készülő filmről a következő információt operatív levélellenőrzés útján ismerte meg az

86 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 35/2. (1983. március 24.)
87 Ezt a jelentésben áthúzták.
88 ÁBTL 2.7.1. III/I. – 70/1. (1984. április 9.)
89 Uo.

állambiztonság: *„Ez év májusában többször jelentettük a BM III/I., valamint a III/III. Csoportfőnökség információi alapján, hogy az NSZK-ban megjelent Erdey Sándor »A recski tábor rabjai« című könyve, valamint, hogy a Recski Szövetség egy film forgatását is tervezi a tábor helyszínéről."*[90] Ám a postai forgalomból újabb levelet emeltek ki, amelyet Zakar András „F dossziés" személynek címeztek, és amelyben az áll, hogy Pontai F. Béla, a Milos Musik Bonn Film G. Video GMBH egyik vezetője felhívta a Nyugaton megjelenő magyar nyelvű újságok szerkesztőit, hogy minden lehetséges módon publikálják a volt recski internáltak által tervezett, *A tizenhárom esküdt* című kilencvenperces dokumentumfilmet. A film elkészülte után szorgalmazzák, hogy bemutassák a televízióban, klubokban és a mozikban is. Pontai anyagi támogatást kért a filmhez. A levélből még megtudjuk, hogy a film írója Erdey Sándor volt recski internált és társai, Sztáray Zoltán, Nyeste Zoltán, a dramaturg Hajnal László Gábor, a rendező pedig Albert Sándor. Az információt ellenőrizték. A kiadott intézkedési feladat szerint pedig a belsőreakció-elhárítás a kémelhárítással közösen akadályozza meg, hogy a film forgatása céljából bárki is beutazzon az országba, illetve a hírszerzéssel és a belsőreakció-elhárítással együttműködve azonosítsák Pontai F. Bélát, és tegyék tiltónévjegyzékre.[91]

1985 júniusában Kiss Dániel arról tájékoztatta a szerv kapcsolatát, hogy egy kanadai filmvállalat filmet készít a recski tábor életéről.[92] A forgatást szeretnék összekapcsolni Faludy György hetvenötödik születésnapjának megünneplésével. Erre az alkalomra meghívást kapott – többek között – Kiss Dániel, Michnay Gyula, Benkő Zoltán is. A „hírforrás" arról tájékoztatta a III/III. Csoportfőnökséget, hogy nehezen tudja elképzelni a meghívottak közös munkáját, mivel éles ellentétek felszülnek közöttük több kérdésben is. Az intézkedéshez „csak" annyit írtak, hogy az *„ellentétek további szítása operatív úton tovább élezi az ellentéteket a recski internáltak között".*[93] Pár hét-

90 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 157/4. (1984. augusztus 10.); III/III. – 151/1. (1984. augusztus 10.)
91 Uo.
92 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 112/2. (1985. június 28.)
93 Uo.

tel később a szerv kapcsolatának jelentéséből kiderült, hogy Kanadában – a korábbi értesüléssel ellentétben – nem a recski táborról készítenek filmet, hanem Faludy György életéről, amelyhez egy időben hozzátartozott a recski kényszermunkatábor is. Kiss Dánielen kívül a rendezvényre még mintegy harminc volt recski internáltat hívtak meg, köztük Magyarországról Czebe Valért és Tabódy Istvánt. *„Tabódy a szerv értesülése szerint nem kíván a rendezvényen részt venni.”*[94] Intézkedésként a III/I. Csoportfőnökséget tájékoztatták az ügyről. Magyarországról operatív úton támogatják a két meghívott kiutazását elutasító álláspont helyességét, és folyamatosan végzik az operatív ellenőrzésüket.[95]

Hogy a film mennyire készült el, mit forgattak le belőle, azt nem tudni, de három évvel később Magyarországon Böszörményi Géza és Gyarmathy Lívia ténylegesen megkezdték egy, a recski kényszermunkatáborról szóló dokumentumfilm elkészítését. 1987. június 18-án a III/III-7. Osztály levélellenőrzése során „elfogtak” egy levelet, amelyben Böszörményi Géza tájékoztatta Sztáray Zoltánt a recski internálótábor történetét bemutató film előkészületeiről.[96] Filmterveinek megvalósításához anyagi és szervezési segítséget, illetve a riportalanyokra vonatkozó ötleteket kért Sztáraytól. A jelentés szerint Böszörményi terveiben mintegy tíz, emigránsokkal készítendő interjú szerepel. *„Az igényelt segítséget feltehetően megkapja, mivel a jobboldali emigráció évek óta törekszik a recski tábort bemutató dokumentumfilm elkészítésére.”*[97] Az intézkedési rovatban további utasításként az áll, hogy a belsőreakció-elhárítás tájékoztatja a III/I. Hírszerző Csoportfőnökséget, és az információt tovább pontosítják, kiegészítik.

94 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 121/3. (1985. július 12.)
95 Uo.
96 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 104/2. (1987. június 18.)
97 Uo.

TÉNYKEDÉSEK 1983–1989 KÖZÖTT

1983 nyarán Benkő Zoltán ismét itthon volt a családjával. Erről a tényről nemcsak a határon átlépés – ez 1983. augusztus 20-án történt meg Hegyeshalomnál – miatt kaptak információt a III. Főcsoportfőnökség megfelelő csoportfőnökségei és osztályai, hanem azért is, mert Benkő ellátogatott a családdal Recskre is. Ott lakossági bejelentés alapján újabb információval gazdagodott a belsőreakció-elhárítás, miszerint: *„1983. augusztus 23-án az MDT 51-46 rendszámú gépkocsival NSZK-állampolgárok (4 felnőtt és 2 gyerek) érkeztek Recskre, ahol fizetővendég-szolgálati lakásban szálltak meg. Közülük az egyik Benkő Zoltán néven mutatkozott be. Az 1950-es években a recski internálótáborban volt fogoly. Többször érdeklődött név szerint két személy iránt, akik a tábor őrségében teljesítettek szolgálatot. Megemlítette, hogy már 5 vagy 6 alkalommal járt a községben beutazásai során. 1984-ben szintén idelátogat. Visszaemlékezéseiről egy novellát ír, melyet be kíván mutatni Aczél elvtársnak is. Benkő a Párizsban megjelenő Irodalmi Újság 1983. évi 1. számának 1 példányát a szállásadónál hagyta. Az újságban »A gentleman« címmel megtalálható Benkő Zoltánnak a recski táborral összefüggő írása. Állítása szerint jelenleg a SZOT-nál van egy beadványa, melyben kéri a recski táborban töltött három év munkaviszonykénti elismerését. Benkőék augusztus 24-én eltávoztak a községből Heves, illetve Jászszentandrás környékére.”*[98] A Benkő által a szállásadónál hagyott újság bevonása érdekében operatív intézkedést hajtott végre a Heves megyei alosztály, azonban ezt sikertelenül tette, mivel a vendéglátó általános iskolai tanár elhallgatta, hogy birtokában van a szóban forgó újság. Az alosztály egyéb intézkedést is tett, így tájékoztatta a BM III/III-3. Osztályt a további intézkedések megtétele miatt.[99]

1983 októberében levélellenőrzés során a BM III/III-B Önálló Alosztály kezébe került az a levél, amelyben Sztáray Zoltán felajánlotta az Országos Széchényi Könyvtárnak az eddig összegyűjtött dokumentumokat és a Recski

98 ÁBTL 2.7.1. Heves – 40/1. (1983. augusztus 30.)
99 Uo.

Szövetség közleményeit. *„A szervezettel kapcsolatban kifejti, hogy azt szociális, emberbaráti szempontok figyelembevételével hozták létre."*[100] Az alosztály tovább folytatta az ellenőrzést.

1986 augusztusában a szerv egy levélellenőrzés során kapott információt arról, hogy az NSZK-ban élő „jobboldali emigráció" az 1956-os forradalom harmincadik évfordulójának megünneplésére készül, illetve ezzel párhuzamosan előadásokat, megemlékezést terveznek a recski kényszermunkatábor megszüntetésének emlékére is. Ezekre az előadásokra Világhy Ernő egyetemi tanár és felesége, Világhy Katalin, aki a Deutschlandfunk kölni rádió szerkesztője volt, felkérte Benkő Zoltánt és Faludy Györgyöt.[101] A III/III-B Önálló Alosztály – továbbra is együttműködve a III/I-7. Osztállyal – figyelemmel kísérte a „nyugati jobboldali emigráció évfordulós törekvéseit, terveit".[102]

1988. január 7-én a III/I. Csoportfőnökség ügynöke jelentette, hogy a Magyar Szabadságharcos Szövetség Los Angeles-i tagozata 1987. november 21–22. között szimpóziumot tartott a magyar politikai eseményekkel kapcsolatban. *Az amerikai magyarság új feladatai a megváltozott világpolitikai, illetve a változó magyarországi politikai és gazdasági helyzetben* című tanácskozáson mintegy hatvan fő vett részt. Az előadók között volt Sztáray Zoltán is. A csoportfőnökség tájékoztatta az eseményről a III/III. Csoportfőnökséget is.[103]

1988. július 21-én operatív levélellenőrzés során kiderült, „Csókás" tájékoztatta Sztáray Zoltánt, hogy a Magyar Demokrata Fórum szeretne szervezni ősszel Ausztriában egy tanácskozást a nyugatiakkal *Mi a magyar ma, a nyolcvanas években* címmel. A Belsőreakció-elhárítási Csoportfőnökség tovább folytatja az ellenőrzést az ügyben, illetve a két személy levelezésében.[104]

Nyeste Zoltán szeretett volna Magyarországra utazni Amerikából a Recski Szövetség alakuló gyűlésére, 1988. szeptember 16-ára. Nem tudott hazajönni, mert csak három napra kapott itt-tartózkodási engedélyt. Tovább „ostromolta" kérelemmel a Belügyminisztériumot, így tudjuk, hogy 1988. szeptember végén Magyarországra küldött levelében már informálta Zimányi Tibort, hogy három hétre utazik haza. A háromhetes itthon tartózkodásának időpontjába beleesett október 23-a is. Telefonlehallgatás útján szerzett információk szerint aznap az esti órákban Zimányi Tibor felhívta Tárkány Szűcs Gézát azzal, hogy Nyeste Zoltán még az itthon tartózkodása alatt, október 25-én, kedden délben koszorúzni akar a Feneketlen-tónál lévő Magyar Ifjúság Szabadságfrontja-emlékműnél, és mivel Tárkányinál van a telefonjegyzék, ezért kérte, hogy minden recskit értesítsen a koszorúzásról.[105] A BRFK Állambiztonsági Szerv intézkedése az volt, hogy megszervezték a koszorúzás operatív biztosítását, és tájékoztatták az ügyről a BM III/III. Csoportfőnökséget. Október 25-én megtörtént a koszorúzás az emlékműnél, amelyen mintegy huszonöt személy volt jelen, többek között Zimányi Tibor, Nyeste Zoltán, Kéri Kálmán,[106] M. Kiss Sándor, Czebe Valérné. *„Elhangzott egy rövid megemlékezés, majd elhelyezték a koszorúkat, végül elénekelték a Szózatot. Az egyik koszorú szalagfelirata: Nyeste Zoltán és a Magyar Baráti Társaság USA."*[107] A készített felvételek alapján intézkedtek a megjelentek azonosításáról, illetve értesítették a BM III/III-3. Osztályt.

A BRFK Állambiztonsági Szerv titkos megbízottja jelentette, hogy 1988. október 21-én részt vett a Jurta Színházban tartott előadáson. Az est második felében kerekasztal-beszélgetést tartottak a volt recski internáltakkal. Nyeste Zoltán a nyugatnémet nyugdíjrendelkezésről beszélt, és elmondta, hogy csak hosszas utánajárás során kapott egy igazolást a társadalombiztosítástól, így

100 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 170/1. (1983. október 4.)
101 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 139/4. (1986. augusztus 18.)
102 Uo.
103 ÁBTL 2.7.1. III/I. – 4/1. (1988. január 7.)
104 ÁBTL 2.7.1. III/III. – 145/2. (1988. július 29.)

105 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 192/1. (1988. október 25.) Kiegészítő jelentés.
106 A BRFK Állambiztonsági Szerv által leadott jelentésben (BRFK – 193/1. [1988. október 26.]) Kéri Kálmán az állambiztonsági tiszt jelentése szerint nem volt jelen. Az összefoglalóban viszont a koszorúzott személyek között sorolják fel.
107 ÁBTL 2.7.1. Összefoglaló – 211/5. (1988. október 26.) A Nyeste Zoltán által letett koszorú szalagfeliratán még volt egy rész, amely a BRFK jelentésében szerepel, de az Összefoglalóban nem. A teljes szöveg: „Nyeste Zoltán és a Magyar Baráti Társaság USA; Szeretettel emlékezve." ÁBTL 2.7.1. BRFK – 193/1. (1988. október 26.)

beszámították a recski idejét. Lefénymásolta az itthoniaknak ezt a levelet, hogy erre való hivatkozással kérjék a recski évek beszámítását a nyugdíjukba. Aztán felszólalt Böszörményi Géza, aki szerint félnek kimondani a recski történéseket, ezért ő a filmjében nem merte nevén említeni a falut. Azt is elmondta, hogy Gyarmathy Líviával új dokumentumfilmet készítenek, amelyben az ÁVH-s őrök és az internáltak is nyilatkoznak.[108]

Ugyanerről a rendezvényről egy másik titkos megbízott több információt osztott meg a hivatalosan leadott jelentésében. Ebből kiderült, hogy a teljes rendezvény a Jurta Színházban *A recski tábor foglyai* címet viselte. Este hat órára volt meghirdetve, de csak egy órával később kezdődött a program. A nézőtér kilencven százaléka megtelt, túlnyomó többségben érdeklődőkkel, nem pedig volt recski internáltakkal. Az est első felében irodalmi művekből olvastak fel szemelvényeket, verseket fiatal színészek, akiket a titkos megbízott nem ismert. Az est második feléről már az előző jelentés is beszámolt, de itt megtudjuk azt a lényeges dolgot, hogy a kerekasztal-beszélgetés tagjai főként a szövetség elnökségi tagjaiból kerültek ki. Így ott volt Kéri Kálmán, Zimányi Tibor és két külföldön élő volt recski, akik közül az egyik Nyeste Zoltán volt – ez a másik jelentésben olvasható. *„A HMB véleménye szerint az összejövetel célja a rehabilitáció volt, politikai szempontból »fogatlan oroszlánok gyülekezetének« nevezte a rendezvényt."*[109] A BRFK Állambiztonsági Szerv tájékoztatta a BM III/III. Csoportfőnökséget.

Sztáray Zoltán is üdvözölte a magyarországi Recski Szövetség megalakítását, olyannyira, hogy a szövetség számára, Kéri Kálmán címére eljuttatott száz dollárt, amelyet tetszés szerint felhasználhatnak. *„Hajlandó vagyok mindig támogatni anyagilag is a kezdeményezést, amíg a tevékenység az adott körülmények között elfogadható. A cél: a megújuló magyar politika és szellemi élet támogatása. Ebbe nem lehet belekötni"* – írta.[110] Az operatív levélellenőrzésen

108 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 195/1. (1988. október 28.)
109 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 195/4. (1988. október 28.)
110 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 199/2. (1988. november 4.)

pedig nem „csúszott át" a levél. A Recski Szövetség tevékenységét továbbra is figyelemmel kísérik, és folytatják Kéri Kálmán ellenőrzését is.[111]

Következő évben Zimányi Tibor és Benkő Zoltán közösen feljelentést tettek a Legfőbb Ügyészségen Pelach Kornél egykori volt recski internálttársuk ellen, aki körletparancsnokként kiszolgálta az ÁVH-s őröket. Pelachhal szemben kérték emberiség elleni bűntett miatt a büntetőeljárás megindítását.[112]

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
1.11.13. A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) iratai
2.7.1. Belügyi információs jelentések. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ)
3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)
4.2. Parancsgyűjtemény
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-B-1-ax A Belügyminisztérium Építési Osztályának iratai

IRODALOM

Bank Barbara 2015: „Semmi nem vész el csak átalakul" – avagy a recski internálótábor újraindítására tett kísérlet 1955-ben. In *Veritas Évkönyv 2014.* Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló. 333–347.
Bank Barbara 2017: *Recsk. Internálótáborok Magyarországon 1950–1953.* Budapest, Szépmíves

111 Uo.
112 ÁBTL 2.7.1. BRFK – 16/4. (1989. január 23.)

Erdey Sándor 2002: *A recski tábor rabjai.* Budapest, Püski.
Michnay Gyula 2001: *Mint Mohamed koporsója. Életrajzi írások.* Szeged, Belvedere Meridionale. 39–63.
Müller Rolf 2004: Belügyi információs jelentések (1964–1990). In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 147–164.
Petrikné Vámos Ida 1999: Iratok a Történeti Hivatalban. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Budapest, Történeti Hivatal. 29–60.

BARÁTH MAGDOLNA

Hírszerzők diplomáciai fedésben

A politikai rendőrség szervezett térfoglalása a Külügyminisztériumban (és más államigazgatási szervekben) a korábbi „beszivárgások" után 1948 végén kezdődött. Ennek egyik módja az volt, hogy az Államvédelmi Hatóság, illetve a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztály kötelékébe tartozó személyeket helyeztek el a minisztériumban – mindenekelőtt az Igazgatási Főosztályon és a Műszaki Osztályon –, másrészt nagy számban szerveztek be, több esetben kényszerrel, külügyi munkatársakat a politikai rendőrség szolgálatába. A folyamat nyitánya a Külügyminisztériumban Mátrai Tamás államvédelmi alezredesnek, Péter Gábor pártfogoltjának és társainak megjelenése volt, akik több egymást követő hullámban árasztották el a minisztérium különböző részlegeit és a külképviseleteket. Mátrait nem véletlenül az Igazgatási Főosztály vezetőjévé nevezték ki.[1] A minisztérium vezetői közül Berei Andor egykori illegális kommunista, szovjet emigráns – akit 1948 novemberében neveztek ki politikai államtitkárrá – volt beavatva ezekbe az ügyekbe.

A „polgári" és a katonai hírszerzés munkatársai azokon a külképviseleteken jelentek meg először, ahol rezidentúrákat hoztak létre. Az első hírszerző rezidentúra 1950 decemberében Bécsben alakult meg; 1956 októberéig a fontosabb kapitalista országokban már tíz rezidentúrát működtettek a magyar külképviseleti szervek fedése alatt. A külföldön dolgozó hírszerző

1 Szász 1989, 110–111., illetve Tóth 2011.

tisztek száma akkorra már hatvankét főre emelkedett.[2] Ebből az időszakból eddig még nem kerültek elő olyan miniszteri parancsok, közös miniszteri rendeletek, amelyek a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium hírszerzésének együttműködését szabályozták volna; az feltehetőleg szóbeli megállapodásokon alapult.

Kezdetben az emberek kiküldése a következőképpen történt. Az állambiztonsági tisztek kiküldését más név alatt kellett megszervezni úgy, hogy a Külügyminisztériumnak ezen a hamis néven kellett állományba venni az illetőt, és a felvételt úgy kellett intézni, mintha pártiskoláról vagy üzembe került volna a Külügyminisztériumba. Ehhez a fedőnévre szóló születési anyakönyvi kivonatot és egyéb dokumentumokat is be kellett szerezni, meg kellett teremteni egy összefüggő, hamis életpályát. A minisztériumban egy-két vezetőn kívül senki sem tudta, hogy az illetőt az ÁVH küldte. Ugyanakkor az osztályvezetőn és az alosztályvezetőn kívül a X/3 (Hírszerzési Osztályon) sem tudhatta senki, hogy az illető hová ment dolgozni.[3]

Nagy problémát jelentett, hogy a rezidentúrákra kikerülők többsége sem kulturális vonatkozásban, sem idegen nyelv, sem szakmai tudás szempontjából nem volt megfelelő. Sok hírszerző a külképviseleti munkát anyagi haszonszerzésre akarta felhasználni, s nem vállalt olyan beosztást, amely nem járt diplomáciai védettséggel.

Az 1956-os forradalom alatt a Külügyminisztérium Forradalmi Bizottsága listát állított össze azokról az államvédelmi beosztottakról, akik diplomáciai fedésben a külképviseleteken dolgoztak, ami egyáltalán nem ütközött nehézségbe, hiszen a hírszerző tisztek már a Külügyminisztériumba kerülésük pillanatában leleplező dtek. 1956. november 1-jén a Külügyminisztérium utasítást adott azon országokban dolgozó követeknek, ahol hírszerző rezidentúrák működtek, hogy utóbbiak munkatársait azonnal küldjék vissza Magyarországra. Ezt az utasítást csak az Egyesült Államokban, Olaszországban és Svájcban szolgáló követek hajtották végre, de – Horváth Imre külügyminiszter utasítására hivatkozva – a többi állomáshelyen is követelték hazahívásukat.[4] Bécsből a szovjet nagykövetség javaslatára október 30-án Csehszlovákiába mentek a belügyi tisztek.

2 ÁBTL 1. 6. sz. n. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériumának hírszerző szerve 1960.
3 ÁBTL 3.2.6 8-005/I. Feljegyzés, 1950. szeptember 27.

Mátyás László ezredes, a BM II. Politikai Főosztálya vezetőjének véleménye szerint a külügyminiszter utasítása gyakorlatilag a rezidentúrák likvidálásához vezetett volna. *„A nagyszámú értékes ügynökséggel megszakad a kapcsolat, és ennek következtében megszűnik a lehetőség, hogy a BM Politikai Osztálya – az ellenségnek a Magyar Népköztársasággal kapcsolatos terveiről és szándékairól – informálni tudja a Párt és a kormány szerveit."*[5]

Mátyás László ennek elkerülése érdekében azt javasolta a fegyveres erők miniszterének, utasítani kell a Külügyminisztériumot, hogy az Ausztriában, Angliában, Franciaországban és Belgiumban lévő követeknek olyan eligazítást adjanak, miszerint ideiglenesen függesszék fel a rezidentúrák beosztottainak Magyarországra küldését, illetve speciális feladataik ellátásához teremtsék meg a feltételeket. (A megmaradt angliai, franciaországi és ausztriai államvédelmi rezidentúrákkal a szovjet hírszerzés vagy a katonai rezidentúrák segítségével szervezték meg a kapcsolatot addig, amíg a közvetlen kapcsolat megteremtése nem sikerült.)

Miután a Külügyminisztériumban készült névsor a rezidentúrák beosztottairól, és egyéb körülmények felfedték a diplomáciai fedésben dolgozó hírszerzőket, szükségessé vált azok fokozatos kicserélése. Továbbá Mátyás ezredes szükségesnek tartotta a Külügyminisztériumot arra utasítani, hogy

4 ÁBTL 1. 6. 6-10/92/1956. Mátyás László feljegyzése Münnich Ferenc részére, 1956. december 17. A lista összeállítása nem ütközhetett különösebb nehézségbe, hiszen szinte abban a pillanatban lelepleződtek, amikor megszületett a döntés külföldi kiküldetésükről. A kiküldetés előtt csupán két-három hetet töltöttek a külügyben, így a minisztérium dolgozói előtt rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy hírszerző tisztekről van szó (akik miatt ők nem kerülhettek külföldre). Mindez azt is eredményezte, hogy a kiküldött nem volt képes elsajátítani a fedőtevékenységül szolgáló külügyi feladatot, aminek következtében a követségen és a fogadó országban is nyílt titok volt valódi tevékenységi köre.
5 Uo.

a BM II. Politikai Nyomozó Főosztályával együtt teremtse meg a hírszerző munka folyamatosságának körülményeit.[6]

Az októberi események alatt a követségeken történtek indították arra Móró Istvánt, a BM II/3. (Hírszerző) Osztályának vezetőjét, hogy 1957. március 13-i dátummal külön feljegyzést készítsen a Külügyminisztériummal kapcsolatos kérdésekről. Azt volt a véleménye, hogy hasonló események a jövőben nem fordulhatnak elő, a Külügyminisztériumban biztosítani kell a hírszerző munka zavartalan menetét, annak pedig alapfeltétele a teljes titoktartás, a konspiráció maradéktalan betartása. Mindezt úgy vélte megvalósíthatónak, hogy a Külügyminisztérium az általuk javasolt személyeket[7] (akiknek kilétéről a kijelölt külügyi vezetőn kívül senki sem szerezhet tudomást) egy-két hónapon belül vegye fel. A külföldön szolgálatot teljesítő hírszerzőket – Mátyás László elképzelésével összhangban – fokozatosan haza kívánták rendelni; közülük a BM által megjelölt személyek azonban titkos hírszerző tisztként továbbra is a Külügyminisztériumban teljesítettek volna szolgálatot. (1957 márciusában a Hírszerző Osztályon belül külön alosztályt alakítottak *Különböző fedés alatt működő hivatalos hírszerző tisztek alosztálya* elnevezéssel.[8]) Szükségesnek tartotta, hogy a hírszerzés központi apparátusában dolgozó beosztottak közül kiválogatott személyeknek a Hírszerző Osztály által meghatározott fedéssel diplomata-útlevelet kell kiadni, és soron kívül be kell szerezni a szükséges úti okmányokat.

Móró rendszeressé kívánta tenni a kapcsolatot a párt által kijelölt külügyminiszter-helyettes, a minisztérium személyzeti vezetője, valamint a hírszerzés vezetője között az együttműködés kérdéseinek megtárgyalása érdekében. (Móró még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a pártvezetés által kijelölt, a hírszerző tisztekkel foglalkozó külügyminiszter-helyettes részt vegyen a hírszerző szerv olyan miniszteri szintű megbeszélésein, amelyeken a rezidensek kérdésével vagy hírszerzéssel foglalkoznak. Ugyanakkor megoldandónak tartotta, hogy a hírszerzés képviselője megfelelő „fedéssel" mint szakértő vagy mint a párt megbízottja jelen lehessen a fontosabb külügyi megbeszéléseken, értekezleteken.) A hírszerző munka zavartalanságának biztosítása érdekében elengedhetetlennek tartotta, hogy a követek és a rezidensek kiválasztásánál vegyék figyelembe a hírszerzés fontosságát, és gondoskodjanak annak személyi feltételeiről. Az ezzel összefüggő kérdések rendezését közös megbeszélés alapján, az egységes álláspont kialakítása után okmányban is rögzíteni kívánta, amelyet azután az illetékes szervek, a pártvezetés és a kormány hagytak volna jóvá.[9]

6 Uo.
7 Ez a névsor a feljegyzés melléklete volt, de sajnálatos módon nem található az irat mellett.
8 Ezt 1959-ben megszüntették, majd 1961-től újra létrehozták. Tóth Eszter: *A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata,* i. m. 8., 11.

Ilyen megállapodást nem találtunk, de előkerült egy, a BM II/3. Osztály által készített, *A Hírszerzőszerv helyzete* című dokumentum. Az irat külső borítólapján 1957. április 17-ei dátum szerepel, a dokumentum végén található keltezés azonban 1957. április 12. Utóbbit tekinti Tóth Eszter annak az MSZMP IIB-határozat dátumának, amely rögzítette, hogy a hírszerzés milyen objektumokba hány főt és milyen beosztásba kívánt küldeni.[10] A dokumentum utolsó három oldala formailag kétségkívül olyan, mintha az IIB határozata lenne,[11] valójában azonban csak egy határozati javaslat, amelyet a testület elé kívántak beterjeszteni, de erre valamilyen okból nem került sor (és ezért nem található meg az IIB iratai között). E szerint a hírszerzés a Külügyminisztériumban egy miniszteri és két osztályvezetői pozícióra tartott igényt, harminc hírszerző tisztet diplomatafedéssel, míg tíz hírszerző tisztet szolgálati fedéssel állandó jellegű külföldi kihelyezésre kívántak kiküldeni. (A régi pozíciók mellé újabb státuszokat szándékoztak szerezni a Külkereskedelmi Minisztériumban, a Kereskedelmi Kamaránál, a Magyar Távirati Irodánál, az IBUSZ-nál, a Magyarok Világszövetségében, a Magyar Tudományos Akadémiánál, az Országos Sporthivatalnál, a Mahartnál és a

9 ÁBTL 1. 6. sz. n. Feljegyzés a Külügyminisztériummal kapcsolatos kérdésekről, 1957. március 14.
10 Tóth 2011.
11 ÁBTL 1.6. 63-614/1958 (7/2-2727/1957). *A Hírszerzőszerv helyzete.* 1957. április 12. A lap tetején „Határozat. Az MSZMP Intéző Bizottsága az alábbi határozatot hozza:" szöveg szerepel.

Közlekedési és Postaügyi Minisztériumban is.)[12] Arra vonatkozóan nincsenek átfogó adataink, hogy ezekből az elképzelésekből mi valósult meg, de kétségtelen, hogy 1957-ben már számos kereskedelmi és vállalati kirendeltségen működtek a hírszerzők.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. január 15-én átfogó módon értékelte a Külügyminisztérium munkáját.[13] Ennek kapcsán a testület arról is döntött, hogy a külképviseletek munkájának összehangolása és megfelelő koordinálása érdekében a Külügyminisztérium, a Külkereskedelmi Minisztérium és a Honvédelmi Minisztérium vezetői közös megbeszélést tartsanak, és annak eredményét jegyzőkönyvben rögzítsék. A megbeszélésen a Belügyminisztérium vezetőjének is jelen kellett lenni, de a jegyzőkönyv aláírói között nem szerepelhetett. A PB azt várta a tanácskozástól, határozzák meg, hogy az egyes területek szakmai irányítását az illetékes minisztérium végzi, de a külképviseletek politikai tevékenységéért és a beosztottak diplomáciai munkájáért a követ a felelős.[14]

Arról nincs tudomásunk, hogy az említett tanácskozásra mikor került sor, de rendelkezésünkre áll egy 1958. május 2-ai keltezésű, *A BM hírszerző rezidensei és beosztottai kötelességei a fedésükre szolgáló külképviseleti munka ellátásában* címet viselő dokumentum, amelyet a belügyminiszter, a külügyminiszter és a külkereskedelmi miniszter írt alá. Nagy valószínűséggel ez lehetett az említett megbeszélés eredményeképpen létrejött írásos megállapodás tervezete, amely az érintett szervek kötelességét a PB-határozat szellemében fogalmazta meg.[15] Ennek melléklete volt egy néhány soros dokumentum, amelyen a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter neve szerepelt, s amely a két hírszerző szerv kapcsolatát tisztázta. *„A Belügyminisztérium és a MNVK II. Csoportfőnökség beosztottai között operatív jellegű kapcsolat nincs, a rezidensek tudnak egymásról, s szükség esetén kötelesek egymást tájékoztatni a felmerülő problémákról. A két apparátus közötti koordinációs munkát a szervek központja, illetve a vezetők végzik.”*[16]

Az előbbihez hasonló tartalmú megállapodás 1959. december elején is készült, ezért nem tudjuk, az imént említett megállapodás 1958-ban érvénybe lépett-e, és azt módosították 1959 végén, vagy a megállapodás elfogadása ilyen hosszú ideig tartott. (Együttműködési megállapodás jött létre a HM VKF 2. Csoportfőnökségével is, amely egyebek mellett a két szerv külképviseleti státuszainak meghatározásában és az információcserében jutott kifejezésre. Ugyanakkor némi feszültséget keltett, hogy a polgári hírszerzéssel ellentétben a katonai hírszerzés jobban beépült a hazai fedőobjektumba, beosztottjai – több esetben jelentős funkcióban – éveket töltöttek a Külügyminisztériumban, illetve a Külkereskedelmi Minisztériumban.[17])

A Belügyminisztérium Hírszerző Osztályának vezetője, Móró István az 1958. június 16-ai feljegyzésében összegezte a Külügyminisztériummal kapcsolatos problémákat Galambos József, a BM II. Politikai Főosztály vezetője számára. Móró a hírszerzés szempontjából elengedhetetlennek tartotta, hogy a Külügyminisztérium „kapitalista országokkal” foglalkozó osztályait olyan személyek vezessék, akik tudhatnak a hírszerző munkáról. A hírszerző tisztek külügyminisztériumi elhelyezése ugyanis továbbra is megoldatlan volt, az új embereket belügyesekként fogadták. Még ha kihelyezés előtt néhány hónapot a minisztériumban dolgoztak is, sorozatosan lelepleződtek.

A Hírszerző Osztály vezetője olyan határozat meghozatalát tartotta volna célszerűnek, amely lehetővé tette volna, hogy arra hivatkozva vigyenek be embereket. (Például a Külügyminisztérium állományát meg kell erősíteni ötven „kipróbált, tapasztalt káderrel”.) Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata értelmében Sík Endrét bízták meg a hírszerzéssel kapcsolatos kérdések megoldásával. Miután Sík miniszter lett, Móró indítványozta, hogy helyettese, Péter János foglalkozzon ezzel a feladattal. Az elhelyezési

12 Uo.
13 A jelentést közli Vida 2000.
14 MNL OL M-KS 288. f. 5/66. ő. e.
15 ÁBTL 1. 6. 63-725/1958. A BM hírszerző rezidensei és beosztottai kötelességei a fedésükre szolgáló külképviseleti munka ellátásában, 1958. május 2.

16 Uo.
17 ÁBTL 1. 6. 63-001/1961. Jelentés: A II/3. Osztály helyzete, tevékenysége és feladatai. 1960. december 30.

gondok megoldásaként azzal az ötlettel állt elő, hogy a Külügyminisztérium státuszát a hírszerző tisztek státuszával emeljék fel. Ennek anyagi kihatása nem lett volna, viszont azzal, hogy ötven-hatvan hírszerző tiszt formálisan a külügy státuszához tartozott volna, lehetővé tette volna, hogy kiküldetése esetén mint „régi külügyes" jelenjen meg.[18]

Arról nincs tudomásunk, hogy e javaslatoknak mi lett a sorsuk, mindenesetre a BM II/3. Osztály jelentése szerint 1959-től a külképviseleteken javultak a hírszerző munka feltételei. 1959-ben szabályzat készült a hírszerző tisztek belföldi és külföldi fedésére. A Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) Osztály valamennyi munkatársa a BM titkos állományába tartozott, éppen ezért a fedőszervekben dolgozó hírszerző tiszteknek minden módon leplezniük kellett a Belügyminisztériumhoz való tartozásukat. A külföldi munkára javasolt hírszerző tiszt áthelyezése a fedőszerv állományába külön terv kidolgozását igényelte, amelyet egyeztetni kellett az érintett szerv vezetőjével. Az úgynevezett „leplezési tervnek" tartalmaznia kellett az illető megfelelően átalakított életrajzát, foglalkozását, korábbi munkahelyeinek felsorolását, családi viszonyait, a legenda szerinti utolsó munkahelyén beosztását és fizetését s az ennek megfelelően kiállított okmányokat (munkakönyv, SZTK-könyv, szakszervezeti tagsági könyv, munkahelyi jellemzése stb.). Amennyiben a jelöltet lakóhelyén új beosztásában nem lehetett legalizálni, lakást kellett cserélnie, nevét és személyi adatait megváltoztatni ugyanakkor csak indokolt esetben és a Hírszerző Osztály vezetőjének engedélyével lehetett.[19] A legalizálásnál minél több valóságnak megfelelő adatot kellett felhasználni, és arra kellett törekedni, hogy a fedőszervbe helyezése természetesnek látszódjék. Ezért a fiktív életrajzban az előző munkahely kiválasztásának összhangban kellett lennie a hírszerző tiszt képzettségével és tapasztalataival.[20]

18 ÁBTL 1. 6. 63-997/1958. Móró István feljegyzése Galambos Józsefnek. 1958. június 16.

19 A névváltoztatásra 1956 után már ritkán akad példa, de a későbbi nagykövetek között is előfordult. Hárs István őrnagy eredeti neve Török Pál volt, számunkra ismeretlen okból 1963-tól változtatta meg a nevét, amikor több kiküldetést követően nagykövet lett.

20 A fedőszervbe helyezéskor a BM pártbizottságának segítségével még a hírszerző tisztek párttagsági könyvét is kicserélték.

A hírszerző tisztet a fedőszervbe csak akkor lehetett áthelyezni, ha az osztályvezető vagy helyettese jóváhagyta a „leplezési tervet", beszerezték a legalizálásához szükséges okmányokat , illetve az illetékes osztályvezető elvégezte a hírszerző tiszt felkészítését a feladatára.

A hírszerző tisztnek a fedőszervbe való áthelyezése után gyorsan el kellett sajátítania a munkájához szükséges ismereteket, ezért arra törekedtek, hogy kiutazása előtt legalább hat hónapot a fedőszervben dolgozzon, s ezen idő alatt vegyen részt néhány futárúton, illetve megismerkedjen a célország magyarországi képviselőivel.

A diplomáciai fedésben dolgozó hírszerző tisztekre vonatkozóan nincsenek pontos adataink. Egyedül 1959 elejéről áll rendelkezésünkre egy kimutatás a Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) Osztályának 39 külföldön szolgálatot teljesítő állományáról.[21]

Származás szerint

Munkás	Paraszt	Értelmiségi	Egyéb
26	5	4	4

Életkor szerint

30 év alatti	30–40 között	40–50 között	50 felett
10	24	3	2

Szolgálat kezdete a Belügyminisztériumban

Év	1945	1946	1947	1948	1949	1950–51	1952–53	1954–55	1956–57	1958
	4	-	2	3	1	11	5	3	10	-

21 ÁBTL 1. 6. 63-049/1959 (13. d.) A BM II/3. Osztály külföldön szolgálatot teljesítő állományának összetétele, 1959. január 9. A kimutatásban a felsoroltakon kívül szerepelt a szakmai és pártiskolai végzettség, a párttagság kezdete, illetve az is, hogy az 1956. október 30-ig terjedő időszakban hányan tartózkodtak lakásukon, a BM-ben, illetve később a szovjet csapatoknál vagy más szervnél, november 4. után pedig a BM-ben vagy más szervnél.

Iskolai végzettség szerint

6 elemi	8 általános	4 polgári	Érettségi	Egyetem, főiskola
3	8	11	10	13

Nyelvtudás

	Angol	Német	Francia	Olasz	Román	Orosz
Alap	2	3	–	2	–	1
Közép	7	6	5	–	–	9
Beszél	8	8	5	–	1	2

A hírszerzők jogait és kötelezettségeit a külképviseleteken a négy érintett miniszter (belügyminiszter, külügyminiszter, honvédelmi és külkereskedelmi miniszter) közös utasítása szabályozta. A szabályzattervezet 17. pontja szerint *„az ellenséges elhárító szervek felderítő munkájának megnehezítése és a belső konspirációs fegyelem növelése érdekében az illetékes alosztályvezetőknek gondoskodniuk kell – a katonai hírszerzéssel egyetértésben – a külképviselet valamennyi beosztottjának – a vezető kivételével – titkos munkatársként való bevonásáról"*.[22]

Abban az esetben, ha a hírszerző tiszt későbbi külföldre küldésével is számoltak, igyekeztek megtartani a fedőszerv állományában, és távollétét tanulmányi szabadsággal, pártiskolai továbbképzéssel stb. próbálták megindokolni.[23] A Külügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium „káderszegénysége" megkönnyítette az ezeken a területeken való gyors előrehaladást, ezért a hírszerzés vezetőinek körében volt bizonyos aggodalom, hogy azok, akik *„idegenben külügyi vagy külkereskedelmi fedés alatt a hírszerzés mindennapos, erősen megterhelő munkáját végzik, kísértésbe viszi őket a tisztán*

22 ÁBTL 1. 6. 4. sz. melléklet a 63-1762/1959-es számhoz. Szabályzat a hírszerző tisztek belföldi és külföldi fedésére.
23 Uo.

külügyi vagy külkereskedelmi karrier perspektívája".[24] A hírszerző szervnél való megtartásuk érdekében fontosnak tartották tudatosítani bennük, hogy *„az idegenben a Párt különleges küldetésében járnak, és a hírszerző munkájuknak a fedőmunkával való felcserélése a Párt által kijelölt feladat cserben hagyását jelenti"*.[25]

1960. január 18-án lépett hatályba a külügyminiszter és a külkereskedelmi miniszter közös utasítása a Magyar Népköztársaság külképviseleti szervei beosztottjaiként szolgálatot teljesítő „különleges beosztottak" jogainak és kötelességeinek szabályozásáról. Ez megismételte a már a korábbi megállapodásokban is szereplő általános rendelkezést, miszerint az utasításban következetesen végig „különleges beosztottként" szereplő hírszerzők kettős alárendeltségben dolgoznak: a „különleges munka" kivételével a külképviselet vezetőjének, szolgálati feladataik teljesítése terén pedig saját központjuk alárendeltjei.

A közös utasítás a „különleges beosztottak" kötelességeként írta elő, hogy tárgyalóképes fokon ismerjék a fogadó ország nyelvét, sajátítsák el a külügyi, illetve külkereskedelmi munka szakismereteit. Kötelesek voltak a hivatali munkájukat felettes szervük utasításainak és szabályzatainak megfelelően végezni, illetve betartani a külképviseleti szerv beosztottjaira egységesen vonatkozó általános szabályokat és utasításokat, a hivatali és munkafegyelmet. A „különleges beosztottaknak" naponta négy órát a külképviseleten külügyi, illetve külkereskedelmi vonatkozású munkával kellett tölteni. Ha ez nem volt megvalósítható, akkor hetente huszonnégy órában határozták meg az ilyen jellegű munkavégzést. Ha szabadságra jöttek haza, vagy a külszolgálatból véglegesen hazatértek, azonnal jelentkezniük kellett a Külügyminisztériumban, illetve a Külkereskedelmi Minisztériumban, és be kellett számolniuk külképviseleti munkájukról.

A külképviseleti szervek vezetői a „különleges munkára" és a beosztott személyére vonatkozóan kötelesek voltak a legszigorúbb titoktartást biztosítani, munkájuk végzéséhez segítséget nyújtani, működésük feltételeit megte-

24 ÁBTL 1. 6 63-1762/1959. BM II/3. Osztály helyzete, 1959. szeptember 10.
25 Uo.

remteni (például vidéki utazások külképviseleti munkával való fedése, társadalmi kapcsolatok teremtésének elősegítése stb.), illetve a hírszerző munkával összefüggő titkos okmányok biztonságos őrzéséhez megfelelő helyiségeket és páncélszekrényeket biztosítani. A külképviseletek vezetőinek lehetővé kellett tenniük, hogy a hírszerző tisztek bármikor bemehessenek a külképviselet épületébe, rejtjelezett táviratikat továbbíthassák a külképviseleti szerv távközlési eszközein, illetve igénybe vehessék a futárpostát.

A szabályzat emellett előírta a kölcsönös tájékoztatási kötelezettséget a külképviselet biztonsági helyzetéről, a külképviseleti dolgozók esetleges gyanús viselkedéséről, a külképviselet ellen tervezett akciókról, illetve olyan jelenségekről, adatokról, amelyek a „különleges munka" esetleges felfedésére vagy veszélyeztetésére utalnak, vagy elősegíthetik a különleges munkát.[26]

Ugyanakkor a Külügyminisztérium és a hírszerzés együttműködésében változatlanul maradtak problémák, amelyeknek átfogó tisztázására a hírszerzés vezetője 1961 októberében tett újabb javaslatot. Vértes János osztályvezető – hivatali elődjéhez hasonlóan – úgy vélte, hogy a Külügyminisztérium apparátusában a „kapitalista országokkal" foglalkozó területek politikai munkatársai csak olyanok lehetnek, akik elvileg alkalmasak a hírszerző munkára, illetve megfelelnek a hírszerző tisztekkel szemben támasztott követelményeknek, és ha a helyzet úgy kívánja, hírszerző feladatokat lássanak el, függetlenül attól, hogy tagjai-e a hírszerző állománynak vagy sem. *„A kérdés jelentőségét és indokoltságát alátámasztja az, hogy a KÜM központi és külső apparátusa viszonylag kicsi, és nemcsak az MNK kormányának lehetőségei, hanem rajta kívül álló körülmények is korlátokat szabnak a létszámnövekedésnek. Egyrészt ezért nem tartjuk megengedhetőnek, hogy ebben az apparátusban olyan emberek dolgozzanak, akik különböző okoknál fogva az MNK szempontjából nem teljes értékűek, mivel nem használhatók a hírszerző munkában is."*[27]

26 ÁBTL 1.6 60-5-148/1960. A Magyar Népköztársaság külügyminiszterének és külkereskedelmi miniszterének közös utasítása. D. n.

27 ÁBTL 1.6. sz. n. Feljegyzés: A KÜM és a BM Hírszerző Osztálya közötti együttműködésről, 1961. október 18.

Vértes megengedhetetlennek tartotta, hogy a diplomáciai posztokat olyan emberek foglalják el, akik nem hajlandók együttműködni a hírszerzéssel, vagy arra alkalmatlanok. A kérdés megoldását oly módon javasolta, hogy a Külügyminisztériumban válasszák szét a „kapitalista" és a baráti országokkal foglalkozó apparátust, vizsgálják meg és csoportosítsák át úgy, hogy a tőkés országokkal foglalkozó apparátusba csak olyanok kerüljenek, akik az említett követelményeknek megfelelnek. *„A probléma végső megoldása természetesen csak úgy érhető el, ha a továbbiakban a KÜM Személyzeti Osztálya az új felvételeknél konzekvensen ragaszkodik e szempontok betartásához."*[28]

Azt is célszerűnek tartotta volna, ha a Külügyminisztériumba való új felvételeknél a BM Hírszerző Osztályát is bevonnák a munkába. Ezáltal egyrészt ellenőrizni tudnák a javasolt jelölt megbízhatóságát, másrészt a Külügyminisztérium Személyzeti Osztályán keresztül a felvételnél *„olyan követelményeket támaszthasson a jelöltekkel szemben, amelyek egy ilyen rendkívül fontos, bizalmas és esetenként veszélyes munkahely betöltésénél elengedhetetlenül szükségesek".*[29] Mindez a Hírszerző Osztály vezetője szerint azt igényelte, hogy a külügy Személyzeti Osztályának helyettes vezetőjét a BM delegálja.

Vértes Jánosnak az volt a véleménye, hogy a „kapitalista viszonylatban" dolgozó diplomaták felülvizsgálatával, átcsoportosításával, illetve a személyi állomány feltöltésével kapcsolatban, valamint a diplomáciai kapcsolatok kiszélesedése miatt szükségessé válik a külügyi állomány sokoldalúbb felkészítése és kiképzése. Ezért célszerűnek tartotta volna, ha a két szerv közösen dolgozza ki a képzés terveit és megfelelő formáit; a képzés végrehajtható lenne akár a BM keretében működő Idegen Nyelvi Főiskola bizonyos igénybevételével, akár a Külügyminisztériumon belül egy tanfolyam szervezésével.

E javaslatok megtételekor Vértes hangsúlyozta, hogy ezek az elképzelések nem vonatkoznak a Külügyminisztérium vezető állományára, *„ahol a beosztás jellegénél fogva a jövőben sem várhatjuk el, hogy a szokásos felsőbb szintű segítségnyújtáson kívül másképpen is bekapcsolódjanak a hírszerző munkába.*

28 Uo.

29 Uo.

Ugyanakkor hangsúlyozni szeretnénk, hogy nemcsak a KÜM külföldi, hanem a hazai állományával szemben is érvényt kell szerezni a szigorú követelményeknek. Mert nem tartjuk elfogadhatónak azt az álláspontot, hogy a KÜM központjában olyan emberek is dolgozzanak kapitalista relációban, akik nem jöhetnek számításba külföldi kihelyezésre".[30] A hírszerzés legszívesebben a külképviseletek teljes állományát beszervezte volna. Úgy vélték, mindez *„nem hátráltatja a külügyi szervek elé kitűzött feladatok végrehajtását, sőt magasabb színvonalú munkát biztosít. Gyakorlati tapasztalatunk is azt mutatja, hogy azokon a követségeken, ahol teljes egészében hírszerző tisztek és titkos munkatársak dolgoznak (például London), a politikai, morális helyzet és a munkateljesítmény lényegesen túlszárnyalja az átlagot".*[31]

Ismereteink jelenleg nem adnak lehetőséget annak megállapítására, hogy mindezen elképzelések megvalósultak-e a gyakorlatban, illetve hányan, kik és mikor kerültek állományba e szempontrendszer alkalmazása alapján. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a hivatásos hírszerző állomány tagjai közül viszonylag kis számban jutottak el „szigorúan titkos" állományú tisztként a követi, illetve nagyköveti posztig (Dallos András, Dömény János, Gonda Lajos, Hárs László, Hollai Imre, Kovács János, Lakatos Emil, Molnár István, Palotás Rezső, ifj. Simics Sándor). Ami azonban nem foglalja magába azokat, akik korábban az Államvédelmi Hivatalban, később pedig a BM Hírszerzési Főosztályán szolgáltak és onnan leszereltek (például Rajnai Sándor, Vértes János, Szarvas Pál, Esztergályos Ferenc, Tömpe András, Várkonyi Péter, Vass Miklós és mások).

A káderhiány megszüntetése érdekében a belügyminiszter 1962-ben a 005. számú titkos parancsában a Belügyminisztérium II/3. Osztály vezetőjének feladatává tette a hírszerző munkára alkalmas személyek folyamatos felkutatását. Utóbbiak a BM más szerveitől áthelyezéssel, egyéb szervektől kinevezéssel kerülhettek állományba, megfelelő fedés és a konspiráció biztosítása mellett. A külföldön szolgálatot teljesítő hírszerző tisztek különleges helyzetét és feladatait figyelembe véve a parancs számos kedvezményt állapított meg számukra (például a „kapitalista országokban" eltöltött szolgálati idejük minden éve az előléptetés és a nyugdíj-megállapítás szempontjából két évnek számított). Kapitalista országokban teljesített szolgálatuk ideje alatt a legalizálásukhoz és a munkájukhoz szükséges anyagi fedezetet – a BM II/3. Osztály „B" ellátmányának terhére – idegen valutában kellett biztosítani. Külföldi szolgálatból való hazarendelésükkor megfelelő lakáshoz kellett juttatni őket (vagy eredeti lakásuk fenntartásával, vagy ha ilyen nem volt, új lakás kiutalásával).[32]

30 Uo.

31 ÁBTL 1.6. 63-2135/1962 (60-5-530/62). Feljegyzés: A Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium eredményesebb együttműködésének egyes feltételei, 1961. november 4.

A Külügyminisztérium és a BM Hírszerző Osztálya együttműködésének kérdései 1962 folyamán többször szóba kerültek; ezzel összefüggésben olyan javaslat is megfogalmazódott, hogy a külügyi állomány utánpótlása érdekében fel kellene újítani a Külügyi Akadémiát.[33]

Arra vonatkozóan eddig nem találtunk forrásokat, hogy a Belügyminisztérium Hírszerző Osztályának javaslatait az MSZMP bármely vezető szerve megvitatta volna, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy a pártvezetésen belül milyen kör ismerhette azokat.

A hírszerző tisztek alapos kiválogatása és felkészítése ellenére is adódhattak váratlan helyzetek. Szabó László a BM III/I-1. Osztályának beosztottja volt, 1965 szeptemberében helyezték ki a londoni rezidentúrára követségi másodtitkárnak. 1965. október 16-án a követség gépkocsijával eltűnt. A londoni amerikai követségen kért és kapott menedékjogot, és elhagyta Angliát.[34] Bernáth Ernő a BM III/I-1-A Alosztály főoperatív beosztottja volt, majd 1965. augusztus 14-től a washingtoni követségen III. titkári rangban, sajtóattaséi fedésben dolgozott. 1967. április 21-én levélben lemondott posztjáról,

32 ÁBTL 1.6. 10-21/5/1962. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 005. számú titkos parancsa, 1962. február 2.

33 ÁBTL 1. 6. 63-2135/1962. Feljegyzés: A Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium eredményesebb együttműködésének egyes feltételei, 1961. november 4.

34 Az ügyére vonatkozó iratokat lásd ÁBTL 3.2.9 R-8-015/I-VI. Az ügy feldolgozását lásd Palasik 2017, 159–203.

és bejelentette, hogy családjával az Egyesült Államokban kíván letelepedni.[35] Az igazi botrány azonban akkor robbant ki, amikor 1967. május 17-én az amerikai külügyminisztérium bejelentette: Radványi János, a washingtoni nagykövetség követi rangú ügyvivője azzal a kéréssel fordult hozzájuk, hogy az Egyesült Államok lakosaként kíván tovább élni. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága először az 1967. május 23-i ülésén foglalkozott az üggyel. A párt vezetése Radványi „disszidálását" egy sorozat részének tekintette (Szabó László, Bernáth Ernő), Kádár János ezért azt javasolta, hogy a folyamatban lévő ügyeket, a kiküldetésekre vonatkozó elvi döntéseket meg kell másítani, vagy várni kell a végrehajtással.

A PB Puja Frigyesnek, a KB Külügyi Osztálya vezetőjének, a KB tagjának a vezetésével bizottságot küldött ki a Radványi-ügy és összefüggéseinek kivizsgálására.[36] A kiküldött bizottságnak több jelentést kellett készítenie. Kádár instrukciója szerint az üggyel kapcsolatos vizsgálatnak nem csupán Radványi személyére és „árulásának" körülményeire kellett kiterjednie, de a Külügyminisztérium és a hírszerző szervek közel két évtizedes együttműködésére, illetve az e téren meglévő hiányosságokra is. Ez utóbbival összefüggésben a párt első emberének az volt a véleménye, hogy *„magyar missziónál csak olyan ember dolgozhat, aki a nagykövet vagy a külkereskedelmi kirendeltség vezetőjének alárendeltje, s annak megbízásait hajtja végre".*[37]

A Politikai Bizottság 1967. október 24-én zárt ülésen tárgyalta meg a bizottság jelentéseit Radványi János, Szabó László és Bernáth Ernő ügyéről, illetve „hazaárulásáról", valamint a Külügyminisztérium és a BM, HM hírszerzése „kádermunkájának néhány kérdéséről".[38] A „disszidálások", különösen Radványi „hazaárulása" nagy károkat okozott, mert a washingtoni ügyvivő sok titkot tudott, ismerte a hírszerzés vezetőit, számos beosztottját, a hírszerzés érdeklődési irányát, módszereit, a rezidentúrák helyét, azokat a követeket és ügyvivőket, akik a hírszerzéssel kapcsolatban álltak, a Protokoll-osztály korábbi vezetőjeként pedig számos fontos külügyi tárgyalás szemtanúja volt.

A jelentés szerint az esetet követően megvizsgálták a külügy személyi állományát, mindenekelőtt a minisztérium és a követségek vezetőit (422 diplomata közül 113 vezető adatait). A vizsgálat kiterjedt a vezetők származás szerinti összetételére (ezt alapvetően jónak tartották), politikai képzettségükre és vezetői alkalmasságukra. Mindezek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a minisztérium személyzeti munkája sok kívánnivalót hagyott maga után. A jelentés készítői ezek közé sorolták, hogy a minisztérium vezetése nem fordított elegendő figyelmet a munkatársak kiválogatására, a személyi összetétel „tervszerű" javítására, a politikai és szakmai képzettség nagyobb mértékű növelésére. Hibaként rótták fel, hogy a politikai megbízhatóság rovására túlzottan előtérbe került a nyelvismeret, a műveltség követelménye. (Ezzel kapcsolatban az előterjesztés önkritikusan elismerte: *„Az igazsághoz hozzátartozik, hogy egyes párthatározatok alapján a külügybe küldött káderek vagy egyes párt- és állami vezetők által ajánlott káderek nem mindig segítik elő a Külügyminisztérium káderösszetételének javulását."*[39])

Az ügy ugyanakkor rávilágított a Külügyminisztérium, a BM és a HM hírszerzése együttműködésének problémáira is. A kapitalista országokban dolgozó diplomata beosztottak közel tíz százaléka a katonai hírszerzés, huszonhét százaléka a belügyi hírszerzés hivatásos állományú tagja volt; ahol rezidentúra működött, ott ez az arány lényegesen magasabb volt. A Külügyminisztériumban dolgozó diplomaták esetében mintegy öt százalék a bel-

35 Részletesebben lásd ÁBTL 3.2.9. R-8-020/1–4.

36 MNL OL M-KS 288. f. 5/425. ő. e. A bizottság tagja volt a Külügyminisztérium részéről Házi Vencel főosztályvezető és Lőrincz Nagy János főosztályvezető-helyettes, a BM részéről Rajnai Sándor főcsoportfőnök-helyettes, Kovács Tibor osztályvezető, a HM-ből Sárközi Sándor vezérőrnagy és Talabér Antal őrnagy.

37 Uo.

38 ÁBTL 1.11.4. sz. n. Előterjesztés a Politikai Bizottság számára a BM hírszerzéséről, 1967. június 2. A Belügyminisztérium hírszerzéséről már 1967. június 2-án készült egy jelentéstervezet a PB számára. A dokumentum szerint negyvenöt hírszerző tiszt teljesített szolgálatot Magyarország nyugati külképviseletein.

39 MNL OL M-KS 288. f. 5/438. II. Jelentés a Külügyminisztérium, valamint a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium hírszerzése kádermunkájának néhány kérdéséről.

ügyi, öt százalék a katonai hírszerzés tisztje, a „titkos munkatársak"[40] aránya viszont közel hetven százalékot tett ki.

Az előterjesztők szerint a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium legális hírszerzésének a fedése sem volt megnyugtatóan megoldva. A gyakorlat addig az volt, hogy a hírszerzők külföldi kihelyezésük előtt néhány hónappal, de előfordult, hogy csak néhány héttel előbb kerültek a Külügyminisztériumba „betanulásra", külföldi szolgálatuk után néhány héttel pedig elhagyták a minisztériumot. Fiktív munkahelyre helyezésük, illetve onnan elhelyezésük valamilyen legendával történt. A külképviseleten végzett tevékenységükből is rögtön következtetni lehetett arra, hogy a hírszerzésnek dolgoznak. Mindezek alapján a külügyi vezetés azt tartotta volna a legcélszerűbbnek, ha a hírszerző tisztek teljesen legális csatornákon kerültek volna be a minisztériumba, és onnan nem vitték volna el őket, de ezt a hírszerző szervek vezetése még nem tartotta megoldhatónak.

Nem volt megoldott a hírszerző szervek Külügyminisztériumban dolgozó titkos munkatársainak problémája sem. Az előbbiek szabadon toborozhattak, és a titkos munkatársakat nem az alapján választották ki, hogy politikai szempontból alkalmasak-e a munkára, hanem az volt a fő szempont, mennyire készségesen vállalják a munkát.

Az előterjesztők szerint az említett diplomaták „hazaárulása" arra a problémára is rávilágított, hogy a Külügyminisztérium vezetése nem vette eléggé tekintetbe azt a hatást, amely a „kapitalista környezet", általában a hosszú ideig külföldön élés gyakorol az emberekre.[41] Véleményük szerint „csökkent

40 A Minisztertanács 3307/1967. sz. határozata a Belügyminisztérium Hírszerző Csoportfőnökségéről a hírszerzés eszközei és módszerei kapcsán foglalkozik a titkos munkatársakkal: „A hírszerzés feladatainak végrehajtásában külföldön és belföldön egyaránt a titkos munkatársak széles hálózatára támaszkodik. A titkos munkatársak a Magyar Népköztársaság állampolgárai, általában a minisztériumok és főhatóságok, illetve azok külképviseleteinek beosztottja, nem hivatásos hírszerzők, akik hírszerző feladataikat a Belügyminisztérium felkérésére önként vállalják."

41 A megvizsgált 113 vezető között voltak olyanok is, akik már ötödik vagy hatodik alkalommal dolgoztak külföldön. Több diplomata megszakítás nélkül több mint tíz évet töltött külföldön.

az éberség, bizonyos lazulás és liberalizmus mutatkozik" a kiküldendők kiválogatásánál, a politikai megbízhatóságuk vizsgálata háttérbe szorult.

A Politikai Bizottság 1967. október 24-i határozata szerint a Külügyminisztérium apparátusa, valamint a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium hírszerzése általában megoldja a feladatát, az ott dolgozó munkatársak túlnyomó többsége áldozatkészen és sikeresen dolgozik. A személyi állomány összetételét is egészében véve megfelelőnek tartották, és javulást tapasztaltak a nyelvtudás és az általános műveltség tekintetében. Ugyanakkor úgy vélték, hogy a munkatársak kiválogatásában *„bizonyos lazulás, liberalizmus mutatkozik, némileg háttérbe szorult a káderek politikai megbízhatóságának vizsgálata, csökkent az éberség, e szervek apparátusába bekerültek ingadozó, politikailag nem szilárd, karrierista elemek is"*.[42] A PB által elfogadott határozat előírta, hogy intézkedéseket kell tenni a Külügyminisztérium, a BM és a HM hírszerzési területen dolgozó munkatársainak a körültekintőbb kiválasztására. Ennek érdekében szigorúbb feltételek kidolgozását sürgették a külföldi munkára szánt munkatársak kiválogatásánál, felvételénél, továbbképzése esetén. Nagyobb jelentőséget kellett tulajdonítani a munkatársak politikai megbízhatóságának, politikai képzettségének, származásának, „jellemszilárdságának", külföldi kapcsolatai vizsgálatának (például élnek-e rokonai nyugati államokban). A határozat előírta, hogy fokozatosan – két év alatt – felül kell vizsgálni a három minisztérium „kapitalista külföldön" dolgozó vagy oda szánt munkatársait, és azokat, akik a munka szigorított feltételeinek valamilyen okból nem feleltek meg, más területre kellett irányítani. A személyi összetétel javítása érdekében a külügy és a BM hírszerzési állományát fel kellett „frissíteni" tapasztalt és megbízható pártkáderekkel. Ebből a célból ki kellett válogatni ötven-hatvan – lehetőleg 30–45 év közötti – komoly párttapasztalatra szert tett, minden tekintetben megbízható személyt, akik számára két-három éves külügyi tanfolyamot kellett szervezni, ahol nyelveket tanul-

42 MNL OL M-KS 288. f. 5/438. II. ő. e.

tak, és külügyi ismereteket szereztek. A kurzus elvégzése után a Külügyminisztériumba vagy a BM hírszerzéséhez kellett őket helyezni.[43]

Ezzel párhuzamosan emelni kellett a moszkvai diplomáciai képzésre küldendő hallgatók számát. Kiválogatásukat a Külügyminisztérium és az MSZMP KB Külügyi Osztálya végezte; csak olyan személyeket küldhettek ki, akik az iskola elvégzése után a nyugati államokban végzendő munkára is felhasználhatók voltak. A „káros egyoldalúság" elkerülése érdekében a határozat előírta, hogy a külföldön dolgozó diplomatákat bizonyos időre más munkaterületre (párt- és állami apparátus, tömegszervezetek) kell küldeni.

A Külügyminisztérium számára feladatul szabták, hogy dolgozza ki a kiküldetések és visszahívások új rendszerét, amelyben gondoskodni kellett arról, hogy nyugati országokban a diplomaták ne töltsenek négy évnél hosszabb időt, és két kiküldetés között legalább három-négy évig itthon tartózkodjanak.[44]

A Radványi-, Szabó- és Bernáth-féle esetek elkerülése érdekében szükségesnek tartották, hogy a külföldön dolgozó vagy oda készülő munkatársak számára külön, részletes adatokat tartalmazó kérdőívet rendszeresítsenek, és minden részletre kiterjedő életrajzot kérjenek.

A határozat előírta a Külügyminisztérium és a hírszerző szervek együttműködése új rendszerének kidolgozását. Ennek egyik lépéseként úgy dön-

43 MNL OL M-KS 288. f. 5/438. II. ő. e.

44 MNL OL M-KS 288. f. 5/909. ő. e. A külszolgálat időtartamát szabályozó 1967. október 24-i PB-határozatot a Politikai Bizottság 1984. május 8-ai határozata módosította, és hozzájárult ahhoz, hogy a fejlett tőkés országokban teljesítendő külügyi szolgálat a jövőben kettőtől hat évig terjedjen, beleértve az egyik állomáshelyről a másikra való időközbeni áthelyezést. Az indoklás szerint: „Az azóta eltelt 17 esztendő során jelentős fejlődés következett be külkapcsolatainkban, ugyanakkor törekvéseinknek megfelelően csökkent a külügyi apparátus létszáma. A hatékonyabb kádermunka követelményei miatt így mind nehezebben tartható a korábbi szabályozás. Gyakran előfordul, hogy érdekeink a 4 esztendő letöltése után is megkívánnák egy-egy misszióvezető vagy beosztott diplomata külföldi állomáshelyén maradását. Más esetben viszont a hazai káderigények szükségessé tennék a 4 év lejárta előtt a visszahívást." Az előterjesztők úgy vélték, a jövőben a külügyminiszter az MSZMP KB külügyi titkárával egyetértésben személyenként határozott volna a külszolgálat időtartamáról.

töttek, hogy a hírszerző tiszteknek 1968. január 1-jétől a kihelyezésük előtt és után minimum egy évet a Külügyminisztériumban kell tölteniük. 1969 végéig meg kívánták szüntetni a hírszerző tisztek fiktív áthelyezését a Külügyminisztériumba, valamint kivonásukat onnan; felvételüknek a Külügyminisztérium felvételi rendje szerint kellett történnie. Külföldi szolgálatuk letelte után a Külügyminisztériumban vagy más külkapcsolatokkal foglalkozó szervnél kellett maradniuk, ugyanakkor a hírszerző szerveknek lehetővé kellett tenniük, hogy munkatársaikat időnként néhány hónapra továbbképzésre kivonják a munkából. Fontosnak tartották, hogy a hírszerző tisztek megfelelő külügyi szakmai képzettséggel és gyakorlattal rendelkezzenek, munkájukat annak alapján kellett elbírálni, hogy miként oldják meg a rájuk bízott külügyi feladatot.

A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségén (a Külügyminisztériumhoz hasonlóan) javaslat készült a PB-határozat végrehajtásához szükséges intézkedésekre, amelyben egyebek mellett 1968. június 1-jei határidővel szerepelt az állami szervek és a hírszerzés együttműködését szabályozó egyezmények aláírása.[45] A Külügyminisztérium és a hírszerzés kapcsolatának rendezésére azonban csak 1969. március 11-én került sor. A megállapodás – amelyet Péter János, Benkei András és Czinege Lajos írt alá – egyrészt a külképviseleteken működő hírszerző szervek tevékenységét, másrészt a hírszerző tiszteknek a Külügyminisztériumban való alkalmazását szabályozta. Az előbbi rögzítette azt elvet, miszerint a külképviseleteken a hírszerzők kettős alárendeltségben dolgoznak, a külügyi munkát illetően a külképviselet vezetőjének az utasításait kell végrehajtaniuk. A hírszerző tisztek külügyi alkalmazására vonatkozóan új elemként jelent meg a megállapodásban, hogy a hírszerzőknek meg kellett felelniük az 5/1966. számú, a diplomáciai és konzuli munkakörbe való felvétel rendjéről szóló külügyminiszteri utasítás feltételeinek, és a minisztériumba újonnan felvett munkatársakra vonatkozó rendelkezésnek megfelelően szakmai vizsgát kellett tenniük. Megszüntették

45 ÁBTL 1.11.4. 337/84-I-67-146-1/68. Javaslat a Politikai Bizottság 1967. október 24-i ülésén hozott határozatának végrehajtására. D. n.

a fiktív áthelyezést, a hírszerzőknek is önéletrajzot kellett készíteniük a Külügyminisztériumba, és ki kellett tölteniük az ott rendszeresített kérdőívet. A PB-határozatnak megfelelően rögzítették, hogy külföldre kihelyezés előtt és után minimum egy évig a minisztériumban kellett dolgozniuk. A megállapodás korlátozta a BM jogát, hogy a külügyi alkalmazottak közül bárkit beszervezzen; ha valakit a Külügyminisztérium dolgozói közül titkos vagy hivatalos állományba akartak venni, ahhoz szükség volt a külügyminiszternek, illetve első helyettesének a beleegyezésére.[46]

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1967. október 24-i határozata azt is előírta, hogy a Központi Bizottság illetékes osztályai (Külügyi Osztály, Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Párt- és Tömegszervezetek Osztálya) foglalkozzanak tovább a Külügyminisztérium, a BM és a HM személyi kérdésekben való együttműködésével, s arról, valamint a PB-határozat végrehajtásáról 1972 második felében tegyenek jelentést a titkárságnak.[47] Ez azonban csak 1973. február 5-én került a testület elé (miközben a beszámoló tervezete 1972. november 1-jéről datálódott, és az előterjesztés is már egy hónappal korábban elkészült).

A jelentés szerint az 1967. október 24-i PB-határozat végrehajtására az érintett minisztériumokban feladatterv készült. A határozat nyomán megszigorították a munkatársak kiválogatásának és felvételének rendjét. A hírszerző munkára jelölteket hosszabb ideig tanulmányozták, ellenőrizték életkörülményeiket, különös figyelemmel mérlegelték politikai megbízhatóságukat, magatartásukat, külföldi rokoni kapcsolataikat. A tényleges felvétel előtt a jelölteknek személyiség- és képességvizsgálaton kellett részt venniük. (A Belügyminisztériumban és a Honvédelmi Minisztériumban a szigorított feltételeket nemcsak a külföldi munkára szánt káderek esetében alkalmazták, hanem más tiszti beosztásoknál is.)

46 ÁBTL 1.11.4. sz. n. Megállapodás a hírszerző tiszteknek a Külügyminisztériumban való alkalmazásáról, 1969. március 11.

47 Uo.

Az érintett szerveknél a határozatnak megfelelően megtörtént a „kapitalista külföldön" dolgozó munkatársak politikai, biztonsági és alkalmassági felülvizsgálata. Ennek befejezése után a katonai hírszerzés állományából tizennégy, a Belügyminisztériumból tizenöt tisztet szereltek le, illetve helyeztek más beosztásba. (Az áthelyezések oka alapvetően a fegyelmezetlen magatartás, az anyagi kérdésekben tapasztalható megbízhatatlanság, betegség vagy alkalmatlanság volt.) A Külügyminisztérium munkatársainak személyzeti anyagában található „ellentmondások" tisztázása a jelentés készítésének időpontjában még nem fejeződött be. Elkezdődött a diplomáciai munkára alkalmatlanná vált személyek áthelyezése a külügyi apparátusból más területre, de azt a minisztérium más állami szervek segítsége nélkül nem volt képes megoldani.

A Politikai Bizottság 1967. októberi határozata értelmében a Külügyminisztérium apparátusát, valamint a hírszerzés állományát ötven-hatvan komoly párt- és élettapasztalat birtokában levő, politikai tekintetben megbízható személlyel kellett megerősíteni, ezt azonban nem sikerült maradéktalanul végrehajtani. A határozat nyomán szervezett külügyi tanfolyamra való kiválasztás során nem minden esetben sikerült következetesen érvényesíteni a szigorított követelményeket. A hallgatók közül többen már a tanfolyam alatt visszaléptek, mások alkalmatlansága a később elvégzett ellenőrzés során derült ki. A tanfolyamra felvett ötvenhárom hallgatóból a Külügyminisztérium harminckét főt vett állományba, a többit vagy alkalmatlanság, vagy gyenge nyelvtudás miatt nem vették fel. (A BM és a HM különböző okok miatt senkit sem tartott közülük alkalmasnak a hírszerző munkára.[48])

A jelentés készítői arra a következtetésre jutottak, hogy e személyügyi intézkedések hatására kedvezőbb lett az állomány összetétele, politikai megbízhatósága (a belügyi hírszerzők kilencvenhat százaléka, a katonai hírszerzők száz százaléka párttag volt), jobb lett a hírszerző tisztek felkészültsége.

Mind a belügyi, mind a katonai hírszerzés szakmai ismereteit kétéves iskolán oktatták, azonkívül a vezetői állomány egy része folyamatosan egyéves

48 MNL OL M-KS 288. f. 7/418. ő. e.

tanfolyamon vett részt a Szovjetunióban. Az erőfeszítések ellenére változatlanul lemaradás mutatkozott az idegen nyelv kellő szintű elsajátításában; előfordult, hogy a hírszerző tisztek nem feleltek meg a fedőszervi nyelvvizsgán.

Az együttműködés javítása érdekében a Külügyminisztérium, valamint a BM és a HM vezetői megállapodást írtak alá, amelyben szabályozták a Külügyminisztériumban és a külképviseleteken dolgozó hírszerző tisztek tevékenységét.[49] A PB-határozatnak azt a részét azonban, amelyik kimondta, hogy a tökéletesebb fedés érdekében a hírszerző tiszteknek kihelyezésük és hazatérésük után legalább egy évet a Külügyminisztériumban kell tölteniük, nem sikerült következetesen végrehajtani, leginkább a hírszerző szervek munkaerőhiánya miatt.[50]

A titkárság azt javasolta, hogy a Külügyminisztérium és a hírszerző szervek együttműködésére vonatkozó alapelveket – a külföldi missziók tekintetében – terjesszék ki, miként már korábban is, a Külkereskedelmi Minisztériumra, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztériumra, a Kulturális Kapcsolatok Intézetére és a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalára is, s ezt jóváhagyásra terjesszék elő a Politikai Bizottság soron következő ülésén. Ez 1973. február 13-án meg is történt.[51]

1973. február 20-án a legmagasabb szinten – Kádár János, az MSZMP KB első titkára, Biszku Béla KB-titkár, Fock Jenő, a Minisztertanács elnöke, Fehér Lajos, a Minisztertanács elnökhelyettese és Benkei András belügyminiszter, a belügyminiszter-helyettes és Rajnai Sándor főcsoportfőnök-helyettes részvételével – tárgyalták a BM-hírszerzés ötéves munkájáról szóló jelentést, és fogalmazták meg a javaslatokat a következő öt évre. A résztvevők arra a megállapításra jutottak, hogy stabilizálódott a helyzet, megtörtént az

49 ÁBTL 1.11.4. II. sorozat BY-II/1980/II. k. Egy 1980. augusztus 25-én kelt, Karasz Lajos belügyminiszter-helyettes számára készült feljegyzés a Külügyminisztérium és a BM közötti együttműködésről 1971. június 7-re tette annak a miniszteri megállapodásnak a létrejöttét, amely szabályozta a két minisztérium hazai és külföldi együttműködését. A feljegyzés szerint ilyen tárgyú miniszteri megállapodás 1974. december 24-én is született.

50 MNL OL M-KS 288. f. 7/418. ő. e.

51 MNL OL M-KS 288. f. 5/604. ő. e.

apparátus megerősítése, és javult az együttműködés a társszervekkel, habár a Külügyminisztériummal való együttműködésben – a javulás ellenére – bizonyos problémák jelentkeztek. Ezt a külügy sajátos helyzetének, illetve a megszaporodott külföldi feladatoknak tudták be. Fontosnak tartották annak biztosítását, hogy a hírszerző tisztek a hírszerző munkájuk ellátása mellett legyenek kellőképpen felkészültek a külügyi (fedőszervi) munkájuk megfelelő elvégzéséhez is.[52]

1973 áprilisában a titkárság határozatának végrehajtására ütemterv készült, amelyet az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályán az 1973. május 9-én tartott értekezleten kívántak megvitatni. A feladatok között első helyen szerepelt, hogy a Külügyminisztérium–BM–HM együttműködéséről szóló korábbi PB-határozatnak megfelelően a Minisztertanács elnökének – elnöki hatáskörében – belső határozatban kellett szabályoznia az említett szervek együttműködésének kérdéseit. Az utasítástervezetet a belügy- és a honvédelmi miniszternek 1973. július 15-ig kellett előterjeszteni; a kérdés rendezésére végül a 3275/1973 MT-határozatban került sor.

A terv szerint a felvételi feltételek szigorú betartásával javítani kellett a külügyi (hírszerző) területen dolgozók között a munkás-paraszt származásúak arányát. Ennek érdekében az MSZMP KB Külügyi és Párt- és Tömegszervezetek Osztályának segítségével biztosítani kellett, hogy a párt- és állami apparátusból nagy politikai és élettapasztalattal rendelkező munkatársakat vegyenek át külügyi szolgálatba. A hírszerző szerveknek ugyanakkor biztosítaniuk kellett, hogy a hírszerző munkára kiválasztottak elsajátítsák a fedőfoglalkozásuk szakismereteit is, és nagyobb súlyt kellett helyezni a nyelvoktatásra is. Ennek érdekében a HM és a BM szerveinek gondoskodniuk kellett arról, hogy a hírszerző munkára kiválasztottak a fedőfoglalkozásuk szakismereteinek elsajátítása végett megfelelő időt töltsenek a különböző állami szerveknél, és jobban megismerjék a célországot. Szükségesnek tar-

52 ÁBTL 1.11. 4. sz. n. (8. d.) Emlékeztető az 1973. február 20-án tartott megbeszélésről a BM hírszerzés 5 éves munkájáról.

tották, hogy a két minisztérium vizsgálja felül a hírszerzési munkára kerülők nyelvoktatásának rendszerét, és korszerű oktatási módszereket vezessen be.

A terv készítői fontosnak tartották, hogy a minisztériumok közötti munka jobb összehangolása érdekében az illetékes vezetők kössenek írásbeli megállapodást a külföldi hírszerző státuszok elosztásáról és azok betöltési módjáról, illetve a hírszerzési területért felelős miniszterhelyettesek, valamint az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának képviselője az érintett misszióvezetőkkel tárgyalják meg az adott követség és a hírszerzés helyzetét.[53] (Ez utóbbira a Külügyminisztérium szervezésében 1973 nyarán került sor.[54])

A Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium közötti együttműködést az 1970-es években alapvetően az 1971. június 7-i és az 1974. december 24-i miniszteri megállapodás szabályozta. Ezek értelmében az együttműködés a következőkre terjedt ki: 1. A Külügyminisztérium státuszt – és ennek megfelelően „fedést" – biztosított az állambiztonság tisztjeinek mind a kapitalista, mind a szocialista országokban működő külképviseletek egy részén. (A megállapodások értelmében a Belügyminisztérium saját státuszában is rendelkezett bizonyos külképviseleti helyekkel, a pénzügyminiszter által rendelkezésre bocsátott külön béralap terhére.) 2. A két minisztérium között rendszeres és folyamatos volt az információáramlás. 3. A Külügyminisztérium Futárosztályának működését a Belügyminisztérium szt-állományú tisztek vezénylésével biztosította. 4. A Külügyminisztérium Biztonsági Osztályának működéséhez, valamint a külképviseletek államtitok-védelméhez a Belügyminisztérium biztosítja a megfelelő eszközöket és a szakembereket. 5. A külföldi magyar kolóniák operatív védelmét a Belügyminisztérium szervei látják el.[55] Ez a szabályzat egészen 1990-ig érvényben volt.

53 ÁBTL 1.11. 6. sz. n. Feladatterv a KB Titkárság 1973. február 5-i határozatának végrehajtására, 1973. április 19.

54 Az erről készült feljegyzést lásd ÁBTL 1.11.4. 6-a-81/1974. (8. d.) Jelentés néhány misszióvezetővel folytatott megbeszélésről, 1973. október 29.

55 ÁBTL 1.11.4 II. sorozat BY-II/1980/II. k. Bogye János feljegyzése Karasz Lajosnak, 1980. augusztus 25.

A Külügyminisztériumban a miniszteri értekezlet 1990. január 15-i ülésén olyan döntés született, hogy *„a kapcsolatok tisztázása és a szükséges intézkedések, változtatások megtétele érdekében sürgősen felül kell vizsgálni a Külügyminisztérium, a BM és a HM együttműködését szabályozó vagy azt érintő határozatokat, döntéseket".*[56] Ennek jegyében Jeszenszky Géza külügyminiszter 1990. augusztus 10-én levéllel fordult Boross Péterhez, az Információs Hivatal és a Nemzetbiztonsági Hivatal vezetésével megbízott tárca nélküli miniszterhez, amelyben ez olvasható: *„A kialakult – hatásköri és költségvetési szempontból – zavaros helyzet tisztázása érdekében azt kérem, hogy az egyes relációkban külügyi fedésben működtetni kívánt hírszerzői létszám Nemzetbiztonsági Kollégium által történő rögzítése, illetve a nemzetbiztonsági célokat és információszerzést szolgáló feladatokat szabályozó kerettörvény létrehozásáig a Külügyminisztérium státuszain lévő hírszerző tiszteket szeptember 30-i hatállyal hívják vissza."*[57]

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.6. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya iratai

1.11.4. A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnöksége iratai

1.11.6. A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége iratai

3.2. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék

3.2.6. Rezidentúradossziék

3.2.9. Rendkívüli események dossziéi

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. fond 5. csomag. Az MSZMP Politikai Bizottsága (Ideiglenes Intéző Bizottsága) iratai

M-KS 288. fond 7. csomag. Az MSZMP KB Titkársága iratai

56 Idézi Szabadné 2015, 398.

57 Közli Sáringer 2014, 538–539.

IRODALOM

Palasik Mária 2017: A szolgálati helyéről eltűnt hírszerző. Az USA-ban politikai menedékjogért folyamodó Szabó László története. In Okváth Imre–Palasik Mária (szerk.): *Epizódok a titkok házából. A politikai rendőrség mindennapjai 1956 után.* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz Kiadó. 159–203.

Sáringer János (főszerk.) 2014: A magyar külpolitika és a Külügyminisztérium irányítása (1985–1990) In *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993. I. kötet.* Budapest, Balassi Kiadó. 538–539.

Szabadné Suján Andrea 2015: A magyar külpolitika és a Külügyminisztérium irányítása (1985–1990) In Sáringer János (főszerk.): *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993. II.* Balassi Kiadó, Budapest. 398.

Szász Béla 1989: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Európa Kiadó–História

Tóth Eszter 2011: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. *Betekintő,* 2011/2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2011_2_toth_e.pdf, 2017. június 20.

Vida István 2000: Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. január 15-ei határozata a Külügyminisztérium munkájáról. In *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* Pécs, University Press

BORVENDÉG ZSUZSANNA

„Kompország"

Magyarország szerepe a technológiai transzferben az 1970–80-as években

Egészen a legutóbbi időkig rendkívül keveset tudtunk a Kádár-kori hírszerzésről, hiszen az erre vonatkozó állambiztonsági iratok sokáig államtitkot képeztek, és jelenleg is csak egy részük áll a történészek rendelkezésére. A legújabb kutatások azonban azt támasztják alá, hogy a hetvenes-nyolcvanas évekre a magyar hírszerzés fontos szerepet játszott a szovjet blokk titkosszolgálati munkamegosztásában: a magyar sajtómunkások élharcosai lettek a Nyugat semlegesítésének, és a technológiai transzferben is pótolhatatlanná vált az a titkosszolgálati/külkereskedelmi hálózat, amely a Kádár-rendszer konszolidációjával párhuzamosan épült ki hazánkban és a világban. Jelen tanulmány azt a folyamatot kívánja bemutatni, miként vált Magyarország a keleti blokkban az embargós technológia legfontosabb beszállítójává.

A MŰSZAKI-TUDOMÁNYOS HÍRSZERZÉS SZERVEZETI VÁZLATA

A Kádár-rendszer idején – a hatvanas évek elejétől – a hírszerzésért két szervezet volt felelős: a belügyi hírszerzés, vagyis a Belügyminisztérium (BM) III/I. Csoportfőnöksége,[1] valamint a katonai felderítést végző Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége (MNVK-2.).[2]

1 A belügyi hírszerzés szervezettörténetéről lásd Palasik 2013; Tóth 2013.
2 Az MNVK-2. szervezetéről és feladatairól lásd Magyar 2008; Okváth 2008.

A BM III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökséget a rendszerváltás időszakáig többször is átszervezték, de fő feladatai változatlanok maradtak.[3] Tulajdonképpen mindazon információk megszerzéséért ők feleltek, amelyek nem estek az MNVK-2. hatáskörébe: gyűjtötték a magyar kormány külpolitikai, gazdasági és kereskedelempolitikai terveinek kidolgozásához szükséges adatokat, tudományos-műszaki információk és ipari titkok beszerzését végezték, valamint kiemelt feladataik közé tartozott a propaganda és dezinformációk terjesztése is éppúgy, mint a magyar emigráció megfigyelése és befolyásolása.[4] Témánk szempontjából a leglényegesebb terület természetesen a műszaki-tudományos hírszerzés, amely 1967-től a III/I-5. Osztály feladata volt, valamint a külkereskedelem területét átfogó gazdaságpolitikai hírszerzés, amely a III/I-14. Osztály hatáskörébe tartozott. E két osztályt 1981-ben egyesítették,[5] ez a szervezeti összevonás is sejteti a két terület közötti szoros kapcsolatot, hiszen a tiltott technológiák beszerzését elsősorban külkereskedelmi fedéssel lehetett megvalósítani.

A katonai titkosszolgálat, az MNVK-2. csak felderítést, vagyis hírszerzést végzett, elhárítással kapcsolatos feladatai nem voltak. Elsődlegesen a Varsói Szerződés keretén belül a Duna-völgyi hadműveleti irány (elsősorban Ausztria és Dél-Németország), valamint Észak-Olaszország katonai célpontjainak megfigyelését végezte. Bár a csoportfőnökség szervezeti egységeinek elnevezése az adott időszakban többször módosult, a részlegek feladatainak felosztása nagyjából állandó maradt. Ennek megfelelően az operatív (hírszerző) szolgálaton kívül tájékoztató (elemző és értékelő), rádiófelderítő,[6] csapat-, hadművelet- és harcászati felderítő, valamint adminisztratív szolgálatok alkották az MNVK-2. szervezetét.[7] A csoportfőnökség alá sorkatonai állományból felépülő katonai szervezet is tartozott. A tényleges hírszerző feladatokat az operatív szolgálat végezte, amely több osztály munkájából állt össze.[8] Alájuk tartozott a külföldi, nem szocialista országokban lévő attaséhivatalok irányítása; az illegális hírszerzés, amely külföldi ügynökökkel dolgozott; a belföldi operatív támogatás, vagyis az utánpótlás biztosítása; a Cocom-listán[9] szereplő harcászati eszközök, alkatrészek és berendezések beszerzése; valamint a környezettanulmányozást végző osztály.

3 A BM Állambiztonsági Főcsoportfőnökségének és elődszerveinek szervezettörténetét és a politikai rendőrség hálózati rendszerét számos tanulmánykötetben, monográfiában feldolgozta már a történészszakma, ennek ismertetésére nem térek ki részletesen. A teljesség igénye nélkül: Tabajdi–Ungváry 2008; Cserényi-Zsitnyányi 2009; Cserényi-Zsitnyányi 2013; Cseh–Okváth 2013; Müller 2015.

4 Tóth 2013, 419.

5 Tóth 2013, 434.

6 A katonai rádiófelderítés történetéről lásd Dékány–Szőnyi 2009.

Láthatjuk, hogy mindkét hírszerző szerv központi feladatai közé tartozott az embargós technológiák beszerzése. A katonai felderítés elsősorban haditechnikai berendezések, eszközök behozataláért, műszaki leírásának megismeréséért felelt, míg az egyéb területek műszaki dokumentációihoz a BM igyekezett hozzáférni. Illetékességi területeik tehát elhatároltak voltak a tudományos hírszerzés esetében is, konfliktusok mégis terhelték a két szervezet munkáját. Már az 1956 előtti időszakból is jól ismert a Katonapolitikai Osztály és az ÁVH közötti rivalizálás megléte, amely az államvédelem győzelmével végződött, azonban a katonai és a belügyi titkosszolgálatok közötti ellentétek a Kádár-rendszer idején is meghatározóak voltak. Ez az ellentét részben a feladatmegosztásból is adódott, hiszen elhárítása csak a Belügyminisztériumnak volt, ezáltal kénytelen volt figyelni a felderítés munkáját is, ráadásul az MNVK-2-nél a nyolcvanas évek elejéig nem működött belső ellenőrzés sem, ezt a munkát is a kémelhárítás, vagyis a BM III/II. Csoportfőnöksége végezte.

7 Magyar 2008, 14.

8 Köszönöm Kis-Benedek József egyetemi docensnek, az MNVK-2. és a Katonai Felderítő Hivatal egykori tisztjének, hogy segítségemre volt a Kádár-kori katonai felderítés szervezeti és működési rendjének megismerésében!

9 A Cocom-lista a keleti blokk országait sújtó kereskedelmi embargó alá eső műszaki termékek listája volt, amelyet egy 1947-es nemzetközi szerződés által felállított bizottság, a Coordinating Committee for Multilateral Export Controls állított össze. A témáról lásd Førland 2009; Libbey 2010.

Mindezen felül sokáig egyáltalán nem szabályozták a belügyi szervek és a katonai felderítés együttműködését, és mivel nem ismerték egymás hír- és operatív igényeit, valamint kölcsönösen védték egymás elől az ügynöki és megnyert[10] hálózatukat, nem volt ritka az ebből eredő dekonspiráció, párhuzamosság, illetve a másik munkájának véletlen akadályozása sem. Sokkal erőteljesebb nézeteltérések voltak azonban a két titkosszolgálat között pénzügyi, gazdasági vonalon, ugyanis egy titkosszolgálat számára szükség van illegális/fedett anyagi forrásokra, amelyekből a legtitkosabb akcióit is finanszírozni tudja. Az illegális pénzügyi források megteremtésében az MNVK-2. előrébb járt a BM-nél,[11] ezzel minden valószínűség szerint ki is vívta a rivális szerv irigységét. A kémelhárítás féltékenyen figyelte a katonák gazdasági tevékenységét, amelynek ellenőrzése eleve a feladatai közé tartozott, ráadásul a klasszikus titkosszolgálati feladatok mellett felhatalmazása volt arra is, hogy bizonyos köztörvényes bűncselekmények, például a nagy összegű gazdasági visszaélések esetében nyomozást végezzen. Ennek köszönhetően maradtak fenn adatok a katonai felderítés gazdasági tevékenységével kapcsolatban, ugyanis a hetvenes években több nyomozást is indítottak olyan ügyekben, amelyekben az MNVK-2. érintett volt.[12] Ezekből az esetekből kirajzolódik egy olyan üzleti tevékenység, amelyet a nyugati világban kiépített vállalati hálózat végzett, és amely hálózat alapja lett az embargós csatornák kiépítésének.

A KÜLKERESKEDELMI LOBBI EREDMÉNYEI

Az MNVK-2. gazdasági érdekeltségei szorosan kötődtek a külkereskedelmi vállalatokhoz, kapcsolatrendszerekhez, érthető módon igyekeztek beépülni

10 A megnyert kifejezés az MNVK-2. operatív hálózatának magyar állampolgárságú tagjait jelenti, vagyis azonos a BM ügynökkategóriájával.
11 Erről lásd részletesen: Borvendég, kézirat.
12 Ilyen volt például az Interpress Nyomda és Lapkiadó Vállalat elleni nyomozás 1975-ben és a Metalimpex elleni vizsgálat 1974 folyamán. Borvendég 2015, 77–116.; Borvendég, kézirat.

az állami monopóliumként működő üzleti szférába. Valójában minden külkereskedelmi vállalat szorosan együttműködött valamelyik hírszerző szervezettel, hiszen a kapitalista világgal meglévő bármilyen kapcsolat a hidegháború idején egyrészt potenciális veszélyforrásnak számított, másrészt kiváló lehetőségnek az információszerzésre. A titkosszolgálatok eleve ráépültek tehát az úgynevezett impexekre,[13] amelyeknek vezetői és fontosabb munkatársai (különös tekintettel a gyakran és tartósan külföldön tartózkodókra) valamelyik szerv operatív hálózatának tagjai voltak. Beszervezésükért versengett mindkét hírszerzés, és általában elmondható, hogy a külkereskedők szívesebben működtek együtt a katonai felderítéssel, mint a belüggyel. Ez leginkább annak volt köszönhető, hogy az MNVK-2-nek nem volt olyan rossz megítélése a társadalom tagjai között, mint az állambiztonságnak, ráadásul a beszervezésnél nem használtak terheléses módszert, kedvezményekkel igyekeztek megnyerni a kiszemelt egyént az együttműködésre, amely ráadásul meghatározott feladatra/időre szólt csupán. Így a katonai felderítésnek lehetősége volt arra, hogy a legképzettebb, legtehetségesebb embereket szerezze meg saját maga számára. Talán ennek is köszönhető, hogy sokkal rátermettebben tudták kihasználni a külkereskedelemben meglévő üzleti lehetőségeket, mint a Belügyminisztérium.

A titkosszolgálati hátterű külkereskedelmi vállalatok vezetői a hatvanas évek folyamán egyre nagyobb hatalomra tettek szert a gazdasági szférában. A negyvenes évek végén államosított külkereskedelemben monopóliumot élveztek a szakágazatonként létesített kereskedelmi vállalatok, amelyek gyakorlatilag hermetikusan elzárták a piacoktól a termelő vállalatokat, így a gyártó cégek nem is voltak érdekeltek az exportban, mivel az ebből keletkező haszon lényegében nem náluk jelentkezett.[14] Ráadásul a külkereskedelmi vállalatok nem pusztán a késztermékek eladását intézték, de a gyártáshoz szükséges alkatrészek, nyersanyagok beszerzése is a feladataik közé tartozott.

13 A korszakban jellemző volt, hogy a különböző külkereskedelmi vállalatok nevei impexre végződtek, amely az import-export kifejezésből származott.
14 Honvári 2006, 273.

A partnercég kiválasztásánál a külkereskedelmi vállalat vezetősége döntött, azonban a termelés költségei nem őket terhelték, így nem voltak érdekeltek abban, hogy a leggazdaságosabb megoldást válasszák. A termelés gazdaságossága helyett így sok esetben a külkereskedelmi vállalat profitszerzése és a potenciális partnerek korrupciós hajlandósága dönthetett a beszerzések és eladások lebonyolításában. Mindez azzal járt, hogy az iparvállalati lobbival szemben felemelkedett egy másik gazdasági érdekcsoport, a külkereskedelmi lobbi, amely sok szempontból eredményesebben tudta képviselni saját szempontjait, mint a gyártó vállalatok vezetői. Ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítéka az, hogy az új gazdasági mechanizmus beindítása után – amelynek következtében az iparvállalatok nagyobb önállóságot kapva gyakorlatilag megerősödtek, és vezetőik egyre nagyobb befolyásra tettek szert a gazdaságirányításban – sem tudták elérni, hogy vállalataik visszakapják a külkereskedelmi jogot. 1968 után is csupán a teljes külkereskedelmi forgalom nagyjából harminc százaléka bonyolódott közvetlenül iparvállalati export formájában.[15]

A hetvenes évek elejétől a külkereskedelmi mérleg folyamatos hiányt mutatott, miközben a külkereskedők látványosan gazdagodtak. A kádári Magyarországon lehetetlen volt eltitkolni az utca embere előtt azt az életszínvonal-beli szakadékot, amely a társadalom többsége és a külkereskedelmi elit között tátongott. De nem pusztán a külkereskedők gazdagodtak, hanem az impexeknél is annyi extraprofit halmozódott fel, hogy az jogos felháborodást váltott ki a termelő vállalatok vezetőinél. Náray Péter, aki ezekben az években a Konzumex jogi osztályán dolgozott, így írt erről: *„A külkereskedelem szabályozóit úgy állították be az első években, hogy az túl sok nyereség felhalmozódását tette lehetővé a külkereskedelmi vállalatoknál. Ezt később többször korrigálták a kereskedelmi adó bevezetésével. 1971-től bevezették a bérfejlesztési adót, ami úgyszintén megszorítás volt. A Konzumex úszott a nyereségben. Emlékszem, hogy egyszer boldogan számoltam be a főkönyvelőnek, hogy megnyertünk egy nagy értékű pert. [...] A főkönyvelő tajtékzott, »meg vagytok ti őrülve. Csináltok mesterségesen egy pert, azt ráadásul megnyeritek, amikor nekem már egyébként is nagyon nehéz elkönyvelni a rengeteg nyereséget«.”*[16] Valójában hiába igyekeztek költségvetési megszorításokkal, megnövelt adóterhekkel a külkereskedelmi cégektől elvonni az ott megjelenő profitot, a kereskedelmi vállalatok számára rengeteg lehetőség adódott a bevételek eltüntetésére, és ennek hátterét a külkereskedelmi lobbi legnagyobb sikere: a vegyesvállalati hálózat kiépítése adta.

15 Tímár 1989, 63.

A külföld – elsősorban a nyugati világ – vállalataival való együttműködés a hatvanas évek első felében még elsősorban kooperációs szerződéseken alapult. A tőkés érdekeltségekkel való összefogás a vegyesvállalatok elterjedésének előzményeként értékelhető.[17] Szerepe elsősorban az volt, hogy a szabadalmak és know-how-k átvételével emeljék a hazai termelés színvonalát, növeljék a hatékonyságot, azonban ezek az együttműködési megállapodások szűk körűek voltak, a termelést végző vállalatok csak erős ellenőrzés mellett adhatták át licenceiket, technológiájukat, ráadásul egyre nagyobb igény mutatkozott a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére is, amely viszont nem a termelő vállalatok, hanem a közvetítő kereskedelemmel foglalkozó cégek nagyobb fokú megjelenését igényelte a vasfüggöny túloldalán. Külföldi vállalatalapításokról már az új gazdasági mechanizmus meghirdetése előtti időszakból is vannak információink, egészen pontosan tizennégy vegyesvállalat működött magyar részesedéssel a nyugati világban 1968-at megelőzően.[18] Ezek a vállalatok – amelyek elsősorban titkosszolgálati fedőcégek voltak – még egyedi engedéllyel jöhettek létre, általános szabályozás nem létezett. Felügyeleti hatóságaik sem voltak kijelölve, pénzügyi tevékenységük vezetése és ellenőrzése nem volt kidolgozott. A gazdasági reform beindításával párhuzamosan – 1968. január 1-jétől – azonban a Magyar Külkereskedelmi Bankhoz (MKB) kerültek a külföldi magyar érdekeltségek létrehozásával és működésével kapcsolatos legfontosabb teendők, valamint a Magyar Nemzeti

16 Náray 2010, 75.
17 Vajna 1987, 43.
18 MNL OL XIX-G-3-p 3. d. 2-004/9/1970. 30. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1969. évi tevékenységéről, 1970. március 31.

Banktól (MNB) a vegyesvállalatokra vonatkozó devizahatósági feladatokat is átvette az MKB.[19]

Az MKB vezetését ekkor a korábbi római kereskedelmi tanácsos, Salusinszky István[20] látta el, aki olaszországi állomáshelyére a katonai felderítés hálózati embereként került.[21] Az MKB elnökeként az egyik legjelentősebb képviselője lett a külkereskedelmi lobbinak, elsősorban neki köszönhető, hogy a vegyesvállalati rendszer megszülethetett a hetvenes évek elejére. Már az új gazdasági mechanizmus beindításával párhuzamosan megszaporodtak a nyugati cégalapítások, azonban nem az elvárt mértékben. Ekkor évente nyolc-tíz vegyesvállalatot jegyeztek be, így a korábbi években alapított tizennégy vállalattal együtt 1970. december 31-én összesen negyven cég működött a nyugati világban magyar részesedéssel.[22] A Magyar Külkereskedelmi Bank vezetősége szerint az alapítások száma azért maradt el a várakozásoktól, mert a hatályban lévő jogszabályok akadályozták a vegyesvállalatok gördülékeny működését. Salusinszky folyamatos nyomást gyakorolt a politikai döntéshozókra, hogy egyszerűsítsék az alapítás feltételeit és a vegyesvállalatok működésére vonatkozó szabályozást, ennek köszönhetően született meg a 28/1972-es pénzügyminiszteri rendelet, amely egyedi engedélyek nélkül is lehetővé tette a külkereskedelmi vállalatok számára, hogy cégeket hozzanak létre a kapitalista Nyugaton.

1972 után megkezdődött a vállalatalapítási láz, ennélfogva a nyolcvanas évek közepére nagyjából kétszáz vegyesvállalat működött a nyugati világban.[23] Ezek azok a cégek, amelyeket itthon bejelentettek, vagyis tevékenységük fö-

19 Uo. 3.

20 Salusinszky István (1918–1984) diplomata, külkereskedelmi szakember. 1945 után a Magyar Nemzeti Bank tisztségviselője volt, majd 1947-ben Moszkvába került az ottani kereskedelmi kirendeltség vezetőjének. 1950–1958 között a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője, majd római kereskedelmi tanácsos 1963-ig. 1964-ben kinevezték a Külkereskedelmi Bank vezérigazgatójának, amely pozíciót nyugdíjba vonulásáig, 1980-ig megőrizte.

21 Borvendég 2017, 28–29.

22 MNL OL XIX-G-3-p 15. d. 2-006/4/1971. 28. Beszámoló a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. 1970. évi tevékenységéről, 1971. március 31.

23 Vajna 1987, 3.

lött megvalósult valamiféle ellenőrzés. Abban a pillanatban azonban, amint a kapitalista világban létrejött egy cég, vonatkozott rá a befogadó ország jogrendje, vagyis a liberális piacgazdaságban érvényes szabad versenyt éppúgy élvezhette, mint a vállalkozás szabadságát. Jelenleg becsléseink sincsenek arra nézve, hogy a részben vagy teljesen magyar érdekeltségbe tartozó nyugati leányvállalatok hány céget alapítottak anélkül, hogy bejelentették volna az anyaországban működő felügyeleti szerveknek. Vannak adataink arról, hogy ezeket a vállalkozásokat elsősorban adóparadicsomokban – Svájcban, Luxemburgban – jegyezték be, s ezzel nemcsak a magyar joghatóság számára tették láthatatlanná őket, de a befogadó ország adóhatóságát is igyekeztek kijátszani.[24] Ezek a vegyesvállalatok, illetve a segítségükkel létrehozott offshore jellegű cégek remek lehetőséget nyújtottak arra, hogy felhasználásukkal lefölözzék hazánk árucsereforgalomból származó nyereségét.

Ennek a lefölözésnek a legegyszerűbb módja az volt, hogy a vegyesvállalatok beléptek a nyugati pártvállalatok helyére, megkaparintva ezzel az indirekt pártfinanszírozás külkereskedelmi fedéssel továbbított részét. Ez a fajta támogatási rendszer gyakorlatilag a Szovjetunió születésétől kezdve meghatározó volt az internacionalista térnyerés szolgálatában. A Szovjetunió a teljes fennállása alatt mind erkölcsileg, mind anyagilag támogatta a birodalmán kívüli kommunista pártokat, baloldali mozgalmakat, és ezt kötelezővé tette a befolyási övezetébe került országok számára is. Magyarország a negyvenes évek közepétől szerepet vállalt a nyugati testvérpártok támogatásában, de nemcsak direkt pénzkifizetésekkel, hanem a külkereskedelmi fedéssel folytatott indirekt finanszírozással is hozzájárult a kommunista ideológia terjesztéséhez.[25] Már 1949-ből voltak adataink arról, hogy a frissen létrehozott magyar külkereskedelmi vállalatok kiemelt partnerei között szerepeltek az Olasz Kommunista Párt[26] tulajdonában lévő kereskedelmi cégek,[27] de Franciaországban és Ausztriában is léteztek a helyi kommunista pártok tulajdo-

24 Erről lásd részletesen: Borvendég 2017.

25 A direkt pártfinanszírozásról lásd részletesen: Szilágyi 2015; Szilágyi 2016.

26 Az MSZMP és az OKP kapcsolatáról lásd Simon 2016.

27 Bottoni 2015, 112–113.

nában vállalatok,[28] amelyeken keresztül finanszírozták az internacionalizmus térnyerését a nyugati világban. A támogatás lényegét a különleges külkereskedelmi ügyletekben rejlő lehetőségek adták, ugyanis a pártvállalatok, csakúgy, mint a később megjelenő vegyesvállalatok, nem termelőegységek voltak, hanem közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak, azaz beléptek az exportőr és az importőr közé, rajtuk keresztül lehetett csak az üzletet realizálni, tevékenységükért pedig jutalékot kaptak, amellyel csökkentették az exportőr tényleges nyereségét, és emelték az importőr költségét. Eredetileg ezeket a jutalékokat sajátították ki a vegyesvállalatok, aminek következtében látványosan csökkent a Magyarországról érkező párttámogatás a nyugati testvérszervezeteknél. Hosszabb távon azonban sokkal nagyobb nyereségre számíthattak ezek a cégek, ugyanis gyakorlattá vált, hogy a nyereséges külkereskedelmi ügyleteket kiszervezték a leányvállalatokhoz vagy az általuk alapított cégekhez, és a profitot kint tartották, ezzel járulva hozzá a folyamatos külkereskedelmi deficithez. További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy egyáltalán becslésekbe bocsátkozhassunk a tekintetben, mekkora szerepe volt ennek a tevékenységnek Magyarország eladósodásában.[29] Kérdésként merül fel, hogyan nézhették el az ország megkárosítását a politikai döntéshozók, hiszen minden bizonnyal tudniuk kellett a mechanizmus működéséről. Azon kézenfekvő magyarázat mellett, hogy ők is profitálhattak belőle, létezett egy magasabb érdekeket kiszolgáló, ha tetszik, ideológiai oka is annak, hogy a vadkapitalista üzletpolitikán alapuló rendszer hallgatólagos támogatást kapott a szocialista hatalmasságoktól. Ők biztosították a szovjet birodalom számára a fennmaradásához és versenyképességéhez nélkülözhetetlen technológiai transzfert.

28 Antonín Gregor (csehszlovák) külkereskedelmi miniszter kísérőlevele Antonín Novotnýhoz a kommunista pártok érdekeltségébe tartozó cégekkel kapcsolatban, 1952. június 26. Bartošek 2003, 291.

29 Minden bizonnyal beleszólt az ország gazdasági teljesítőképességébe ez a külkereskedelmi gyakorlat, hiszen a Mineralimpex leányvállalataként létrejött Mineralkontor által okozott kár már költségvetési tételként jelentkezett a nyolcvanas évek végén. Erről lásd Borvendég 2017, 111–170.

TECHNOLÓGIAI TRANSZFER MAGYARORSZÁGON KERESZTÜL

A szovjet érdekszférán belüli titkosszolgálati munkamegosztás – a helsinki folyamatnak köszönhetően – a hetvenes évek közepe után módosult.[30] Ebben a változásban nagy szerepe volt a tudományos-technikai forradalomnak nevezett fejlődésnek, amely az ötvenes évek közepétől már arra ösztönözte Moszkvát, hogy minél szélesebb körű kapcsolatokat építsen ki a nyugati országokkal, és semlegesítse azokat a Szovjetunióval szemben.[31] Ezek a kapcsolatok eleinte a külkereskedelemre koncentráltak, de mindeközben természetesen nagy hangsúlyt fektettek az új technológiák megszerzésére, hiszen azok nélkül a keleti blokk versenyképessége egyre korlátozottabb lett volna. A hetvenes évek második felében a Cocom-lista szigorítása miatt kézenfekvőnek látszott, hogy az amúgy többnyire jelentéktelen hírszerzési feladatokat ellátó magyarok számára új területet jelöljenek ki: ez lett a műszaki-tudományos hírszerzés, vagyis a tiltott technológiák, licencek ellopása. A Stasi a technológiai információk megszerzésében kimagasló érdemeket szerzett már az ötvenes évektől kezdve,[32] ez a terület – a KGB mellett – elsősorban az övék volt, de úgy tűnik, a hetvenes-nyolcvanas években a magyar hírszerzők is szerepet játszottak benne.

Ezt a folyamatot erősítette az a sajátos történelmi helyzet, amelybe hazánk az 1956-os forradalmat követően került. Kádár János természetesen nem a Szovjetunió akarata és szándékai ellenében építette ki azt a berendezkedést, amelyet „gulyáskommunizmusként" vagy „puha diktatúraként" szokás definiálni. A szükség és az észszerűség diktálta pragmatikus gondolkodás amellett, hogy stabilitást teremtett a birodalom nyugati határán, lehetőséget is adott számos olyan terv megvalósítására, amelyet a szovjetek egymagukban képtelenek lettek volna véghez vinni, ugyanis a demokratikus államok több-

30 Ez a megállapítás Kenedi Jánostól származik, aki a pártállam titkosszolgálati iratanyagait felülvizsgáló bizottság elnökeként olyan dokumentumokba is bepillantást nyerhetett, amelyek a történész számára még elérhetetlenek. Kenedi 2015, 102.

31 A tudományos-technikai forradalom jelentőségéről és hatásairól lásd Kalmár 2014.

32 Macrakis 2008.

sége bojkottot hirdetett a kommunista szuperhatalommal szemben, amely kiterjedt ugyan a blokk többi országára is, velük szemben azt mégis rugalmasabban kezelték. A szovjet kereskedőket, műszaki szakembereket sokkal bizalmatlanabbul fogadták a kapitalista országok vállalatai, így kevesebb lehetőségük volt kapcsolatba lépni az érzékeny technológiákkal foglalkozó ipari létesítmények vezetőivel, mérnökeivel. Ezzel szemben a magyar értelmiséget többnyire tárt kapukkal fogadták Nyugaton, és ezt a szovjet hírszerzés ki is használta. Különösen igaz volt ez a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől, amikor a kapitalista országok nagyvállalatainak vezetői számára is világossá vált, hogy a szocialista blokkból korábban elsődleges partnerként elkönyvelt csehszlovák, román és lengyel gazdasági-politikai elit erős pártkontrollja és a társadalmaikban meglévő összetartó erő akadályozza a nemzetközi vállalkozói csoportok érdekeinek érvényesülését, ezzel szemben Magyarország önérdek-érvényesítése, illetve az irányító csoportok nemzeti identitása sokkal gyengébb volt.[33]

A sztálinista időkre emlékeztető megtorlás évei után Kádár szakított a korábban kötelezően elvárt elzárkózó külpolitikával, hiszen jól ismerte fel, hogy a nyugati tőke beáramlása nélkül az emelkedő életszínvonalra alapozott belpolitika halálra van ítélve. Kapcsolatokat keresett Magyarország történelmi szövetségeseivel, elsősorban Ausztriával és Nyugat-Németországgal, akikkel a hetvenes évek elejére a diplomáciai párbeszédet is sikerült normalizálnia.[34] Magyarország a Nyugattal kialakított nemzetközi kapcsolatokban egyfajta sajátos „magyar utat" követett, amely hűen idomult ugyan a Szovjetunió elvárásaihoz, a kapitalista államok számára mégis a blokkon belüli reformer államot testesítette meg.[35] Kádár sikeresen hitette el a kapitalista országok társadalmaival, hogy lehetőségein felül tágítja korlátait, s ezzel Nyugaton a blokk legnépszerűbb politikusai közé emelkedett. A Szovjetunió hamar felismerte, hogy Kádár népszerűségének köszönhetően új lehetőségek

33 Őze 2012, 9.

34 Magyarország és az NSZK diplomáciai kapcsolatáról lásd Schmidt-Schweizer–Dömötörfi 2014.

35 A kádári Magyarország nyugati megítéléséről lásd Garadnai 2011.

nyíltak meg a titkosszolgálati munkában, így a magyar hírszerzés szerepe a korábbi időszakhoz képest jelentősen felértékelődött a hatvanas-hetvenes évek folyamán. Egyrészt a Nyugat semlegesítésének politikájában felhasználták a magyar újságírókat, de ennél is fontosabb volt, hogy a magyar külkereskedőket és műszaki értelmiséget bevonták az embargós technológiák beszerzésébe, amelyhez különösen jó lehetőséget biztosítottak az eredetileg nem kifejezetten ebből a célból létrejövő nyugati vegyesvállalatok.

Az NSZK a különböző műszaki adatok megszerzésének szempontjából a legkiválóbb célország volt, és nem pusztán azért, mert Európa vezető ipari államaként elöl járt a legmodernebb technológiák alkalmazásában, hanem azért is, mert a különböző magánvállalatok hajlandóak voltak bármilyen embargó alá eső cikket – hosszabb-rövidebb alkudozás után – a magyarok rendelkezésére bocsátani.[36] Erről tanúskodik egy korabeli külügyminisztériumi feljegyzés is, amely azt állítja, hogy „1954 óta nem alkalmazták a nyugatnémetek túl szigorúan az embargós intézkedéseket".[37] Először a nyugatnémet gyártók ismerték fel a vasfüggöny túloldalán meglévő piaci lehetőségeket is, és a műszaki licencekre kiéhezett keleti piacot fel tudták használni arra, hogy ott kifutó termékeket, leselejtezésre váró gépsorokat értékesítsenek.[38]

Fontos partner volt az embargós szállítások tekintetében Ausztria. Az ország a második világháború után négyhatalmi megszállás alá került, majd 1955-től hivatalosan semlegessé vált, központi szerepet játszva a nagypolitikában, hiszen hídként jelent meg a két ellenséges világrend között. Nem véletlen, hogy első vegyesvállalataink közül a legtöbbnek itt jelölték ki a székhelyét, és innen kiindulva terjeszkedtek tovább Nyugaton. Ausztria éppen semlegessége miatt tudta könnyebben kijátszani az USA által diktált embargós szabályokat, ezért az itt létrehozott magyar tulajdonban lévő cégek egyik legfőbb feladata ennek kihasználásában ragadható meg. A hetvenes évek elején a szatellitállamok és Ausztria között létrejött kooperációs szerződések

36 ÁBTL 3.1.5. O-16586/1. 146. Bárd Károly meghallgatása, 1974. április 2–26. A Szovjetunió és az NSZK kereskedelmi kapcsolatairól lásd Lippert 2009.

37 Lázár 2005.

38 Germuska 2007, 233–246.

közel kétharmadában Magyarország vett részt,[39] de még ennél is beszédesebb adat, hogy az Ausztriában működő és a KGST országaihoz köthető ötvenhárom vegyesvállalat közül harminchárom cég magyar érdekeltség volt.[40]

Számos embargós szállítást végző cég jött létre, amelyek szoros együttműködésben álltak hazai vállalatokkal, sőt 1977-ben megteremtették annak a jogi lehetőségét, hogy magyarországi székhellyel is alapíthassanak vegyesvállalatokat, vagyis a legfejlettebb technológia sok esetben legálisan érkezett hazánkba. Az MKB tulajdonában lévő, budapesti székhelyű Siemens Számítóközpont és Koordinációs Iroda, a Sicontact még 1977 előtt jött létre a Siemens AG cég közreműködésével, és kiemelt fontosságú volt a Cocom-listán szereplő termékek beszerzésében: mind a belügyi, mind a katonai hírszerzés számára szállított be termékeket. A Sicontact 8,5 millió forintos alaptőkével jött létre, negyvennégyen dolgoztak az irodának, ebből három nyugatnémet állampolgár volt.[41] Elsősorban (és hivatalosan) a Siemens és különböző magyar vállalatok közötti kooperációk előkészítésével és kivitelezésével foglalkozott, emellett szervizelést végzett, képzéseket szervezett, tervezésekbe, fejlesztésekbe segített be. A Siemensszel kötött együttműködés tető alá hozása nemcsak azért volt kiemelkedő jelentőségű, mert így lehetett leginkább biztosítani a német cég által kifejlesztett legmodernebb technológia behozatalát (egyszerű kereskedelmi üzletek bonyolítása esetén nagyobb eséllyel a kifutó termékeiket adták volna át a magyaroknak), hanem azért is, mert az állambiztonsági szempontból kényes területeken működő intézmények által használt Siemens számítógépek szervizelését így magyar mérnökök, a gyártó által kiképzett hazai szakemberek végezhették.

Az MKB ugyan saját alapítású vállalatai közé sorolta a Sicontactot,[42] hivatalosan mégsem a bank szerepelt magyar oldalról tulajdonosként. Feltételezhetően a nyugatnémet fél számára kevésbé lett volna bizalomgerjesztő egy szocialista állami bank mint társtulajdonos, így egy kis részvénytársaságot neveztek ki a kooperáció főszereplőjének, ez volt az Intercooperation Kereskedelemfejlesztési Rt., amelyet a Külkereskedelmi Minisztérium, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, valamint több külkereskedelmi és iparvállalat alapított, elsősorban kooperációk, közös vállalatok létesítésére, licenc- és know-how-szerződések megkötésére.[43] Az elektronikai cégeken kívül a nehézipari és vegyipari terület is a tevékenységi köréhez tartozott. A részvénytársaság alapításától, 1968-tól kezdve aktívan részt vállalt az érzékeny technológiák beszerzésében a keleti blokk számára, illetve felhasználták különböző vegyesvállalatok létrehozásánál azért, hogy tompítsák az állami jelenlétet, és könnyebb legyen a nyugati partnerek bizalmába férkőzni.

A Cocom-listás termékek beszerzésében és felhasználásában az egyik legfontosabb vállalat az egész blokkon belül a székesfehérvári Videoton volt. Az elektronika és a számítástechnika gyors ütemű fejlődése elengedhetetlenné tette a blokk vállalatai számára, hogy nyugati technológiákat építsenek be a saját termékeikbe, hiszen a kifejlesztett és legyártott berendezések többsége a hadiipar számára is nélkülözhetetlen volt, a katonai technológiák versenyképességének fenntartása pedig prioritást élvezett a hidegháború teljes időszakában a Szovjetunió számára – a Videoton készülékeinek legfőbb végfelhasználója ugyanis a szovjet birodalom volt. A magyar cég az 1969-ben induló egységes számítástechnikai rendszer létrehozásának keretén belül a számítógépcsalád legkisebb tagjának kifejlesztését kapta feladatául, és a munkája során csak fejlett nyugati technológiát volt hajlandó felhasználni, elhatárolódott minden olyan kezdeményezéstől, amely hazai vagy szocialista országok kutatási eredményeinek átvételét erőltette.[44] Ennek köszönhetően a Videoton a keleti blokk egyik legnagyobb embargós beszerzője lett a hetvenes-nyolcvanas évekre. A beszerzések megkönnyítésére a Videoton 1969 tavaszán külkereskedelmi jogot kapott: létrejött a Videoton Ipari Külkereskedelmi Rt.[45] Részben az anyavállalat állt kapcsolatban a nagy számítástech-

39 Pogány 2009, 149.
40 Uo. 151.
41 ÁBTL 3.2.5. O-8-475. 14. Jelentés a Siemens AG ügyében, 1980. február 28.
42 Kövér 2001, 29.
43 ÁBTL 3.2.4. K-3000. 180. Feljegyzés, 1979. január 22.
44 Baráth–Kázsmér–Ujvári 2013, 124–125.
45 Uo. 143.

nikai világcégekkel, részben pedig leányvállalatokat, üzletkötőket használt a Cocom-lista kijátszására.

A hetvenes évek végétől a Videoton szoros kapcsolatot ápolt a Control Data Corporation (CDC) nevű multinacionális céggel, amelynek bécsi irodáján keresztül hozták be a szocialista országokba az embargós termékeket, és építették be azokat a magyar vállalat termékeibe, vagy szállították tovább közvetlenül a Szovjetunióba. Az Egyesült Államok éberen őrizte a Cocom-egyezmény betartását, amely a világpolitika enyhülésével párhuzamosan gyakorlatilag a két világrend közötti vasfüggönyként funkcionált a hetvenes-nyolcvanas években. Nem kerülhette el az amerikai titkosszolgálatok figyelmét a CDC közeledése a blokk vállalataihoz sem, minden bizonnyal beépültek a céghez, de legalábbis üzletkötőiket felhasználták arra, hogy információkat szerezzenek az ellenséges tömb technikai fejlettségéről, valamint megbízottaik kereskedelempolitikai, gazdasági információkat is gyűjthettek a tárgyalások során. 1980-ban például a Control Data elemzést készített a szocialista országok – elsősorban a Szovjetunió – gazdasági helyzetéről, vizsgálták a velük folytatott kereskedelem lehetőségeit, előnyeit, öszszegezték a felvevőpiacok sajátosságait,[46] de operatív akciók lebonyolításában is felhasználták a céget. 1979-ben a CDC egy elektronikai kiállítást rendezett az Egyesült Államokban, ahová a Videotont is meghívták. A szervezők több berendezést is megvásároltak a kiállított termékek közül, nyilván azért, hogy feltérképezzék a szocialista ipar fejlettségét. Az eszközöket alkatrészekre szedték, és a Videoton egyik termékében felfedezték az Intel 8080 mikroprocesszort, amely a legszigorúbb embargós termékek egyike volt. Az USA a legkomolyabb válaszlépésekkel riogatott, külön szenátusi vizsgálóbizottságot hozott létre az ügy tisztázására,[47] és a Videotont feketelistára helyezte, azaz minden amerikai cégnek megtiltották, hogy a magyar vállalatnak szállítsanak.[48] A bojkott komolyan veszélyeztette a magyar elektronikai ipart, ezzel

46 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1981-BRFK-22. 1981. február 4.
47 Baráth–Kázsmér–Ujvári 2013, 132.
48 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1980-III/II-154. 1980. augusztus 9.

áttételesen természetesen a Szovjetuniót is. A Videoton saját felelősségére – anélkül, hogy a szovjetekkel egyeztettek volna – átadott a CDC-nek egy szovjet gyártmányú mikroprocesszort bevizsgálásra „annak bizonyítására, hogy teljesen érthetetlen az amerikai hatóságok ez irányú importkorlátozása, hiszen a technika a szocialista országokban is adott".[49] Mindez természetesen nem győzte meg az ellenérdekelt felet. A Videoton másik nagy amerikai beszállítója, a számítógépes perifériákat gyártó Dataproducts Corporation azonnal le is állította a folyamatban lévő szerződések teljesítését.[50] A Videoton vezetősége tárgyalásokat kezdett az amerikai nagykövetség diplomatáival, akik követelték, hogy a cég részletesen tájékoztassa őket a processzor beszerzési útjáról.[51] Tudni akarták, pontosan hány darab érkezett a blokkba, azoknak mely országokban volt a végfelhasználási helye, valamint sikerült-e lemásolni a terméket és hasonlókat gyártani. 1981. április 28-án az USA külkereskedelmi minisztériuma egy kérdőívet adott át a gyár illetékeseinek, amelynek kitöltésétől tették függővé a Videoton tiltólistára helyezését.[52] A kérdőív őszinte kitöltése esetén a Videoton annyira kompromittálta volna magát, hogy a bojkott elrendelése nem lett volna kérdéses. Hónapokig húzódó tárgyalások kezdődtek, amelyek során a magyar fél igyekezett kitérő válaszokat adni. Közben a belügyi hírszerzés megtudta, hogy az amerikai kormány hadi ügyekért felelős adminisztrációja olyan információkhoz jutott, amelyek szerint a Videotonhoz kerülő alkatrészeket a Szovjetunióban hadászati célokat szolgáló egységekbe építik be.[53] A nemzetbiztonsági szervek vizsgálatot indítottak az ügyben, és a Videoton egyre kényelmetlenebb helyzetbe került, hiszen egyértelmű volt, amennyiben megalapozottnak találják a nyilvánvalóan igaz állításokat, a bojkott széles körű lesz. Az Intel processzor körül kialakult kényes diplomáciai helyzetet tovább árnyalta, hogy a

49 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1980-III/II-237. 1980. december 5.
50 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1980-III/II-145-174/6. 1980. július 29.
51 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1980-III/II-149. 1980. augusztus 2.
52 ÁBTL 3.1.9. V-164158. 56/a. A Videoton Rt. beszámolója Veress Péter miniszternek, 1983. február 18.
53 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1981-III/I-39-42/12. 1981. február 24.

Videoton valójában nem is volt érintett az adott ügyben. A mikroelektronikai alkatrészek beszerzése ugyanis nem tartozott a feladatai közé, azt az Elektromodul végezte, ennek megfelelően az Intel 8080 megszerzése is az ő nevéhez fűződött.[54] A Külkereskedelmi Minisztérium javaslatára a Videoton vállalta a szerzőséget, hogy fedésben tarthassa a valódi szállítót, amelynek tevékenysége ekkor még nem volt ismert az amerikai hatóságok előtt.[55] A CDC és a Dataproducts ugyan kénytelen volt együttműködni az amerikai hatóságokkal, a gazdasági érdekeiket mégis a politikai elvárások elé helyezték. Képviselőik – szigorú titoktartási kötelezettség mellett – átadtak a Videoton vezetőségének egy dokumentumot, amely az Egyesült Államok exportellenőrzésére vonatkozó gyakorlati tudnivalókat tartalmazta, vagyis lehetőséget adtak a kiskapuk megtalálásához, a hatóságok kijátszásához.[56] „USA-beli partnereink, mind a D. P., mind a CDC maximális támogatást adtak és adnak jelenleg számunkra" – olvashatjuk a Videoton jelentésében. Az átadott dokumentumnak köszönhetően a magyar fél látványosan tudta demonstrálni az amerikai hatóságok előtt, hogy a beszerzési útvonala tökéletesen legális, és nem a magyar cég játszotta ki az amerikai rendelkezéseket, hanem az USA az ottani eljárás hiányosságainak köszönhette, hogy embargós termékek jutottak szerintük illetéktelen helyekre. A Videoton rendelést adott le ugyanis a szóban forgó processzorra egy harmadik cégen keresztül, de megjelölve saját magát mint végfelhasználót, és könnyedén megkapták a kiviteli engedélyt, az áru be is érkezett Magyarországra. A cégvezetés ekkor felmutatta a próbarendelés dokumentációját az amerikai kereskedelmi attasénak, aki kénytelen volt elismerni annak eredetiségét.[57] Ezzel elhárult a közvetlenül fenyegető retorzió lehetősége, a Videoton nem került tiltólistára. A Control Data cég pedig továbbra is napirenden tartotta a magyar féllel való kooperációt, a tervek

54 ÁBTL 3.1.9. V-164158. 56/a-2. A Videoton Rt. beszámolója Veress Péter miniszternek, 1983. február 18.
55 Uo.
56 Uo.
57 Uo. 56/a-3.

szerint öt év alatt mindkét fél részéről negyven-negyven millió USA-dollár értékű forgalmat akartak bonyolítani a Videotonnal.[58]

Egy felmérés, amelyet a kémelhárítás információi szerint az USA Kereskedelmi Minisztériuma készített, kimutatta, hogy az Amerikából Nyugat-Európába 1976 és 1981 között érkezett számítógépek fele a keleti blokkban kötött ki.[59] Feltehetőleg ennek nagy része Magyarország közvetítésével utazott át a vasfüggönyön, és ezzel az amerikai adminisztráció is tisztában volt. 1986-ban az USA-ba látogató, külügyi államtitkári posztot betöltő Horn Gyulának szemére is vetették, hogy „Budapest túl sok technikai árut ad tovább a Szovjetuniónak."[60] A Videotont tartották a legfőbb szállítónak, a cég tevékenysége a két ország gazdasági kapcsolatait is befolyásolta: *„Az utóbbi időben az MNK [Magyar Népköztársaság] kereskedelempolitikai megítélése az USA-adminisztrációnál jelentősen romlott. Ennek okai között többek között az is szerepel, hogy a Videoton által az Egyesült Államokban vásárolt integrált áramköröket találtak Nicaraguában és Afganisztánban zsákmányolt bolgár gyártmányú fegyverekben."*[61] A két említett térség ráadásul a nagyhatalmak fegyveres összecsapásának legérzékenyebb gócpontja volt, ezzel Magyarország veszélyeztette az Egyesült Államokkal kialakított kapcsolatát, amely a blokk országai közül a legjobbnak volt mondható ebben az időszakban.

Hasonlóan jelentős embargós beszerző volt az Intel processzor kapcsán már említett Elektromodul Vállalat, az EMO. Szerepe sokáig fedésben maradhatott az amerikai elhárítás előtt, azonban egy üzleti partnerének lebukása kapcsán fény derült tevékenységére. *„Osztrák sajtóértesülések szerint Nyugaton gyanú merült fel arra vonatkozóan, hogy a legmodernebb amerikai elektronikai készülékek Svédországon keresztül a »keleti blokkba« kerülnek. A stratégiai célokra felhasználható anyagok kereskedelmét két, csak papíron létező cég bonyolítja: az*

58 Uo.
59 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1982-III/II-18. 1982. január 26.
60 Borhi 2015, 392.
61 ÁBTL 2.7.3. 6. d. 6-7/600/85. A Belügyminisztérium feljegyzése a kormány részére, 1985. augusztus 8.

Integrated Time AG és a Smitronic AG. Mindkettőnek a német Richard[62] *Müller a vezetője, akit a svéd biztonsági szervek azzal gyanúsítanak, hogy a KGB ügynöke. Az értesülés szerint Müller jelenleg szökésben van."*[63] Richard Müller lebuktatása minden bizonnyal az embargós csatornák befagyasztásával foglalkozó amerikai szolgálatok egyik legjelentősebb akciója volt. A ZDF nyugatnémet televízió 1989. január 17-én sugárzott egy egyórás dokumentumfilmet, amelyben egy amerikai börtönben ülő, embargós szállításokban érintett német állampolgárral készítettek beszélgetést. A műsorban bemutatták, hogy az NSZK-ban magyar megbízásból működik egy ügynöki hálózat, amely ellátja a szovjet érdekszférát Cocom-listás termékekkel. Ennek a hálózatnak 1984-ig Richard Müller volt szerintük a vezetője.[64] Az általa beszerzett és leszállított termékek között még kémholdak lehallgatására alkalmas mikrohullámú vevőkészülékek is voltak.[65]

1983 decemberében az NSZK hatóságok lecsaptak az egyik 3,8 millió USA-dollár értékű szállítmányára.[66] A hajó a Szovjetunióba készült, és hatvannégy láda számítógép-alkatrészt szállított, amely az USA szakértői szerint egyértelműen hadi célokat szolgált volna.[67] A hajó kapitánya rádión azt az utasítást kapta, hogy azonnal kössön ki Hamburgban a rakomány ellenőrzésére, ahol már várták őket az illetékes vámszervek, és lefoglalták az értékes árut. Az akció után kártyavárként omlott össze az a hálózat, amely mögött Müller állt, rengeteg céget magával rántva a szakadékba. Több magyar vállalat mellett svéd és német cégek is érintettek voltak az üzletekben, például az ITT konszern svéd leányvállalata. Fény derült az Elektromodul tevékenységére is, amely az ITT-n keresztül szállított be embargós termékeket, de érzékenyen érintette az eset a Videotont is, hiszen legfontosabb leányvállalata, a németországi Waltham finanszírozta a lefoglalt szállítmányt.[68]

62 Az eredeti szöveg félreírás miatt Robert keresztnevet említ.
63 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1983-III/I-242. 1983. december 9.
64 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1989-III/I-16-16/15. 1989. január 23.
65 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1989-III/I-122. 1989. július 7.
66 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1983-III/II-243. 1983. december 13.
67 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1984-III/II-245. 1984. december 14.

Richard Müller lebukása hatalmas lavinát indított el, komolyan veszélyeztette a blokk embargós útvonalait, de az üzletkötő nem lett kegyvesztett. Miután körözést adtak ki ellene a nyugatnémet nyomozó hatóságok, a szovjet és a keletnémet titkosszolgálat az NDK területére menekítette, ahol tovább folytathatta addigi munkáját azon cégein keresztül, amelyeket az ellenséges szolgálatok nem fedeztek fel.[69] A belügy értesülése szerint Müller Berlin mellett felépített egy ezer négyzetméter területű raktárt és egy összeszerelő üzemet, ahonnan folytathatta a következő tervidőszakra rendelt ötszázmillió USA-dollár értékű embargós termékek szállítását a Szovjetunióba.[70] Richard Müller az utolsó pillanatig szállította a blokkba az embargós termékeket, de a rendszer összeomlásának küszöbén megjelent az NSZK-ban, és feladta magát. Vádat emeltek ellene, és másfél millió német márka óvadék ellenében szabadlábon védekezhetett. Végül 1989. július 10-én a külkereskedelmi törvény sorozatos megsértése miatt éppen az óvadék összegének megfelelő, jótékonysági célokra befizetendő pénzbüntetésre ítélték, és másfél év felfüggesztett szabadságvesztés büntetést kapott.[71]

* * *

Az embargós útvonalak feltérképezését és az egyes történetek felgöngyölítését minden bizonnyal hosszan lehetne még folytatni, jelen tanulmányba azonban csak néhány példa fért. A téma további kutatásokat érdemel, megismerése hozzá fog járulni a Kádár-rendszer működésének mind teljesebb megértéséhez. A legfontosabb konklúzió azonban már most levonható. Magyarország szerepe a technológiai transzferben a körülmények és feltételek

68 A Waltham embargós szerepéről és kétes pénzügyi tevékenységéről lásd Borvendég 2017, 80–89.
69 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1984-BRFK-169. 1984. november 22.
70 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1985-III/II-175. 1985. szeptember 16.
71 ÁBTL 2.7.1. NOIJ 1989-III/II-136. 1989. július 14.

szerencsés együttállásának köszönhető, azonban ezek a lehetőségek nem kifejezetten az embargós csatornák kiépítésének szándékával születtek meg. A kádári életszínvonal-politika megkövetelte, hogy a nyugati tőke (és természetesen a technológia is) beérkezzen az országba, ez volt hivatva a status quót fenntartani, a hatalomban lévők pozícióját megőrizni. Mindez kényszerűen együtt járt az engedékenyebb külpolitikával, de legfőképpen a külgazdasági kapcsolatok erősítésével, amely a Szovjetunió érdekeivel is egybeesett. Ez a politika pedig lehetővé tette, hogy a magyar gazdasági elit tagjai közül kiemelkedjen egy rendkívül életképes érdekcsoport, az általam külkereskedelmi lobbinak nevezett réteg, amely a szocializmus utolsó két évtizedében – kihasználva a rendszer gyengeségeit – jelentősen hozzájárult az ország eladósodásához. A szabad rablásnak is nevezhető külkereskedelmi gyakorlat felett pedig elsősorban azért hunytak szemet az ország felelős vezetői, mert ez a rendszer biztosította a szovjet birodalom számára a legmodernebb technológiák beszerzését.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
2.7. Belügyi információs jelentések
2.7.1. Napi operatív információs jelentések (NOIJ)
2.7.3. Szakelosztó
3.1. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék
3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)
3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)
3.2. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék
3.2.4. Kutató dossziék (K-dossziék)
3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-G-3-p Külkereskedelmi Minisztérium. TÜK-iratok (1957–1987)

IRODALOM

Baráth István–Kázsmér János–Ujvári Zoltán (szerk.) 2013: *A Videoton története, 1938–1990.* Székesfehérvár, Videoton Holding Zrt.

Bartošek, Karel 2003: *Vallanak az archívumok. Prága – Párizs (1948–1968).* Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet

Borhi László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Borvendég Zsuzsanna 2015: *Újságírásnak álcázva. A Nemzetközi Újságíró Szervezet Magyarországon.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Borvendég Zsuzsanna 2017: *Az „impexek" kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból" a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Borvendég Zsuzsanna 2018: *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Bottoni, Stefano 2015: „Kölcsönösen előnyös Üzlet". Magyar–olasz gazdasági pártkapcsolatok a hidegháború korszakában. In Kiss Réka–Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 71–144.

Cseh Gergő Bendegúz–Okváth Imre (szerk.) 2013: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2009: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő,* 2009/2., http://betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi, 2017. június 6.

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2013: A Belügyminisztérium szervezeti változásai, 1953–1956. In Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban: az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó. 63–127.

Dékány István–Szőnyi István 2009: *A magyar katonai rádiófelderítés története.* Budapest, Zrínyi Kiadó

Førland, Tor Egil 2009: *Cold Economic Warfare: CoCom and the Forging of Strategic Export Controls 1948–1954. (History of International Relations, Diplomacy and Intelligence).* Dordrecht, Republic of Letters Publishing

Garadnai Zoltán 2011: A magyar–francia kapcsolatok története 1975 és 1985 között. *Külügyi Szemle,* 2011/2., 38–52.

Germuska Pál 2007: Kutatás-fejlesztés és nyugati licencek a magyar hadiiparban az 1970-es, 1980-as években. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2007/1. 233–246.

Honvári János 2006: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, Aula Kiadó

Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó

Kenedi János 2015: Bevezető a Szakértői Bizottság jelentéséhez. In uő.: *Hálózati munkára nem alkalmas. K. belügyi iratfelmérő újabb jelentései.* Budapest, Magvető Kiadó. 98–115.

Kövér György 2001: Fejezetek a Magyar Külkereskedelmi Bank 50 éves történetéből. In Grenitzer Róbert – Rubovszky Éva (szerk.): *MKB Krónika.* Budapest, Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.

Lázár György 2005: Magyarország és Nyugat-Németország kapcsolatai 1945 és 1958 között. *ArchívNet,* 2005/2., http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=235, 2016. április 16.

Libbey, James K. 2010: CoCom, Comecon, and the Economic Cold War. *Russian History,* 2010/2., 133–153.

Lippert, Werner D. 2009: Economic diplomacy and East–West trade during the era of détente. Strategy or obstacle for the West? In Leopoldo Nuti (ed.): *The crisis of détente in Europe: from Helsinki to Gorbachev, 1975–1985.* London–New York, Routledge. 190–201.

Macrakis, Kristie 2008: *Seduced by Secrets. Inside the Stasi's Spy-Tech World.* Cambridge University Press

Magyar Balázs 2008: A magyar katonai hírszerzés tevékenységének fő irányai és jellemzői a Varsói Szerződés időszakában. *Hadtudományi Szemle,* 2008/2., 14–21.

Müller Rolf 2015: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október – 1948. szeptember). In Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Az Államvédelmi Osztály, 1946–1948.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó. (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 2.) 11–48.

Náray Péter 2010: *Nem Duna, Genfi-tó.* Budapest, Gondolat Kiadó

Okváth Imre 2008: Adalékok a magyar katonai felderítés történetéhez, 1956–1989. *Felderítő Szemle,* 2008. november. 60–93.

Őze Sándor 2012: *Humán értelmiség és a rendszerváltás. Állambiztonsági jelentések a Magyar Népköztársaság washingtoni nagykövetségéről.* Budapest, Európai Néppárt európai parlamenti képviselőcsoportja–Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet

Palasik Mária 2013: A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó. 47–101.

Pogány Ágnes 2006: Co-operation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In Gertude Enderle-Burcel–Piotr Franaszek–Dieter Stiefel–Alice Teichova (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe.* Krakkó, Jagiellonian University Press. 142–162.

Schmidt-Schweizer, Andreas–Dömötörfi Tibor: A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka: a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitásig, 1973–1989. *Külügyi Szemle,* 2014/4., 19–43.

Simon István 2016: *Balegyenes. Az MSZMP és az eurokommunizmus-kérdés.* Budapest, Lucidus Kiadó

Szilágyi Gábor 2015: Az MDP és az MSZMP a „guruló dollárok" rendszerében. In Kiss Réka–Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 7–70.

Szilágyi Gábor 2016: *„Guruló rubelek" – A kommunista pártfinanszírozás titkos útjai a hidegháborúban.* Doktori disszertáció, ELTE BTK. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34196/dissz_szilagyi_gabor_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 2017. november 26.

Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián 2008: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990.* Budapest, 1956-os Intézet–Corvina Kiadó

Tímár Mátyás 1989: *Szürke pénzügyek.* Budapest, Magvető Kiadó

Tóth Eszter 2013: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete, 1945–1990. In Cseh Gergő Bendegúz–Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó. 381–445.
Vajna Gábor 1987: *Magyar–osztrák vegyesvállalatok működésének értékelése.* Budapest, doktori értekezés

ERDŐS KRISTÓF

Magyar állampolgárok Ausztriából való repatriálásának kérdései (1945–1947)

A második világháború végén az európai kontinensnek komoly menekültáradattal kellett szembenéznie. 1945-ben Ausztria hatmillió körüli lakosságából 23,8–27,5 százalék menekült volt.[1] A háború után Ausztriában és Németországban élő, hontalanná vált tömegeket a megszálló angolszászok *Displaced Personnek* (rövidítve DP-nek, a magyarok körében dípinek) nevezték. Ebbe a kategóriába azokat a civileket sorolták, akik a háború következtében kerültek ki Nyugatra, és saját hazájukba szerettek volna visszatérni, ezt azonban megfelelő segítség nélkül nem tudták megtenni.[2] Németországban 10,5–11,7 millió dípi tartózkodott, köztük egykori hadifoglyok, kényszermunkások, menekültek és a koncentrációs táborokat túlélők. Ők körülbelül húsz nemzetiségből tevődtek össze, és több mint harmincöt különböző nyelvet beszéltek.[3] Tanulmányomban a magyar állampolgárok Ausztriából való repatriálásának két kérdésével foglalkozom: a magyar külügy, illetve a politikai ellenőrzés szerepével.

1 Az 1945-ben Ausztriában tartózkodó menekültekről osztrák belügyminisztériumi források alapján a következő adataink vannak: körülbelül 1 millió 650 ezer menekültről beszélt Franz Olah osztrák szövetségi belügyminiszter 1964-ben a Nemzeti Tanácsnak tett jelentésében (Gauß–Oberläuter 1979, 11.); körülbelül 1 millió 632 ezer menekültről ír Eduard Stanek osztrák belügyminisztériumi tisztviselő (Stanek 1985, 17–18.); 1 millió 432 ezer menekültre hivatkozik Helczmanowsky, osztrák belügyminisztériumi jelentések alapján (Helczmanowsky 1975, 129.).
2 Albrich 1988, 217–218.
3 Jacobmeyer 1992, 368.

Miután 1938-ban az Anschluss következtében megszűnt Ausztria önálló államisága, Magyarország követi szintű diplomáciai kapcsolata megszakadt az osztrák féllel. Hazánk az 1944. március 19-i német megszállással szintén elveszítette szuverenitását, az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ellenőrizte a magyar kormány külkapcsolatait is.[4] A magyar–osztrák külkapcsolatok rendezése még éveket vett igénybe.[5] Ugyanakkor az Ausztriában maradt magyar állampolgárok gondozása és hazahozatala, illetve az oda hurcolt hatalmas vagyon megmentése magyar érdekképviselet létrehozását indokolta az osztrák fővárosban. A megszálló szövetséges hatalmak célja szintén a dípik gyors repatriálása volt.

Az Ausztriában maradt magyar állampolgárok hazaszállítását a Bécsben tartózkodó Haubert Kamilló miniszteri osztálytanácsos, a berlini követség korábbi sajtóelőadója 1945 áprilisa és augusztusa között számos beadványban és magánlevélben sürgette. Javaslatot tett egy bécsi kormánymegbízott kiküldésére, illetve megfelelő képviselet létesítésére.[6] Gyöngyösi János külügyminiszter erre válaszul 1945. augusztus elején felhatalmazta a Magyar Vöröskeresztet, hogy állítson fel egy bizottságot az Ausztriában élő magyarok gondozására és hazaszállítására. A háború utáni igazolások alól a hazaszállítandókat sem mentesítették, ezért a külügyminiszter a felállítandó

4 Sáringer János szerint Magyarország esetében 1945–1956 között a „külpolitika" terminus technicus használata mind nemzetközi jogi, mind történeti szempontból kérdéses. Ezért a „külpolitika" helyett inkább a „nemzetközi kapcsolatok" kifejezést javasolja. Sáringer 2016.

5 A felszámolás alatt lévő bécsi főkonzulátust 1946 májusától dr. Bartók László I. o. követségi tanácsos vezette. Bár a külügyi tárca a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának rendezésére törekedett, de Szviridov altábornagy, a SZEB szovjet elnöke húzta az időt, és nem válaszolt a megkeresésre. 1947. január 13-án kelt a SZEB-nek azon engedélye, amely alapján mind a magyar, mind az osztrák kormány politikai missziókat állíthatott fel. Az úgynevezett politikai képviselet vezetője 1947 márciusától Bartók lett, egészen 1947. júniusi emigrálásáig. Bartók utóda Garzuly József lett, aki 1948 októberében már a követségi szintre emelt bécsi magyar külképviseletet vezette, ideiglenes ügyvivői beosztásban. Baráth–Gecsényi 2015, 140–141.; Gecsényi 2007, 21.; Gecsényi 2011, 147–148.; Gecsényi 2012, 206–213.; Sáringer 2013, 42–46.

6 Gecsényi 2007, 43–49.

bécsi Magyar Vöröskeresztes Bizottság mellé két-három „tapasztalt belügyi közbiztonsági közeg" beosztását javasolta Erdei Ferenc belügyminiszternek. Indoklása szerint *„az Ausztriából Magyarországba visszaszállítandó deportáltakkal, politikai foglyokkal és egyéb menekültekkel együtt ne szivároghassanak be az országba politikai szempontból megbízhatatlan egyének, továbbá németek, magyarországi svábok, sőt jugoszláviai svábok sem, akiknek az országban való maradása semmi esetre kívánatos nem lehet, és akiknek eltávolítása különböző, még nemzetközi komplikációkra is vezethetne".*[7] Bár a javaslattétel a magyar külügy részéről indult a Bécsben felállítandó vöröskeresztes magyar bizottság, illetve a mellettük működő belügyi munkatársak tárgyában, a kutatások során feltárt források abba az irányba mutatnak, hogy a külügyi tárca háttérbe szorult a hazahozatali ügykör intézése során. Ennek oka feltételezhetően az lehetett, hogy ekkor a magyar külügyek irányítása lényegében a SZEB kezében volt.

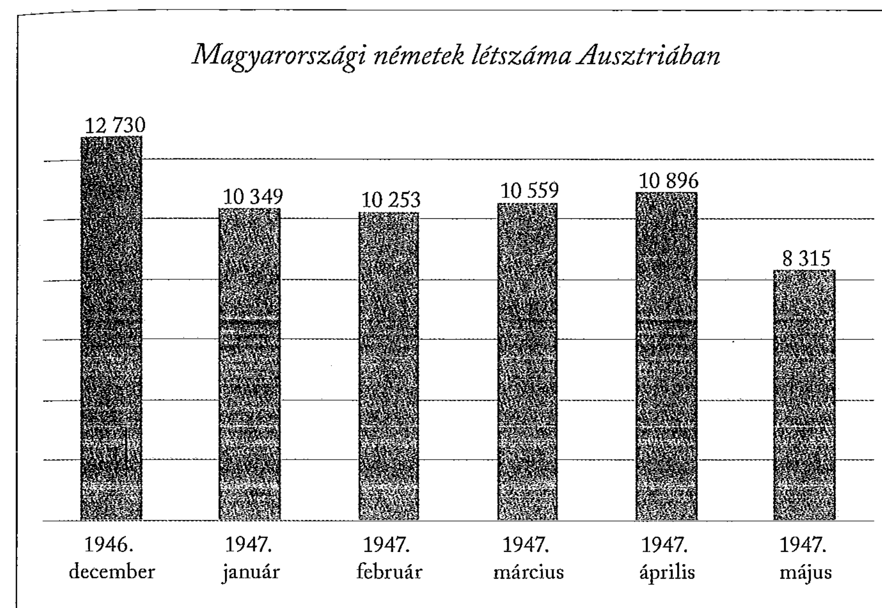
Az első nemzetközi tárgyaláson a Külügyminisztérium nem képviselte az ideiglenes kormányt. Az Ausztriában, Németországban és Olaszországban tartózkodó magyarok hazahozataláról 1945. augusztus 14-én zajlottak a tárgyalások a magyar fél és a szövetséges hatalmak között Ausztria amerikai zónájának központjában, Salzburgban. A magyar küldöttség tagjai Farkas Mihály belügyminisztériumi államtitkár, Fábián Ferenc belügyminisztériumi tisztviselő, illetve a rendőrség és a honvédség politikai vezetői voltak. Péter Gábor altábornagy a budapesti Politikai Rendészeti Osztályt; Pálffy György alezredes és helyettese, Kruchina Viktor őrnagy pedig a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályát képviselte. Ausztriából a szövetségesek közül az angolok és az amerikaiak vettek részt a tárgyaláson, a franciák tájékoztatását az amerikaiak vállalták. Továbbá jelen voltak a magyarországi SZEB angol, amerikai és szovjet képviselői. A tárgyalási jegyzőkönyv szerint a szovjet zónákat leszámítva a magyar dípik és hadifogoly katonák létszáma Ausztriában és Németországban a következőképpen alakult.

7 MNL OL XIX-B-1-r 19. doboz, 938. t. 147.198/1945. A levél megtalálható a külügyi anyagban is: MNL OL XIX-j-1-k Ausztria Admin. 1945–1964, 14. doboz, 13/b t. 31.568/Pol/1945. Közli Gecsényi 2007, 49–50.

Ország	*Megszállási zóna*	*Magyarok létszáma (dípik és katonák)*	*Magyarok létszáma országonként összesen*
Ausztria	amerikai	89 000	122 700
	angol	30 000	
	francia	3700	
Németország	amerikai, angol, francia	97 000	97 000

A felek abban állapodtak meg, hogy a magyar hatóságok hetente húszezer Nyugatról érkező magyart vesznek majd át Hegyeshalom, Szentgotthárd és Sopron belépőállomásokon. Elhelyezésükről átvevőtáborokban gondoskodnak majd, amelyek a határtól hetven kilométeres körzetben lesznek felállítva. A hazatérők szállítását az amerikai hadsereg vállalta, azonban a szovjet fél ragaszkodott ahhoz, hogy a SZEB hozzájárulása nélkül ne indíthassák el a szállítmányokat. Az ideiglenes kormány képviselői kijelentették, hogy nem hajlandók elfogadni a svábok visszatérését, Ausztria amerikai zónájának képviselői pedig ezzel nem értettek egyet. A tárgyaló felek hozzájárultak ahhoz, hogy egy hat tagból álló magyar bizottság működhessen Ausztria amerikai zónájában. Ennek feladatául a hazaszállítások megkönnyítését, illetve a linzi és a salzburgi magyar táborokban, valamint a közöttük lévő főbb útvonalakon fekvő városokban lévő menekültek felülvizsgálatát szabták. A hazaszállítás ügyéről továbbá rögzítették, hogy azt a szállító hatóságok által összeállított névsorok alapján kell végrehajtani, miután a szállítmányban lévő személyek egy orvosi vizsgálaton mentek keresztül. A tárgyalás során dominánsnak bizonyult a szovjet fél, mivel különleges kérésükre az Ausztria angol és amerikai zónájából hazaszállítandó magyarok létszámát a következők szerint kellett közölni a SZEB-bel: a hadifoglyokat három alkategóriába sorolva – tisztek és tábornokok név szerint, tartalékos tisztek, besorozott legénység; a nem hadifoglyoknál a következő csoportosítást kellett alkalmazni: asszonyok,

tizennégy éven aluli gyermekek és svábok.[8] A svábok külön kategóriába sorolása arra utal, hogy nem kívánták a hazatérésüket Magyarországra. Ellenkező esetben bármely más csoportba (katonai, asszonyok, gyermekek) beoszthatták volna őket.

Forrás: ÖStA AdR BMI-12U 56. doboz, III.2.5.

A salzburgi tárgyalásról a *Világ* című lap tudósított.[9] Farkas Mihály így nyilatkozott a svábokról: *„Van azonkívül a menekültek között egész sereg sváb. Ezeket nem vesszük át. Ott fognak maradni Ausztriában."*[10] A Nyugaton maradt magyarországi németeket – Ausztria amerikai megszállóinak egyet nem érté-

8 A tárgyalás jegyzőkönyve angol és magyar szöveggel megtalálható a Honvédelmi Minisztérium anyagában (HM HIM HL VIII.1.a. 44.485/1945. eln.), illetve angol szöveggel a Külügyminisztérium anyagában (MNL OL XIX-J-1-k KÜM Vegyes Admin 1945–1964, 3. doboz, 3/c t. 32.607/1945).

9 Vö. Stark 1989, 56.

10 *Világ*, 1945. augusztus 18., 79. sz., 1.

se ellenére – nem akarták hazaengedni, a Magyarországon maradtakat pedig ki akarták telepíteni. Bár a SZEB magyarországi jelenléte eleve kizárta, hogy az ideiglenes kormány önálló döntéseket tudjon hozni, de a magyarországi németek kitelepítését a magyar politikai pártok jelentős része elfogadta és szorgalmazta.[11] Az Ausztriában tartózkodó magyarországi németekről az első statisztikákat csak 1946 decemberéből sikerült fellelni.[12]

A magyar külügy a hazahozatali ügykör intézése során háttérbe szorult. Amikor Fekete Ervin külügyi tisztviselő 1945. november 5-én beszámolt a bécsi kiküldetéséről, már működött a Hazahozatali Kormánybiztosság. Fekete a jelentésében feljegyezte, hogy a hazahozatali kormánybiztosnak, illetve az elhurcolt javak kormánybiztosának a munkája a „legkezdetlegesebb állapotban van". Fekete szerint a repatriálás *„széles körű szervezeti és emellett igen széles diplomáciai előkészítést igényel. Ezzel szemben a helyzet az, hogy részükre az egyes megszállási zónákba való utazási, illetőleg mozgási lehetőség sincs kellően biztosítva. Egyes hatóságok, közületek ahelyett, hogy a szükséges engedélyeket Budapesten beszereznék, kiutaznak Bécsbe, és itt próbálják az egyes megszálló hatóságoknál az engedélyeket beszerezni, ami a legnagyobb nehézséget jelenti, és a budapesti SZEB-nél is esetleg irritálólag hat. Tiszteletteljes nézetem szerint a két kormánybiztosság munkájának diplomáciai előkészítése, munkájuknak koordinálása külügyi feladat volna".*[13] A hazahozatal intézéséből tehát lényegében kimaradt a külügyi tárca. Az 1945 augusztusában tartott első nemzetközi tárgyaláson a magyar kormányt a Külügyminisztérium helyett a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium részéről képviselték. A magyar tárgyaló felek között Péter Gábor és Pálffy György jelenléte már ekkor jelezte, hogy a politikai ellenőrzés kiemelkedően fontos lesz a repatriálás során. Az előzőek alátámasztják Sáringer János azon megállapítását, hogy 1945-től

11 A magyarországi németek kitelepítésének előzményeihez lásd Tóth 1993, 21–51.

12 A második világháború után először 1950-ben jelent meg Ausztriában hivatalos statisztikai évkönyv (Statistisches Handbuch für die Republik Österreich. Hrsg. vom Österreichischen Statistischen Zentralamt, Wien, 1950). A Bécsben folytatott kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány ösztöndíjával végeztem.

13 A jelentést közli Gecsényi 2007, 59–65.

az 1960-as évek elejéig a magyar politikában és így a magyar közigazgatásban a Belügyminisztérium, a karhatalom és a honvédség nagyobb jelentőséggel bírt, mint a külügyi tárca, amelynek ebben az időszakban nem volt kulcsszerepe.[14] Amikor intézményesítették a hazahozatali ügykört, és felállt a Hazahozatali Kormánybiztosság, további hangsúlyt kapott a politikai ellenőrzési funkció.

Ennek egyik előzményeként fontos megemlíteni, hogy az Ausztriában és Németországban maradt menekültek gondozására létrejöttek a magukat „vöröskeresztesnek" nevező magyar irodák, bizottságok. Ezeknek a vezetői a helyben tartózkodó magyarokból verbuválódtak, civil kezdeményezések eredményeképpen, tehát nem a Magyarországon újjászervezetett Magyar Vöröskereszt kinevezésével.[15] A SZEB képviselőivel folytatott tárgyalások során, illetve a Minisztertanácsban is többször napirenden volt a hadifoglyok és a deportáltak hazahozatala. A helyzet rendezésére dálnoki Miklós Béla miniszterelnök a Minisztertanács felhatalmazása alapján 1945. szeptember 1-jén a deportáltak, menekültek, valamint a hadifoglyok hazahozatalával és itthoni elhelyezésével kapcsolatos összes teendő ellátására kormánybiztost és kormánybiztos-helyettest nevezett ki. Az ügykör ellátására egy külön szervezetet is létesítettek: a Hazahozatali Kormánybiztosság a Miniszterelnökség alá lett rendelve. A hazahozatali kormánybiztos a mauthauseni lágert megjárt szociáldemokrata Millok Sándor politikai államtitkár[16] lett, helyettese pedig Tömpe András rendőr ezredes,[17] a Magyar Államrendőrség Vidéki Főka-

14 Sáringer 2016, 17.

15 MNL OL P 1362 1. doboz, 3. t. Máday Béla kirendeltségvezető jelentése (1946. jan. 1. – jún. 30.).

16 Millok Sándor (1887–1959) szociáldemokrata politikus. 1931–1944-ben a budapesti törvényhatósági bizottság tagja, 1941–1944-ben a *Népszava* felelős szerkesztője. 1944-ben a német megszállók letartóztatták, majd a mauthauseni koncentrációs tábor foglya lett. 1945. június 13-tól 1946. június 11-ig miniszterelnökségi politikai államtitkár, 1945. augusztus 31-től 1947. május 31-ig hazahozatali kormánybiztos. 1948-ban kizárták a Szociáldemokrata Pártból. Később a Csepel Autógyár munkása (1955). Erdős 2015, 177.

17 Tömpe András (1913–1971) az 1930-as évek elején csatlakozott a Kommunisták Magyarországi Pártjához, majd harcolt a spanyol polgárháborúban. 1945 januárjában Erdei Ferenc

pitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője.[18] A kormánybiztosság munkáját a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségének vezetője, Máday Béla segítette, aki ekkor a Székesfőváros Bécsi Idegenforgalmi Irodájának vezetője volt. Máday a megbízatását Millok hazahozatali kormánybiztostól kapta, amely alapján elkezdte kiépíteni a kirendeltség szervezetét, felülvizsgálva a magukat „vöröskeresztesnek" nevező irodákat és azok vezetőit.[19]

Amikor a Hazahozatali Kormánybiztosság felállt, a deportált túlélők nagy része már hazatért. Ezért a kormánybiztosság – Stark Tamás szerint – gyakorlatilag csak a Nyugaton lévő hadifoglyok és polgári személyek felderítésével és hazaszállításával foglalkozott, igazi feladata pedig a visszatértek politikai szűrése volt.[20] A kormánybiztosság politikai ellenőrző funkciója valóban végigkísérte a szervezet működését a felállításától kezdve a megszüntetéséig. Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. augusztus 31-én nyújtotta be előterjesztését, amelyben a hazahozatali ügykör ellátására csupán egy kormánybiztosi pluszhatáskört javasolt, amelyhez külön hivatali szerv nem társult. Azt indítványozta, hogy ezt a hatáskört egy meglévő rendőri szervhez csatolják, mivel „a rendészeti ellenőrzés képezi a hazaszállítás lebonyolításának gerincét". A belügyminiszter konkrét személyi ajánlást is tett Tömpe András rendőr ezredes személyében. A kormánybiztosi megbízatást rövid időre tervezte, hatáskörét pedig a hazaszállítás ellenőrzésében és lebonyolításában látta. A másnapi miniszterközi értekezleten az Erdei-féle javaslatot módosítva fogadták el. Ugyanis az ügykör ellátására különálló szervezetet

belügyminiszter megbízásából hozzákezdett a Magyar Államrendőrség Politikai Osztályának megszervezéséhez, májusban pedig kinevezték a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetőjévé. 1945. augusztus 31-től hazahozatali kormánybiztos-helyettes. 1947–1959 között Buenos Airesben a szovjet hírszerzés rezidense, majd 1962-ig a hazai állambiztonsági szolgálatok egyik irányítója. 1967–1968-ban berlini magyar nagykövet. Pál 2016, 3–4.; Erdős 2015, 177.

18 Erdős 2015, 175–177.

19 MNL OL XIX-B-1-h 4. doboz, 253.834/1945 I. sorozat, A Magyar Vöröskereszt bécsi megbízottjának irányítása.

20 Stark 1995, 56–57.

létesítettek, Tömpe pedig csak kormánybiztos-helyettes lett, az „ellenőrzés politikai fontosságára" való tekintettel.[21]

A hazatérők ellenőrzése a SZEB számára kiemelt jelentőséggel bírt. A kormánybiztosság felállítását követő első napokban, 1945. szeptember elején Vorosilov marsall tájékoztatást kért dálnoki Miklós Béla miniszterelnöktől többek között a felállítandó táborokról és a politikai „átszűrésről". A miniszterelnök a belügyminiszter útján Tömpe kormánybiztos-helyettestől kapta meg Vorosilov kérdéseire a választ. Elsőként a táborok ügyében jelentette, hogy a hazatérők fogadására Komáromban, Székesfehérvárott, Kaposvárott, Zalaegerszegen, Celldömölkön és Szegeden rendelte el szűrőtáborok felállítását. A hazatérők politikai átszűrésére vonatkozóan pedig beszámolt, hogy Hegyeshalom és Sopron-Ágfalva határállomásokon politikai nyomozók és rendőrökből összeállított, tiszt vezette kirendeltségek működtek. Feladatuk az érkező szállítmányok átvizsgálása volt a határon. Az „igazoltan deportáltakat, kisgyermekes anyákat, súlyosan sérült rokkantakat" úgynevezett „utazási igazolvánnyal" kellett ellátniuk, majd hazaküldeniük, a többieket pedig a szűrőtáborokba kísérniük. Utóbbiaknál politikai nyomozók ellenőrizték, hogy *„fennforog-e a hazatérőknél olyan körülmény, mely vele szemben rendőrhatósági intézkedés vagy népügyészi eljárás megindítását teszi indokolttá"*. Hatósági eljárás esetén a civileket a területileg illetékes rendőrhatósághoz, a honvédeket és a csendőröket pedig a Katonapolitikai Osztályhoz továbbították.[22]

A politikai szűrés fontossága a hazahozatali és a sváb kitelepítési ügyek egységesítési törekvésében is tetten érhető. A két ügykör egységesítése ugyanis már 1946. október folyamán felmerült.[23] A kormánybiztosság ekkor már egy éve folytatta a tevékenységét, a magyarországi németek kitelepítése pedig kilenc hónapja megkezdődött, azt jóllehet 1946 júniusától – kül- és belpoli-

21 Erdős 2015, 178–180.

22 Erdős 2015, 175–187.

23 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 497–498.

tikai nyomásra – az amerikai katonai hatóságok átmenetileg felfüggesztették, a kiszállítások pedig 1947 augusztusában folytatódhattak.[24]

1946. november–december folyamán a kormánybiztosság megszüntetésével több, a Gazdasági Főtanács Titkárságán készült feljegyzés is foglalkozott. Az 1946. november 8-án kelt jelentés szerzőjének[25] bizalmas értesülései szerint a szervezet megszüntetése 1946 végére volt tervbe véve. Ez az időpont azonban módosult az amerikai hatóságokkal folytatott tárgyalások miatt, ezért a kormánybiztosság működését egy-két hónappal meg kell hosszabbítani. A szerző 1946. november 29-én kelt kiegészítő jelentésében beszámolt a kormánybiztosság hivatalvezetőjével, Körmendy-Ékes Sándorral folytatott megbeszéléséről. Ebből kiderült, hogy a Nyugaton lévő magyarok hazaszállítását az év végéig nem tudják befejezni, egyrészt a nyár során bekövetkezett fennakadás, másrészt a jelentés megírásának időpontjában fennálló ausztriai szénhiány miatt.[26] Ekkor a kormánybiztosság becslései szerint további ötvenezer magyar állampolgár tartózkodott Nyugaton, akiknek a repatriálására a tervek szerint 1947 első három-négy hónapjában kerülhet sor. Következésképpen a hazahozatal feladatait a továbbiakban is el kellett látnia az államnak, a kormánybiztosság esetleges megszüntetésétől függetlenül. A kormánybiztosság a már kialakult saját szervezetének működését eredményesebbnek tartotta annál, mint hogy a feladatait felosszák az egyes minisztériumok között. A felosztás esetében tevékenységeinek fokozatos átadását látta járható útnak. A kiegészítő jelentés szerzője megjegyzi, hogy a kormánybiztosság kiadásai között a legnagyobb tétel a vasúti szállítás és a szűrőtáborok fenntartása. Költségcsökkentésre a hazaszállítások befejezéséig

24 A kitelepítések 1946. november elején újraindultak, majd néhány hét múlva az amerikai hatóságok kérésére ismét felfüggesztették azokat, végül pedig 1947. augusztus 19-én folytatódhattak. Vö. Tóth 1993, 138–151.; 170–182.

25 A jelentésen „Schmidt" aláírás szerepel. A szignó feltehetően Schmidt Ádám közgazdásztól (1910–1998) származik, aki 1946 és 1949 között a Gazdasági Főtanács Titkárságának munkatársa volt, és részt vett a stabilizáció előkészítésében, valamint a költségvetés reformjának kidolgozásában. Vö. Miltényi 1998, 866.

26 A villanyvontatású vonatközlekedés a Bécs–Budapest-vonalon csak 1947 nyarán állt helyre. Gecsényi 2012, 205.

a vasút esetében nem volt mód, „a szűrőtáborok korlátozása és megszüntetése pedig elsősorban politikai kérdés" – zárul a jelentés.[27]

A Gazdasági Főtanács Titkárságának következő, 1946. december 13-i feljegyzése – szemben az előző jelentésekkel – már sokkal egyértelműbb álláspontot fogalmazott meg: *„A Nyugatra távozott személyek hazahozatalának most már legrövidebb időn belül be kell fejeződniök, a kormánybiztosság további fenntartása nem látszik indokoltnak."* A tervek szerint a megszüntetést követően a kormánybiztosság külföldi megbízottjait sem foglalkoztatnák tovább, a hazaérkezőket pedig a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium és az államrendőrség szervei látnák el. A szervezet további működését az idézett technikai okokon kívül anyagi okokból sem látták indokoltnak, mint írták, a személyi és dologi kiadások nélkül „az államháztartásban több százezer forint összegű megtakarítás lenne elérhető". A feljegyzés konklúziója szerint a kormánybiztosság „1946. december 31-ig, de legkésőbb 1947. január 31-ig megszüntetendő lenne".[28] A kormánybiztosság fenntartása valóban sok pénzbe kerülhetett. Millok kormánybiztos takarékossági szempontokra hivatkozva – „a hazahozatali kormánybiztosság fenntartása komoly pénzügyi gondokat okoz a kormánynak" – 1946. augusztus 21-én azonnali felmentését kérte,[29] de kérésének Nagy Ferenc miniszterelnök nem tett eleget.

A hazahozatali és a sváb kitelepítési ügykör összevonásáról szóló 1946. októberi tárgyalások során egy logisztikai együttműködésről döntöttek, miszerint a sváb kitelepítő vonatokkal szállítják haza a Nyugaton tartózkodó magyarokat. A megállapodás bizonyára gyorsíthatta a hazaszállítások ütemét, illetve pénzügyi szempontból sem volt elhanyagolható tényező, ha a sze-

27 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 501.

28 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 500. A feljegyzésen „Fajth" aláírás szerepel. Fajth Tibor 1945–1949 között a Gazdasági Főtanács Titkárságának munkatársa volt. Vö. Markó 2001, 481.

29 MNL OL M-KS 283. f. 10/267. ő. e. A Hazahozatali Kormánybiztosság szociáldemokrata kormánybiztosának jelentései (Millok Sándor) 1946. január 24.–1947. május 21. 38. (Az őrzési egység kutatását a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban [PIL] kezdtem meg. A PIL és az MNL OL jelzete megegyezik.)

relvények nem üresen tértek haza. 1946. december 19-én kelt feljegyzésében Fajth Tibor, a Gazdasági Főtanács munkatársa megjegyezte, hogy alkalmanként az angolszász megszálló hatalmak különvonatokat is útnak indítottak. A feljegyzésben kitért a kormánybiztosság működésére is. E szerint alacsony létszámú szervezet volt, külföldön dolgozó alkalmazottak nélkül, mivel a hazahozatalt a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségei készítették elő, valamint a Berlinben dolgozó állami megbízott. Fajth részletezte a kormánybiztosság működési költségeit is. A két ügykör összevonását a következőképpen magyarázta: *„A Hazahozatali Kormánybiztosság megszüntetését és a hazahozatalnak a belügyminiszter hatáskörébe való utalását megtakarítási szempontok egymagukban nem tennék megokolttá. Annál inkább megokolt azonban a két tevékenység egybefogása bizonyos adminisztratív zökkenők és a sváb elemek visszaszivárgásának elkerülése végett."*[30] Ezúton tehát az 1946. december 13-i feljegyzésben a szervezet megszüntetését részben indokoló több százezer forintnyi megtakarítást már másodlagosnak tekintették.

Fajth az 1946. december 19-i feljegyzésében kifejtette továbbá, hogy sok kitelepített sváb a hazahozatali vonatokkal visszatért Magyarországra. Ennek okát abban látta, hogy a hazatérésre jelentkezőkkel Ausztriában és Németországban a vöröskeresztes kirendeltségek foglalkoznak, amelyek nem alkalmasak a hazatérők ellenőrzésére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kitelepítést csak a belügyminiszter érvényteleníthetí.[31] A visszaszökött svábok pedig *„nagy gondot okoznak a hatóságoknak, mert a rostálás csak a magyar határon belül történik, és az osztrákok már nem engedik beszivárgottak visszatételét"*. A határon ugyanis a kormánybiztosság kirendeltségein dolgozó politikai nyomozók és rendőrök vizsgálták át a hazatérőket, majd a deportáltakat, a kisgyermekes anyákat és a súlyosan sérült rokkantakat leszámítva mindenkit szűrőtábo-

30 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 497–498.

31 A magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről szóló 12.330/1945. M.E. sz. rendelet 2. § (6) bekezdése szerint a „mentesítés kérdésében a belügyminiszter által kiküldött bizottság – jogorvoslat kizárásával – végérvényesen határoz". Vö. *Magyar Közlöny,* 1945. december 29., 211. sz., 1–2.

rokba kísérték.[32] A Gazdasági Főtanács a svábok visszaszökésének megakadályozása érdekében azt javasolta, hogy a belügyminiszter küldjön ki szakembereket – feltehetőleg politikai nyomozókra gondoltak –, akik helyben állomásoznának, és átvizsgálnák a hazahozatalra jelentkezőket. Helyszínként a Salzburg mellett lévő bajor Freilassingot ajánlották, ahol a kitelepítetteket átadják, és a hazahozatalra jelentkezetteket vonatra teszik. A két ügykör összevonását a nemzetközi tárgyalások szempontjából is előnyösnek tartották, mivel eltérő tendenciákat véltek felfedezni a sváb kitelepítés és a hazahozatal kezelésében. A feljegyzés példaként említi, hogy az angolszászok a téli szállításokra hivatkozva leállították a sváb kitelepítéseket, ellenben két különvonatot indítottak Magyarországra hazatérőkkel.[33] Miközben következtetésük szerint ha ugyanazon szerv tárgyal mindkét ügyben, mindez elkerülhető lett volna.[34]

A kitelepítést követően szinte azonnal, néhány hetes vagy egy-két hónapos németországi tartózkodás után számos sváb próbált hazaszökni.[35] Ekkor még magyar állampolgárként kísérelték meg átlépni az osztrák–magyar határt. Erre a magyar belügyi hatóságok már néhány hónappal a kitelepítés 1946. januári megkezdése után felfigyeltek, továbbá megállapították, hogy a visszaszökések száma bizonyos időszakokban jelentősen emelkedett, mi-

32 A határkirendeltségek és a szűrőtáborok rendszeréről, illetve működéséről lásd Erdős 2015, 185–192.

33 Ennek oka az lehetett, hogy 1946 tavaszától az angol kormány arra törekedett, hogy minden magyar hadifogoly és polgári menekült hazakerüljön Magyarországra. Vö. Cseresnyés 1995, 61.

34 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 497–498.

35 Az 1946–1950 közötti időszakot tekintve – Tóth szerint – teljesen esetleges az, hogy a kitelepített svábok milyen hosszú ideig tartó németországi tartózkodás után döntöttek a visszaszökés mellett. Jegyzőkönyvekkel dokumentált esetekben a legtöbben négy-hat hónap után tértek vissza, de többen vannak, akik erre egy-másfél év múlva határozták el magukat. A motivációik kapcsán Tóth megállapítja: „A társadalmi és kulturális távolság mértéke, az idegenség érzése, valamint a nagyon rossz egzisztenciális körülmények és még sok más ok együttes hatásként dönthettek a visszaszökés mellett." Tóth 2008, 40.

közben más időszakokban csökkent.[36] A svábok visszatérésének egyik módja a deportáltakat, menekülteket, hadifoglyokat hazaszállító vonatokra való jelentkezés volt. A visszaszökésre azért is nyílt lehetőségük, mert a hazahozatalra jelentkezőknek egészen 1946 nyaráig elegendő volt magyar nemzetiségükről és állampolgárságukról nyilatkozniuk a szövetséges megszálló hatalmak által létrehozott bizottságok előtt. Ezek minden esetben igyekeztek elbírálni, hogy a hazatérésre jelentkező személyt nem telepítették-e már ki Magyarországról, vagy nem esik-e a kitelepítési rendelkezések hatálya alá.[37] Ugyanakkor nem volt megfelelő nyilvántartásuk, amely alapján a bemondott adatok valóságát ellenőrizni tudták volna. 1946 őszétől a németországi szövetséges hatalmak egyetértésével a kormánybiztosság megbízottjai részt vettek a hazatérésre jelentkezettek szűrésében. Millok kormánybiztos Berlin székhellyel főmegbízottat, illetve Németország több pontjára megbízottakat küldött ki, de megfelelő nyilvántartásuk nekik sem volt. Millok utasítása szerint minden kétes esetben jelenteniük kellett a személyi adatokat, és csak ezután, a Budapestről érkezett engedély alapján lehetett ezeket a jelentkezőket felvenni a hazatérők listájára. A kitelepített svábokat pedig kizárólag a belügyminiszter írásos engedélyével küldhették vissza Magyarországra.[38] A Nyugaton lévő gyanús személyek azonosítása mindazonáltal nehézségekbe ütközött: *„Még egyetlen esetben sem kaptam [...] választ azokra az átirataimra, amelyekkel egy vagy több személy adatait küldtem meg annak megállapítása*

36 A kitelepítést szabályozó 12.330/1945. M.E. sz. rendelet a kitelepített svábokat nem fosztotta meg magyar állampolgárságuktól, szemben az 1946 nyarán megjelent 7970/1946. M.E. sz. rendelettel. Utóbbi szerint a kitelepítettek Magyarország elhagyásának napján elveszítik magyar állampolgárságukat, és ez a szankció kiterjedt a rendelet hatálybalépése előtt kitelepítettekre is. Tóth szerint a kitelepítések lezárulta (1948) után a „visszaszököttek, visszatérők száma legalább 8-10 ezer, a kitelepítettek mintegy 5-6%-a lehetett. A visszatérők túlnyomó többsége illegálisan jött vissza Magyarországra, kisebb részük hivatalos utakat keresve-találva vagy éppen a joghézagokat kijátszva eszközölte ki a hazajutást, s voltak, akik az 1950-ben meghirdetett amnesztiával éltek". Tóth 2008, 17–24.

37 A 12.330/1945. M.E. sz. rendelet 1. §-a a kitelepítés alá tartozókat, 2. §-a pedig a kitelepítés alól mentesülőket szabályozta. Vö. *Magyar Közlöny,* 1945. december 29., 211. sz., 1–2.

38 Tóth 2008, 33.

végett, vajon az illetők kitelepítés alá esőknek tekintendők-e vagy sem"[39] – írta Millok kormánybiztos Rajk László belügyminiszternek 1947. január 25-én. A kormánybiztos átiratai, illetve a konkrét azonosítási ügyek a kutatás során nem kerültek elő.

A gyakorlat mindenesetre azt mutatta, hogy a kitelepített svábok jól ki tudták használni az ellenőrzésükre felállított rendszer hibáit. Visszaszökésükről különböző jelentések számolnak be. Amerikai megszállási zónából érkezett szerelvényeken a kormánybiztosság munkatársai 1946. október 23-án egy Pomázról kitelepített férfit és lányát, 24-én pedig negyvenhat magyarországi kitelepített és negyvenegy romániai svábot,[40] illetve harmincegy volt SS-katonát találtak. Tömpe András hazahozatali kormánybiztos-helyettes a SZEB-nek tett jelentésében arról számolt be, hogy az ágfalvai kirendeltség parancsnoka nem akarta átengedni a pomázi kitelepített férfit és lányát, amit az amerikaiak elleneztek. Indoklásuk szerint katonai hatóságuk megállapította, hogy a pomáziak törvényellenesen lettek kitelepítve. Mindkét parancsnok telefonon utasítást kért felsőbb hatóságától, amelyek helyeselték saját beosztottuk döntését. Végül a kormánybiztosság átadta a pomáziakat a soproni ügyészségnek, mivel az ausztriai hatóságok nem engedték őket vissza osztrák területre.[41] Hasonló vitát eredményezett másnap a bajorországi Plattlingból érkezett svábok ügye is, akiknek a hazatérését a kormánybiztosság szintén

39 Idézi Tóth 2008, 34. Rajk levele (BM Népgondozó Osztály, ikt. sz.: 63.135/1946) – amelyre az idézett levélben (MNL OL XIX-B-1-r 45. doboz, 81. t. 1563/1947) Millok válaszolt – nem került elő. Ennek okát Katona Klára főlevéltáros abban látja, hogy az 1956. évi tűzvész során a BM Népgondozó Osztály iratanyagának nagy része elégett (81 iratfolyóméter, vö. G. Vass 1990, 97.). Ezúton köszönöm neki a kutatásban nyújtott segítségét.

40 A jelentés (MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946. 3445-I/1946) a „román sváb" kifejezést használja. Feltehetőleg maga a jelentés adója sem volt pontosan tisztában azzal, hogy kik voltak az illető személyek – talán német nemzetiségűek, így akár erdélyi szászok is lehettek. Minden bizonnyal ezek az emberek Románia területére akartak hazamenni.

41 Ennek oka abban keresendő, hogy Ausztria és Magyarország nem kötött toloncolási egyezményt. Tehát a kormánybiztosság kirendeltségének munkatársai önkényesen és illegálisan próbálták meg kiutasítani a magyar állampolgárságú visszaszökött svábokat. Vö. Tóth 2008, 41.

megakadályozta. Mivel Tömpe nem tudta elejét venni a kitelepített svábok visszatérésének, az amerikai hatóságoknál való intézkedést kérte a SZEB-től, hogy a hazatérő vonatok összeállításakor a svábokat ne hozzák vissza Magyarországra, mivel a magyar kormány nem veheti át őket.[42]

Egy másik jelentésben Lipcsei Ákos honvéd határvadász hadnagy számolt be az 1946. október 29-i tapasztalatairól: *„Egy magyar hazatelepülő vonattal 300-on felül vissza akartak térni svábok és »SS«-ek, de a magyar határrendőrség visszadobta őket a határon. Ezen átdobások háromszor is megismétlődtek, mert az osztrák hatóságok nem engedték meg a visszatelepülőknek osztrák területen történő tartózkodásukat. Ezek a visszaigyekvő svábok és »SS«-ek most kisebb csoportokba verődve szivárognak be magyar területre. Nagy részük – mivel élelemmel nincsen ellátva – a határ menti erdőkbe húzódott, és innen fosztogató és útonálló módon támadja meg az országutak utasait."*[43] Nagy Ferenc rendőr hadnagy úti jelentésében mind a külföldön, mind a magyar határon történtekről tudósított. Egy sváb kitelepítő vonatszerelvény parancsnokaként 1946. december 8-án érkezett a bajorországi Pidingbe, ahonnan négy nap múlva tudott a szerelvénnyel visszaindulni Magyarországra, a hazahozatalra jelentkezettekkel együtt.[44] Ekkor látta, hogy a hazaszállítandóknak körülbelül a nyolcvan százaléka kitelepített magyarországi német, illetve romániai illetőségű személy.[45] Mindezt problémaként jelezte a hazahozatalt helyben intéző magyaroknak, akik azt mondták, hogy a „kiadott rendelet szerint járnak el". Átlépve az osztrák–magyar határt, Ágfalván a kormánybiztosság kirendeltségének a munkatársai körülbelül „535 fő romániai svábot, szászt és kitelepített magyar svábot"[46] találtak. Nagy rendőr hadnagy a jelentésében megjegyezte: *„Ezeknek ellenőrzése nekem Németországban azért nem sikerült, mert nekem csak egy olyan névjegyzéket adtak, melyen név és életkor szerepelt."*[47] A korabeli propaganda is beszámolt a visszaszökött svábokról. A Tömpe András komáromi szűrőtáborbeli ellenőrző látogatásáról készült filmhíradóban a következő narrációt hallhatjuk: *„Csendőrök, akik fennakadtak a szűrőn. SS-kötelékben szolgáló hazaáruló magyarok. Hurokra került svábok, akik vezető szerepet játszottak a magyarországi volksbundista mozgalomban. Mindnyájan háborús bűnösök, akik felelni fognak nemzetgyilkos tevékenységükért."*[48]

42 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946. A kormánybiztosság levele a SZEB-nek – az eredeti oroszból magyarra fordítva.

43 Idézi Tóth 2008, 32.

44 S. M.-et 1946 júliusában telepítették ki Németkérről (Tolna megye). Németországban a müncheni magyar konzulnál jelentkezett hazatérésre, ahol kihallgatták, és megállapították, hogy magyar. Ezután ő is a pidingi magyar táborba került, ahonnan 1946. december közepén egy hazahozatali szerelvénnyel került vissza Magyarországra. Tóth 2008, 39.

45 A problémás fogalomhasználat a korábbihoz hasonlóan ebben a dokumentumban is előkerül. A romániai illetőségű személyeket a jelentés „erdélyi románok, szászok" felsorolással jelöli meg. Ebből biztosan csupán arra lehet következtetni, hogy az illető személyek Románia területére akartak hazamenni.

Annak megállapítása, hogy a hazahozatalra jelentkezettek közül – a hatályos 12.330/1945. M.E. sz. rendelet alapján – ki számított ténylegesen svábnak,[49] jelentős problémát okozott az ausztriai és németországi megszállási zónákban. A források alapján úgy tűnik, hogy a szovjetek igyekeztek biztosra menni, kiterjesztve a svábság egészét sújtó kollektív bűnösség elvét a német hangzású családnevek viselőire is, akik akár egykori zsidó deportáltak is lehettek. 1946. szeptember elején Millok kormánybiztos arról értesült, hogy a németországi angol zónában tartózkodó magyarok közül a németes hangzású családnevűeket nem veszik fel a hazaszállítási listákra. Információi szerint az angolok mindezt a magyar kormány kérésére tették, amely a magyarországi SZEB útján jutott el hozzájuk. Millok, miután megállapította, hogy a magyar kormány nem fordult ilyen kéréssel a SZEB-hez, a budapesti angol katonai misszió vezetőjének a felvilágosítását kérte. Érdeklődésére – távolléte

46 Szó szerinti idézet lévén, természetesen a dokumentumban szereplő fogalmakat idézem.

47 MNL OL XIX-A-1-j 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 499.

48 Megindult a Németországban kint rekedt magyar állampolgárok hazaszállítása. Mafirt Krónika 12. (1945. november), http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6049, 2017. december 11.

49 A 12.330/1945. M.E. sz. rendelet 1. §-a szerint azt kellett kitelepíteni, aki a „legutolsó", azaz az 1941-es népszámláláskor „német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá [...] aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt". Vö. *Magyar Közlöny,* 1945. december 29., 211. sz., 1.

idején – Beljanov vezérőrnagy, a SZEB Adminisztratív Osztályának vezetője 1946. október 3-án magához kérette helyettesét, Tömpe Andrást, és közölte vele, hogy *„a német vezetéknevűeknek hazaszállítandók sorából leendő kirekesztését a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tartotta szükségesnek, mert azt észlelte, hogy a hazatérőkkel kitelepített svábok is visszaszivárognak".* A kormánybiztos-helyettes erre reagálva kifejtette, hogy a magyar kormány szerint a vezetéknév hangzásából nem lehet viselőjének sem nemzetiségére, sem magatartására nézve következtetéseket levonni. Elismerte, hogy az országhatárokon kívül nehéz kifogástalanul megállapítani, hogy a hazatérni szándékozó, német hangzású nevet viselő magyar állampolgárok a rendelet szerint a kitelepítendők kategóriájába tartoznak-e vagy sem. Ezért javasolta, hogy a kérdéses esetekben a hazatérni vágyók eskü alatt tegyenek írásos nyilatkozatot, amely alapján ügyük később elbírálható lehet. Beljanov elutasította a javaslatot, és ragaszkodott ahhoz, hogy a német vezetéknevűeket továbbra is zárják ki a hazaszállításból. Illetve kifejtette, hogy „az egyes konkrét esetekben a magyar kormány idevágó kérelme alapján német nevűek hazaszállítását is lehetővé fogja tenni".[50]

Az ügyben Nagy Ferenc miniszterelnök is próbált eljárni a SZEB-nél. Az 1946. november 4-én kelt levelében kérte, hogy csupán a névhangzás alapján ne akadályozzák meg a magyar állampolgárok hazatérését, mivel abból „sem nemzetiségére, sem világnézetére nézve következtetést levonni nem lehet". Hangsúlyozta, hogy a Nyugatról hazatérőket a legszigorúbb ellenőrzésnek vetik alá.[51] Szviridov altábornagy, a SZEB helyettes vezetője a miniszterelnöknek címzett válaszában a németes hangzású családnevűek haza nem hozatalát a kormánybiztosság kéréseként tüntette fel.[52] A Szviridov által hivatkozott, a kormánybiztosság által írott, 1946. november 6-án kelt, 3445-I/1946. számú levélben azonban nem szerepel az említett kitétel. Több levél

50 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946. A hazahozatali kormánybiztos levele Nagy Ferenc miniszterelnöknek.
51 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946.
52 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946.

a SZEB hivatkozási alapját „félreértésnek", „fordítói hibának" tekintette,[53] de az eredeti orosz szöveg alapján a kormánybiztosságnak csupán annyi kérése volt a SZEB felé, hogy az amerikai hatóságok kizárólag a svábokat ne juttassák vissza Magyarországra.[54] Ugyanakkor Szviridov a levelében nem utalt Beljanov és Tömpe 1946. október 3-i találkozójára, amelynek alkalmával a német vezetéknevűek haza nem szállítása a SZEB kifejezett kérése volt.

A hazahozatali és a sváb kitelepítési ügykör egységesítését a korábban erről tárgyaló, önálló rendeletalkotási joggal rendelkező gazdasági és kereskedelmi csúcsszerv, a Gazdasági Főtanács az 1947. január 15-i ülésén mondta ki, a 250/1947. számú határozatban pedig rögzítette azt.[55] Ekkor a magyarországi németek kitelepítése éppen szünetelt. A határozat egyben a kormánybiztosság megszüntetését is jelentette, amelyről azonban külön jogszabály nem rendelkezett.[56] A testület *„rendészeti okokból, a külföldi honosok és kitelepített németek beszivárgásának megakadályozása céljából szükségesnek tartja a külföldön tartózkodó magyarok hazahozatalának a belügyminiszter hatáskörébe való utalását és az ügykörnek a német lakosság kitelepítésével való egyesítését"*[57] – szólt az indoklás. A határozatot Vas Zoltán miniszterelnökségi államtitkár, a Gazdasági Főtanács főtitkára és Rácz Jenő pénzügyminiszter szignálta. Nagy Ferenc miniszterelnököt felkérték, hogy terjessze az ügyet a Minisztertanács elé, Rajk László belügyminisztert pedig arra, hogy a hazahozatali ügykör átvétele után „létesítsen külföldön gyűjtőállomást, mely a hazahozatalra jelent-

53 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946. A kormánybiztosság levele a miniszterelnöknek (5088/1947), a Miniszterelnökség levele Szviridovnak.
54 MNL OL XIX-A-1-j 85. doboz, XXXVI. t. 11806/1946. A kormánybiztosság orosz nyelvű levele a SZEB-nek. Az eredeti orosz szöveg fordítását ezúton köszönöm Müller Gabriellának (NEB Hivatala, Kutatási Osztály).
55 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 6426/1947, 460. Az ülésen készült jegyzőkönyv 2. pontja foglalkozott a kérdéssel.
56 Szűcs–G. Vass 2008, 1040.
57 Idézi Szűcs–G. Vass 2008, 1040.

kezőket előzetesen megrostálja".[58] Végül Rajk terjesztette a Minisztertanács elé az ügyet, amelyhez az 1947. április 10-i ülésen hozzájárultak.[59]

Millok, tudomásul véve a Gazdasági Főtanács határozatát, 1947. február elején elkezdte intézni hivatali ügyeinek fokozatos átadását. A kormánybiztosnak erre konkrét határidőt nem írtak elő. Millok kérelmezte, hogy a belügyminiszter vegye át tőle a Nyugaton tartózkodó magyar állampolgárok hazahozatalával, magyarországi fogadásával és szűrésével kapcsolatos teendőit.[60] Továbbá indítványozta, hogy Németországban és Ausztriában megismertethesse a helyi viszonyokat leendő belügyi tisztviselő utódjával, és bemutathassa neki a megszálló hatóságok vezetőit. Egyes jogköreinek átvételére nem a belügyminisztert javasolta. Szorgalmazta, hogy a külföldre hurcolt magyarok, illetve nemzeti vagyontárgyak gondozásában szerzett érdemek igazolását[61] a pénzügyminiszter vagy a miniszterelnök, a Nyugatról hazatérők ingóságainak átvizsgálásában betöltött jogkörét a miniszterelnök hatáskörébe utalják.[62] Rajk 1947. március 18-án értesítette Nagy Ferenc miniszterelnököt, hogy a Hazahozatali Kormánybiztosság ügykörét átvette,[63] ám ez a gyakorlatban valójában még hónapokig húzódott. A kormánybiztosságot megszüntető határozat 1947. február 23-án lett sajtónyilvános, amikor a Magyar Kommunista Párt déli kiadású lapja, a *Szabadság*[64] a következő hírt hozta: *„A külföldön élő magyarok hazahozatala és a Magyarországról kitelepítendő svábok ügyében jelentős döntést hozott a Gazdasági Főtanács: a Hazahozatali Kormánybiztosságot mint önálló szervet megszüntették, és beolvasztották a Belügyminisztériumba. A hazatérések ügyét ezentúl a Belügyminisztérium Elnöki Főosztályának Népgondozó Osztálya intézi, tehát ugyanaz a szerv, amely eddig a svábok kitelepítését vitte."*[65]

58 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 989/1947.

59 Szűcs–G. Vass 2008, 1040.

60 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947.

61 1946. évi XXIII. törvény a külföldre hurcolt magyar személyek, illetőleg nemzeti vagyontárgyak gondozásának előmozdításáról. Közli Bacsó et al. 1947, 92–93. A Nyugatról hazatérők ingóságainak átvizsgálását az 5.690/1946. M.E. sz. rendelet szabályozta. Vö. Erdős 2015, 183–184.

62 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 1983/1947.

63 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 4026/1947.

64 Vö. Horváth 2013, 24.

Millok a miniszterelnök megbízásából Bécsbe utazott, ahol 1947. március 26-án külföldi feladatainak átadása ügyében találkozott a Belügyminisztériumból delegált bizottsággal, így Fischer Gyulával, a BM Elnöki Főosztályának vezetőjével és Iványi Jenővel, a BM Népgondozó Osztályának vezetőjével. Millok bemutatta nekik a kormánybiztosság ausztriai és németországi megbízottjait, illetve a hazahozatalban közreműködő vöröskeresztes munkatársakat. A kormánybiztos a bécsi találkozó alkalmával átadta ausztriai és németországi szervezetének irányítását Fischernek,[66] aki a megjelent munkatársakkal közölte a belügyminiszter intencióit. Ezt követően Millok búcsúlátogatást tett a szovjet, amerikai, angol és francia katonai parancsnokságokon. Utódját is be akarta nekik mutatni, de ez végül Fischer egyéb elfoglaltságai miatt elmaradt. A belügyminisztériumi delegációt meghívták egy fogadásra a bécsi francia követségre. Iványi itt beszélt egy amerikai tiszttel, akit személyesen ismert, mert vonatkísérőként többször járt Magyarországon.[67] Elképzelhető, hogy Fischer és Iványi már ezen a fogadáson megismerkedett a szövetséges katonai parancsnokságok vezetőivel.

A hazahozatali ügyek átadását a kormánybiztos Münchenben és Berlinben tervezte folytatni, de Fischer és Iványi – a miniszterelnök javaslata ellenére – nem kísérték el. Müncheni búcsúlátogatása során az amerikai katonai hatóságok arra kérték, hogy a magyar kormány megbízottjaként keresse

65 Pánik a nyugatosok között. A megszálló hatóságok kiadják a magyar fasisztákat. *Szabadság*, 1947. február 23. III. évf. 45. sz., 5.

66 Az átadásról jegyzőkönyv is készült (Vö. MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 6033/1947.), amely az eddigi kutatások során nem került elő.

67 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 4026/1947. Feljegyzés (kelt: Bp., 1947. ápr. 10.) és 4153/1947; MNL OL XIX–J–1–k KÜM Vegyes Admin. 3. doboz, 3/c t. Fischer levele Gyöngyösi külügyminiszternek (ad 2260/eln. sz.); Millok jelentése Nagy Ferencnek. Bp., 1947. ápr. 23. Közli Szűcs–G. Vass 2008, 1156–1158.; ÁBTL 2.1. I/114-b Iványi Jenő, Feljegyzés (kelt: Bp., 1950. márc. 26.), 24–25.

fel a berlini amerikai katonai hatóságokat. Berlinben Messec alezredessel[68] tárgyalt a magyarok további hazahozataláról. Ennek során kiderült, hogy a Linzben, illetve Passauban vesztegl magyar hajók és uszályok sem személyek, sem állatok szállítására nem alkalmasak. Az utódállamokhoz tartozó magyarok ügyében, akiket nem akartak visszafogadni otthonaikba, Messec megígérte, hogy a szövetséges hatalmaknál eljár az érdekükben. Millok kitért a Magyarországról kitelepített svábokra is, akik tudomása szerint „rágalmazó, hazug propagandájukkal állandóan mérgezik a hazatérésre vágyókat", ezért kérte, hogy távolítsák el őket a területükön lévő magyar táborokból. Messec ezzel szintén egyetértett, és megígérte, hogy intézkedik.[69]

Millok közölte Messeckel, hogy a hazatérés korábbi rendszerén változtatni kellett, s e szerint a hazatérők múltját és állampolgárságát kizárólag a szűrőállomásokon vizsgálták. Ennek megváltoztatására a tapasztalatok szerint egyrészt azért volt szükség, mert a kitelepített svábok mindenképpen haza akartak térni Magyarországra, másrészt az utódállamokhoz tartozó magyar hadifoglyokat nem akarták visszafogadni otthonaikba. Millok és a berlini amerikai katonai hatóságok megállapodásának értelmében[70] az új rendszer szerint *„minden hazatérőnek jelentkeznie kell a németországi hazahozatali szerveknél. Ezek a jelentkezési listát felküldik a magyar Belügyminisztériumba. Abból megállapítják az illető magyar állampolgárságát, és csak ennek megállapítása után küldenek értesítést a németországi szerveinkhez arról, hogy a felterjesztettek közül kik térhetnek haza".*[71]

68 Millok a jelentésében ezredesként említi Messecet. A hivatalos tájékoztató szerint H. S. Messec alezredesi rendfokozatban (Lt. Col.) másodtisztje (Executive) volt a Németország megszállását igazgató katonai kormányzat hadifoglyokért és menekültekért (Displaced Person) felelős hadosztályának (Prisoners of War and Displaced Persons Division). Vö. Key MG Personnel in US Occupation. Military Government. Weekly Information Bulletin, 1947. szeptember 15., 10. http://images.library.wisc.edu/History/EFacs/GerRecon/omg1947n110/reference/history.omg1947n110.i0009.pdf, 2017. december 18.

69 Szűcs–G. Vass 2008, 1156–1157.

70 Millok a megállapodást a hazahozatali ügyeket átvevő Fischerrel való előzetes egyeztetés alapján kötötte meg. Vö. Szűcs–G. Vass 2008, 1157.

71 Szűcs–G. Vass 2008, 1157.

Millok a Messeckel folytatott tárgyaláson kérelmezte, hogy tegyék lehetővé a még Németországban élő magyaroknak – Ausztriához hasonlóan[72] – az egyenkénti hazatérést. A kormánybiztosság ugyanis megállapította, hogy magyarok már alig élnek táborokban Németország területén, ezért egyre nehezebb csoportokba összegyűjteni őket egy-egy hazatérő szerelvényre. Millok a miniszterelnöknek 1947. április 23-án küldött jelentésében megjegyezte, hogy az utóbbi hetekben a hazatérésre jelentkezettek között feltűnően sok deportált volt, akik „eddig vagy kivándorlási tervekkel foglalkoztak, vagy pedig most épültek fel a deportálásban szerzett betegségből". Messec ígéretet tett arra, hogy az egyénenkénti hazatérést lehetővé teszi, ehhez azonban a magyar félnek egy kérvényt kellett benyújtania a berlini Szövetséges Főparancsnoksághoz. Messec alezredes Millokon keresztül továbbá arra kérte a magyar kormányt, hogy a hazatérni szándékozók ügyét ne politikai szempontok szerint bírálják el. A kormánybiztos a miniszterelnöknek küldött jelentésében idézte az amerikaiak nyilatkozatát, miszerint az *„amerikai és angol zónából a hazatérésre rövidesen kényszeríteni fognak mindenkit, akinek [...] hazatérése esetén politikai üldöztetésben nem lesz része"*. Ebbe a kategóriába nem sorolták bele a háborús bűnösöket, mert kiadatásuknak semmiféle akadálya nem volt.[73]

A hazaszállításban bevezetett új rendszer, a fokozottabb ellenőrzés bénítóan hatott a folyamatra. Millok a miniszterelnöknek tett 1947. május 5-én kelt jelentésében összefoglalta az ausztriai és a németországi búcsúlátogatása óta eltelt időszak történéseit. Ebben kritizálta a hazaszállítás új ellenőrzési rendszerét, amelynek folyományaként – mint írta – a hazaszállítás leállt. A belügyminiszter utasítása értelmében csak olyan személyek vonatra szállását engedélyezték, akiknek az ellenőrzését már Budapesten elvégezték, és mindent rendben találtak. A területen több mint másfél éves tapasztalatra szert tett Millok a következőket prognosztizálta: az új ellenőrzési rendszer

72 1946 decemberétől már csak egyénileg lehetett hazatérni Ausztriából, megszűnt a csoportos hazatérés lehetősége. Vö. Máday 1947, 20.

73 Szűcs–G. Vass 2008, 1157–1158.

„a gyakorlatban a legnagyobb nehézségeket fogja okozni, mert olyan körülményes és a fennforgó postai viszonyok miatt olyan hosszadalmas eljárást involvál, amelynek következtében a hazaszállítás hónapokra el fog akadni". Példaként hozta, hogy Rajk sem az egy-két nevet tartalmazó átiratok, sem pedig a külföldi hazahozatali megbízottak által eljuttatott, több ezer nevet tartalmazó jegyzék[74] felülbírálását nem végeztette el. Ugyanakkor a hazaszállítást mind a visszatérni szándékozó magyarok, mind pedig az angol és amerikai zónák parancsnokságai is sürgették.[75]

A belügyi tárca szintén kritikát fogalmazott meg a kormánybiztossal szemben, miszerint *„az átadás körül késedelmet tapasztalnak, és az ezzel kapcsolatos felelősséget az esetleg felmerülő nehézségek tekintetében a Belügyminisztérium a maga részéről elhárítja".* Ezért a miniszterelnök sürgette Millokot, hogy intézkedjen.[76] Millok a válaszában tiltakozott az ellen, hogy rá hárítsák a felelősséget. Levelében leírta, hogy a BM Népgondozó Osztálya nem működött közre a feladatok gyakorlati átvételében. Ennek részleteiről Bécsből való hazaérkezésük után közös jegyzőkönyvtervezetet készítettek, amelyet a BM át sem vett. Érdektelenségüket részben magyarázhatja, hogy 1947. április elején Iványi Jenő, a Népgondozó Osztály vezetője értesítette Millokot: a csehszlovákiai magyarok áttelepítésével túl vannak terhelve. 1947. április közepén a hazahozatalért felelős németországi megbízott sürgős intézkedést kért, hogy szállítsák haza a Németországban várakozó lovakat, kocsikat és tulajdonosaikat. Millok, mivel külföldi szerveit ekkorra már átadta, Fischer Gyulát kérte, hogy járjon el az ügyben. A BM Elnöki Főosztály vezetője erre közölte vele a belügyi tárca állásfoglalását, miszerint a hazahozatali ügyekkel addig nem foglalkoznak, amíg a kormánybiztos nincs felmentve megbízatása alól. Eközben Millok bejelentette a Miniszterelnökségen, hogy a maga részéről „egy napig sem" ragaszkodik a kormánybiztossághoz, és kész bármely pillanatban távozni, ha „gondoskodás történik az 1946: XXIII. tc.-ben a hazahozatali kormánybiztosra ruházott jogkör[77] mikénti gyakorlásáról".[78] Végül Millokot hazahozatali kormánybiztosi tiszte alól a Miniszterelnökség mentette fel 1947. május 31-i hatállyal, a Minisztertanács 1947. április 24-i ülésén hozott határozata alapján.[79]

74 A müncheni főmegbízott több ezer tételes névjegyzéke a következő rovatokat tartalmazza: név, foglalkozás, születési idő és hely, anyja neve, magyarországi pontos címe. A névjegyzék őrzési helye: MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. ikt. sz. nélkül. A névjegyzékre Millok egy korábbi, szintén Nagy Ferencnek küldött jelentésében (kelt: Bp., 1947. ápr. 23.) is hivatkozik, 2500 nevet említve. Vö. Szűcs–G. Vass 2008, 1157.

75 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 6033/1947. Millok levele Nagy Ferenchez.

76 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 5648/1947.

A források alapján úgy tűnik, hogy egészen a kormánybiztos 1947. május 31-i felmentéséig felemás helyzet uralkodott. Bár Millok a teendőinek ellátását átadta Fischernek és Iványinak, ők ügykörüket mégsem gyakorolták, a hazahozatal kérdésében áthárították a felelősséget a felmentés alatt álló kormánybiztosra, aki ez ellen tiltakozott, hivatkozva a különböző megállapodásokra, így a jegyzőkönyvre és a jegyzőkönyvtervezetre. A meglévő problémákat nem sikerült eltitkolniuk, még a SZEB részéről is kérdések merültek fel. William M. Slayden amerikai alezredes Millokot kereste az ügyben, hogy az amerikai zónában lévő magyar menekültek, hadifoglyok és deportáltak kihez tartoznak. Slayden alezredes ugyanis ellentmondásos információkat kapott: Fischer a maga részéről azt állította, hogy a kormánybiztosságnak csak a külföldi részét vette át, ezzel szemben Millok közölte, hogy már egész hivatala de facto a Belügyminisztériumhoz tartozik. Ezért a felmentés alatt lévő kormánybiztos arra kérte Nagy Ferenc miniszterelnököt, hogy utasítsa a BM Elnöki Főosztályát a hazahozatali ügyek intézésére, mert *„Németországban amerikai részről minden tökéletesen elő van készítve több mint 10 000 személy, köztük 1000 deportált hazaszállítására".* Az amerikaiak hetente két hazahozatali vonatszerelvényt terveztek útnak indítani Magyarország felé.[80]

77 Vö. 61. sz. lábjegyzet

78 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 6033/1947.

79 MNL OL XIX-A-1-j 4. doboz, 4705/1947. A minisztertanácsi határozatot közli Szűcs–G. Vass 2008, 1112. Millok hazahozatali kormánybiztosi tiszte alóli felmentéséről a *Magyar Közlöny* 1947. május 23-i száma a *Hivatalos rész* című rovatban tájékoztatott. Vö. *Magyar Közlöny,* 1947. május 23., 115. sz., 1.

80 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 6094/1947.

Millok egyik korábbi, 1947. április 23-án kelt jelentésében összesen körülbelül negyvenezer olyan magyarról számolt be, akiknek a hazaszállítására ekkor még számítani lehetett,[81] tehát még több tízezren vártak a Németországból való hazaszállításra. A helyzet értékeléséhez érdemes felidézni azt az előzőekben hivatkozott levelet, amelyben Rajk László belügyminiszter már 1947. március 18-án saját kezű aláírásával ellátva arról értesítette Nagy Ferenc miniszterelnököt, hogy átvette a Hazahozatali Kormánybiztosság ügykörét.[82] Ennek ellenére a belügyi tárca a hazahozatali ügykör átvételét csak 1947. június 1-jével tekintette ténylegesen hivatalosnak, amiről a belügyminiszter rendeletére Fischer értesítette az új miniszterelnököt, Dinnyés Lajost.[83]

Megfelelő források hiányában nem sikerült nyomára akadni annak, hogy több hónap elteltével – a belügyminiszter hivatkozott, 1947. márciusi levele ellenére – miért nem vette át a hazahozatal ügyét a BM Elnöki Főosztály, illetve a Népgondozó Osztály. A tárgyalt téma ugyanakkor azt a fontos kérdést veti fel, hogy miért szüntették meg a Hazahozatali Kormánybiztosságot. Míg a Gazdasági Főtanács 1946. december 13-i feljegyzése még kifejezetten megtakarítási – azaz pénzügyszakmai – szempontokra hivatkozva kívánta a szervezet megszüntetését,[84] addig a hat nappal később kelt összefoglaló[85] a szakmai okokat már nem tartotta elegendőnek, és a politikai ellenőrzés oldaláról indokolta meg a döntést. Az utóbbi szempontot rögzítette a Gazdasági Főtanács a kormánybiztosságot megszüntető 250/1947. számú határozatában is, miszerint rendészeti okokból a „külföldi honosok és kitelepített németek beszivárgásának megakadályozása céljából" szükséges a sváb kitelepítési és a hazahozatali ügykörök egyesítése.[86] A kormánybiztosság megszüntetésénél több szempont is szerepet játszhatott. Egyrészt Rajkék elégedetlenek voltak a svábok visszaszökésével, ezért saját irányításuk alá akarták vonni a

81 Szűcs–G. Vass 2008, 1158.
82 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 4026/1947.
83 MNL OL XIX-A-1-j 116. doboz, XXIII/e. t. 7444/1947.
84 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 500.
85 MNL OL XIX-A-10 15. doboz, Stab. XXVII. t. 1135/1947, 497–498.
86 A határozatot idézi Szűcs–G. Vass 2008, 1040.

hazahozatali ügyek vitelét. Másrészt a „fordulat éve" előtt Milloknak mint szociáldemokrata politikusnak az eltávolítása része lehetett a kommunisták egyre erőszakosabban zajló hatalomátvételének.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
2.1. A volt zárt irattár levéltári anyaga

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL)
VIII.1.a. Honvédelmi Minisztérium Elnöki iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS 283. fond 10. csomag A Szociáldemokrata Párt főtitkárságának iratai
P 1362 Magyar Vöröskereszt ausztriai kirendeltségei (1944–1947)
XIX-A-1-j Miniszterelnökség Általános Iratok
XIX-A-10 Gazdasági Főtanács
XIX-B-1-h Belügyminisztérium Egyesületi Főosztály
XIX-B-1-r Belügyminisztérium Elnöki Főosztály
XIX-J-1-k Ausztria Admin. 1945–1964
XIX-J-1-k Külügyminisztérium Vegyes Admin. 1945–1964
Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA): Archiv der Republik (AdR), Bundesministerium für Inneres (BMI), Abteilung 12U

IRODALOM

Albrich, Thomas 1988: Asylland wider Willen. In Bischof, Günter–Leidenfrost, Josef (szerk.): *Die bevormundete Nation. Österreich und die Alliierten 1945–1949.* Innsbruck, Haymon. 217–244.

Bacsó Ferenc et al. (szerk.) 1947: *Két év hatályos jogszabályai. 1945–1946.* Budapest, Grill

Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.) 2015: *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990* (Magyar történelmi emlékek – Adattárak). Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet

Cseresnyés Ferenc 1995: A magyarok hazatelepülése Ausztria brit övezetéből, 1945–1947. *Világtörténet,* 1995. tavasz–nyár, 58–65.

Erdős Kristóf 2015: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontáthelyezés a diplomáciában.* (A NEB Külügyi Munkacsoportjának tanulmányai 1.) Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 171–196.

Gauß, Adalbert Karl–Oberläuter, Bruno (szerk.) 1979: *Das zweite Dach. Eine Zwischenbilanz über Barackennot und Siedlerwillen 1945–1965.* (Donauschwäbische Beiträge 72.) Salzburg, Österr. Flüchtlingsarchiv

Gecsényi Lajos 2007: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956.* Budapest, Magyar Országos Levéltár

Gecsényi Lajos 2012: Zsákutcában. A magyar–osztrák kapcsolatépítés problémái, 1945–1949. In Faragó Gábor–Forgó Zsolt–Háda Béla–Madarász Anita (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves.* Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék. 203–214.

Gecsényi Patrícia 2011: *Magyarország és Ausztria kapcsolatai 1945–1965 között. Doktori disszertáció.* Budapest, ELTE BTK, kézirat. http://doktori.btk.elte.hu/hist/gecsenyipatricia/diss.pdf, 2017. december 12.

G. Vass István (szerk.) 1990: *Az Új Magyar Központi Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke.* Harmadik kiadás. Budapest, ÚMKL

Helczmanowsky, Heimold 1975: Flüchtlinge und Heimatvertriebene in der österreichischen Statistik. In Veiter, Theodor (szerk.): *25 Jahre Flüchtlingsforschung. Ein Rückblick auf Flucht. Vertreibung und Massenwanderung.* (Abhandlungen zu Flüchtlingsfragen 10.) Wien–Stuttgart, Braumüller. 119–130.

Horváth Attila 2013: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején.* (Médiatudományi Könyvtár 7.) Budapest, Médiatudományi Intézet

Jacobmeyer, Wolfgang 1992: Ortlos am Ende des Grauens: 'Displaced Persons' in der Nachkriegszeit. In Bade, Klaus J. (szerk.): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart.* München, C. H. Beck

Máday Béla 1947: *Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségének tevékenységéről.* [Bécs], Salzburger Druck. u. Verl.

Markó László (főszerk.) 2001: *Új magyar életrajzi lexikon II.* Budapest, Magyar Könyvklub

Miltényi Károly 1998: Dr. Schmidt Ádám (1910–1998). *Statisztikai Szemle,* 1998 (76.), 10., 866.

Pál Zoltán (szerk.) 2016: Az MSZMP KB Adminisztratív Osztály vezetői 1956–1966. In *NEB Tudástár: Kommunista hatalombirtokosok – 1956.* http://www.neb.hu/asset/phpF7PuL8.pdf, 2017. december 4.

Sáringer János 2013: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950.* Szeged, Négy Árboc

Sáringer János 2016: Gondolatok Magyarország nemzetközi kapcsolatairól 1945 és 1956 között. Egy Veritas-est margójára. In Anka László–Hollósi Gábor–Tóth Eszter Zsófia–Ujváry Gábor (szerk.): *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. III. kötet.* Budapest, Veritas–Magyar Napló. 15–20.

Stanek, Eduard 1985: *Verfolgt, verjagt, vertrieben. Flüchtlinge in Österreich von 1945–1984.* Wien–München–Zürich, Europaverlag

Stark Tamás 1989: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 3. Budapest, MTA Történettudományi Intézet

Stark Tamás 1995: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet

Szűcs László–G. Vass István (szerk.) 2008: *Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1946. november 22. – 1947. május 31. B. kötet.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 46.) Budapest, Magyar Országos Levéltár

Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára

Tóth Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest, Gondolat

FEJÉRDY ANDRÁS

„Amadeo" ügynök és a magyar püspökök eskütétele 1959-ben

A Szentszék keleti politikájának sikeres befolyásolási kísérlete?

A SZENTSZÉKI–MAGYAR DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK HIÁNYA 1945–1990 KÖZÖTT

Amikor a Szentszék és valamely állam közötti kétoldalú kapcsolatok történetét vizsgáljuk, mindenekelőtt a szentszéki diplomácia egy különleges vonását kell szem előtt tartanunk. Azt tudniillik, hogy képviselői – a nunciusok – kettős funkciót töltenek be: nem csupán a fogadó államhoz akkreditált diplomaták ők, hanem egyúttal a helyi egyház felé is képviselik a katolikus egyházfőt. Következésképpen a diplomáciai kapcsolatok hiánya nem szükségszerűen jelenti egyúttal azt, hogy a Szentszék az adott ország katolikus egyházával apostoli delegátusok útján ne állhatna állandó kapcsolatban. Közép- és Kelet-Európa második világháború utáni történetében mindazonáltal a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok fokozatos felszámolása egyúttal a helyi egyház Rómától való elszigetelését, a belső egyházi kapcsolattartás ellehetetlenítését is célozta és eredményezte, így a térségben a Szentszék a részegyházakhoz sem tudott állandó képviselőt küldeni.[1]

Magyarország esetében a bilaterális kapcsolatok 1945. április 4-én, Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius kiutasításával szakadtak meg, és helyreállításukra egészen 1990. február 9-ig nem is került sor.[2] A hivatalos diplomáciai kapcsolatok hiánya ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a Szentszék

1 Stehle 1975, 252–290.; Balogh 2014, 14–15.
2 Gergely 1999, 29–32.; Napolitano 2015, 239–240.; Tóth 2015, 245–260.

és Magyarország között semmiféle kétoldalú érintkezés ne jött volna létre. Az 1950-es években a Szentszék ismételt kísérletei, hogy a nuncius távollétében is összeköttetést létesítsen a magyar egyházzal, még nem vezettek tartós eredményre, mert a kommunista vezetés az egyházpolitikát belügynek tekintette, következésképpen az elsődlegesen politikai ellenfélnek tekintett Vatikán részéről kiadott bármiféle intézkedést idegen hatalom illetéktelen beavatkozásaként értékelte, ezért a végrehajtását akadályozta.[3]

Az 1956-os forradalmat követő belpolitikai konszolidáció, valamint a nemzetközi elszigeteltségből való kitörési kísérlet keretében azonban a magyar kormányzat fokozatosan újraértékelte a Szentszékhez fűződő viszonyát. Az 1958. évi párthatározatokban körvonalazott új, pragmatikusabb egyházpolitikai gyakorlat keretében XXIII. János pápa megválasztását, illetve a II. vatikáni zsinat meghirdetését követően a Szentszék irányába is lassanként egy differenciáltabb politika érvényesült. Ennek eredményeképpen 1962-re megvalósult az ellenőrzött szentszéki–magyar egyházi kapcsolatok zsinaton való újrafelvétele, 1963 tavaszától pedig a kétoldalú diplomáciai jellegű tárgyalások megindítása vált kívánatossá.[4] A tárgyalások eredményeképpen írták azután alá Budapesten 1964. szeptember 15-én a szentszéki–magyar részleges megállapodást, amely az állam számára a status quo hallgatólagos elismerését, ezáltal pedig a fennálló rendszer legitimitásának elfogadását és nemzetközi tekintélyének erősödését jelentette.[5]

Az egyház számára a legfőbb eredmény abban állt, hogy a magyar kormány a katolikus egyház belső ügyeiben immár elismerte Róma illetékességét. Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a Vatikánban reális veszélyként érzékelt magyar egyházszakadás kockázatának elhárításán túl a Szentszéknek azonban nem sikerült számottevően tágítania a magyar egyház mozgásterét: a részleges megállapodással a tárgyalások napirendjén szereplő tucatnyi téma közül mindössze három kérdésben sikerült konkrét eredményt elérni. A dokumentum szabályozta a püspökök kinevezésének rendjét, rendelkezett a Pápai Magyar Egyházi Intézetnek a magyar egyház irányítása alá helyezéséről, valamint rendezte a püspököknek a Magyar Népköztársaság alkotmányára teendő esküje ügyét.[6] Tanulmányunkban e legutóbbi pont, az állami hűségeskü illető megállapodás létrejöttének előzményeit és történetét mutatjuk be, különös tekintettel arra, milyen szerepet játszott a vitatott kérdés diplomáciai rendezésében a magyar állambiztonság.

3 Vö. pl. Fejérdy 2013, 291–305.
4 Fejérdy 2011a, 36–53.
5 Fejérdy 2011a, 253–254.

AZ ÁLLAMESKÜ ÜGYE 1959 ELŐTT

1945 után a jozefinista-jurisdictionalista egyházpolitikai hagyományokat felelevenítő kommunista rendszer az állameskü letételét 1949 őszén tette kötelezővé az egyházi személyek számára. A Minisztertanács erre vonatkozó 42/1949. számú, október 22-én kihirdetett rendelete előírta, hogy lelkészek is tegyenek esküt a Magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára mint olyan személyek, akik az államtól jövedelemkiegészítésben részesülnek.[7] Az előírt esküformula a következő volt: „*Én, X. Y. esküszöm, hogy a Magyar Népköztársasághoz, annak népéhez és az alkotmányához hű leszek; az alkotmányt és az alkotmányos jogszabályokat megtartom; az állami hivatalos titkot megőrzöm; hivatásom körében a nép érdekeinek szolgálatával járok el, és minden igyekezetemmel azon leszek, hogy működésemmel a Magyar Népköztársaság megerősítését és fejlődését előmozdítsam.*"[8]

A püspöki kar a november 22-i tanácskozásán Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter tárgyalási javaslata nyomán csak röviden foglalkozott a kérdéssel, leszögezve, hogy a püspöki kar állásfoglalásának meg-

6 Atto e Protocollo con Allegati firmati a Budapest. Budapest, 15 settembre 1964. Közli: Barberini 2009, 156–171.; Fejérdy 2011b, 195–209.; Fejérdy 2013, 291–305.; Fejérdy 2010, 361–374.
7 Balogh 2008, 131., 161.; Balogh–Gergely 2005, 896–897.; Szabó 2005, 40–41.
8 Balogh–Gergely 2005, 897.

születéséig a hitoktatók és a hittanárok ne tegyék le az esküt. A következő, 1949. december 15-i püspökkari konferencián azután élénk vitát követően nyilatkozatot adtak ki,[9] amelyben a (kongruás) papok számára a katolikus erkölcstan elvei szerint, azaz „Isten és az egyház törvényeinek sérelme nélkül" engedélyezték a megkívánt eskü letételét. A püspöki kar tagjainak – „mint az egyház tanítói és kormányzói hivatala tagjainak" – esetében viszont leszögezték, hogy az egyházi gyakorlatnak megfelelően eskütételre csak az Apostoli Szentszék hozzájárulásával van lehetőségük.[10]

Miután az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Titkársága 1949. december 14-én időközben úgy döntött, hogy 1950. január 31-ig minden papnak le kell tennie az állampolgári esküt, ellenkező esetben nem részesülhet kongruában,[11] a református, evangélikus és unitárius egyház püspökei 1950. január 13-án, az izraelita felekezet rabbijai pedig január 15-én letették a megkövetelt esküt.[12] A Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjai azonban egészen 1951 nyaráig sikeresen ellenálltak az állami nyomásnak, és a szentszéki engedély hiányára hivatkozva visszautasították az eskü letételét. 1950. január elején a püspökök Péterffy Gedeon, a Pápai Magyar Intézet igazgatója útján úgy értesültek ugyan, hogy a Szentszék álláspontja szerint az eskü letétele – amennyiben szövege nem kifogásolható – elfogadható engedmény, és a konkrét döntés meghozatalára a püspöki kar illetékes. Mivel azonban ez az információ alacsony rangú hivatalnoktól, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációját vezető Domenico Tardini bíboros mellett a közép-európai ügyekért felelős Giulio Barbetta előadótól származott,[13] a magyar ordináriusok egy része – részben időnyerés céljából – közvetlen római tárgyalások útján kívánt a magyar egyházat érintő kérdésekről, köztük az eskü ügyéről megállapodásra jutni az állammal. Az egyértelmű állásfoglalás meghozatalában egyúttal az is akadályozta a püspököket, hogy a Vatikáni Államtitkárság álláspontja sem

9 Szövegét lásd Balogh 2008, 147.
10 Balogh 2008, 131.
11 Balogh 2008, 117. 244. j.
12 Balogh 2008, 162. 28. j.
13 Balogh 2008, 151.

volt egyértelmű. Míg a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációját vezető Tardini bíboros mint „elvhű, kemény délolasz paraszterő – aki évszázadokban gondolkodik –, de nem pastor",[14] a fontosabb kérdésekben mindenképpen a Szentszéknek kívánta fenntartani a kormánnyal való tárgyalás jogát, és akár vértanúság árán is a határozott ellenállásra buzdította a magyar püspököket, Giovanni Battista Montini, a Rendes Ügyek Osztályának élén álló államtitkár-helyettes nem kifogásolta az eskü esetleges letételét.[15]

A római tárgyalások lehetőségétől és célszerűségétől függetlenül Czapik Gyula egri érsek – minden bizonnyal a történelmi tapasztalatok alapján – mindazonáltal valószínűsítette, hogy a Szentszék végül engedélyezni fogja az eskütételt.[16] Róma korábban ugyanis tolerálta, hogy a magyar püspököknek felszentelésük után a 16. század eleje óta hűségesküt kellett tenniük az államnak,[17] jóllehet ezt a gyakorlatot hivatalosan csak az 1855-ben kötött konkordátummal ismerte el.[18] A Szentszék – abban a hiszemben, hogy az eskü szövegét ez nem érintette – a konkordátum 1870. évi felmondása után is tudomásul vette, hogy a magyar püspökök változatlanul kötelesek esküt tenni. Amikor az első világháborút követően a legitimista érzelmű Zichy Gyula pécsi püspök kalocsai apostoli kormányzói kinevezése után, 1823-ban megtagadta az eskütételt az új államhatalomra, és a nunciushoz fordult útmutatásért, a kibontakozó kontroverzia kapcsán a Szentszék nem az eskütétel tényét kifogásolta, hanem azt, hogy annak szövegét az állam időközben egyoldalúan megváltoztatta. A vita végül kompromisszumos megoldással zárult: az újonnan kinevezett magyar püspökök a Szentszék és a magyar állam megállapodása alapján a továbbiakban a Haiti Köztársasággal 1860-ban kötött konkordátumban szereplő esküminta alapján megfogalmazott új formula szerint tehettek esküt.[19] A későbbiekben Rákosi Mátyás éppen arra hivatkozva szor-

14 Balogh 2008, 210.
15 Balogh 2008, 210–211.
16 Balogh 2008, 215.
17 Eckhart 1935, 17–18.; Szabó 2005, 40–41.; Balogh 2008, 162.
18 Mercati 1919, 825.; Eckhart 1935, 36.; Adriányi 2009, 148–179.
19 Balogh 2008, 140.; Fejérdy 2015, 107–121.

galmazta a püspökök eskütételét, hogy a püspöki kar 1945 előtt kinevezett tagjai korábban vonakodás nélkül tettek esküt Horthy Miklós előtt. Az egri érsek ellenben jogosan hangsúlyozta, hogy korábban „az eskü letételének külön rációja volt a püspöki javadalom és felsőházi tagság",[20] és az eskütételekre a Szentszék és a magyar állam között egyeztetett formula alapján kerül sor.

A magyar püspökök ellenállását végül Grősz József kalocsai érsek 1951. március 18-i letartóztatását és koncepciós perben való elítélését követően tudták megtörni. A defenzívába szorult püspöki kar szabadlábon lévő tagjai – Shvoy Lajos székesfehérvári, Péteri József váci, Badalik Bertalan veszprémi, Hamvas Endre csanádi, Virág Ferenc pécsi, Papp Kálmán győri püspökök, Dudás Miklós hajdúdorogi görögkatolikus püspök, Bárd János kalocsai és Szabó Imre esztergomi segédpüspökök –, továbbá Beresztóczy Miklós esztergomi és Máté János veszprémi vikárius, Szécsi Antal, a csanádi egyházmegyének, Pintér László a nagyváradi egyházmegye magyarországi részének és Brezanóczy Pál, a rozsnyói egyházmegye magyarországi részének helynöke, Kulányi Ferenc kalocsai érseki helytartó, valamint Wiedmann Mária Kornélia, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek tartományfőnöke és Sárközi Pál pannonhalmi főapát 1951. július 21-én tették le az esküt.[21]

A PÜSPÖKI ESKÜ ÉS A SZENTSZÉK

Ilyen előzmények után a Szentszék tűzte a II. vatikáni zsinat alatt meginduló kétoldalú tárgyalások napirendjére a püspökök állameskűjének ügyét. A kérdés már az első ülésszak végén, 1962. december 7-én Antonio Samorè, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára részéről Hamvas Endre csanádi püspöknek átadott, a magyar egyházpolitikával kapcsolatos vatikáni álláspontot összegző emlékeztető dokumentum *(Nota verbale)* második pontjában szerepelt. Ennek értelmében a Szentszék késznek mutatkozott arra, hogy az illető főpásztorok lelkiismeretére bízza, vajon leteszik-e a hűségesküt vagy sem, amennyiben az eskü szövege nem tartalmaz az egyház számára elfogadhatatlan kitételt, és az eskü letétele nem érinti a papi lelkiismeretet, azaz valamilyen formában tartalmazza az „amiként az paphoz/püspökhöz méltó" vagy az „Isten és az egyház jogainak sérelme nélkül" formulát.[22]

A püspöki hűségeskü a *Nota verbale* azon pontjai közé tartozott, amelyekben a Szentszék késznek mutatkozott gyakorlati engedményekre. A tárgyalások során mindazonáltal Róma nem tudta érvényesíteni azt a szándékát, hogy a kérdésben tanúsított kompromisszumért cserébe más területen eszközöljön ki engedményeket a magyar államtól, mert a magyar fél kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a hűségeskü ügyében mutatott engedékenységet a Szentszék taktikai eszközként kívánja használni. A magyar egyházpolitikai vezetés ugyanis a római rezidentúra „Amadeo" fedőnevű ügynökének köszönhetően tudott arról, hogy a Vatikáni Államtitkárságon már 1959 nyarán megengedő álláspont született a magyar hűségeskü ügyében.[23]

Az állásfoglalás azért vált szükségessé, mert különböző csatornákon keresztül begyűjtött információk alapján a Szentszék 1959 tavaszán mind súlyosabbnak ítélte meg a magyar egyház helyzetét. Az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyházi hierarchia kinevezésére gyakorolt döntő állami befolyást; a parlamentben egy a kínaihoz hasonló egyházszakadás előkészítésének lépéseiként értékelték a papi békemozgalom 1956 utáni fokozatos felélesztését és a püspöki kartól mind függetlenebbé váló, állami igényeket kiszolgáló tevékenységét, valamint vezetőinek az egyházi felsőbb hatósággal szembeni engedetlenségét, illetve állami nyomás hatására kulcspozícióba helyezését; a békepapi mozgalommal szemben kritikus kispapokkal szembeni fellépést a központi szemináriumban 1959 kora tavaszán; végül a püspöki kar korábban esküt nem tett tagjainak ünnepélyes eskütételét.[24]

20 Balogh 2008, 161.
21 Balogh 2008, 162. 28. j.; Szabó 2000, 60.: 65–66.; Keresztes 2012.

22 Fejérdy 2011a, 101–102.; Szabó 2005, 69.
23 Fejérdy 2011a, 102, 110.; Szabó 2005, 40–41.
24 Fejérdy 2011a, 24–25.

Jóllehet elvi szinten a Szentszék nem utasította el, hogy a püspökök esküvel igazolják államhűségüket, az adott kontextusban szükségesnek látszott tisztázni a magyarországi eskü természetét. Az állásfoglalás kialakítása érdekében az államtitkárság több személytől szakvéleményt kért az ügyben: a rendelkezésre álló adatok alapján Bernard Kaelin bencés apátprímás és Augustin-Joseph Antoine ferences rendfőnök mellett három magyar személyt kértek fel ilyen dokumentum megírására: a svájci emigrációban élő Hász István egykori tábori püspököt, Zágon József prelátust, a római Pápai Magyar Egyházi Intézet régensét, valamint az 1927 óta ugyancsak Rómában élő Florio Banfi történészt.

Holik-Barabás László azt követően költözött Olaszországba, hogy nagy értékű régi kötetek ellopása különféle budapesti szakkönyvtárakból, valamint a könyvek antikváriumi értékesítése miatt magyarországi szakmai karrierje derékba tört. Új hazájában azután beházasodott egy tehetős olasz családba, és Florio Banfi néven folytatta tudományos pályafutását. 1945-től a Római Magyar Akadémián kapott szállást, majd 1948–1950 között az intézmény tudományos titkáraként működött. Miután 1950-ben nem engedelmeskedett a Külügyminisztérium hazarendelő utasításának, disszidensnek minősítették, és végkielégítés nélkül elbocsátották az állami szolgálatból. Ettől fogva a római városházán dolgozott kisegítő tisztviselőként, egyúttal folytatta tudományos munkásságát.[25]

Banfi nem volt ugyan egyházi személy, de tudományos kutatásai révén széles körű vatikáni kapcsolatokra tett szert. Többek között megismerkedett az Államtitkárság Rendes Ügyek Osztályán nunciatúrai tanácsosi rangban dolgozó Sanz Villalba Soteróval, Domenico Tardini bíboros államtitkár egyik beosztottjával. Ez az ismeretség lehetett az alapja annak, hogy Sotero 1959. május 2-án – alig egy héttel az 1959. április 24-i parlamenti püspöki eskütételt követően – Banfit is arra kérte, hogy írja meg személyes benyomásait a magyar püspökök eskütételének jelentőségéről. Sotero egyúttal arra vonatkozóan is kíváncsi volt a történész véleményére, vajon mennyiben illeszkedik a magyar állam és egyház viszonyában kialakult évszázados szoros kapcsolat történetébe a püspöki kar magatartása, amely olykor akár a Szentszékkel szembeni, inkább a kormányzattal összhangban álló tevékenységet is jelenthetett. Ezen hagyomány fényében különösképpen is érdekelte az államtitkárság munkatársát, vajon Banfi szerint a püspöki kar saját akaratából mutatkozik az állam iránt maximálisan lojálisnak, vagy ezt inkább állami nyomásgyakorlás eredményének kell-e tekinteni.[26]

25 Banfi életrajzának rekonstruálásához fontos forrás a beszervezési dossziéja: ÁBTL 3.2.1. Bt-407/1–2. „Arnold". Barabás-Holik László életrajzát részletesen ismerteti: Csorba 2010, 200–220.

Sotero minden bizonnyal nem tudta, hogy Banfi már a Római Magyar Akadémia tudományos titkáraként kapcsolatba került a magyar állambiztonsággal és a katonai hírszerzéssel, majd a kapcsolattartója, Mályi Vilmos követségi titkár („Benedik Mihály" rezidens) távozása után megszakadt titkos érintkezést a magyar hírszerzés 1953-ban felújította, és a szerény anyagi körülmények között élő, karriervágyó Banfit anyagi juttatás fejében fokozatosan beszervezte ügynöknek. Az előbb „Ligeti", majd „Amadeo", végül „Arnold" fedőnéven nyilvántartott Banfi kezdetben kevés hasznos információval látta el megbízóit, de a hálózatból való kizárásának ismételt felvetése ellenére tovább foglalkoztatták.[27] Végül éppen Soteróhoz fűződő kapcsolata, illetve a püspöki kar eskütételével kapcsolatos szakvélemény elkészítésének ügye hozott változást megítélésében: ezt tartótisztje, Márkus Dezső rendőr őrnagy egy 1959. július 9-én írt jellemzésben minőségi változásként értékelte.[28]

Banfi ugyanis a soron következő, 1959. május 7-i találkozón azzal az indoklással tárta fel vatikáni megbízatását tartótisztjének, „Szárszói Zoltánnak", hogy ezen az úton a kormány szemszögéből lehet tájékoztatni a Vati-

26 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 21. A találkozás dátumáról: Találkozás Amadeóval (magyar püspöki kar esküje ügyében). Jelentés. 1959. május 26. ÁBTL A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt Mt-dossziék (=3.2.3.) Mt-764/4. „Amadeo" 30. A kérdéseket közli: Rómából 785. 1959. május 9.

27 ÁBTL 3.2.1. Bt-407/1. „Arnold". Vö. a beszervezési dossziéban elfekvő anyagokat.

28 ÁBTL 3.2.1. Bt-407/1. „Arnold". 314–315. „Amadeo" fn. ügynök jellemzése. Jelentés. Budapest, 1959. július 9. Lásd még Csorba 2010, 215–220.

kánt. Egyúttal annak az – utóbb beigazolódott[29] – meggyőződésének adott hangot, hogy a szakvéleményt Tardini bíboros államtitkár rendelte meg.[30] A római rezidentúra ennek megfelelően két napon belül a következő megjegyzéssel továbbította Budapestre az államtitkárságon megfogalmazott kérdéseket: *„Nagyon fontos lenne, hogy a központ a kérdésekkel kapcsolatban a maga szempontjait közölné, mert itt adódik alkalom az államtitkárságot politikailag számunkra befolyásolni."*[31]

A klerikális reakció elleni elhárításért felelős BM II/5-c Alosztály a BM II/3. Hírszerző Osztállyal egyeztetve öt nap alatt állította össze azokat az irányelveket, amelyeket „a maga nyelvezetének és beállítottságának megfelelően" kibővítve „Amadeónak" el kellett készítenie a beadványát.[32] Miután Sotero sürgette a választ, de a budapesti központ szempontjait csupán május 16-án közölték Banfival, tartótisztjének javaslatára másnap csak szóban ismertette az államtitkárság alkalmazottjával válaszának vázlatát, egyúttal pedig haladékot kért az írásos szakvélemény benyújtásához. Az írott szöveg átadására Soterónak végül csak május 27-én délután 6 órakor került sor, miután „Amadeo" tartótisztje ellenőrizte a válasz olasz változatát, amelyből utóbb magyar fordítást is kért.[33]

A szakvéleményben Banfi lényegében az állambiztonság által megadott szempontokat követve válaszolt a kapott kérdésekre. Mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy az állameskü letétele nem új keletű dolog Magyarországon, hiszen ez 1945 előtt is bevett gyakorlat volt. Az egyes időszakokat illetően csupán abban látott különbséget, hogy míg a Habsburg-monarchia idején az eskü megkövetelésének a király főkegyúri joga, a Horthy-korban pedig a

29 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 172. Kapcsolat Mons. Soteróval – II (aug. 5.). Amadeo 1959. VIII. 7-i jelentése.

30 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 31. Találkozás Amadeóval (magyar püspöki kar esküje ügyében) Jelentés. 1959. május 26.

31 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 21. Rómából 785. 1959. május 9.

32 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 24–25. A püspöki kar esküjével kapcsolatos vatikáni kérdések ügyében javaslat. Budapest, 1959. május 14.

33 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 30–33. Találkozás Amadeóval (magyar püspöki kar esküje ügyében). Jelentés. 1959. május 26.

püspökök főrendiházi tagsága volt az indoka, 1945 után az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak 1918 után kialakult gyakorlatához hasonlóan azért van rá szükség, mert ilyen módon lehet a külföldi államfőnek tekintett pápától függő egyháziak nemzet és állam iránti hűségét biztosítani. Banfi ugyanakkor a szakvéleményben elismerte: az adott magyarországi helyzet abból a szempontból nem alkalmas az összehasonlításra, hogy itt kommunista kormányzat van hatalmon. Éppen ezzel magyarázta a magyar püspökök kezdeti ellenállását, míg végül – és itt átvette az állambiztonsági irányelvekben szereplő téves dátumot – 1950-ben visszatértek a korábbi gyakorlathoz, és letették az esküt. A Budapestről kapott útmutatást követve egyszersmind rámutatott, hogy az újabb, 1959-es eskütétel csupán a korábbi, hasonló aktus kiegészítése, amennyiben az akkor esküt le nem tett vagy időközben kinevezett főpásztorok tettek most esküt. Éppen ezért a magyarországi hívek túlnyomó többsége és a közvélemény bármiféle meglepetés és kritika nélkül tért napirendre az ünnepélyes esemény felett.

A magyar püspöki kar Rómával szembeni hagyományos autonómiájára, egyúttal az államhoz fűződő szoros viszonyára vonatkozó kérdésre ugyancsak történelmi összefüggéseket bemutatva válaszolt Banfi. Annak alátámasztására, hogy a magyar történelemben mindig aktív politikai szerepet játszó püspökök rendre az uralkodó dinasztia érdekeit védték még akkor is, ha ezek az egyház és a Szentszék érdekeivel nem estek egybe, egyoldalú olvasatot adott, amikor a 19. század végi liberális kormányok egyházi támogatását hozta példaként. Az 1890-es évek magyarországi kultúrharcáról egyetlen szót sem ejtve a magyar püspökök I. vatikáni zsinaton elfoglalt antiinfallibilista álláspontját és a vegyes házasságok ügyében képviselt pragmatikus felfogását emelte ki, azt állítva, hogy az egyházellenes kormányokkal megkötött paktum elsődleges oka az egyházi vagyon megóvása volt egy esetleges államosítástól. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy az effajta – nemcsak az államtitkárság alapelveivel, hanem az egyház érdekeivel is ellentétes – kompromisszumokat Róma hallgatólagos jóváhagyása mellett kötötték meg, minek következtében a vatikáni útmutatásoktól független egyházpolitika folytatását a magyar püspökök immár szerzett jognak érzik, és változatlanul magukat tekintik kom-

petensnek a magyar ügyek megoldására. Már csak azért is, mert ez a hagyomány az alapja az állam és az egyház közötti jó viszonynak Magyarországon.

Mindezek alapján Banfi úgy jellemezte a magyar püspököknek a békés egymás mellett élést, sőt bizonyos fokú kollaborációt célzó magatartását, következésképpen a Vatikánnal való szembefordulását, hogy az egyszerre a politikai helyzet következménye és belső meggyőződésből fakadó döntés. A Szentszék tekintélyének és az egyház egyetemes alapelveinek a püspökök általi esetleges megsértése mögött szerinte ugyanis nem a Vatikánnal való szembefordulás szándékát kell feltételezni, hanem olyan szükségszerű tényezőkként kell ezeket értékelni, mint amelyek az egyház létének megóvása érdekében elengedhetetlen kompromisszumok. Míg tehát Banfi a magyar püspökök sajátos magatartását egyfelől azzal magyarázta, hogy az a rendszer hosszú távú fennmaradásának felismeréséből fakad, másfelől úgy vélte, hogy a lelkiismeret is azt diktálja a püspököknek: az egyház folyamatosan javuló helyzetét – amelyről a külföldiekben is mély benyomást keltő aktív vallásgyakorlat is tanúskodik – ellenállásukkal ne veszélyeztessék.

A Szentszékkel szembeni magyar egyházi autonómia történelmi hagyománya, a túlerőben lévő államhatalommal szembeni ellenállás céltalansága, valamint a vértanúság vagy börtön helyett a még mindig nagyszámú hívő lelkipásztori ellátásának lelkiismereti kötelessége alapján Banfi amellett érvelt, hogy a püspökök eskütétele nem külső kényszer eredménye, hanem belülről fakadó döntés volt: *„Az eskütételt a magyar püspöki kar azon belső meggyőződésének hitelesítő pecsétjeként kell értékelni, miszerint a magyar egyház fennmaradását csupán a klérus és az államhatalom közötti egymás mellett élés (coesistenza) vagy részleges együttműködés (collaborazione) biztosíthatja."*[34]

Banfi szakvéleményét Sotero 1959. június 1-jén adta át Domenico Tardini titkárának, majd három nap múlva, az esedékes kihallgatása *(Udienza di tabella)* során élőszóban is megvitatta a bíboros államtitkárral az abban

34 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 109–117. Amadeo 1959. május 26-i dolgozata a magyar püspöki kar esküjére adandó véleményezés tárgyában, amelyet 1959. május 27-én átadott Soterónak.

foglaltakat. Tardini általánosságban kielégítőnek és logikusnak nevezte a beadványt, néhány elemét azonban kritikával illette. Nem értett például egyet azzal, hogy az esküt pusztán politikai aktusként lehetne értelmezni, mint azt Banfi tette az előterjesztésében, mert az eskütétel alanyai ebben az esetben egyházi méltóságok, következésképpen cselekedeteik megítélése kizárólag az egyházjog szerint történhet. Márpedig a Szentszék csak abban az esetben ismeri el a püspökök állami eskütételének szabályszerűségét, amennyiben azt az állam és a Szentszék között kötött, erre vonatkozó megállapodás szabályozza. Ennek hiányában tehát a magyar püspökök szabálytalanul jártak el. Mindezek alapján Tardini vitatta azt a szakvéleményben megfogalmazott állítást, miszerint a vázolt okok igazolják a hűségeskü letételét, és csupán annyit ismert el, hogy legfeljebb érthetővé teszik azt. Sotero állítása szerint a szakvélemény összességében azért volt a bíboros államtitkár számára különösen értékes, mert olyan szempontokat vetett fel, amelyeknek a segítségével logikusan megmagyarázható a magyar püspökök eskütétele és lojalitása az államhoz anélkül, hogy indító okként kizárólag az állami kényszert kellene feltételezni. Mindez pedig a Magyarországon kialakult helyzet alaposabb megítélését teszi lehetővé.[35]

Banfi szakvéleménye így végül fontos szerepet játszott abban, hogy a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1959. július elején a pápa jelenlétében tartott rendkívüli ülésén a Szentszék megértő álláspontra helyezkedett a magyar püspöki karral szemben. A döntéshozatali folyamatból a rendelkezésre álló források alapján annyi rekonstruálható, hogy a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja két – egymást követő – ülésen foglalkozott az magyar püspökök eskütételének, illetve a magyarországi egyházpolitikai helyzetnek a kérdésével. A téma előadója Giuseppe Fietta bíboros volt, aki a befutott szakvélemények, különösképpen Hász István volt tábori püspök és Florio Banfi beadványa alapján, amellett érvelt, hogy a püspököknek és más ordináriusoknak teljes lelkiismereti szabadságot kell engedélyezni működésükben. Következetésképpen azt javasolta, hogy a Szentszék befejezett

35 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 136–138. Amadeo 1959. június 9-i jelentése.

tényként vegye tudomásul az állameskü letételét, és csupán annak motivációit vizsgálja. Az ellentétes nézetet Marcello Mimmi bíboros, a Konzisztoriális Kongregáció titkára képviselte. Ő kitartott amellett, hogy a magyar püspökök csupán előzetes szentszéki felhatalmazás birtokában, a vatikáni útmutatásokat követve léphetnek kapcsolatba a kormányzattal, ezért szerinte nem az eskütétel indítékaival, hanem az eskütétel jogi természetével kell az ülésnek foglalkoznia. Míg Fietta érvelése egyértelműen a magyar püspökök magatartásának igazolását célozta, Mimmi álláspontjának győzelme a magyar főpásztorok elítélését vonta volna maga után. Ezért az ülésen elnöklő Tardini – aki a kérdésben maga is Fietta megértő nézeteit osztotta – félbeszakította a kibontakozó vitát, és a döntést a következő ülésre halasztotta. Az újabb ülésen a szavazásra bocsátott két javaslat közül Fiettáét fogadták el nagy többséggel a további tárgyalás alapjául. Végül olyan állásfoglalás született, amely nem a magyar püspökök eskütételét ítélte el, hanem a magyar kormány eljárását: tudniillik olyan cselekedetekre kényszeríti a püspököket, amelyeket más körülmények között nem tehetnének meg.[36]

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI AKCIÓ MÉRLEGE

Az „Amadeo" útján szerzett információknak köszönhetően az 1963-ban meginduló szentszéki–magyar tárgyalások során a magyar tárgyaló fél lépéselőnybe került. A hűségesküre vonatkozó szentszéki álláspontról szóló ismereteket az állambiztonság ugyanis olyan jelentősnek tekintette, hogy azokról szinte azonnal tájékoztatást küldött Biszku Béla belügyminiszter

36 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 149. Amadeo 1959. július 21-i jelentése. ÁBTL 3.2.3. Mt-764/6. „Arnold" 62–63. Látogatásom Mons. Pappalardo Salvatore nunciatúrai tanácsosnál (1961. dec. 28-án).

nek és Kállai Gyula államminiszternek.[37] Miután tehát 1962 decemberében a *Nota verbale* pontjai között a Szentszék a hűségeskü kérdésének megoldására is kompromisszumos javaslatot tett, a magyar kormányzat ezeknek az ismereteknek a birtokában készülhetett a bilaterális tárgyalásokra. Annak tudatában, hogy az államtitkárság a hűségeskü ügyében már megengedő álláspontot foglalt el, a kétoldalú tárgyalások során a magyar állam képviselői végül nemcsak azt tudták megakadályozni, hogy Róma a hűségesküt illetően tanúsított rugalmasságáért cserébe más kérdésekben érjen el eredményt, hanem azt is, hogy a részleges megállapodásban a Szentszék részéről adható legnagyobb engedmény alapján rögzítették a megoldást. Ezek szerint nem minden egyes eskü letételekor kellett az eskü szövegéhez hozzáfűzni a szokásos *sicut decet* formulát, hanem egyszeri, hivatalos levélváltás útján tisztázták, hogy az egyházi személyek eskütételét ilyen záradékkal kell értelmezni.[38]

Az ügynöki úton szerzett információ hasznosulásánál nehezebb lemérni a hálózati munka dezinformációs hatását. A rendelkezésre álló források alapján nem dönthető el egyértelműen, vajon a Florio Banfi által az állambiztonság útmutatása alapján elkészített szakvélemény milyen mértékben befolyásolta a püspöki hűségeskü ügyében 1959-ben meghozott szentszéki állásfoglalást. Nem zárható ugyanis ki, hogy – többek között Hász István beadványára támaszkodva – „Amadeo" szakvéleménye nélkül is hasonló döntés született volna a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülésén. A tisztánlátást nehezíti, hogy egyrészt Banfi maga is rendre igyekezett túlértékelni a saját ügynöki szerepét. Másrészt személye iránt éppen 1959 nyarán élénkült meg a Vatikán érdeklődése, és a magyar történésznek szánt különféle szentszéki megbízatások mind komolyabb okot adtak a magyar állambiztonság vezetőinek arra, hogy feltételezzék: Banfit esetleg a Vatikán is dezinformációs célokra kívánja felhasználni. Galambos József, a Belügyminisztérium II. (Politikai

37 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 77–78. Egy Vatikán vonalán foglalkoztatott ügynök jelentése. Jelentés. Budapest, 1959. június 10. ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 180–181. Egy, a Vatikán vonalán foglalkoztatott ügynök jelentése. Jelentés. Budapest, 1959. augusztus 11.

38 Fejérdy 2011a, 110.

Nyomozó) Főosztályának vezetője például a következő megjegyzést fűzte az „Amadeo" fedőnevű ügynöktől származó információkat összegző jelentéshez: a tőle kapott anyagokat úgy kell értékelni, mint tudatosan irányított dezinformációt.[39]

Amennyiben azonban a magyar állambiztonságnak „Amadeo" útján végrehajtott befolyásolási kísérlete célt ért a Vatikánban, jelentősége messze túlmutat a hűségeskü ügyén. Az állameskü mint szimbolikus aktus kapcsán ugyanis valamiképpen a teljes magyarországi állam-egyház viszony kérdése napirendre került. Már az államtitkárság részéről megfogalmazott kérdések is arra utalnak, hogy a Szentszék az eskütételre mintegy a magyar egyházpolitikai helyzet indikátoraként tekintett, és a konkrét ügy kapcsán valójában azt kívánta megvizsgálni, vajon elfogadható-e, és ha igen, milyen feltételekkel, hogy a magyar püspökök a szentszéki irányelvek ellenére, kompromisszumok árán is békés egymás mellett élésre törekszenek a kommunista rendszerrel. Ha tehát a Banfi által benyújtott szakvélemény valóban döntő szerepet játszott a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1959. július eleji ülésén meghozott megengedő állásfoglalása elfogadásában, akkor ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a XXIII. János pápasága alatt fokozatosan a koegzisztencia szükségszerűségét elfogadó, reálpolitikát képviselő, a részegyházak vezetőinek nagyobb autonómiát biztosító irányzat kerekedett felül a Vatikánban, megteremtve ezáltal a későbbi szentszéki *Ostpolitik* kibontakozásának lehetőségét.

39 ÁBTL 3.2.3. Mt-764/4. „Amadeo" 180. Galambos saját kezű feljegyzése. Egy, a Vatikán vonalán foglalkoztatott ügynök jelentése. Jelentés. Budapest, 1959. augusztus 11.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék.

3.2.1. Beszervezési dossziék (Bt-dossziék)

Bt-407/1-2. „Arnold"

3.2.3. Munkadossziék (Mt-dossziék)

Mt-764/4. „Amadeo"

24–25. A püspöki kar esküjével kapcsolatos vatikáni kérdések ügyében javaslat. Budapest, 1959. május 14.

30–33. Találkozás Amadeóval (magyar püspöki kar esküje ügyében). Jelentés. 1959. május 26.

77–78. Egy Vatikán vonalán foglalkoztatott ügynök jelentése. Jelentés. Budapest, 1959. június 10.

109–117. Amadeo 1959. május 26-i dolgozata a magyar püspöki kar esküjére adandó véleményezés tárgyában, amelyet 1959. május 27-én átadott Soterónak

136–138. Amadeo 1959. június 9-i jelentése

149. Amadeo 1959. július 21-i jelentése.

172. Kapcsolat Mons. Soteróval – II (aug. 5.). Amadeo 1959. VIII. 7-i jelentése

180–181. Egy, a Vatikán vonalán foglalkoztatott ügynök jelentése. Jelentés. Budapest, 1959. augusztus 11.

Mt-764/6 „Arnold"

62–63. Látogatásom Mons. Pappalardo Salvatore nun¬ciatúrai tanácsosnál (1961. dec. 28-án)

IRODALOM

Adriányi Gábor 2009: *A Bach-korszak egyházpolitikája.* Budapest, Kairosz. 204.

Balogh Margit (összáll.) 2008: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I.* Budapest, METEM–Szeged-Csanádi Püspökség. 1394.

Balogh Margit 2014: Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseletek Kelet-Közép-Európában 1945 után. In Nagy Mihály Zoltá Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek.* Budapest, METEM. 9–32.

Balogh Margit–Gergely Jenő 2005: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok) II. 1944–2005.* Budapest História–MTA Történettudományi Intézete. 1505. (História könyvtár, Okmánytárak 2.)

Barberini, Giovanni (a cura di) 2009: *La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana.* Bologna, Il Mulino. 881.

Csorba László 2010: *A római magyar követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest. http://real-d.mtak.hu/538/4/dc_252_11_doktori_mu.pdf, 2018. szeptember 6.

Eckhart Ferenc 1935: *A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig.* Budapest, Stephaneum Ny.

Fejérdy András 2010: Állam(biztonság)i játszmák a Pápai Magyar Intézet átvétele körül. In Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet.* Budapest, Luther Kiadó–Szent István Társulat. 361–374.

Fejérdy András 2011a: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 370. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 43.

Fejérdy András 2011b: A Szentszék és Magyarország közötti 1964. évi részleges megállapodás. In Baráth Magdolna–Bánkuti Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 195–209.

Fejérdy András 2013: Szentszéki stratégiák a magyar püspöki székek betöltésére 1945–1964 között. *Történelmi Szemle,* 2013 (55.), 2., 291–305.

Fejérdy András 2015: A Szentszék és a püspöki hűségeskü új szövegének megállapítása 1924-ben. In Fejérdy András (szerk.) 2015: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Budapest–Róma, Balassi Intézet Római Magyar Akadémia–METEM. 107–126.

Gergely Jenő 1999: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Budapest, Pannonica. 400

Keresztes Csaba 2012: Botrány a katolikus püspöki kar 1951. évi hűségesküje utáni fogadáson. *ArchívNet, 2012/6.* http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/botrany_a_katolikus_puspoki_kar_1951._evi_husegeskuje_utani_fogadason.html, 2018. január 5.

Mercati, Angelo 1919: *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili.* Roma, Tipografia Poliglotta Vaticana

Napolitano, Matteo Luigi 2015: A Budapesti Apostoli Nunciatúra a nácizmus és kommunizmus árnyékában. In Fejérdy András (szerk.) 2015: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Budapest–Róma, Balassi Intézet Római Magyar Akadémia–METEM. 227–241.

Stehle, Hansjakob 1975: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975.* München–Zürich, Piper & Co. 487

Szabó Csaba (szerk.) 2000: *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953.* Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára

Szabó Csaba 2005: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Budapest, Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár

Tóth Tamás 2015: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1990-ben. In Fejérdy András (szerk.) 2015: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Budapest–Róma, Balassi Intézet Római Magyar Akadémia–METEM. 245–260.

FEJÉRDY GERGELY

Egy hidegháborús magyar kém nyomában[1]

2008. február 4-én Párizsban hunyt el Thomas Rull, azaz Rüll Tamás. Hosszú betegeskedés után, kilencvenévesen érte a halál. Magyarországon a hatóságok szinte a rendszerváltozásig nemkívánatos, veszélyes személyként tartották számon. A magyar Belügyminisztérium III/II. Alosztálya csak 1988 februárjában javasolta a ki- és beutazásokat tiltó listáról a levételét.[2] Rüll Tamás soha nem élt ezzel a lehetőséggel, 1952 után haláig egyetlenegyszer sem jött Magyarországra.

Rüll Tamás 1952 nyarán járt utoljára Magyarországon, ekkor is álnéven, és csak néhány hetet tartózkodott itt. Néhány évvel később keletkezett államvédelmi dokumentumok alapján megállapítható, hogy 1952. július végén hagyta el az országot, nem tervezve újabb visszatérést.[3] Jóllehet Rüll nem tette be a lábát Magyarországra 1952 nyara után, a magyar államvédelmi hatóságokat éveken át foglalkoztatta a személye. Direkt vagy indirekt módon több mint ezer oldal belügyi irat született ügyével kapcsolatban. Ez még akkor is különleges életútra utal, ha tudjuk, hogy a Rákosi- és a Kádár-korszakban a hatóságok több százezer főről vezettek aktát.

1 A tanulmány a Nemzeti Emlékezet Bizottságának támogatásával készült tanulmány rövidített változata.

2 ÁBTL, 1.11.13. 0005-449-G.-R., 17.

3 ABTL, 3.1.5. O-14727/3/208, 50.

RÜLL TAMÁS ÚTJA AZ EMIGRÁCIÓIG

Rüll Tamás 1928. április 11-én született Mosonmagyaróváron. Édesanyja, Roda Erzsébet[4] délvidéki magyar kikeresztelkedett zsidó családból származott, édesapja pedig Mohácsról. Rüll Tamás szülei gyógyszerészek voltak, és a város 1690-ben alapított Segítő Mária gyógyszertárának[5] voltak a tulajdonosai 1950-ig. A háború alatti zsidó deportálások alkalmával Rüll Tamás édesanyját is elhurcolták, aki – későbbi tanúvallomások szerint – a Győr felé tartó vonaton orvosságot magához véve lett öngyilkos. Fia Ausztriába emigrálása után a menekültekkel foglalkozó ENSZ szakosított szervezet (International Refugee Organisation – IRO) bécsi irodájában azt vallotta, hogy a tragédia 1945-ben történt.[6] Ezt megerősíti Rüll Tamás apjának tanúvallomása is.[7] Az esemény egyébként mély hatást gyakorolt a tizenhét éves fiúra, aki egy évre rá, 1946-ban a mosonmagyaróvári piarista gimnáziumban érettségizett, és még ennek az évnek az őszén megkezdte budapesti egyetemi tanulmányait. Szüleihez hasonlóan gyógyszerésznek készült. Rüll 1946 őszén a korabeli Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemre (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) iratkozott be. A diploma elnyeréséhez hat hónap gyógyszertári gyakorlatot is el kellett végezni. Rüll Tamás ez utóbbit nem az egyetemi képzés végén, hanem már az első év után megkezdte. Az 1947. őszi félévben édesapja gyógyszertárában gyakornokoskodott Mosonmagyaróváron.[8]

A tanulmányok megszakítása az első két szemeszter után nem volt általános. Rüll Tamás különös döntésében vélhetően szerepet játszott a politika iránti érdeklődése, kommunistaellenes meggyőződése. A fiatal egyetemista elsősorban édesapjának hatására fokozott figyelemmel követte a magyar közéletet. Ekkor még ugyan nem volt elkötelezett tagja, de figyelemmel kísérte – többek között – az 1945-ben alakult diák-tömegszervezetnek, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetségének (MEFESZ)[9] a keretein belül egyre erőszakosabb eszközökkel előmozdított balratolódást.

A fokozódó kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan 1947 tavaszától mind többen választották az emigrációt, amiről Rüll Tamás a mosonmagyaróvári gyökerei miatt személyesen is kellően informált lehetett. Apja gyógyszerészként különösen is jól ismerte a helyieket és a határsávban zajló csempészforgalmat is. 1947 nyarán Rüll Tamás vélhetően személyesen is járt illegálisan Bécsben, legalábbis volt hamis ideiglenes ausztriai tartózkodási engedélye. Ezt a családi hagyatékban fellelt dokumentumot 1947. július 8-i dátummal Franz Schneider néven, Rüll Tamás adataival és fényképével állították ki. Nehezen bizonyítható, hogy ezt az ideiglenes tartózkodási engedélyt valóban felhasználták-e, de a rajta lévő pecsétek alapján egyáltalán nem kizárt, hogy többször is igénybe vették. A mosonmagyaróvári gyakornoki hónapokról kevés információ áll rendelkezésre, de nagy valószínűséggel meghatározó volt Rüll Tamás későbbi életpályáját illetően.

1948. január 6-tól április 30-ig a fővárosi városháza gyógyszertárban gyakornokoskodott.[10] Édesapja szerint itt találkozott egy franciául beszélő személlyel, aki kémkedési feladatokkal bízta meg.[11] Ezt a magyar államvédelmi hatóságok következetesen úgy értelmezték, mintha egy francia diplomatáról lett volna szó.[12] Nem kizárt, hogy a Budapesten ekkor már javában működő francia kémelhárító és külföldi dokumentációs szolgálat (SDECE)[13] munkatársával épített ki kapcsolatot Rüll Tamás, de a kutatás jelenlegi fázisában erre

4 A magyar államvédelmi hatóságok által készített dokumentumokban rendszeresen helytelenül Boda Erzsébetként szerepel.

5 Vida 1996, 35.

6 United Nations, Archives and Records Management Section, International Refugee Organisation, (UNARMS, IRO), Bécs, 1949. március 4. 3.2.1.3. R01571-01620R01596/0002.

7 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/278, 81.

8 ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 6.

9 A MEFESZ 1945 augusztusában Balatonlellén alakult, és 1948-ig működött ezen a néven. A célja az egyetemeken és főiskolákon működő diákegyesületek összefogása a karok és a hatóságok felé, a hallgatóság kulturális, tanulmányi és szociális érdekképviselete volt.

10 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/1/59, 42.

11 Uo. O-14727/3/294, 97.

12 Lásd például ÁBTL, 3.2.3. Mt/655/13, 2. 1959-ben készült összefoglaló jelentés.

13 Magyarországon az SDECE- és a katonai hírszerzést 1947 márciusától Georges Barazer de Lannurien vezette.

nincs bizonyíték. A gyakornokság mellett az 1947/1948-as tanév második félévében sem járt órákra, de bekapcsolódott a gyógyszerészeti karon működő MEFESZ-csoport munkájába két évfolyamtársnőjével, Kelemen Ágnessel és Virág Évával. Ekkor szociáldemokrata beállítottságáról volt ismert.[14]

Rüll Tamás politikai nézetei egybeestek apja, Rüll Imre irányvonalával. Ez utóbbi egy rövid ideig – 1946 és 1947 között – tagja volt a szociáldemokrata pártnak. 1947-ben a keresztény gyökerű Demokrata Néppárthoz csatlakozott, és Barankovics István politikáját támogatta, amely a római katolikus egyház szociális tanítását helyezte előtérbe. Rüll Imre egyébként korábban, a Horthy-korszak idején a Magyar Élet Pártjának volt aktív tagja, így nem véletlen, hogy a háború után is részt vett a közéletben.[15] Rüll Tamásra jelentős hatást gyakorolt apjának politikai elkötelezettsége.

Fiatal gyógyszerészhallgatóként mindenekelőtt az egyetemi közéletbe próbált bekapcsolódni. Rüll Tamás a külső szemlélő számára feltűnő módon szimpátiát mutatott a baloldali körökkel. 1948 júniusában részt vett egy a Műegyetem által szervezett, tánccal egybekötött hajókiránduláson is. Ezen a rendezvényen a MEFESZ baloldali vezetősége szigorúan ellenőrizte a résztvevőket, hogy kiszűrje a kommunistaellenes személyeket. Rüll Tamásnak és több hallgatótársának a magatartásával kapcsolatban nem emeltek kifogást.[16] Rüllt, aki 1948. július 25-én éppen biciklitúrán tartózkodott Miskolcon, mint „nagy kommunistát" mutatták be Pilisy-Szabó Sándornak.[17] A MEFESZ által készített bemutató jelentés arról ír, hogy Rüllt „Harta elvtárs bizottsága vizsgálta felül, és párttagnak javasolta".[18] A külön pártszemináriumot is elvégezte, és a diákszövetség baloldali vezetőinek a szimpátiáját is megnyerte, olyan szinten, hogy 1948 végén egyértelműen az ő nevét terjesztették elő – mint aki a leváltani kívánt ideológiai alosztályvezető helyét át tudná venni a kari diákszövetségben.

14 ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 3.
15 Uo. 13.
16 Uo. 5.
17 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/4/ 164, 21.
18 Vö. ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 3.

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján megállapítható, hogy együttműködése a kommunista diákcsoport vezetőivel nem volt őszinte, hanem rendszerellenes cselekedeteinek fedését, illetve hírszerző célokat szolgált. Ezt maga Rüll Tamás is megerősítette például a franciaországi menedékkérelme mellé csatolt önéletrajzban, illetve a MEFESZ-hez eljuttatott levelében is.

A menekülteket és hontalanokat védelmező francia hivatalnál (Office français de protection des réfugiés et apatrides – OFPRA) Rüll Tamás által 1956-ban benyújtott kérelemhez csatolt, kézzel írott kétoldalas önéletrajzában hangsúlyozza, hogy 1948 őszén bekapcsolódott egy kommunistaellenes csoport munkájába, és megbízásra beépült különböző kommunista szervezetekbe.[19] 1949 áprilisában a MEFESZ címére Kelemen Ágnesnek küldött levelében Rüll Tamás megjegyezi, hogy 1948. ősz óta áll Béccsel levelezésben, és névlistát, nyilvántartást vitt ki megbízóinak, akik különösen is értékelték az információkat.[20]

Rüll Tamás barátja, évfolyamtársa, Tamási István az 1950. őszi kihallgatása alkalmával szintén megerősítette ezt.[21] Tamási egy másik vallomásában azt is kifejtette, hogy Rüll csak azért végezte el a kommunisták által szervezett szemináriumot, hogy így „ellenségességét palástolja, és akit lehet, megmentsen".[22] Szintén Tamásitól származó információ szerint 1948 őszén Rüll említette neki, hogy egy-két egyetemistatársának segített Nyugatra szökni, és ő maga is szívesen tenné ezt.[23] Diáktársainak későbbi vallomása szerint ekkor összesen három egyetemi hallgatót juttatott át az osztrák–magyar határon.[24] Rüll Tamás minden esetben fontolóra vette saját emigrálását is.[25] Édesapjának szintén tudomása volt fia távozási szándékáról. Rüll Tamás 1948 de-

19 A család segítségével a szerző birtokában lévő dokumentum.
20 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/1/49, 32.
21 Uo. O-14727/1/62, 45.
22 ÁBTL, 3.1.9. V-61453, 38.
23 ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 38.
24 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/2/116, 77.
25 Uo.

cemberében, a karácsonyi ünnepek alatt beszélt erről Mosonmagyaróváron.[26] Alig két hónappal később ez meg is valósult, 1949. február 23-án Nyugat felé elhagyta Magyarországot, ahová legális formában soha többé nem tért vissza.

RÜLL TAMÁS ELTŰNÉSE ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI REAKCIÓK

1949. április 26-án a MEFESZ gyógyszerészcsoportjának tagja, Kelemen Ágnes másodéves gyógyszerészhallgató levelet kapott Thomas Rülltől Innsbruckból. A levél meglepetést és egyben felháborodást szült a diákszervezet baloldali vezetőinek körében. A magyar belügyi hatóságok ekkor értesültek hivatalosan arról, hogy Rüll Tamás Ausztriába távozott „rendszerellenes tevékenység" folytatása céljából, ugyanis a levelet a MEFESZ gyógyszerészcsoportja még aznap eljuttatta az Államvédelmi Hatósághoz.

Rüll Tamás eltűnése 1949 márciusában tűnt fel először, amikor nem jelent meg a kari MEFESZ-gyűlésen, ahol távollétében is megválasztották a kari szervezet ideológiai alosztályának vezetőjévé. Ekkor hivatalosan keresték lakcímén, a Budapest IV. (ma V.) kerület, Sörház utca 3.-ban. Szállásadójának az édesanyja Rüll Terézia volt, Rüll Tamás édesapjának a nagynénje. Rüll Imre 1949. február végén személyesen utazott Budapestre, ahol is nyilvánvalóvá vált a számára, hogy fia Nyugatra emigrált, mint azt korábban jelezte számára.[27] Még a hónap végén bejelentést is tett a hatóságoknál Rüll Tamás eltűnését illetően.

Miután fény derült arra, hogy Rüll Ausztriába távozott, a magyar kommunista államvédelmi hatóságok lényegében nem foglalkoztak az ügyével. A nagy számban kivándorló magyar diákok[28] nyomon követése nem tartozott a prioritások közé, és lehetetlennek is tűnt az ekkor már komoly kém-

26 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/295, 98.

27 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/279, 82.

28 Amint Rüll Tamás is írta, csak Innsbruckban, ahol ő tartózkodott, több mint hetven volt MEFESZ-es emigráns egyetemista volt.

háborúba bocsátkozó magyar kommunista titkosszolgálatoknak minden külföldre távozó esetét tanulmányozni. Ha nem merült föl komoly indok, nem feltétlenül kezdtek el minden üggyel azonnal foglalkozni. Jóllehet Rüll Tamás névlistával távozott az országból, és az április 26-án Budapestre érkezett levelében részletesen írt a bécsi kémhelyzetről, esete nem keltett különleges gyanút, egészen 1950 őszéig, amikor is a néhány hónappal korábban beszervezett „Dunai" fedőnevű ügynök segítségével fény derült arra, hogy a volt gyógyszerészhallgató aktívan kémhálózat létrehozásán fáradozik Magyarországon.

RÜLL TAMÁS EMIGRÁLÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

Az IRO hivatalos iratai szerint Rüll Tamás 1949. február 23-án lépte át a határt, de csak 25-én éjjel érkezett Bécsbe.[29] A fiatal gyógyszerészhallgató azért döntött Magyarország végleges elhagyása mellett, mert 1949 januárjától úgy vette észre, hogy figyelik, és így titkos kommunistaellenes tevékenysége egyre nagyobb veszélybe kerül. A magyar belpolitika egyik meghatározó eseménye, Mindszenty József esztergomi hercegprímás kirakatpere, amely február elején zajlott, szintén meggyőzte, hogy egyre veszélyesebb az országban maradás. A végső lökést a távozásra az adta, hogy megtudta két hallgatótársától, akiknek az apja határőr volt, hogy rövidesen teljesen kiépül az úgynevezett „műszaki határzár" (taposóaknák elhelyezésére és szögesdrót kifeszítésére kerül sor), amely szinte lehetetlenné teszi az Ausztriába való menekülést.[30] Így két műszaki egyetemistával, egy szegedi születésű gyógyszerészhallgató lánnyal, Fellegi Ágnessel,[31] illetve további három személlyel szöktek át a határon 1949. február 23-án. Rüll Tamás későbbi beszámolója alapján tudjuk, hogy a

29 UNARMS, IRO, Bécs, 1949. március 4. 3.2.1.3. R01571-01620R01596/0002. Ezt megerősíti Rüll Tamásnak a franciaországi OPFRA számára írt saját kezű életrajza is.

30 Uo. Bécs, 1949. május 4-i kihallgatási jegyzőkönyv alapján.

31 Fellegi Ágnes később az Egyesült Államokba távozott.

hétfős csoportból négyen vonattal utaztak Budapestről Mosonmagyaróvárra, köztük Rüll is, és innen indultak gyalogosan Hegyeshalom irányába. A határ közelében, lakott területen kívül találkoztak a másik három személlyel, és mindannyian elhagyták az országot Nickelsdorf térségében. Ausztriában is különleges óvatossággal haladtak Bécs felé, mert ekkor az országnak a keleti fele szigorú szovjet katonai ellenőrzés alatt állt.

A határ átlépése már ekkor sem volt egyszerű feladat. 1947-ben több mint tizenegyezer főt tartóztattak fel az osztrák–magyar zöldhatáron. 1948-ban elkezdődött a határőrség létszámának jelentős növelése és az úgynevezett műszaki határzár kiépítése. 1949-re Hegyeshalom és Kőszeg között egyes helyeken már a szögesdróthuzalt is kihúzták.[32] Aknák ekkor még nem voltak, de a sűrű járőrözések között különösen is kockázatos vállalkozás volt az illegális határátlépés.

Rüll Tamás február 25-én éjszaka érkezett Bécsbe, és későbbi beszámolók szerint a város nyugati felében egy kolostorba ment, ahol a „magyar ellenállási mozgalom szervei" voltak.[33] Az IRO-nál megadott cím az amerikai zónában található északnyugat-bécsi 19. kerületben a Stefan-Esders-Platz 1. volt. Ez ekkor a Szegény Kisded Jézus Nővérei (Schwestern vom armen Kinde Jesus) nevet viselő, a 19. században Clara Fey által alapított női kongregáció kezelésében lévő iskola- és kolostorépület volt.

A rendelkezésre álló dokumentumokból pontosan nem derül ki, hogy valójában mi késztette Rüll Tamást a Bécsből való távozásra, de nagy valószínűséggel az általa titokzatosan emlegetett „ellenállási mozgalomnak" jelentős szerepe lehetett ebben. Erre utal az a tény is, hogy a bécsi amerikai zónából Innsbruckba, francia zónába távozott. Az ausztriai megszállási övezetek közötti átjárás még a szövetséges államok esetében sem volt egyszerű, különösen alig több mint egy hónappal az osztrák fővárosba érkezése után. Az IRO adatai szerint 1949. április 28-án iratkozott be az Innsbrucki Egye-

32 Lásd Fórizs 2015, illetve Sallai 2012, 21–22.
33 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/2/112, 73.

temre. Az első négy hétben a Centre de Passage-ban lakott, amely – mint ma is – állami menekültbefogadó állomás volt.

A Magyarországról elmenekült MEFESZ-tagokon, illetve mosonmagyaróvári ismerősökön keresztül nagy valószínűséggel már 1948-tól kapcsolatban állt a magyar emigráció ausztriai csoportjaival és leginkább az ekkor formálódóban lévő Magyar Harcosok Bajtársi Közösségébe (MHBK) később betagozódó csoport egyikével. Rüll Tamás Innsbruckba távozását is ez indokolhatta. Pontos dokumentum nem áll rendelkezésre az MHBK-val fennálló viszonyának kezdetéről, de az egyértelműen megállapítható, hogy 1949 őszétől ennek a szervezetnek a titkos missziójában vett részt.

AZ MHBK ÉS RÜLL TAMÁS

1949-ben a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének a központja Innsbruckban volt. Az MHBK hivatalosan 1949. január 1-jén jött létre, de valójában sejtjei már jóval korábban léteztek. Ennek a szervezetnek alapvető célja az volt, hogy összegyűjtse, segítse a második világháború alatt Nyugatra került vagy menekült, korábban a magyar fegyveres erőknél, leginkább a honvédségnél szolgált személyeket. Nem titkolt szándék volt továbbá a Szovjetunióval kialakuló esetleges fegyveres konfliktusban a nyugatiak oldalán önkéntes szolgálat vállalása. Már 1947–1948-ban több kezdeményezés látott napvilágot a magyar katonák összefogására, de végül kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredesnek, a Magyar Szabadság Mozgalom vezetőjének a kezdeményezésére Zákó András vezérőrnagynak, a magyar honvédvezérkar 2. osztálya – hírszerzés és kémelhárítás – és az Államvédelmi Központ háború alatti utolsó vezetőjének irányítása mellett jött létre a már létező csoportokat összefogó tömörülés, az MHBK. A kalandos életutat maga mögött tudó katonatiszt[34] választása nem volt véletlen. 1944-ben ő volt ugyanis az egyik szervezője az

34 Életrajzával kapcsolatban lásd Ungváry 2011, 483–498.

úgynevezett „Kopjás" mozgalomnak.[35] A tervek szerint ez a szervezet diverzáns akciókat és mélységi felderítést hajtott volna végre a szovjet hadsereggel szemben. Tényleges akcióik azonban nem ismertek.

A „Kopjás" mozgalom szervezésében szintén jelentős szerepe volt Zákó helyettesének, Korponay Miklós vezérkari századosnak is, aki Ausztriában brit hadifogságba esett, és a karintiai Kellerberg hadifogolytáborba került. Viszonylag rövid időn belül szabadult, és már 1946-tól a „Kopjás" mozgalom újjászervezésbe fogott. Ennek a munkának a kapcsán lépett kapcsolatba először a brit, majd pedig a francia hírszerzéssel.[36] A nyugati titkosszolgálatok arra kérték Korponayt, hogy az általa szervezett csoport tagjaiból küldjön Magyarországra ekkor még a repatriálókat szállító vonatok segítségével személyeket, akik előre megadott kérdéskörökben információt gyűjtve térnek vissza később Ausztriába beszámolni. Az utakért a megbízók fizetni is hajlandók voltak. Így került sor többek között 1948 őszén komolyabb tárgyalásokra is a franciákkal.[37]

1948 őszén Innsbruckban került sor a találkozóra, amelynek előkészítésében jelentős szerep jutott többek között Kovács Attilának, aki 1946-tól a francia katonai hírszerzés szolgálatában állt.[38] Francia részről a tárgyalás vezetője Roger Berneau sorhajókapitány, alezredes volt, aki a francia kémelhárító és külföldi dokumentációs szolgálat (Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage – SDECE) ausztriai vezetőségének Kelet-Európával foglalkozó tisztje volt. A találkozó alkalmával Zákó és Korponay megpróbálták úgy bemutatni a háború után újjáéledő „Kopjás" mozgalmat, illetve

35 ÁBTL, 4.1.A-2127/19/1, 1–2.

36 ÁBTL, 3.2.5 O-8-012, 56. Central Intelligence Agency (CIA), Freedom of Information Act (FOIA), Special Collection, Nazi War Crimes Disclosure Act, Korponay_Miklos_0008. https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51966ec993294098d50a8a4, 2016. augusztus 12. Lásd továbbá: Taylor 2007, 243–245. A magyar állambiztonsági szervek is úgy tudták, hogy „az MHBK mint mozgalom az alsó-ausztriai angol övezetben indult el".

37 Gecsényi 2012, 131.

38 Kovács Attila valóban a francia katonai hírszerzés szolgálatában állt. Ezt a CIA, FOIA, Special Collection, Nazi War Crimes Disclosure Act, Zako_Andreas_0153. dokumentum is megerősíti.

aktivitásukat, mintha komolyabb felderítő képesség és kiterjedt ellenálló hálózat birtokában lennének Magyarországon. Mindezt tették annak ismeretében, hogy az osztrák–magyar határ átjárhatósága egyre nagyobb nehézséget jelentett. A franciák, hitelt adva a magyar tisztek által elmondottaknak abban a reményben, hogy a konkurens amerikai és brit titkosszolgálatokhoz képest tájékozottabbak lesznek a térségben,[39] nem ellenezték az együttműködést a Korponay és Zákó által vezetett csoporttal, de ragaszkodtak ahhoz, hogy a már nekik dolgozó tisztek – köztük például Kovács Attila – meghatározó szerepet kapjanak a missziók szervezésében.[40] A találkozó után a franciák Innsbruck mellett, Solbad Hallban egy villát bocsátottak a magyar hírszerző szolgálat vezetőségének rendelkezésére, fedezték annak összes fenntartási költségét, és rendszeres pénzügyi forrást biztosítottak a misszióra.[41] A finanszírozás mértéke függött attól, hogy a magyar szervezet hány úgynevezett futár, illetve ügynök beszervezését tudta felmutatni. A jelentősebb anyagi forrás biztosítása érdekében a Zákó András által hivatalosan is létrehozott MHBK 1949 januárjától széles körben próbált vállalkozókat toborozni, akiknek a felkészítésére egyre kevesebb időt szántak, hogy a lehető legtöbb pénzt meg lehessen spórolni a szervezet és esetenként személyes célokra.[42]

Ebben a kontextusban minden Nyugatra menekült meggyőződéses antikommunista magyar, aki egyfajta hazaszeretetből fakadó kötelességként, illetve anyagi érdekből hajlandó volt veszélyes kémfeladatokat vállalni, érdekelte az MHBK-t. Olykor ígéretet tettek, hogy a misszióba való bekapcsolódás esetén pénzbeli jutatást biztosítnak,[43] és egyetemi továbbtanulásban is segítenek a vállalkozónak. Rüll Tamás minden bizonnyal már Magyarországról való távozása előtt tudott ezekről a lehetőségekről, és áttételesen kapcsolatban állhatott az 1946-tól újjáéledő „Kopjás" mozgalom tagjaival is.

39 A francia közép-európai törekvésekkel kapcsolatban lásd Arboit 2014, 285.

40 ÁBTL, 3.2.5. O-8-012, 57.

41 ÁBTL, 4.1. A-2127/19/1, 12.

42 ÁBTL, 4.1. A-2127/19/1, 13.

43 ÁBTL, 2.3.5. O-8-012, 64. 1949-ben olyan személyeket próbált kiválasztani az MHBK, akiknek a személyi kiadásaival nem kellett foglalkozni.

A magyar állambiztonsági szervek dokumentumai szerint Rüll Tamást dr. Nagy Géza szervezte be, aki szintén 1949-ben csatlakozott a Zákó András által irányított magyar emigráns katonai szervezethez. Rüll 1949. szeptember került be abba csoportba, amelyet még a hónap folyamán Magyarországra küldtek.

RÜLL TAMÁS ELSŐ BEVETÉSE

Rüll alig több mint fél évvel emigrációja után illegálisan visszatért hazájába. 1949. szeptember végén kapott utasítást az első magyarországi bevetésre. Bécsben ellátták a szükséges instrukciókkal. Ekkor már a szombathelyi születésű Koroknay Imre[44] vezette az osztrák fővárosban lévő MHBK hírszerzéssel foglalkozó csoportjának a kirendeltségét. Rüll Tamás őt kereste fel a Magyarországra való illegális utazása előtt. A megfelelő eligazítások birtokában 1949. szeptember legvégén ment először illegálisan, hírszerzési céllal Magyarországra.

Édesapjának későbbi beszámolója szerint autóval vitték le az osztrák–magyar határra, ahol egy megbízható személy segítette magyar területre.[45] Rüll Imre szerint fia Hegyeshalom térségében lépte át a határt. Vélhetően Rüll Tamás Márialiget környékén jött át a határon, még akkor is, ha jóval délebbre tették ki az autóból, amely a határ közelébe szállította. Rüll Imre későbbi vallomása szerint ugyanis fiát egészen a Mosontarcsa (Andau) és Féltorony (Halbturn) közötti útig vitték, és ő onnan indult Magyarországra. Rüll Tamás több mint ötven kilométert gyalogolt, falvakat elkerülve.[46]

44 Koroknay Imre (1920–2008) szombathelyi származású főhadnagy 1951-ben Ausztriából Kanadába távozott. Torontóban telepedett le. Itt építész, illetve ismert művész lett. Rüll Tamással egy évben hunyt el.

45 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/303, 106.

46 Ha megnézzük a lehetséges útvonalakat, akkor is biztos, hogy több mint harminc kilométert gyalogolt.

Az instrukciók alapján nem mehetett Győrbe, ahol különösen is szigorú volt az ellenőrzés, ezért a határtól dél felé fordult, és Győr és Veszprém között szállt vonatra. A Kisalföldről kerülővel Székesfehérváron keresztül utazott Budapestre.[47] A magyar fővárosban először nagybátyjához, dr. Romhányi (Rüll) Jánoshoz ment. Édesapja ügyvéd öccsének segítségével sikerült egy ismerősnél, Endrényi Kornélnál[48] szállást kapnia. 1949-ben nagy veszélyt jelentett illegális jelenléte, bármikor felfigyelhettek rá a hatóságok, ezért rendszeresen változtatnia kellett a tartózkodási helyét, és megbízható embereket kellett keresnie. Rüll Tamás tökéletesen tisztában volt evvel, és rendszeresen váltogatta a szálláshelyét. Édesapjának elbeszélése szerint hét-nyolc napot töltött Budapesten.[49]

A magyar fővárosban Romhányi Jánoson kívül felkereste nagynénjét, Rüll Máriát, Náray Lajosnét is. Itt lakott unokatestvére, Náray Zsolt,[50] később ismert villamosmérnök, fizikus, a magyar informatika egyik meghatározó személyisége, akivel különösen is jóban volt. Rüll Tamás szintén felkereste a család távolabbi rokonát, Ádám Béla ezredest, aki mint orosz tolmács a Honvédelmi Minisztérium Műszaki Osztályán dolgozott egészen 1952-ig. Nemcsak Budapesten keresett fel általa a hírszerzési feladatok szempontjából érdekesnek tűnő személyeket, hanem például Miskolcon is. 1949. november legelején Rüll kapcsolatba lépett volt évfolyamtársának, Balla Lajosnak az ismerősével, Pilisy-Szabó Sándorral. A személyes találkozóra levélváltást követően kerül sor. Rüll Tamás az 1948. nyári megismerkedésre, illetve az ekkor nála lévő és Pilisy-Szabó Sándort elkápráztató, kiváló felbontású térképeinek elajándékozására hivatkozva kereste fel ez utóbbi személyt Miskolcon. A találkozó célja azonban nem a levélben feltüntetett volt. Pilisy-Szabó legnagyobb meglepetésére Rüll Tamás hírszerzési feladatok elvégzésére kérte fel, amelyet kisebb szabadkozás után el is vállalt. A lassan formálódó kémhálózat

47 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/ 280, 83.

48 ÁBTL, 4.1. A-2127/2, 20.

49 Valójában szinte biztos, hogy több héten át volt a magyar fővárosban.

50 Náray Zsolt (1927–1995) Rüll Tamás közel egyidős unokatestvére volt.

miskolci tagja saját bevallása szerint 1949 novemberétől hét alkalommal küldött jelentést Innsbruckba.[51]

Rüll Tamás ezen első őszi illegális útja alkalmával kereste fel először volt évfolyamtársnőjét, Gesztessy Máriát is.[52] A gyógyszerészhallgató lányt, aki egyébként lekötelezettje volt,[53] és akinek 1948-ban udvarolni is próbált, az egyetemmel kapcsolatos dolgokról kérdezte ki, illetve beavatta magyarországi útjának titkos céljaiba.[54]

Első útja alkalmával Rüll Tamás az Innsbruckban kapott instrukciók szerint családtagjait, illetve volt évfolyamtársait próbálta felkeresni és beszervezni. Legtöbbször azt kérte tőlük, hogy figyeljék meg, milyen építkezések zajlanak az országban, milyen infrastrukturális fejlesztések valósulnak meg. Rüll Tamás arra utasította őket, hogy jegyezzék fel a közúti közlekedésben részt vevő gépjárművek rendszámát, a szovjet katonai alakulatok mozgását, az egyetemi hallgatók létszámát, az oktatók névsorát, a boltokban kapható áruk mennyiségét és minőségét, illetve a politikai hangulatot. A beszervezett rokonokat és iskolatársakat arra kérte, hogy ne a saját nevükben, hanem a telefonkönyvből szúrópróba szerint kiválasztott személyek nevében küldjék meg jelentésüket általa megadott ausztriai, németországi és franciaországi

51 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/4/163, 20.

52 ÁBTL, 3.1.9. V-140908, 12.

53 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/178, 26. Rüll Tamással Gesztessy Mária 1948-ban került közelebbi kapcsolatba. A gyógyszerészhallgató lány nem vett részt ugyanis Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter évnyitó előadásán, és ráadásul ezt nyilvánosan is közölte társaival, amit egyes egyetemi körök politikai hitvallásként értékeltek. Rüll Tamás ekkor, hogy megóvja Gesztessy Máriát a negatív következményektől, óvatosságra intette, és ahol lehetett, védelmében vette. A gyógyszerészhallgató lányt eleve úgynevezett „reakciósként" tartották számon az egyre inkább kommunista irányítás alá kerülő MEFESZ-körökben édesapja, Gesztessy Antal 1946-ban nyugalmazott katonatiszt (ezredes) miatt. Vö. ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/196, 40–41.

54 Gesztessy Márián keresztül Rüll Tamás elsősorban a lány édesapjával, Gesztessy Antal (1892–1965) volt ezredessel és nagybátyjával, Gesztessy Ákos (1891–1956) vezérőrnaggyal – aki ekkor a Honvédelmi Minisztérium alkalmazásában volt – kívánt volna kapcsolatba lépni. A gyógyszerészlány azonban egyik személlyel sem tudta összehozni, mert szülei elváltak, és nagybátyjával semmilyen kapcsolatban sem állt. Gesztessy Antal életútjával kapcsolatban lásd Bene–Szabó 2003, 98–99.

címekre. A levelek titkos tartalmát fenolftaleinnel kellett írni, amely láthatatlanná tette az írást. Annak érdekében, hogy a postaforgalmat ellenőrző államvédelmi hatóságok számára ne legyenek feltűnőek az üres lapokat tartalmazó borítékok, a jelentésekre tintával egy kitalált általános szöveg is került. Rüll Tamás minden általa megbízott személynek gondosan elmagyarázta a jelentés módját, és átadott egy kis üvegcsét, amelyben fenolftalein volt. Nem egy esetben pénzbeli juttatást is ígért.

Rüll Tamás 1949. szeptember végén saját édesapját is „beszervezte". Rüll Imre az öccsénél, Romhányi Jánosnál találkozott néhány órára a fiával (utoljára személyesen). A találkozón Rüll Tamás beszámolt a vele történtekről, és az elképzeléseit is vázolta, több esetben kikérte édesapjának tanácsait is. Az apa, hogy indulni készülő fiát megkímélje a legalább ötven kilométeres távolság legyaloglásától, rávette őt, fogadja el, hogy szervez neki egy „taxit". Rüll Imre tehát a Győr-Sopron megyei magtermelő vállalat utazóügynökét kérte meg, hogy gépkocsival Győr külvárosában, a szabadhegyi állomáson vegye fel Rüll Tamást, és szállítsa a határ közelébe. A kérést Gallasz Tamás teljesítette. Rüll Tamást Hegyeshalom közelébe vitte, aki Márialigetnél lépte át az osztrák–magyar határt.[55]

RÜLL TAMÁS AZ ÁVH LÁTÓKÖRÉBEN

A magyar állambiztonsági szervek nem értesültek Rüll 1949. őszi magyarországi illegális tartózkodásáról. Budapesten tisztában voltak ugyan a kommunizmusellenes hírszerző ügynökök magyarországi rendszeres megjelenésével, de ekkor még nem voltak elegendő információik az MHBK különleges csoportjának működéséről. Rüll magyarországi útjának idején, 1949-ben került sor a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai (hírszerzési) Osztálya (Katpol) egy bizonyos akciójának az előkészítésére, amelynek egyik fontos célja a

55 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/309, 110–112.

Kovács Attila által vezetett hírszerző csoport feltérképezése volt. A konkrét akciót 1950. január végén hajtották végre. Az ÁVH (ekkor már a Katpol is beolvadt az ÁVH-ba) a szovjet titkosszolgálati szervek segítségével Haas Györgyöt és Bodnár Miklóst küldte az Innsbruck melletti Solbad Hallba, Kovács lakására. Az alaposabb előkészítés ellenére az akció sikertelen volt. Bodnár Miklós, miután nem sikerült Kovácsot rávenni az adatok átadására, lövéseket adott le a fegyveréből, és megsebesítette az MHBK-s vezetőt és Haas Györgyöt is. Kovács Attila a támadás után meghalt, a két merénylőt néhány kilométerrel messzebb tartóztatta le a francia csendőrség, és később börtönre ítélték őket.[56]

Ennek az akciónak több fontos következménye lett. Így egyebek mellett az MHBK hírszerzési csoportjának az élére új vezetőt neveztek ki, és végérvényesen megerősítést nyert az a tény, hogy a magyar hatóságok különösen is komoly hangsúlyt fektetnek az emigráns katonai szervezet hírszerző munkájának jobb megismerésére és felszámolására. Rüll Tamásnak minden bizonnyal tudomása volt a Kovács Attila ellen elkövetett merényletről. 1950 januárja után még nyilvánvalóbb lehetett számára, hogy egy illegális magyarországi úgynevezett „futárút" egyre veszélyesebb. Saját maga is tapasztalhatta, hogy a hírszerző csoporton belül változásokra került sor, habár a részleteket nem ismerte.

Kovács meggyilkolása után a franciák átszervezéseket hajtottak végre az MHBK-val kapcsolatban, és a hírszerző csoport ügyeivel foglalkozó központot áthelyezték Németországba. Így került már 1950 tavaszán Vértes Béla vezetésével Langenargenbe a magyar katonai szervezet speciális egységének egy része. Berthóthy László, aki 1950 márciusától vezette a hírszerző csoportot, még több hónapra Innsbruckba maradt. Az MHBK, hogy hatékonyabb és szervezettebb munkát tudjon végezni, 1950 tavaszától jelentősebb anyagi támogatást is kapott a francia megbízóktól.[57] A hírszerző csoport megpróbálta kiiktatni a Kovács Attila-féle ismertebb ügynököket, és taktikai megfontolásból olyan személyeket helyezett előtérbe, akik nem ismerték behatóan az MHBK-t, és csak korlátozott számú személlyel voltak kapcsolatban. Így többek között Rüll Tamás és Bálint Antal orvostanhallgató továbbra is bevethető maradt a hírszerző csoporton belül.[58]

Jelentős további fordulatot hozott az a tény, hogy a határőrség elfogta az MHBK egyik megbízhatónak titulált tagját, Démy-Gerő Sándor volt ludovikás tisztet – aki 1950 tavaszán érkezett illegálisan Magyarországra –, beszervezte, és visszaküldte Ausztriába azzal a feladattal, hogy informálja Budapestet a katonai emigráns szervezetről.[59] Az ÁVH ügynökévé vált volt magyar katonatiszt 1950 decemberében az MHBK bécsi „támaszpontjának" a vezetője lett, és naprakész információkkal szolgált a futárok osztrák–magyar határon zajló tevékenységéről. Démy-Gerő a pozíciójából adódóan folyamatosan tudta tájékoztatni többek között a magyar hatóságokat az MHBK hírszerző csoportjának tagjairól és működéséről. Már 1950 májusától (Ausztriába való visszatérésétől) értékes információkat adott a magyarországi megbízóinak. Démy-Gerőnek köszönhetően, akit egyébként 1951 végén visszahívtak Budapestre, jelentős számú, az MHBK-hoz köthető ügynökhálózatot sikerült felszámolnia a magyar hatóságoknak.[60] Rüll Tamás személyére is ő hívta fel az ÁVH figyelmét. Démy-Gerő 1950 szeptemberében értesült a gyógyszerészhallgató magyarországi futár útjairól és az általa működtetett hálózatról, és erről Budapestet is informálta. Erre alapozva az ÁVH 1950 októberében letartóztatta Tamási Istvánt, Rüll Tamás volt évfolyamtársát és barátját, akinél valóban megfordult, sőt több éjszakát is töltött.[61]

56 Lásd Gecsényi 2012, 129–137. A kérdéssel kapcsolatban lásd továbbá például CIA, FOIA, Special Collection, Nazi War Crimes Disclosure Act, Zako_Andreas_0153. dokumentum. Haas György dossziéja megtalálható az ÁBTL-ben: ÁBTL, 3.2.4. K 1120. sz. alatt, illetve ÁBTL, 3.2.5. O-8-012, 101–105.

57 Uo. 119.

58 Uo. 145.

59 ÁBTL, 4.1. A-2127/19/1, 1-2. Démy-Gerő Sándorral kapcsolatban lásd Sz. Kovács 2013/2., 3.

60 Ungváry 2011, 68.

61 ÁBTL, 3.1.9. V-61453, 7.

A magyar politikai rendőrség számára 1950 őszén vált igazán érdekessé az 1949 februárjában Nyugatra szökő gyógyszerészhallgató személye. Ekkor derült fény ugyanis arra, hogy Rüll már háromszor járt illegálisan az országban, és egy kisebb hírszerző hálózatot működtetett Magyarországon. Tamási István kihallgatása alapján kezdték el az alaposabb nyomozást. Vallomásaiból, illetve Démy-Gerő jelentéseiből kiderült, hogy Rüll Tamás 1949 után 1950 tavaszán és 1950 szeptemberében is járt Magyarországon.

Rüll 1950 tavaszán is járt Budapesten, és megbízásokat teljesített. Útja során 1950 márciusában felkereste Gesztessy Máriát.[62] A gyógyszerészhallgató lány későbbi vallomásaiból kiderült, hogy Rüll Mosonszolnoknál lépte át a határt, és nagyon sáros lett, ezért új ruhát kellett vásárolnia, de a határon továbbra is gondmentesen tudott átjönni. Felajánlotta a lánynak, hogy amennyiben Nyugatra akarna távozni, akkor jöhetne vele. Továbbá elmondta neki, hogy mik a tervei: többek között titkos rádió adó-vevő készülék telepítéséről és nyugati sajtótermékek terjesztéséről beszélt. Valamint kérte a lányt, hogy próbáljon meg beszélni katonatiszt nagybátyjával a hírszerzés témakörében. Gesztessy Mária ez utóbbi kérést elutasította, azzal érvelve, hogy rokona már nem dolgozik a Hadügyminisztériumban.[63]

Míg Rüll 1950 tavaszán végrehajtott magyarországi bevetéséről keveset lehet tudni, az ugyanennek az évnek a szeptemberében tett illegális látogatása jól rekonstruálható.

Tamási vallomása szerint Rüll Tamás 1950. szeptember 9-én érkezett hozzá Budapestre, Kovács József néven. Nehezítette a felismerését, hogy bajuszt növesztett, és szokatlanul vastag keretes szemüveget viselt.[64] Tamási István egész családja jelen volt, amikor betoppant a volt évfolyamtárs. Rüll Tamás mindenekelőtt szállást kért, de ezt követően előadta küldetésének célját. Így fény derült többek között arra, hogy informátorokat keres.[65]

62 ÁBTL, 3.1.9. V-140908, 51.
63 ÁBTL, 3.1.9. O-14727/3/298, 40-42.
64 ÁBTL, 3.2.4. 1427/T, 8.
65 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3, 326–329.

Rüll nem avatta be a részletekbe Tamási Istvánt, de beszervezte barátját.[66] Rüll Tamást évfolyamtársa nővérének családja felkérte, hogy Ausztriába visszaszökésekor vigye magával őket is. Tamási sógora, a Ludovikát végzett volt főhadnagy Palóczi Pál nemcsak saját családját, hanem többek között barátját, Tordai Egon Szigfridet (szintén volt katonatisztet) és barátnőjét is szerette volna kijuttatni Nyugatra. Rüll Tamás nem szívesen vállalta a népesebb csoport átcsempészését a határon, még pénzért sem. Végül mégis belement, de az indulás idejére nem álltak készen Palócziék, ezért ők lemondtak a disszidálásról, viszont beszerveztek egy másik családot saját maguk helyére.[67] Így egy, a szegedi jogi egyetemen 1947-ben kinevezett oktató, Szabó József és családja indult el Rüll Tamással 1950. szeptember végén az osztrák határ felé. A család nem bírta az MHBK-s futár tempóját, ezért félúton visszafordultak. Később egy újabb próbálkozás kapcsán Jugoszlávia felé való szökés közben fogták el őket.[68] Az ő vallomásaik alapján is megerősítést nyert, hogy Rüll Tamás rendkívül nagy távolságokat gyalogolt, hogy elkerülje a járőrök és a határőrség figyelmét. Apjának beszámolója szerint 1950. szeptember elején több mint nyolcvan kilométert gyalogolt a határtól, szántóföldeken keresztül, mielőtt vonatra szállt volna. Ezen alkalommal a Hanságon keresztül dél felé, a Balaton megkerülve, Székesfehérvár érintésével utazott a fővárosba.[69] Viszszafelé a határ közelében több napig erdőben bujdokolt, mert a holdvilágos éjszakák miatt nem tudott átszökni.[70] Rüll Tamás tehát késve érkezett vissza Bécsbe, ami rövid időre bizalmatlanná tette az MHBK vezetését irányában, illetve az osztrák fővárosban a futárokkal foglalkozó Koroknay Imre irányában is.[71] A későbbiek során is nemegyszer változtatott a számára megadott

66 ÁBTL. 3.1.9. V-61453, 126. Tamási István Szlávik Terézia nevét és címét adta meg Rüll Tamásnak.
67 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/1/63, 44–48. Megjegyzendő, hogy Palóczi Pál és családja 1956 novemberében Nyugatra távozott.
68 ÁBTL, 3.1.9. V-61453, 73–80.
69 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/298, 101.
70 Uo. 102.
71 ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 59.

útvonalon, és várta a kedvező határátkelési feltételeket. Részben ennek az óvatosságnak és jelentős fizikai állóképességének köszönhetően a magyar hatóságok Démy-Gerő Sándor segítségével sem tudták elfogni Rüll Tamást, pedig az MHBK hírszerző csoportjának vezetőségi körébe beépült magyar ügynök adta meg 1950 decemberétől a futároknak hivatalosan az útvonalat és az indulási és érkezési időpontot.

Az ÁVH 1950 októberétől fokozatosan figyelni kezdett minden olyan személyt, akiről tudták, hogy kapcsolatban állt Rüll-lel. Első körben volt évfolyamtársait próbálták előállítani. Mindenekelőtt Tamási Istvánt tartóztatták le még 1950 októberében. Néhány hónapra rá Csevrenka Gyula és Bosnyák László is így járt. Tamásit letartóztatása és alapos kihallgatása után beszervezték. „Vegyész" fedőnéven kellett volna jelentenie, ha bármi információja volt Rüll Tamásról. Ő azonban nem jelentett, ennek ellenére nem vonták azonnal ismét felelősségre, mert féltek, hogy erről Innsbruckban is értesülnek, és így lehetetlenné teszik a végső cél elérését, a futár elfogását.[72]

A magyar hatóságok elkezdték feltérképezni Rüll Tamás családi hátterét is. Különösen édesapjáról próbáltak a lehető legtöbbet megtudni és megfelelő besúgót találni, akin keresztül bizalmas információkat is be lehetett gyűjteni róla és fiával fennálló kapcsolatáról.[73] A terv nagyon lassan valósult meg, még 1951 tavaszán sem volt a közelében az ÁVH által „megbízhatónak" tartott a személy. Fiával folytatott levelezését is csak 1951-től kezdték el szisztematikusan figyelni. A magyar hatóságok hiába kezdték meg a vizsgálatokat, hosszú hónapokra volt szükség, hogy legalább a magyarországi hálózatot, amelyet Rüll Tamás épített ki, lépésről lépésre felszámolják. A magyar politikai rendőrség remélte, hogy amint 1950 novemberében több futárt is sikerült elfognia (Jakabfy Gyula), illetve lelőnie (Bálint Antal),[74] úgy Rüll is hamarosan kézre fog kerülni. Nem így történt.

72 Uo. 26–27.
73 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/1, 30–31.
74 ÁBTL, 4.1. A-2127/2, 1–67.

RÜLL TAMÁS ÚTJAI 1951–1952-BEN

Egy 1951. december 10-én kelt dicsérő oklevél szerint Rüll Tamás önként vállalt, áldozatos magatartásával elismerést érdemelt. A dokumentumot Zákó András, az MHBK vezetője írta alá. A dicséretet Rüll azzal érdemelte ki, hogy társainak többségével ellentétben újabb sikeres magyarországi bevetést hajtott végre. Az ÁVH adatai szerint még kétszer járt bizonyítottan a vasfüggöny mögött: 1951 tavaszán (húsvét táján), illetve még egy utolsó alkalommal 1952 júniusában.[75] Rüll Tamás 1951 februárjától rendelkezett MHBK-s tagsági igazolvánnyal.[76] Még 1950-ben Lindau mellett elvégzett egy a franciák által felügyelt hírszerzési tanfolyamot németül. Annyira jól beszélte a nyelvet, hogy a megbízói német állampolgárságot igazoló papírokkal küldték kiképzőtáborba.[77] Rüll 1951-re egyike volt az MHBK jó adottságú hírszerzőinek, ezért nem kívánták elveszíteni. Talán egyfajta óvatossággal is magyarázható, hogy 1951-ben csak egyszer került bevetésre. Megjegyzendő, hogy az ez évben éppen a tanulmányait befejező Rüll Tamás valószínűleg csak egyetlen „magyarországi látogatást" kívánt vállalni. Egy-egy ilyen úgynevezett futárút legalább négy hétig tartott, ami jelentős kiesést jelentett a záróvizsgáira készülő, számos egyetemi órán részt venni nem tudó gyógyszerészhallgatónak.

1951 januárjában az ÁVH már értesült Rüll Tamás várható áprilisi útjáról,[78] de elfogniuk minden erőfeszítés ellenére sem sikerült. Későbbi vallomásokból kiderült, hogy Rüll a nagybátyjánál szállt meg, de őt ekkor még nem vonták megfigyelés alá. Romhányi János elárulta a zárkatársának, hogy unokaöccse nemcsak a kihallgatáskor bevallott két alkalommal, hanem legalább hatszor kereste fel őt magyarországi útjai alkalmával.[79] Romhányi Jánosné azt

75 Uo. 21.
76 Rüll Tamás fiatalabbik lánya (Elisabeth Rull) által megtalált és a szerzőnek megmutatott iratok között egyetlen MHBK-s igazolvány van, amelyet 1951. február 8-án állítottak ki.
77 Vö. ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 53.
78 ÁBTL, 3.2.4. K-1427/T, 19.
79 ÁBTL, 3.1.9 V-141039/2, 21.

is tudatta kihallgatóival, hogy Rüll Tamás 1951-ben, amikor Budapesten járt, rendkívül ideges volt. Édesapja a saját testvérének elmondása alapján hangsúlyozta, hogy minden útja során hordott magánál ciános kapszulát, de ennél az útnál mindig a szájába volt.[80]

1951-től a magyar államvédelmi hatóságok mindenáron elő akarták állítani Rüll Tamást. A „Dunai" fedőnevű ügynök segítségével reális esély látszott ennek a célnak az elérésére. Budapesten tudták, hogy mikor és hol kellene átlépnie a határt. A politikai rendőrség a letartóztatás előkészítésére az általa ismert Rüll-lel kapcsolatban álló magyarországi személyek megfigyelését is fontosnak tartotta. Mindenekelőtt Rüll Tamás édesapját kívánták szoros, de egyelőre „láthatatlan" ellenőrzés alatt tartani. Az ÁVH illetékesei ekkor még meg voltak győződve arról, hogy Rüll Tamás minden útja során, ha teheti, Mosonmagyaróváron keresztül halad, és itt felkeresi a családját. Noha ez az állítás később tévesnek bizonyult, a politikai rendőrség Rüll Imre gyógyszerészről a legalaposabb információgyűjtésbe kezdett, és a lehető leghamarabb megpróbált ügynököt állítani mellé. A politikai rendőrség győri kirendeltségének lassúsága miatt végül csak 1952 áprilisában sikerült beépíteni Rüll Tamás apja mellé egy „Kánya" fedőnevű ügynököt.[81] Ez a rendszeres megfigyelés azonban 1953 augusztusában megszakadt, mert a Rüll Imre mellé beépített személyt más munkahelyre helyezték. A hatóságok viszont később találtak újabb ügynököt.[82] Rüll Imre egészen 1956-ban bekövetkező letartóztatásáig szoros megfigyelés alatt állt.

Rüll Tamás elfogása érdekében azonban nemcsak az apjával foglalkozott a politika rendőrség, hanem elkezdődött a vele kapcsolatba hozható személyek feltérképezése is. Annak érdekében, hogy jobban megismerjék, 1951 januárjától Rüll Tamás Magyarországra irányuló levelezését is „ellenőrzés" alá vonták. Az apjának küldött sorait szisztematikusan lemásolta az ÁVH. A levelezésben azonban halvány nyom sem szerepelt a magyarországi utakról. A magyar politikai rendőrség hiába reménykedett, 1951-ben nem tudta előállítani Rüllt, holott legalább három hetet Magyarországon, leginkább Budapesten töltött. Az ÁVH számára külön nehézséget jelentett, hogy 1951 novemberétől Démy-Gerő Sándor („Dunai" fedőnevű ügynök) már nem segítette a futárok lebuktatását Bécsből, mert attól félve, hogy lebukik, titokba visszahívták őt a magyar fővárosba.[83] Megjegyzendő: az ÁVH úgy tudta, az MHBK többek között Rüll Tamáson keresztül áttételesen értesült arról, hogy a magyar titkosszolgálatok beépültek az emigráns szervezetbe. „Dunai" ügynök utolsó jelentései között még az is szerepelt, hogy az MHBK Párizsba kívánja áthelyezni a végzős gyógyszerészhallgatót.[84]

Mindezen körülmények miatt a magyar politikai rendőrség nem értesült idejében arról, hogy Rüll Tamás 1952 nyarán még egyszer (utoljára) Magyarországon járt. 1952 júniusában, kijátszva a rendkívül szigorú határellenőrzést és elkerülve az aknákat, sikeresen lépte át oda és vissza is a vasfüggönyt.

Jóllehet 1952. január 29-én az ÁVH határozatot hozott arról, hogy külön személyi dossziét állítanak fel Rüll Tamásról,[85] és célul tűzték ki, hogy ismert kapcsolatait felhasználva és a meglévő információkat szintetizálva megpróbálják elfogni őt, a magyar államrendőrségnek ez a terve nem sikerült. Budapesten 1952-ben még csak az adatgyűjtés stádiumában tartottak. Az ÁVH ekkor még csak Rüll Tamás addig megismert úgynevezett magyarországi kapcsolatai mellé próbált ügynököket beszervezni. Ez a folyamat ugyanakkor rendkívül lassú és körülményes volt. Ez a helyzet Rüllnek kedvezett, aki még egyszer utoljára[86] 1952 júniusában titokban látogatást tett Magyarországon.

Utolsó útja során Budapesten nagybátya, Romhányi János lakásában lakott. A határt Mosonszolnok mellett lépte át, de nehéz körülmények között. Gesztessy Máriának tett beszámolója szerint a ruházata olyannyira megron-

80 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/ 299, 102. Rüll Tamás így esetleges elfogása esetében azonnal öngyilkosságot követett volna el, hogy semmi információt ne lehessen kiszedni belőle.
81 Uo. 104.
82 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/2/273, 179.

83 Sz. Kovács 2013/2., 3. Lásd továbbá Ungváry 2014, 58–84.: *Az MHBK szürke eminenciása. Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások.*
84 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/204, 47.
85 ÁBTL, 3.2.4 K-1427/T, 2.
86 Vö. ÁBTL, 4.1. A 2127/2, 21. Romhányi Jánosnak kifejtette, hogy a rábízott feladatokat ellátta, így ez az utolsó útja Magyarországra.

gálódott és sáros lett, hogy újat kellett vennie.[87] A szokásosnál rövidebb időt, összesen két hetet töltött Magyarországon.[88] Későbbi vallomások szerint ez alkalommal olyan embert keresett, aki hajlandó lett volna rádió adó-vevőt kezelni, illetve Nyugatról behozott újságokat és szórólapokat terjeszteni.[89] Más indokkal ismét kapcsolatba lépett Gesztessy Máriával is.[90] Rüll Tamás ismételten kérte a lányt, tegye lehetővé, hogy kapcsolatba léphessen Gesztessy Ákossal. Gesztessy Mária azonban hangsúlyozta, hogy ebben nem tud segíteni. Rüll Tamás szerette volna elérni továbbá, hogy az ekkor már végzett gyógyszerészlány, aki Budapesten a Hőtervnél vegyésztechnikusként a vízlágyító csoportnál dolgozott, elkísérje őt Innsbruckba. Gesztessy Mária azonban hallani sem akart Magyarország elhagyásáról.[91] Legfőbb érve az volt, hogy bátyjával együtt látják el elvált édesanyjukat, ami kizárja a Nyugatra távozást. Rüll Tamás ezek után szerelmet vallott neki, és újabb randevút kért tőle. A lány elutasított minden közeledést. Rüll Tamás megpróbálta meggyőzni, hogy menjen ki vele Ausztriába, de Gesztessy Mária hajthatatlan volt.[92] Rüll Tamás június 22-én, vasárnap visszaindult Ausztriába, és néhány nappal később már ismét Innsbruckban volt.

A rendelkezésre álló források szerint Rüll Tamás 1952 júniusa után már nem járt Magyarországon. A frissen végzett gyógyszerészt ekkor elsősorban személyes szakmai karrierje foglalkoztatta, de vélhetően az MHBK-ban zajló belső konfliktusok, a Lovász Olivér és Bánhegyi Sándor nevéhez kapcsolódó ügy[93] is inkább a katonai szervezettől való eltávolodásra és Ausztria elhagyására késztette.

87 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/180, 28.
88 Vö. ÁBTL, 3.1.9. V-141 039/2, 45. Romhányi Jánosné 1956-ban tett vallomása szerint.
89 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/191, 35.
90 Uo. 28., lásd még ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/195, 39.
91 ÁBTL, 3.1.9. V-140 908, 135–136. Barátnőinek a vallomása szerint 1951-ben kacérkodott ugyan a Nyugatra szökéssel, amelyet állítólag 1952 tavaszára terveztek.
92 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/59, 16.
93 Az MHBK 1952-ben élte át az egyik leglátványosabb belső szakadását. A francia katonai hírszerzés is ettől az időszaktól vált végérvényesen bizalmatlanná Zákó András és környezete iránt. CIA, Readingroom, Magyar Harcosok Bajtársi Közössége, vol. 3. 0002. https://www.

RÜLL TAMÁS FRANCIAORSZÁGI EMIGRÁCIÓBAN

Strasbourgi évek

Rüll Tamás és apja utókorra maradt levelezéséből kiderül, hogy 1951-ben az innsbrucki tanulmányainak befejezésére készülő gyógyszerészhallgató több elképzelést is forgatott a fejében a jövőjét illetően. Így többek között leginkább Kanadába kívánt költözni, végül azonban letett a tervéről, és Otto Schaumann neves osztrák orvos-gyógyszerész professzor mellett dolgozott az egyetem laboratóriumában, és a doktorátus megszerzésére készült. Rüll azonban 1952 őszén Franciaországba költözött, miután ösztöndíjat nyert a strasbourgi Free Europe College-ba, azaz a CIA által üzemeltetett Szabad Európa Egyetemre.[94] Édesapjának írt levelében büszkén számolt be, hogy nyolcezer frankot kap havonta, miközben minden további kiadását is fedezik.[95] A levelezőlapon címként Château de Pourtalès, Strasbourg volt feltüntetve, amely egyébként az ÁVH jelentéseiben rendszeresen rosszul írva szerepelt. 1952. novemberben már a strasbourgi egyetemen tanult tovább. Ausztria elhagyásával meglazultak MHBK-s kapcsolatai is.

A strasbourgi kollégium célja ugyanakkor az volt, hogy olyan embereket képezzen, akik egy esetleges politikai fordulat beálltakor át tudják venni országuk vezetését, az államgépezetet, valamint bármikor kémfeladatokra is bevethetők legyenek.[96] Rüll Tamás teljesen illett az intézmény profiljába.

A magyar politikai rendőrség elsősorban az Free Europe College-ban tanuló, később Magyarországra visszatért személyeken keresztül, illetve apjával, családjával folytatott levelezését ellenőrizve próbált információhoz jutni a gyógyszerészhallgató franciaországi tevékenységéről, így mindenekelőtt a strasbourgi tanulmányai alatt történtekről.

cia.gov/library/readingroom/docs/MAGYAR,%20HARCOSOK,%20BAJTARSI,%20KOZOSSEGE%20%20%20VOL.%203_0002.pdf, 2016. november 2.
94 Durin-Hornyik 2013, 439–514.
95 Uo. 146.
96 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/373, 169.

Rüll Tamás levelei általában kevés használható információval szolgáltak a budapesti politikai rendőrségnek. A fiatal gyógyszerészhallgató leginkább a tanulmányaival kapcsolatban tájékoztatta édesapját. 1953 nyarán írt levelében például aláhúzta, hogy rövid párizsi vakáció után még a nyáron is tanul, illetve a Free Europe College különleges képzésén vesz részt.[97] Rüll Tamásnak sikerült egy év alatt a jó tanulók közé kerülnie. Ráadásul egyszerre végezte a strasbourgi egyetem vegyészeti karát és szintén a városban található vegyészmérnöki főiskolát (École National Supérieure de Chimie) is. Ez utóbbiba versenyvizsgát letéve sikerült felvételt nyernie. 1956-ban az évfolyamában az első három között végzett az egyetemen.[98] 1958 szeptemberéig vegyészmérnöki doktori értekezésén dolgozott, miközben a strasbourgi egyetemen Guy Henry Ourisson neves francia kémikusprofesszor tanársegédje volt. Disszertációját még ebben az évben megvédte. A kutatásait egyébként a holland Organon gyógyszerkutató vállalat támogatta. Rüll Tamás csak 1956 szeptemberéig lakott a Château de Pourtalès-ben, de 1958 őszéig aktívan részt vett az intézmény életében.

Rüllnek a Free Europe College-ben végzett tevékenységéről részletesen beszámolnak a magyar rendőrség által később beszervezett ügynök 1958 őszén írt jelentései. Ezekből kiderül, hogy azok közé a diákok közé tartozott, akik az ösztöndíjas honfitársaik politikai és gyakorlati képzésében is részt vettek. A Château de Pourtalès-be felvett ösztöndíjas fiatalok közül többeket ugyanis úgynevezett „futárként" titokban visszaküldtek szülőföldjükre, ahogyan Strasbourgba érkezéséig Rüll Tamást is. Őt magát azért nem vetették be, mert az amerikai hatóságoknak tudomásukra jutott, hogy a magyar rendőrség komolyan körözi, és még Franciaországban is megpróbálja megfigyelni. A Budapesten 1958. október 31-én kelt jelentésében a „Bognár Jenő" fedőnevű ügynök beszámolt arról is, hogy Rüll kijelentette: *„A Szabad Európa ösztöndíjasainak kiválasztásánál nem a franciaenyelv-tanulásban elért eredmény*

97 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/2/270, 176.

98 Lásd francia nyelven írt rövid önéletrajzát, amelyet a francia állampolgárságért folyamodás kapcsán írt a hatóságok részére. A dokumentum másolata Rüll Tamás lányának jóvoltából a szerző tulajdonában.

lesz a döntő. [...] a döntő az lesz, hogy megfelel-e az illető azokra a feladatokra, melyeket a kollégium vezetői nekik szánnak, melyet a kollégium célkitűzései megkívánnak."

A jelentésből kiderül, hogy 1956-tól honfitársai körében ő volt az „első számú politikai nevelő", aki többek között igazolványhamisításról tartott előadást a Free Europe College kiválasztott hallgatóinak.[99] 1956 után nem hivatalos formában Rüll Tamás vezette az intézmény befolyásos magyar diákkörét is. Ez a csoport egyebek mellett 1957-ben francia nyelvű plakátokat készített és helyezett el Franciaországban azzal a céllal, hogy az 1956-os forradalom után fennmaradjon a „magyar ügy" iránti érdeklődés. „Bognár" egy másik jelentése azt állítja, hogy Rüll az intézményen belüli hírszerzéssel is foglalkozott. Így például rendszeresen látták Château de Pourtalès telefonközpontjánál, amint lehallgatta társai beszélgetését.[100] Az idézett dokumentum azt is megjegyzi, hogy a Free Europe College-ban lakó diákok egyes köreiben köztudott volt, miszerint Rüll Tamás kiváló kapcsolatokat ápolt egy Münchenben kémek beszervezését végző szervvel (a jelentés nem pontosítja, hogy milyen szervről volt szó), illetve, hogy a francia hatóságok rendszeresen őt használták hivatalos tolmácsként is, ha magyarokkal kívántak érintkezni.[101] „Bognár" jelentéséből szintén kiderül, hogy 1956-tól Rüll Tamás legfontosabb megbízatása kémfeladatokra alkalmas személyek kiválasztása volt az intézmény lakói közül. Erről rendszeresen egyeztetett a Free Europe College vezetőségével. Ez a munka csak 1958 szeptemberében szakadt meg, amikor Rüll elköltözött Strasbourgból.

A magyar hatóságok által számontartott emigráns magyar kémikus

1958 szeptemberében a ma is létező Sanofi alvállalataként ismert Sempa Chimie gyógyszergyártó cég Massyban található kutatórészlegében vegyész-

99 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/377, 172.

100 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/405, 184.

101 Uo. 185.

mérnökként helyezkedett el. Ez volt az első munkahelye. 1961-ben egy szabadalommal kapcsolatos vita miatt eltávolították a vállalattól. A céggel csak évekkel később, 1965-ben sikerült rendezni viszonyát. Időközben Rüll Tamás egy rövid ideig a neves párizsi École Normale Supérieure-ben oktatott, később meg a nagynevű, 1530-ban alapított Collège de France-ban is. 1961-től az úgynevezett Société Organico párizsi laboratóriumában dolgozott, amely később a ma is létező Total mamutvállalat része lett.[102] Rüll tehát több mint harminc éven át a francia kémiaipar egyik legnagyobb vállalategyüttesének kutatói részlegében dolgozott 1993-as nyugdíjazásáig. Az 1958 utáni időszakból semmilyen nyoma sincs annak, hogy aktív tagja lett volna az antikommunista magyar politikai szervezetnek.

Rüll Tamás folyamatosan levelezésben állt a családjával, a leveleket a magyar hatóságok az 1960 és 1970-es években visszatérő rendszerességgel lemásolták és elemezték. Féltestvéreivel, illetve édesapjának második feleségével váltott levelei azonban kevés „hasznos" információval szolgáltak a rendőrség számára. Szintén csak Rüll 1952 előtti időszakára vonatkozóan sikerült adatokhoz jutniuk a magyar kommunista hatóságoknak azzal, hogy letartóztatták volt évfolyamtársainak egy csoportját és rokonait. Apját és nagybátyját 1957-ben elítélték, de az előzetes letartóztatásban letöltött hosszú hónapok miatt végül szabadlábra engedték őket. Rüll Imre 1957-ben halt meg, testvére 1958-ban lett öngyilkos. Rüll Tamás évfolyamtársai még 1956 ősze előtt szabadultak, de mind megjárták a börtönt.

Budapesten még az 1960-as években is nagy óvatossággal kezelték Rüll Tamást, jóllehet 1969-ben a magyar Belügyminisztérium illetékesei megállapították, hogy mivel komoly terhelő adatokat nem sikerült összegyűjteni ellene, hiába is sikerülne elfogni, korábbi bűncselekményeinek elévülése okán nem lehetne bíróság elé állítani.[103] 1972-ben döntés született tehát arról, hogy továbbra is nyilvántartásban hagyják mint veszélyes személyt, de megfigyelését és levelezésének követését, egyben körözését is megszüntetik.[104] Mindezek mellett azonban aláhúzták, hogy Magyarországra beutazási vízumot nem kaphat. A Rüll Tamással kapcsolatba hozható magyarországi személyek esetében is hasonlóan jártak el, őket az országból Nyugatra távozástól tiltották el. Tíz évvel később, 1982-ben,[105] illetve még 1986-ban is megerősítették ezt a döntést,[106] de ekkor már kizárólag Rüll Tamást sújtotta a tiltás.

Rüll Franciaországban teljesen beilleszkedett. 1970-ben az állampolgárságot is elnyerte. 1963-ban megnősült, majd 1969-ben elvált feleségétől. 1975-ben ismételten megházasodott, és haláláig második feleségével élt. A két házasságából egy-egy leány született. Közvetlen családját nem avatta be korábbi kémtevékenységének részleteibe. Második felesége és két leánya csak 2008-ban, Rüll Tamás elhunyta után, hagyatékának rendezése kapcsán fedezték fel közvetlen hozzátartozójuk titokzatos múltját.

102 Vö. http://www.societechimiquedefrance.fr/IMG/pdf/b_5_300_000.vfx2_sav.pdf.
103 ÁBTL, 3.1.5. O-14727/3/423, 189.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
1.11.13. A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (KEOKH) iratai
3.1. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék
3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)
3.1.9 Vizsgálati dossziék (V-dossziék)
3.2. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék
3.2.3. Munkadossziék (Mt-dossziék)
3.2.4. Kutató dossziék (K-dossziék)
3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)
4.1. Az állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyagok)

104 ÁBTL, 3.1.5. O-14272/4/300, 142.
105 ÁBTL, 1.11.13. 0005. 449. G-R, 11.
106 Uo. 15.

United Nations, Archives and Records Management Section, International Refugee Organisation, (UNARMS, IRO), Bécs, 1949, március 4.
UNARMS IRO 3.2.1.3. R01571-01620R01596/0002
https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/MAGYAR,%20HARCOSOK,%20BAJTARSI,%20KOZOSSEGE%20%20%20VOL.%203_0002.pdf

IRODALOM

Arboit, Gérald 2014: *Des services secrets pour la France. Du dépôt de la Guerre à la DGSE (1856–2013).* Paris, CNRS. 285.
Bene János–Szabó Péter 2003: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945.* Jósa András Múzeum Kiadványai, Nyíregyháza. 52.
Central Intelligence Agency (CIA), Freedom of Information Act (FOIA), Special Collection, Nazi War Crimes Disclosure Act, Korponay_Miklos_0008.
https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51966ec9993294098d50a8a4, 2018. szeptember 6.
http://www.societechimiquedefrance.fr/IMG/pdf/b_5_300_000.vfx2_sav.pdf, 2018. szeptember 6.
Durin-Hornyik, Veronika 2013: „The Free University in Exile Inc. and the College de l'Europe Libre (1951–1958)". In Kádár Lynn, Katalin (szerk.): *The Inauguration of Organized Political Warfare: Cold War Organizations Sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee.* Saint Helena, CA: Helena History Press. 439–514.
Fórizs Sándor 2015: Az államhatár műszaki megerősítésének kezdete 1948-ban. In *Hadtudomány,* XXV. évfolyam. Elektronikus szám. DOI 10.17047/HADTUD.2015.25.E.101.
Gecsényi Lajos 2012: Az ausztriai magyar katonai emigráció a Hadügyminisztérium Katonapolitikai Csoportfőnöksége célkeresztjében. Dósa Attila és Kovács Attila elleni akciók, 1949–1950. In Bariska István–Mayer László (szerk.): *Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára.* Szombathely. 131.

Sallai János 2012: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története.* Budapest, Hans Seidel Alapítvány
Sz. Kovács Éva: A magyar hírszerzés tevékenysége Ausztriában (1945–1965). In *Betekintő,* 2013/2., 3.
Taylor, Stan A. 2007: Counterintelligence failures in the United States. In Johnson, Lock K. (ed.): *Handbook of intelligence studies.* Routledge. 243–245.
Ungváry Krisztián 2011: Az MHBK szürke eminenciása. Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások. In Gebei Sándor–ifj. Bertényi Iván–Rainer M. János (szerk.): *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni" (Romsics Ignác). Tanulmányok 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Eger, Líceum, 483–498.
Ungváry Krisztián 2014: Az MHBK szürke eminenciása. Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások. In Ungváry Krisztián (szerk.): *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a 20. század történelméből.* Budapest, Jaffa. 58–84.
Vida Mária 1996: *Patikamúzeumok – műemlékpatikák Magyarországon.* Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, könyvtár és levéltár

FIZIKER RÓBERT

Gregor és Holec

Kémjáték a Duna mentén

Bécs a két világrendszer határán, Kelet és Nyugat egyik legérzékenyebb érintkezési pontján található. Hírszerzési szempontból a város a népek olvasztótégelyének, konfliktusokkal teli, mégis viszonylag békés együttélésének és a különböző szolgálatok fellazítási-nyitási tevékenységének központjaként – a Monarchia korában, majd 1918 és 1945 után is – kiemelt szerepet játszott és játszik. Az állambiztonság történetével foglalkozó kutatók munkáiból tudjuk, hogy az első magyar, a hálózati személyek összefogására szolgáló hírszerzési rezidentúrát 1953 novemberében Bécsben[1] szervezték meg. Az 1962-re kialakult, klasszikus titkosszolgálatokra emlékeztető szervezeti forma keretei között a magyar állambiztonság Ausztriában szervezte be és ott foglalkoztatta a legtöbb külföldi és a legtöbb külföldön dolgozó ügynökét.[2] Másrészt, ahogyan ezt Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára a Politikai Bizottság 1967. májusi ülésén a tervezett budapesti osztrák intézetet „nyugatnémet–amerikai és osztrák cégnek" minősítve megjegyezte: „Félni nem kell, ez egyébként kölcsönösségi alapon megy."[3]

Azaz, a keleti és a nyugati szolgálatok is tisztában voltak azzal, hogy a külföldi média magas koncentrációja miatt az információszerzés, a dezinformá-

1 Jellemző példa, hogy Ferdinand Graf osztrák belügyi államtitkár már 1951 őszén azzal vádolta meg a bécsi magyar követséget, hogy a Bankgasse pincéjében börtönt létesített, és támogatja a magyar kémek munkáját. Gecsényi 2007, 26. Ugyancsak említhető az úgynevezett Kertész-ügy. Gecsényi 2012.

2 Sz. Kovács 2011.

3 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 423. ő. e. 1967. május 2.

lás és a közvélemény befolyásolása szempontjából Bécs, a titkosszolgálatok Mekkája – az 1968 után Nyugatra menekülő és a csehszlovák titkosszolgálatot a CIA-re cserélő és távollétében halálra ítélt[4] Jaroslav Bittmann szavaival – az „álomállást" jelentette az állambiztonság munkatársai számára. Többek között azért is, mert ha lebukott is az illető, a diplomáciai védettségnek köszönhetően a haja szála sem görbült.[5] Nem véletlen, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság rezidentúrái közül is a bécsi dolgozott a legnagyobb állománnyal.[6]

A titkosszolgálati akciók „diszkrét báját" az adja, hogy bele lehet borzongani abba, ráadásul személyesen is át lehetett élni, illetve ezzel később szembesülni, hogyan figyelték meg, hallgatták le és rágalmazták meg szisztematikus módszerekkel emberek ezreit a volt szovjet hatalmi tömb országaiban. Ugyanakkor a demokratikus Nyugat is hasonló módszereket használt, nem csupán a filmek világában. Kémek, ügynökök, informátorok, besúgók és spiclik ugyanúgy voltak és vannak Nyugaton is, mint ahogy a szovjet/orosz befolyási övezetben is voltak és továbbra is vannak. Gyakran az is előfordult, hogy ugyanazok az emberek álltak a kommunista államok és azok ellenségei zsoldjába.[7]

4 Zöchling 2016.
5 Beer 2009.
6 Lackner 2009.
7 Rothschild 2016.

PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK[8]

Egyik főszereplőnk, az 1927-es születésű Kerekes Lajos[9] (bár az internetes kereső ezen a néven elsőként egy várpalotai gumiszerviz tulajdonosát dobja ki), a szerszámlakatosból diplomáciatörténésszé, a történelemtudomány doktorává, majd egyetemi tanárrá avanzsált ambiciózus kulturális diplomata[10] 1966 és 1971 között a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója volt. Osztrák vonatkozású történészi munkája számos publikációján és kutatási eredményén túl – például Theodor von Hornbostelről, a két világháború közötti osztrák politika szürke eminenciásáról megállapította, hogy a bécsi hírszerzés valamennyi szála hosszú éveken keresztül az ő kezében futott össze[11] – kézzelfogható eredményt is hozott, hiszen ő hozta haza Gratz Gusz-

8 Jelen tanulmány hosszabb érlelési folyamat eredménye. Kerekes Lajossal egy Ausztria és Magyarország második világháború utáni viszonyát feldolgozó OTKA-projekt keretében, a két ország kulturális kapcsolatainak vizsgálata közben, 2010–2011-ben kezdtem foglalkozni, amikor viszonylag friss volt az osztrák párhuzamos történet is. Az állambiztonsági szál végül – elsősorban terjedelmi okok, de minden bizonnyal a téma érzékeny volta miatt – nem került be a megjelent tanulmányba, pedig már akkor is egyértelmű volt, hogy a Művelődésügyi Minisztérium, annak akkori első embere, Ilku Pál, vagy első helyettese, Aczél György neve csak alig került elő a dokumentumokban. Ehhez lásd Fiziker 2011. A külföldi kulturális munkát a KKI (1949-től Kultúrkapcsolatok Intézete, 1962-től Kulturális Kapcsolatok Intézete) irányította, de a szervezet „inkább titkosszolgálati, mintsem kulturális jellegű" volt. Beke 2010, 53. Végül a két pálya, Kerekes Lajos és Helmut Zilk titkosszolgálati tevékenységének összehasonlítására a kötet alapjául szolgáló 2017. októberi konferencia adott lehetőséget.

9 Kerekes Lajosnak az állambiztonsághoz fűződő kapcsolatairól részletesen lásd Fiziker 2013.

10 Rövid méltatását lásd Jemnitz 1985.

11 ÁBTL, Gregor-dosszié, 1970. március 27-i feljegyzés, jelzet nélkül. Ennek témánk szempontjából kiemelt jelentősége van. Ugyanis a kiváló nyugat-európai és magyar kapcsolatokkal rendelkező Hornbostel 1953-ban Salzburgban nyugatnémet támogatással Donaueuropäisches Institut (Dunai-európai Intézet) néven a dunai térségnek, Közép- és Délkelet-Európa régiójának tudományos kutatását célul kitűző intézetet alapított. (Az intézet mai neve Institut für Donauraum und Mitteleuropa, vezetője Erhard Busek egykori néppárti alkancellár, tudományos és kutatási, illetve oktatási és kulturális miniszter.) Az ilyen jellegű intézmények a különböző szolgálatok érdeklődését is felkeltették. Kerekes például figyelemmel kísérte a bécsi Europahaus, egy belügyminisztériumi anyag szerint az egyik legjelentősebb, a fellazítási

táv politikus, publicista, gazdasági szakember és történetíró Magyarország 1920–1944 közötti történetét bemutató, német nyelvű kéziratos munkáját.[12] Ugyanakkor elsősorban a két világháború közötti időszakra fókuszáló történészi tevékenységét külügyminisztériumi rendelkezés alapján folyamatosan csökkentenie kellett, hogy saját védelme és „bécsi külszolgálati beosztásával járó munkájának zavartalansága"[13] biztosítható legyen.

Beszervezéséről jelenleg nem állnak rendelkezésre dokumentumok, de az minden bizonnyal már kinevezése előtt, akár már CH-ösztöndíjas[14] időszakában, 1963 augusztusában vagy 1964. június–júliusban megtörtént. Az állambiztonság titkos munkatársa ezután a Berlini Magyar Kultúra Házának igazgatói székében töltött újabb öt évet, és bár ez a fél évtized mind történészi, mind állambiztonsági szerepe szempontjából is a kiteljesedés időszaka lehetett, dossziéja az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában csak a császárvárosi tevékenységéről áll rendelkezésre. A *Népszabadság* nekrológja úgy búcsúztatta, hogy „a magyar kultúrának a szó szoros értelmében vett szenvedélyes követeként barátokat szerzett hazánknak".[15] Meg információkat.

politika szolgálatában álló szervezet tevékenységét. MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1968. 16. d. 00889/2. A bécsi „Europahaus" jellegéről és tevékenységéről, Budapest, 1968. május 27.; ÁBTL Gregor-dosszié, 53/2–199/1/68., illetve 135–70/68. Gregor jelentése, Bécs, 1968. február 20.

12 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1970. 24. d. 003274. Kurtán Sándor nagykövet jelentése, Bécs, 1970. december 22. A kézirat, a szerző emlékirat-sorozatának IV. kötete sokáig nem jelent meg itthon. Kerekes azzal javasolta a mű kiadását, hogy „hatásos eszköz lehetne a horthysta emigráció elleni harcban". MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1970. 24. d. 003274. Kurtán Sándor nagykövet jelentése, Bécs, 1970. december 22. A kötet végül 2001-ben látott napvilágot, lásd Gratz 2001.

13 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1968. 17. d. 001725. Beck István külügyminisztériumi osztályvezető Rosta Endrének, a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) elnökének küldött tájékoztatója, Budapest, 1968. március 16., melléklet.

14 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1945–1964. 37. d. XIV–131. 1949–64–0059/7. Jelentés a Collegium Hungaricum 1963–1964. évben végzett munkájáról és a leszűrhető tapasztalatokról.

15 NSZ 1984.

Másik hősünk, a szintén 1927-es születésű Helmut Zilk (nála az internetes kereső is egyből képben van) rövid ifjúkori KPÖ-tagság[16] és a tanárképzés pedagógiai területén töltött időszak után immár SPÖ-párttagsági[17] könyvvel a zsebében az ORF[18] munkatársa, majd igazgatója lett. A Kelet-Európa Szerkesztőség[19] egyik megálmodójaként a csehszlovákiai reformfolyamatot figyelemmel kísérő, a vasfüggöny túloldaláról, Prágából jelentkező élő műsor[20] moderátoraként 1965 végén került kapcsolatba a csehszlovák titkosszolgálat külföldi hírszerző osztályának[21] a reformmozgalmat támogató munkatársaival,[22] és 1968-ig[23] aktív informátor (a csehszlovák akták szerint), ügynök

16 Kommunistische Partei Österreichs – Ausztria Kommunista Pártja, az 1918-ban alapított párt 1945 és 1959 között a nemzetgyűlésben (Nationalrat), 1970-ig több Landtagban (tartománygyűlés) is képviselői helyekkel rendelkezett, jelentősebb tömegbefolyás nélkül. 2005 óta a stájer tartománygyűlésben szerzett helyekkel tért vissza a politikai palettára.

17 Sozialdemokratische Partei Österreichs – Ausztria Szociáldemokrata Pártja, az 1889-ben alapított párt 1991 óta viseli ezt a nevet. 1946 és 1966 között a Néppárttal koalícióban, történetünk idején ellenzékben politizált.

18 Österreichischer Rundfunk – Osztrák Rádió és Televízió, 1957-ben alapított állami közszolgálati műsorszolgáltató, a legnagyobb elektronikus tömegmédia Ausztriában.

19 Az Osteuroparedaktion előbb a csehszlovákiai átalakulást, majd a rendszerváltozásig a többi kelet-közép-európai reformfolyamatot is figyelemmel követte.

20 Frank 2010.

21 Tehát nem a Statní bezpečnost (StB), a csehszlovák kommunista rezsim hű állam- és belbiztonsági szervezetével, hanem az úgynevezett Rozvědkával,, a jelentős mértékben reformpárti külföldi kémkedési osztály munkatársaival állt kapcsolatban. Beer 2009.

22 Beer 2009.

23 Zilk a csehszlovákiai bevonulás után jó időre háttérbe vonult, hiszen joggal tartott attól, hogy a Nyugatra menekült csehszlovák titkosszolgálati munkatársak lebuktathatják, ami meg is történt volna, ha a bécsi államrendőrség – eltérően több más lebukott és elítélt informátortól – nem kezeli az ő ügyét különösen diszkréten. Riedl 2016.

(egyes történészek[24] szerint) vagy kettős ügynök (feltételezések szerint)[25] volt. Az akkoriban alig negyvenéves televíziós újságíró hatszáz oldalnyi aktája a tartótisztjeivel folytatott beszélgetések lejegyzéseiből és hotelszobákban (többek között a Sacherban és a Hotel Intercontinentalban), illetve Zilk irodájában és lakásában felvett lehallgatási jegyzőkönyvekből, személyének és információinak értékeléséből, továbbá az általa aláírt számlákból, nyugtákból áll.[26]

Zilk később újságíró, majd Bécs város kulturális tanácsosa lett. 1983–84 között rövid ideig kulturális miniszter, majd tíz éven át Bécs sikeres polgármestere volt. 1993-ban egy levélbomba-merényletben elveszítette bal kezének két ujját. Élete végéig a média ünnepelt szereplője, a bécsi társasági élet központi figurája, „tudálékos polihisztor"[27] maradt. Halála után Václav Havel elnézést kért azért, hogy Zilktől 1998-ban magas cseh állami kitüntetést tagadtak meg a kommunizmus bűneit vizsgáló hatóság jelzése alapján.[28]

A *Profil* osztrák hírmagazin 2009-es, a cseh levéltári zárlat feloldása utáni „leleplezésének"[29] újdonsága abban állt, hogy ekkor már dokumentumokkal is igazolni tudták, amit az akkoriban a szociáldemokraták által uralt Österreichische Staatspolizei (Stapo)[30] – a Varsói Szerződés inváziója után az Egye-

24 Közülük leghatározottabban Siegfried Beer, a Karl Franzens-Universität történészprofesszora, titkosszolgálati szakértő fogalmaz: „Az eset kristálytiszta. Ehhez az adófizetőknek nem kell pluszpénzeket kiadniuk. Persze ez nem jelenti azt, hogy a történészeknek nem kellene tovább kutatniuk. [...] Zilk kétségkívül kém volt, mert tevékenysége kimeríti a kémkedés tényállását." Beer 2009.

25 Ezt a csehszlovák StB gyanította, hiszen Ausztriában Zilk televíziós igazgató, tehát valamiért (talán mert egy másik szolgálatnak, esetleg a CIA-nek is dolgozott?) különösen védett személyiség maradt. Erre azonban semmiféle bizonyíték nincs. Lackner 2016a.

26 Lackner 2009.

27 „Besserwisserischer Tausendsassa" – Joachim Riedl újságíró véleménye. Riedl 2016.

28 Spiegel 2009, illetve Lackner 2016a. Holott a korábbi államelnök a hozzá hivatalból eljuttatott információk alapján nyilvánvalóan tisztában volt a tényekkel.

29 Lackner 2009.

30 A Stapo, teljes nevén az Österreichischer Staatspolizeilicher Dienst (Osztrák Államrendőrségi Szolgálat) 2002-ig, a Bundesamt für Verfassungsschutz und Terrorismusbekämpfung (Alkotmányvédelmi és Terrorizmusellenes Szövetségi Hivatal) létrejöttéig a szövetségi belügyminisztérium belföldi titkosszolgálatának szerepét töltötte be.

sült Államokba távozott Bittmanntól, illetve a Bécset választó Jiří Starek korábbi nagykövetségi kulturális attasétól származó információk alapján – már 1968–1969-ben tudott,[31] de következmények nélkül hagyott. Zilk az 1998-ban felmerült híresztelésekre[32] válaszul még kategorikusan tagadott, illetve az „akta több mint negyven százalékát nőügyeiként"[33] próbálta ártalmatlan színben feltüntetni.

Bécs és Prága díszpolgára[34] 2007-ben *Meine drei Leben* (!) címmel jelentetett meg önéletrajzot.[35] Ebben arra utalt, hogy a merénylet után és a súlyos betegsége miatt fellépő kómából is visszatérve kapott újabb esélyt az élettől. A választott cím témánk szempontjából másképp is értelmezhető. Mindenesetre Zilk életrajza – ha nem is újraírandó, de – a napvilágra került információk fényében „részben újraértékelendő",[36] miközben azok a közvélemény-formáló tényezők is erősen tartják hadállásaikat, amelyek semmi esetre sem akarják tisztázni a történteket.[37] Nem zárható ki, hogy a tanulmány két,

31 Mivel ekkorra „az osztrák titkosszolgálati szcénába a keleti szolgálatok már erőteljesen beszivárogtak", a botrány kezelése érdekében összesen 268 ember – sajtómunkások, szerkesztők, gazdasági újságírók, szóvivők, minisztériumi hivatalnokok, továbbá a Stapo munkatársai – tevékenységét világították át, köztük volt Helmut Zilk is. Zöchling 2016.

32 Elsőként a *Süddeutsche Zeitung* tudósított a Zilkkel kapcsolatban megfogalmazódott gyanúról. Lackner 2016b.

33 Frank 2010.

34 Prága 1994-ben, Bécs 1995-ben adományozott díszpolgári címet Helmut Zilknek. 2009 óta a bécsi 1. kerületben tér is őrzi az egykori népszerű polgármester emlékét. Ezen a téren áll az a háború- és fasizmusellenes emlékmű, Alfred Hrdlicka alkotása, amelynek a felállítását Zilk a tiltakozások dacára is keresztülvitte az 1980-as években.

35 Zilk 2007.

36 Gächter 2016.

37 Siegfried Beer szerint „a tettes és áldozat szerepének tipikus osztrák felcseréléséről" van szó. Beer 2009. Ugyanakkor ezt a tábort erősíti Bittmann 1968. szeptember 20-án megfogalmazott és 2009-ben megismételt véleménye Zilk tevékenységéről. Egy hónappal a csehszlovákiai bevonulás után Bittmann úgy vélekedett, hogy bár Zilk tudta, hogy a titkosszolgálattal van dolga, de „reformpolitikát csinált", és „ragaszkodott ahhoz, hogy közlései Ausztria kárára nem használhatók fel". A 2009-es botrány kipattanásakor pedig ismét jelentkezett a nyugdíjas titkosszolga, és arról beszélt a német *Focus* hetilapban, hogy Zilk sosem kapott tőle pénzt. „A legdrágább egy ajándékkosár volt borral és likőrrel" – hangoztatta az interjúban. Valójában

hasonlóan sikeres szakmai karriert befutott főszereplője akár többször is találkozott egymással, de ennek írásos dokumentumát nem találtuk.[38]

METSZŐ PÁRHUZAMOSOK

A születési év, a titkosszolgálati tevékenységi helyszín és a későbbi hírszerző munkával kapcsolatos dokumentumok hiányának[39] azonosságán kívül néhány további egybeesés is megfigyelhető a két életpályában. Nem elsősorban a választott/kapott fedőnevekre gondolok. Kerekes 1968-tól Gregor[40] néven írta alá jelentéseit, nem tudni, hogy a választást a keresztnév jelentése (éber, szemfüles) vagy Gregor Samsa[41] inspirálta. Zilk Johann Maizként írta alá az

az akták szerint az „ajándékkosár" egy tízezer schilling értékű jutalom volt egy diplomataboltban összeállított árukból (az akkori átlagfizetés négyszereséért). Lackner 2016a. Továbbá Dániából hozott cigaretta, a feleségnek küldött bunda, az após kúrájának anyagi támogatása stb. is szerepelt az ajándéktételek között. Lackner 2016c.

38 ÁBTL, Gregor-dosszié, 53/2–631/69., illetve 135–139/69. „Egri" jelentése, Bécs, 1969. június 24. A Stapo nyilvánvalóan figyelemmel kísérte a bécsi Collegium Hungaricum tevékenységét. Az nem csupán itthon köztudott, hogy a magyar kulturális külpolitika ágenseinek egyéb, a szűken vett szakmai tevékenységen túli feladatai is voltak. A témával kapcsolatban egy konkrét utalást találtam. 1969 júniusában a magyar szerszámgépiparról szóló előadásra a CH-ba érkező vendégeket az osztrák államrendőrség egyik nyomozója a bejárattal szemben állva ellenőrizte.

39 Kerekes esetében nincs információm arról, hogy hagyatékát, esetleges feljegyzéseit valahol őriznék. Pedig, mivel rövid ideig a Magyar Történelmi Társulat titkára, majd 1971-től a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese volt, minden bizonnyal maradt utána a publikációin kívül írásos nyom, legalábbis az intézet Várból való kiköltözéséig.

40 ÁBTL, Gregor-dosszié, 5/4/2/68. sz. utasítás Mecseki elvtársnak, 54/2–61/68., Budapest, 1968. február 14.

41 Franz Kafka *Az átváltozás* című regényének hőse, aki egy reggel arra ébredt, hogy hatalmas, páncélos hátú bogárrá változott, de emberi tudata épen maradt. Megpróbált beilleszkedni új életformájába, de végül családja gyűlölette fokozódó döbbenetének és undorának hatására a számára idegenné lett világban elpusztult.

átvételi számlákat (biztosan nem Kukorica Jancsi[42] iránti tiszteletből), prágai munkaadóitól a Holec (kopasz, csupasz) nevet kapta.[43]

Mindketten önként vállalták a feladatot. Kerekes hazafias meggyőződésből csatlakozott az állambiztonsághoz, a magyar kulturális külpolitika ideológiai céljaival, „a stagnáló, dekadens és nyugatnémet befolyásnak kitett osztrák kulturális közegben bizonyos ismeretek szerzésének"[44] és a szocialista propaganda aktív nyugati terjesztésének szükségességével messzemenőkig azonosult. Zilk a feltételezések szerint újságírói sikerei után azt valószínűsítette, hogy saját eszközeivel támogathatja, felgyorsíthatja a csehszlovákiai reformfolyamatot, és ehhez a titkosszolgálatokkal való kapcsolatot is vállalhatónak tartotta. Emellett saját karrierjének előmozdítása, az idegbizsergés[45] (németül *Nervenkitzel*, „kellemes érzésekkel összekapcsolódó, egy helyzet veszélyességéből, feszültségéből adódó idegi izgalmi állapot") és – nem utolsósorban – a pénz is motiváló tényező volt számára.[46]

Kerekes egy korábbi, jelentősebb pénzösszeg mellett búcsúzáskor egy boroskészletet kapott a feletteseitől. Előbbiért „nagyon elérzékenyülten" mondott köszönetet, és kifejezte, hogy a munkáját „becsületbeli ügynek" tekinti.[47] Zilk esetében összesen hetvenezer schilling, mai árfolyamon mintegy harmincezer euró értékben maradtak fenn bizonylatok (egy alkalmazott bruttó átlagbére 2915, egy munkásé 2530 schilling volt akkoriban).[48] Emellett

42 Németül a kukorica (a neolatin mays szóból) der Mais.

43 Lackner 2009.

44 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1965. 24. d. IV–135. 005015/64. A Külügyminisztérium VI. Területi Osztály 7. sz. tájékoztatója a magyar–osztrák kulturális kapcsolatok alakulásáról, 1964. október 22. Magyar–osztrák külügyminiszteri találkozó tájékoztató anyagai.

45 Legalábbis a szótár szerint magyarul inkább veszélykereső magatartás vagy adrenalinfüggőség.

46 Lackner 2009.

47 ÁBTL, Gregor-dosszié, 53/2–1434/1970, illetve 135/2–325/70. „Egri" jelentése, Bécs, 1970. december 7.

48 Lackner 2016b.

számos tárgyi ajándékot,[49] többek között egy cseh ólomkristályból készült, a biztonság kedvéért mindjárt be is poloskázott csillárt is kapott.[50]

Persze mindketten meg is dolgoztak a pénzükért. Bár Kerekestől – nyilván Zilkhez hasonló módon – „nem tömegmunkát vártak, hanem minőséget",[51] ő nem csupán jól használható jelentéseket[52] írt, hanem javaslatokat is tett az állambiztonsági szervek és a tudományos-kulturális intézmények munkájának összehangolására.[53] Nem ide sorolom azokat az információkat, amelyek szerint Daniel Cohn-Bendit, az 1968-as párizsi diáklázadások egyik vezetője, az 1994 óta folyamatosan európai parlamenti képviselő kínai pénzből akart – Nyugaton és Kelet egyaránt – káoszt kirobbantani diáktársaival,[54] illetve, hogy a bécsi Institut für Internationale Zukunftsstudien (Nemzetközi Jövőkutató Tanulmányok Intézete) Habsburg Ottó politikáját szolgálta, aki a Vatikán által uralt konzervatív Európai Egyesült Államok elnöki posztjára pályázott.[55]

49 Lackner 2016c. A megfelelő „előkészítés" miatt a csillár, bár Zilk maga választhatta ki, négy hónapos szállítási időt igényelt. Lackner 2009. Zilk a katalógusból a legnagyobb méretet választotta. Lackner 2016c.

50 Már a Zilk-akta első ügyirata rögzítette 1965. december 14-én, hogy az ápolt külsejű, a nők körében sikeres Zilk „költséges életet él. Drága éttermekben étkezik. Nem csinál titkot abból, hogy bőven van pénze". Lackner 2009.

51 ÁBTL, Gregor-dosszié, 88/2–1104/67., illetve 135–370/67. „Mecseki" jelentése, Bécs, 1967. december 20.

52 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1967. 22. d. 001293/4. A Collegium Hungaricum 1967. I. félévi tevékenysége. Javaslatok az Ausztriában folytatandó kulturális és tudományos tevékenységünk távlati elveinek alakításához. Bécs, 1967. augusztus 15. Bár az első félévi vezetői jelentéseiben hemzsegnek a „rendkívüli erőpróba", „összehangolt munka", „példás kivitel", „rendkívül kedvező politikai hatás" és hasonló kitételek, kérdés, ezekkel mire mentek a kulturális külpolitika hazai irányítói.

53 Uo. 53/2–768/68., illetve 135–328/68. Gregor jelentése, Bécs, 1968. szeptember 6.

54 Uo. 53/2–119/69., illetve 135–33/69. Jelentés, Bécs, 1969. február 5.

55 Uo. 53/2–370/69., illetve 135–76/69. Jelentés, Bécs, 1969. április 23.

1965 decembere és 1968 júniusa között Zilk kéthetente, összesen mintegy hatvan alkalommal[56] találkozott tartótisztjével.[57] Az ÖVP-kormány[58] külpolitikájával, az SPÖ belső harcaival az 1966-os választási vereséget követően, az elűzött szudétanémetek kárpótlásával kapcsolatos osztrák állásponttal, illetve 1967-től az ORF hatalmi viszonyaival foglalkozó, nagyrészt szóbeli,[59] magnószalagra mondott beszámolóinak értékét – bár valóban nem államtitkokról, inkább „reményekre jogosító időszakban a változásokat akár segíteni is tudó, értékes kiegészítő információkról"[60] van szó – csak halála után próbálták meg jelentéktelennek[61] beállítani. Jiři Gruša[62] 1998-től 2004-ig bécsi cseh nagykövet, 2005 és 2009 között a bécsi Diplomatische Akademie igazgatója szerint csupa „fecsegés"[63] jellemezte az iratokat, sőt egy elképzelt vizsgálati

56 News 2009.

57 Lackner 2009.

58 Österreichische Volkspartei – Osztrák Néppárt, a második világháború vége után az 1893-ban alapított Christlichsoziale Partei (CS, Keresztényszociális Párt) nyomdokaiba lépett tömegpárt. Josef Klaus 1964 és 1966 között a szociáldemokratákkal kormányzott, 1966-tól 1970-ig egypárti kabinet élén állt.

59 A prágaiak folyamatos unszolására az SPÖ titkárságáról származó beszédek szövegét és a *Politik und Dokumentation* című, a pártfunkcionáriusokhoz kéthetente eljuttatott információs újságot adta át a tartótisztjének. Nem éppen „tiltott gyümölcs" – vélekedik Herbert Lackner. Lackner 2009.

60 Prokop Tomek prágai hadtörténész véleményét idézi Lackner 2016d. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a múlt század hatvanas éveiben az újságok nem könnyen kerülhettek a politika boszorkánykonyhájának közelébe. A hírpiacról sem lehetett minden információhoz hozzáférni. Az interjúkérdéseket is előre le kellett adni. Lackner 2016b. Bár utóbbi manapság is előfordul…

61 Lackner 2016b.

62 Gruša úgy vélekedett, hogy „vagy nyilvánosságra hozzák az anyagot, vagy nem beszélnek többet róla – minden más ártana a kapcsolatoknak". Mivel 1998-ban még zárolt levéltári anyagokról volt szó, idölegesen az előbbi mellett döntöttek, bár erről a *Týden* nevű cseh hetilapot elfelejtették értesíteni, akik 1999 októberében címlapon hozták le a sztorit. Lackner 2016a.

63 Tagblatt 2009. Az EGK-hoz való közeledésről és az ÖVP-kormány várható keleti politikájáról zajló szociáldemokrata belső viták elemzéseit nyilván nagyobb érdeklődéssel olvashatták Prágában. Lackner 2009. Például az utóbbival kapcsolatban azt írta, hogy „Klaus szövetségi kancellár őszintén gondolja a szocialista államok felé való közeledést. Ebben a kérdésben Klaus áll a bal- és Kreisky a jobboldalon". Lackner 2016c.

bizottsági jegyzőkönyvben az Európai Unió nyakába akarták varrni a történteket.[64]

Minden bizonnyal sem Kerekesnek, sem Zilknek nem okozott nagyobb problémát a külügyi/televíziós és az állambiztonsági feletteseikkel való párhuzamos kapcsolattartás. Kerekes esetében kellett eleve kisebb nehézségekkel számolni, ugyanakkor egy alkalommal vele is előfordult, hogy állambiztonsági feljegyzését Kerekesként írta alá, majd ezt feketével áthúzva, kék tollal Gregorra módosította.[65] Zilk azzal a feltétellel vállalta a munkát, hogy az általa aláírt számlák nem kerülhetnek az ÖVP kezébe. A prágai óvárosban található Hotel Alcron folyamatosan bepoloskázott szobájában[66] tartott egyik 1967-es találkozója idején ugyanazon az emeleten lakott Gerd Bacher, az ORF főintendánsa.[67]

EUKLEIDÉSZ IGAZA

Természetesen számos eltérő vonás és sok homályos pont is található a két történetben. Hankiss János, a Kállay-kormány nemzetközi kulturális kapcsolatokért felelős államtitkára szerint *„jó kultúrpropagandista, akárcsak a titkosszolgálat értékes tagja csak az lehet, aki az idegen nyelvek terén különleges képességeket árul el”*.[68] Kerekes nyelvismeretéről nincs biztos információnk, ugyanakkor történészi-ügynöki pályáján bőven volt ideje elsajátítani a szükséges nyelvtudást. Zilk az egykori birodalom legnagyobb cseh városában, Bécsben nőtt fel, apja cseh származású volt. A vele kapcsolatba került csehszlovák diplomaták

64 Nikowitz 2016. A szerző Hans Dichand újságírónak, médiavállalkozónak, a *Kronen Zeitung* kiadójának a szájába adta ezeket a mondatokat.
65 ÁBTL, Gregor-dosszié, 53/2–852/68., illetve 135–347/68. Feljegyzés.
66 Ahol olykor – erről is feljegyzések tanúskodnak – hölgyek látogatását is fogadta. Lackner 2016c.
67 A szállodaportástól kapta meg a kulcs mellett az aktuális borítékot. Lackner 2009.
68 Hankiss 1936, 46.

és tartótisztek közül nem egy került később Nyugatra, illetve Bécsbe, így a szükséges nyelvismeret mindkét oldalon adottként feltételezhető.

Kerekes beszervezéséről tehát nincs pontosabb információnk, ugyanakkor párttagként bizonyára nem is írt alá nyilatkozatot, a bécsi külszolgálati tevékenységre pályázók pedig eleve tisztában voltak a tőlük elvárt egyéb feladatokkal, így nem hatna az újdonság erejével, ha esetleg előkerülne ezzel kapcsolatban valami. Zilk esetében az első akta 1965. december 14-én kelt. Jiří Starek (a prágai tavasz eltiprása után rövid ideig a cseh és szlovák nyelven sugárzott ORF-hírműsort szerkesztette,[69] 1969 nyarától Torinóban a FIAT főnöke, Giovanni Agnelli mellett dolgozott, majd 1972-ben családjával újra Bécsbe költözött)[70] dolga volt Zilk szondázása,[71] aki három nappal később késznek mutatkozott az együttműködésre. December 20-án pedig elkészült a titkosszolgálati törzslapja is, és megkapta első, egyben saját néven utoljára nyugtázott honoráriumát is.[72]

Erre a második és egyben az utolsó Stadtgespräche, a kultúrpolitikáról,[73] a polgári és az emberi jogok kérdéséről élő adás keretében rendezett vitaműsor felvétele után került sor. Zilk próbálkozott újabb műsorok tető alá hozásával is, de Prága nem mutatott érdeklődést ebben az irányban.[74] Kerekes lehetőségei eleve korlátozottabbak voltak, könnyűzenei műsorokkal, kissé megrostált politikai kabarékkal[75] kevésbé lehetett sikert elérni, ráadásul a mozigépész

69 Lackner 2016a.
70 Lackner 2016a. Torinóban és később Bécsben már a nyugatnémet titkosszolgálatnak szállított információkat 1994-ben, 72 éves korában bekövetkezett haláláig. Ehhez lásd Rothschild 2017.
71 Szerinte „Holec kalandvágyó, de elvtelen. Főleg az anyagi érdek motiválja”. Lackner 2016c.
72 A számlát „Zilk számára elfogadhatóan, mégis kompromittáló módon” akarták kitölteni, végül jogcímként a „visszaadás” szerepelt rajta. Lackner 2009.
73 Az osztrák résztvevők például azt a kérdést tették fel, hogy miért a KPÖ központi lapja, a *Volksstimme* az egyetlen Prágában kapható osztrák újság. Lackner 2009.
74 Lackner 2016b.
75 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1969.20.d.00980/2. Simó Jenő nagykövet 24/2/1969. sz. t. jelentése, Bécs, 1969. június 26. A Vidám Színpadon játszott *Urak és elvtársak* című, néhány jelenet elhagyásával a visszásságokról is beszélő kabaréról van szó a dokumentumban.

sem volt mindig megbízható,[76] ugyanakkor főleg a tudományos rendezvényeknek köszönhetően[77] a CH korábbi „egyetemi szálló jellege" megszűnt,[78] és az intézmény nevet vívott ki magának a bécsi külföldi kulturális képviseletek között.

Úgy tűnik, Kerekes az állambiztonsági tevékenységének végeztével viszszatért a kaptafához, és a tudománynak szentelte rövidre szabott életét. Zilk előmenetelében ugyanakkor nem okozott törést a tisztázatlan múltja, sőt annak dacára lépegetett felfelé a politika grádicsain. Ausztriában sokáig sem politikusok, sem történészek nem feszegették ezeket a kérdéseket, az információkat 1998-ban a csehek szellőztették meg, Bécsben pedig Zilk halála után kezdődött meg és csendesedett is el hamarosan a Vergangenheitsbewältigung ezen fejezete.[79]

Szintén eltérő a kérdés és az azzal összefüggő, hasonló titkosszolgálati esetek és történetek hazai és ausztriai kezelése és feldolgozottsága. Kerekes esetében a bécsi éveire vonatkozó dossziéját tudományos alapossággal feldolgozták, ugyanakkor az utódainak (Mádl Antal irodalomtörténész, germanista, majd a történész Pamlényi Ervin) a feltételezhető[80] és bizonyított[81] állambiztonsági kapcsolataira is kitérő tanulmány – a bezsebelt szerkesztői dicséretet leszámítva – jelentősebb visszhang nélkül maradt. Az ügynökmúlt

76 MNL OL XIX-J-1-j KüM Ausztria 1971. 27. d. 06/1971. sz. t. Kerekes Lajos jelentése, Bécs, 1971. január 27. A korábban bizalmas jellegű munkákra is alkalmazott, amúgy „a Magyar Népköztársasággal rosszindulatú" Johann Lutz mozigépész leváltása 1971 elején biztonsági okokra hivatkozva történt meg.

77 ÁBTL, Gregor-dosszié, 53/2–631/69., illetve 135–139/69. „Egri" jelentése, Bécs, 1969. június 24.

78 Szirtes 1981, 98.

79 Egyetlen történész sem vette magának a fáradságot, hogy részletesen bemutassa és elemezze a Zilk-aktát, Werner Faymann, az SPÖ elnöke és szövetségi kancellár pedig azzal zárta rövidre az ügyet, hogy amit neki Zilk tíz évvel korábban erről mondott, az számára kielégítő. Michael Häupl, Bécs SPÖ-s polgármestere pedig „alapvetően nevetségesnek" minősítette a vádakat, és a családnak jogi segítséget helyezett kilátásba. Tagblatt 2009.

80 Mádl Antal esetében csupán a saját visszaemlékezéseire támaszkodhatunk, lásd Mádl 1994, illetve Mádl 2004.

81 ÁBTL, Pósfai-dosszié.

feltárása helyett az annak közzétételével való fenyegetőzés és a vádaskodás visszatérő elem a rendszerváltás utáni magyar belpolitikában.

Zilk ügynöki/informátori múltját máig egyetlen szaktanulmány sem választotta témájául, ellenben a média a tények feltárásával és ismertetésével, a politikai jellegű megnyilvánulásokat történészi véleményekkel szembesítve mégis a közbeszéd részévé avatta.[82] Az aktákat kiemelték, eltüntették (nincs meg Bittmann CIA-, sem Starek, Bacher és Zilk Stapo-kihallgatásának jegyzőkönyve sem).[83] A Zilk-aktákat Maria Fekter belügyminiszter (ÖVP) szerint már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején megsemmisítették.[84] De a Stapo 1998-as prágai látogatásának dokumentumai is – jó esetben – lappanganak valahol, pedig Peter Heindl, a Stapo főnöke személyesen utazott Prágába az ügy tisztázása érdekében.[85] A dokumentumok tehát eltűntek, majd tisztességes levéltárosoknak köszönhetően olykor előkerültek (összesen háromoldalnyi titkos minősítésű irat, amelyben Zilket a csehszlovák titkosszolgálat munkatársainak „beszélgetőpartnereként" jellemzik),[86] nem csupán ebben az ügyben.[87]

A kém-ügynök-informátor fogalmi triász tisztázásán túl csak egyetlen szakértő mutatott rá arra, hogy – mások mellett[88] – 1971-ben egy belügyi hivatalnokot tíz hónap börtönre ítéltek, pedig ő csak ötszáz koronát (akkori árfolyamon átszámítva mintegy háromszáz schillinget) kapott költségtérítés-

82 Ebben nagy szerepe volt az egyébként SPÖ-kötődésű Herbert Lackner bécsi újságírónak, a *Profil* főszerkesztőjének, aki számos újságcikkben foglalkozott a témával, és 2009-ben megkapta az Év Újságírója és az Év Belpolitikai Újságírója címet, sőt 2015-ben a jelenlegi legmagasabb osztrák állami elismerés 1. osztályú tisztikereszti fokozatát (Goldenes Ehrenzeichen für Verdienste um die Republik Österreich – Arany Érdemrend az Osztrák Köztársaság Szolgálatáért) is.

83 Lackner 2016a.

84 Gnam 2009.

85 Lackner 2016a.

86 Tagblatt 2009.

87 Például Alfred Redl ezredes híres-hírhedt kémügyében is hasonló történések zajlottak le.

88 Ehhez lásd Riedl 2016, illetve Zöchling 2016.

ként egy hasonló jellegű ügyben.[89] 2016-ban pedig mozifilm is készült[90] az „alpesi 007-esről",[91] akivel a filmvásznon nagyon kegyesen bántak, *„végül is ő volt Bécs egyik legjobb polgármestere, aki korábban egy kicsit kémkedett a kommunista Csehszlovákiának".*[92] Mára az is egyértelművé vált, hogy Zilk politikai kapcsolatainak, esetleges kettős ügynöki tevékenységének és talán – kedvelt személyisége mellett[93] – a szerencsének is köszönhette, hogy sem életében nem kellett tiszta vizet öntenie a pohárba, sem halála után nem tartott sokáig az ügye iránti érdeklődés. Kérdés, melyik ország politikai elitjének, illetve történész-levéltáros társadalmának[94] van több szégyellnivalója az ügynökproblematika kezelése terén, hol nagyobb az igény arra, hogy tovább lehessen a zavarosban halászni a tisztázás és a transzparencia helyett.[95]

89 Beer 2009.
90 Riedl 2016.
91 Kapeller 2009.
92 Meg amúgy is egy „szuper fickó volt, a tévében és az ágyban egyaránt". Lackner 2016c.
93 Beer 2009.
94 A kérdést egyértelműen nem lehet megválaszolni, mindenesetre Siegfried Beer a fent jelzett esetek miatt úgy fogalmazott, hogy „történészként szégyelli magát" az osztrák levéltárügy visszásságai miatt. Beer 2009.
95 Az osztrák helyzetről lásd Gächter 2016. Ugyanakkor érdemes felidézni – kicsit tágabb kontextusban – Parti Nagy Lajos szavait: „A szemforgatás mint konszenzus – e tárgyban bizonyosan nem határfolyó a Lajta. Mikor a konkrét tárgy okán Ausztriáról beszélek, mutatis mutandis Magyarországra is gondolok, hogy úgy mondjam, az én hazám is tud eléggé legnagyobb törpe lenni... A ránkpudvásodó kisemberi, kisnáci, kiskomcsi hazugságokra gondolok, hogy nem mi voltunk, senki nem mi voltunk, hanem a németek versus oroszok, nem mi deportáltunk, csak a csendőrök/vasutasok/sínek, nem mi akasztottunk, csupán a Kádár egymaga, stb." Merz–Qualtinger 2005, 17–18.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.2. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék.
3.2.1. Beszervezési dossziék (Bt-dossziék)
Bt-2168/1. „Pósfai" (III/I-3. Osztály)
3.2.3. Munkadossziék (Mt-dossziék)
Mt-381/1. „Gregor" (III/I-2-D Alosztály)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TÜK-iratok, Ausztria
M-KS 288. fond 5. csomag. Az MSZMP Politikai Bizottsága iratai

IRODALOM

Beer, Siegfried 2009: *„Helmut Zilk war glasklar ein Spion".* https://diepresse.com/home/innenpolitik/464866/Siegfried-Beer_Helmut-Zilk-war-glasklar-ein-Spion, 2017. szeptember 8.

Beke Mihály András 2010: *Hunok Európában. Gondolatok a magyar kulturális diplomáciáról.* Kecskemét, *Kecskeméti Lapok*

Elhunyt Kerekes Lajos. *Népszabadság,* 1984 (42.), 274., 1984. november 22., 8.

Fiziker Róbert 2011: Hét szűk esztendő (?): Az oroszlán ugrani készül. Fejezetek az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok történetéből (1963–1970). *Történelmi Szemle,* 2011 (53.), 3., 425–465.

Fiziker Róbert 2013: Isten hozta, őrnagy úr (illetve százados elvtárs)! A történész és az állambiztonság. *Levéltári Szemle,* 2013 (63.), 2., 35–45.

Frank, M. 2010: *Der Spion, dem alle vertrauten.* http://www.sueddeutsche.de/politik/helmut-zilk-der-spion-dem-alle-vertrauten-1.412383, 2017. szeptember 5.

Gächter, Sven 2016: Desinformationsbedarf. *Profil.* https://www.profil.at/meinung/sven-gaechter-desinformationsbedarf-7293900, 2017. szeptember 8.

Gecsényi Lajos 2007: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956.* Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Gecsényi Lajos. Budapest, Magyar Országos Levéltár

Gecsényi Lajos 2012: Bécsi fiaskó. Diplomácia az állambiztonság árnyékában: a Teleki–Kertész-ügy" – 1958. *Történelmi Szemle,* 2012 (54.), 2., 315–336.

Gnam, Peter 2009: Hetze gegen Zilk. „Andenken an Vater in den Schmutz gezogen". *Kronen Zeitung.* http://www.krone.at/138301, 2017. október 1.

Gratz Gusztáv 2001: *Magyarország a két háború között.* Szerk. Gyurgyák János, Pótó János, Paál Vince. Budapest, Osiris Kiadó

Hankiss János 1936: *A kultúrdiplomácia alapvetése.* Időszerű Kérdések. Volume VIII. Magyar Külügyi Társaság

Jemnitz János 1985: Kerekes Lajos (1927–1984). *Történelmi Szemle,* 1985/4., 650.

Kapeller, Lukas 2009: Zilk en Spion? Skandal! *Der Standard.* http://derstandard.at/1237228182655/Spionage-Vorwuerfe-Zilk-ein-Spion-Skandal, 2017. szeptember 8.

Lackner, Herbert 2009: Helmut Zilk, Spion: Zilk war jahrelang Informant des CSSR-Geheimdienstes. *Profil.* https://www.profil.at/home/helmut-zilk-spion-zilk-informant-cssr-geheimdienstes-237065, 2017. szeptember 1.

Lackner, Herbert 2016a: „Deckname Holec": Die Vertuschung. *Profil.* https://www.profil.at/oesterreich/deckname-holec-vertuschung-7293548, 2017. szeptember 8.

Lackner, Herbert 2016b: Helmut Zilk: Fakten vs, Mythen. *Profil.* https://www.profil.at/oesterreich/deckname-holec-fakten-mythen-7315407, 2017. szeptember 8.

Lackner, Herbert 2016c: „Deckname Holec": Liebesgrüße aus Brünn. *Profil.* https://www.profil.at/kultur/deckname-holec-liebesgruesse-bruenn-7289018, 2017. szeptember 1.

Lackner, Herbert 2016d: Militärhistoriker Tomek: „Zilk wurde mit Respekt behandelt. *Profil.* https://www.profil.at/oesterreich/militaerhistoriker-tomek-zilk-respekt-7290396, 2017. szeptember 8.

Mádl Antal 1994: Volt egyszer egy testőrpalotánk. Vázlat a bécsi Collegium Hungaricumról. *Új Horizont,* 1994 (22.), 4–5., 81–92.

Mádl Antal 2004: Volt egyszer egy testőrpalotánk. II. rész. Gúzsba kötve nehéz táncolni. *Új Horizont,* 2004/1., 63–77.

Merz, Carl–Qualtinger, Helmut 2005: *Karl úr.* Fordította: Parti Nagy Lajos. Budapest, Kortina Kiadó

News, 2009: *Die „Akte Zilk" ist noch nicht geschlossen: Beweise für Spionagetätigkeit verschwunden.* https://www.news.at/a/die-akte-zilk-beweise-spionageaktivitaet-237304, 2017. szeptember 8.

Nikowitz, Rainer 2016: Nichts als die Wahrheit! *Profil.* https://www.profil.at/home/rainer-nikowitz-nichts-wahrheit-237852, 2017. szeptember 8.

Österreich. Böhmisches Glas. *Spiegel.* 12/2009, http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-64628281.html, 2017. október 5.

Riedl, Joachim 2016: Liebesgrüße aus Prag. *Die Zeit.* http://www.zeit.de/2016/31/helmut-zilk-film-spionageaffaere-kalter-krieg, 2017. szeptember 8.

Rothschild, Thomas 2016: *Spitzel gibt es überall.* http://faustkultur.de/2619-0-Die-Starek-Akten.html#.Wkeh9d_ibIU, 2017. december 30.

Szirtes I. János 1981: A magyar–osztrák kapcsolatok fejlődése. *Külpolitika,* 1981 (8.), 5., 88–103.

Sz. Kovács Éva 2011: Néhány gondolat az egykori állambiztonság működéséről. *Levéltári Szemle,* 2011 (61.), 1., 3–12.

Zilk – ein Spion oder nur „Gesprächspartner"? *Tagblatt,* 2009. http://www.tagblatt.ch/nachrichten/international/Zilk-ein-Spion-oder-nur-Gespraechspartner;art120098,1290137, 2017. október 5.

Zilk, Helmut 2007: *Meine drei Leben. Die Erinnerungen.* Aufgezeichnet von Conny Bischofberger. Wien, Amalthea

Zöchling, Christa 2016: „Deckname Holec": Sonderfall Zilk. *Profil.* https://www.profil.at/oesterreich/deckname-holec-sonderfall-zilk-7293249, 2017. szeptember 1.

GERMUSKA PÁL

Kémek a „Bagolyvárban"?

Avagy a magyar hírszerzés és az Európai Gazdasági Közösség

BEVEZETÉS

Az 1990-es és 2000-es években tetemes mennyiségű addig szigorúan titkos forrás vált kutathatóvá Keleten és Nyugaton a hidegháború időszakában végzett külföldi hírszerzésről.[1] Az egykori szovjet blokk hírszerző szolgálatainak tevékenységéből érthetően az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) elleni felderítés áll leginkább a kutatói érdeklődés középpontjában.[2] Ezzel szemben a nemzetközi szervezetek, különösképpen az 1957-ben alakult Európai Gazdasági Közösség (EGK) elleni hírszerzés elemzése szinte teljesen hiányzik a szakirodalomból.[3] A kevés kivétel egyike Idesbald Goddeeris, a Leuveni Egyetem professzorának a munkássága, aki a lengyel civil hírszer-

1 Az újonnan hozzáférhetővé vált források áttekintését és hasznát a hidegháború-kutatás számára értékelően elemezte Garthoff 2004.

2 A szovjet hírszerzésről és NATO ellenei tevékenységéről lásd Garthoff 2015. A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (Stasi) ilyen irányú aktivitásáról lásd például Gieseke 2008, valamint Schäfer–Nuenlist 2003. A magyar hírszerzés NATO-irányú felderítéséről lásd Magyar 2008 és Soós 2014.

3 John Christian Schmeidel a Stasiról szóló összefoglaló munkájában egy egész fejezetet szentelt a keletnémet szervezet kémtevékenységének, de nem tért ki annak az EGK elleni tevékenységére. Lásd Schmeidel 2008, 109–141. A Stasi nagy-britanniai hírszerzését vizsgálva Anthony Glees sem említi az európai integráció témakörét. Lásd Glees 2007.

zés belgiumi tevékenységét vizsgálta.[4] Megállapítása szerint ugyanakkor az erőteljes lengyel felderítői jelenlét Belgiumban és fővárosában sokkal inkább volt köszönhető a nagy létszámú lengyel diaszpórának, mint a belga fővárost székhelyül használó NATO-nak és EGK-nak.[5] Számomra a *Looking West: the European Socialist regimes facing pan-European cooperation and the European Community* című nemzetközi kutatási projekt résztvevőjeként,[6] illetve néhány, a Külügyminisztérium anyagai között talált dokumentum nyomán jött az ötlet megvizsgálni: a szocialista korszak magyar hírszerzése mennyiben és hogyan foglalkozott az európai integrációval és a Közös Piac különféle szerveivel? A megszerzett információk hová kerültek, és miként épültek be a legfelsőbb döntéshozatalba? A magyar hírszerzésnek és állambiztonságnak volt-e önálló véleménye, víziója az európai integrációról?

Tanulmányomban az 1960-as évek végétől az 1980-as évek közepéig mutatom be a feladatok változását és a hírszerzés tevékenységét, mert ebben a periódusban volt a legintenzívebb az EGK irányában végzett titkosszolgálati tevékenység.

FELADATMEGHATÁROZÁS ÉS BEÉPÜLÉS

Az 1957-es római szerződéssel létrejött Közös Piac a szovjet blokk propagandájában mint a monopolkapitalista imperializmus egy újabb intézménye jelent meg, amely az Amerikai Egyesült Államok és a nyugatnémet „revansizmus" érdekeinek kiszolgálója és eszköze.[7] Nyilvános megnyilatkozásai-

4 Goddeeris 2013; Goddeeris 2015.
5 Goddeeris 2015, 257–259.
6 A projekt célja komparatív módon feltárni és bemutatni az európai szocialista országok nézeteit, politikáit és vitáit a Nyugat-Európával, különösképpen az Európai Gazdasági Közösséggel való együttműködésről a hetvenes években. A projektet a European Research Council támogatja, Grant Agreement no. 669194. A projektről lásd https://paneur1970s.eui.eu/.
7 Révész 2008.

ban a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetése is osztotta ezt az álláspontot, és csak az 1960-as évek közepétől közelítette meg árnyaltabban a formálódó európai integrációt.[8] A nyugati vámunió 1968-as létrejötte, majd az EGK mind több területen megvalósuló közös politikái komoly kihívást jelentettek a szocialista országoknak, ráadásul Magyarország is mind intenzívebben kereskedett a közösség országaival.[9] A Közös Piac – főként az agrárpiacokat érintő – protekcionista lépéseinek kivédése érdekében a magyar vezetés 1968. júniusban döntött az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezménybe (GATT) való belépésről.[10] Az egyezményhez való csatlakozás másik fő indoka az volt, hogy a szocialista országok egységének megbontása nélkül, az EGK diplomáciai elismerésének mellőzésével lehessen közvetlen tárgyalásokat kezdeni Brüsszellel.[11]

A hazai állambiztonság szervezeti ügyrendjeiben megtestesülő feladatmeghatározások hűen tükrözik a gazdaság- és kereskedelempolitika változásait is. Az 1963. február 12-én a Belügyminisztérium (BM) III. Főcsoportfőnöksége számára kiadott ügyrend szinte differenciálatlan általánosságban határozta meg a hírszerzés feladatait: a főcsoportfőnökség *„az imperialista és a velünk szemben álló államok politikai, katonai és gazdasági tevékenységéről tit-*

8 Az MSZMP Közös Piacról alkotott véleményének alakulásáról lásd Szilágyi 2016.
9 Magyarország és az EGK kapcsolatainak összefoglaló áttekintését lásd Kőrösi 2005. A kereskedelmi kapcsolatok alakulásának szocialista korszakbeli áttekintését lásd Balázs 1989.
10 MNL OL XIX-A-90-a 83. doboz. A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának (NGKB) 20 033/1968 sz. határozata a GATT-tal kapcsolatos további lépésekről szóló akcióprogramról. 1968. június 21. A magyar GATT-csatlakozásról és a tagság következményeiről lásd Horváthy 2009.
11 MNL OL XIX-A-90-c 165. doboz. Előterjesztés az NGKB-nek – Akcióprogram a GATT-tal kapcsolatos további lépésekre. 1968. június 10. 2. A GATT 1969. június 23-i tanácsülésén, a magyar csatlakozási kérelem egy évvel későbbi benyújtásakor Nyerges János magyar képviselő ugyancsak kifejtette, hogy az EGK protekcionista intézkedései miatt kíván Magyarország csatlakozni a szervezethez. Lásd Statement by Mr. Janos Nyerges, Special Representative of the Hungarian Government to the International Economic Organizations, at the Council Meeting on 23 July 1969. HAEU, CM2/1973–2015.

kos, megbízható információkat és okmányokat szerez".[12] Az 1967. november 30-ával kiadott főcsoportfőnökségi ügyrend a civil hírszerzés (III/I.) feladatává tette információt gyűjteni az *„imperialista államok kormányainak és reakciós pártjainak helyzetéről, kül- és belpolitikai terveiről, a haladó szervezetek és mozgalmak elleni szándékairól; a főbb kapitalista országok gazdasági helyzetéről".*[13] 1968 nyarától a III/I. Csoportfőnökségtől elváratott, hogy *„a fontos és aktuális nemzetközi kérdésekről biztosítson megfelelő információkat"*, valamint készítsen *„összefoglaló elemzéseket a külpolitikai tervekhez kapcsolódva, a hazánkat közvetlenül érintő problémákról".*[14] A hírszerzés súlyát ugyanakkor még mindig az Amerikai Egyesült Államok, a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK), a Vatikán és Izrael terveinek megszerzésére kívánták helyezni.

Egy beszervezési javaslatból tudható, hogy az 1960-as évek közepétől a brüsszeli magyar nagykövetségen dolgozó diplomaták bizonyosan jelentettek a hírszerzés számára is a Közös Piacról. A BM III/I-3-J Alosztálya 1966. júniusban azért javasolta a szeptember 1-jei hatállyal Brüsszelbe kiküldött „Feleki József" fedőnevű személy beszervezését, mert a Közös Piaccal addig foglalkozó „Szárai József" fedőnevű titkos munkatársát augusztussal Genfbe helyezték át.[15] A beszervezést rövidesen végre is hajtották, és a brüsszeli kereskedelmi kirendeltség I. titkára rendszeresen jelentésekkel látta el a budapesti központot. „Feleki" időnként mélyrehatóbb elemzésekre is vállalkozott, mint például amikor harminc oldalt meghaladó terjedelemben számolt be az Európai Gazdasági Közösség 1969. évi eseményeiről. Az 1970. márciusi összeállítás – amely az EGK Bizottság anyagai alapján készült – kimerítő részletességgel mutatta be a közösség különféle belső vitáit, az EGK és Jugoszlávia, illetve Spanyolország közötti tárgyalásokat, a közösség kereskedelempolitikájának harmonizálását, valamint egyebek mellett a Közös Piac és Magyarország között folyó kereskedelemben fennálló és várható problémákat. A jelentés zárórészéből az is kiderül, hogy „Feleki" minden bizonnyal már 1968-ról is készíthetett egy hasonló elemzést. Ugyanis kifejezetten azt írta: megismétli korábbi javaslatait, miszerint a szocialista országoknak intenzívebben kellene megvalósítaniuk az egységes fellépést a közösség felé, és a szocialista országok EGK-tagállamokban lévő kereskedelmi kirendeltségeinek sokkal hatékonyabban össze kellene hangolniuk az együttműködésüket.[16] A BM III/I-3/B Alosztály azonban, úgy tűnik, nemigen tudott mit kezdeni az információkkal, mert a jelenést bármiféle megjegyzés, értékelés vagy további elemzés nélkül irattározták. „Feleki" dossziéja ugyanakkor arra is fényt derít, hogy Brüsszel és az EGK témaköre az I. Csoportfőnökség 3. Osztályához tartozott, amely 1962 augusztusától felelt a nyugat-európai politikai és gazdasági hírszerzésért.[17]

Ügynökjelentésből tudható, hogy 1971 márciusában, amikor új magyar nagykövet érkezett Brüsszelbe, a követség munkatársai között ismételten felosztották a feladatokat. A „Péterhidai" fedőnevű titkos munkatárs a Közös Piac tervezett bővítésével kapcsolatos agrárpolitikai ügyeket kapta, így neki kellett foglalkoznia az EGK Bizottság XI. Főigazgatóság B Főosztályával is, amelyet az „Eugen Mouton" fedőnevű kapcsolat vezetett.[18] A magyar hírszerzés tehát eszerint ekkorra a bizottság középszintjéről nyert közvetlen információkat – beszervezett informátorok segítségével. Amikor 1972. februárban a „Harmati" fedőnevű titkos munkatárs készült elfoglalni a brüsszeli magyar kereskedelmi kirendeltség tanácsosi posztját, a BM-ben folytatott felkészítő elbeszélgetésen Kovács János rendőr alezredes, a III/I-3/B Alosztály vezetője kifejtette a kiutazó diplomatának, hogy a *„Közös Piac eddig is sok gondot okozott külkereskedelmünknek, és ezek a nehézségek a kibővítés következtében*

12 ÁBTL 4.2. A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 004. számú utasítása. Budapest, 1963. évi február hó 12-én. A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökség ügyrendje. 2. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/1963_004.pdf, 2018. január 7.

13 ÁBTL 4.2. A BM III. Főcsoportfőnökség ügyrendje. 1967. november 30. 13. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/iii_ugyrend_1967.pdf, 2018. január 7.

14 ÁBTL 4.2. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0017. számú parancsa. Budapest, 1968. július 26-án. III/I. Csoportfőnökség tevékenységének szabályozása. 2., 4. http://www.abparancsok.hu/node/611, 2017. december 29.

15 ÁBTL 3.2.1 Bt-1065/1., 45–47. Jelentés. 1966. június 21.

16 ÁBTL 3.2.3 Mt-334/2, 63–105.

17 A hírszerzés szervezeti változásait lásd részletesen Tóth 2011.

18 Lásd például ÁBTL 3.2.3 Mt-1357/1. Az új nagykövet Réczei László volt, aki 1971. március 10-től foglalta el állomáshelyét. Baráth–Gecsényi 2016, 90.

[ti. Írország, az Egyesült Királyság és Dánia csatlakozása] nyilvánvalóan még fokozódnak. Ebből adódóan a Közös Piac tevékenységéről származó információk a jövőben még inkább érdekesek lesznek". „Harmati" közbevetésére, miszerint a Külkereskedelmi Minisztériumban nem foglalkoznak megfelelő súllyal az EGK kérdésével, a rendőr alezredes hozzáfűzte: *„A Közös Piac elleni hírszerzés nemcsak hazánk, hanem az egész szocialista tábor szempontjából fontos feladat. A megszerzett információk több esetben túlnőnek az egyes szakminisztériumok, esetenként országunk keretein [is]."* Majd még hozzátette az alosztályvezető: mivel az államapparátusban sokszor nem megfelelő az információáramlás, a beérkező információkat a hírszerzés dolgozza fel és juttatja célba az érintett szervekhez, valamint a baráti országokhoz. *„Fentiekből adódik, hogy munkatársainktól azt kérjük, hogy a megszerzett információkat elsősorban rajtunk keresztül terjesszék fel"* – fogalmazódott meg az elvárás.[19] A hírszerzés tehát nemcsak ráépült a diplomáciai külszolgálatra és a külkereskedelmi szervezetre, ahogyan azt célként és feladatként az ügyrendek megszabták számára, hanem megpróbálta monopolizálni is az információt: korábban hozzájutni és saját csatornáin keresztül biztosítani azt a felsőbb vezetés számára.

A jelentésekből az is kiviláglik, hogy a hírszerzés mind részletesebb hírigényt fogalmazott meg a kiutazó együttműködők számára. 1972 őszén például információkat kellett beszerezni a Közös Piac kibővülésével változó helyzetről, a közösségnek a szocialista országok irányában követni kívánt kereskedelempolitikájáról vagy éppen az 1973-ra tervezett GATT vámcsökkentési tárgyalásokkal kapcsolatban.[20] 1973. januárban az előbb említett „Harmati" fedőnevű titkos munkatárs pedig már négyoldalas hírigényt kapott a „Központtól".[21] Miután 1973-tól intenzívebbé váltak a tapogatódzó tálálkozók a két tábor gazdasági szervezetei, az EGK és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) között, az ezzel kapcsolatos brüsszeli információk kitüntetett helyen szerepeltek a titkos munkatársaktól származó jelentésekben.[22] Az intenzívebb érdeklődés a Közös Piac iránt a III/I. Csoportfőnökség ügyrendjében is hangsúlyváltozást hozott: a hírszerzés kiemelt feladatai közé került a külpolitikai és gazdasági információk mellett a kereskedelempolitikai érdekek szolgálata is.[23] Ugyanezen 1972. novemberi ügyrendben az I-6. (Tájékoztató és Értékelő) Osztály feladata úgy bővült, hogy átfogó elemzéseket is készítenie kellett az illegális és legális forrásokból származó információk összegzésével, valamint következtetéseket és javaslatokat is megfogalmazó tájékoztatókat vártak tőle az aktuális külpolitikai feladatokhoz illeszkedően.[24] A következő években pedig ahogyan bővültek a nyugati gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, úgy növekedett mind erőteljesebben a hírigény. 1978-ban már a Közös Piac beruházási tervei, a Magyarországra érkező delegációk nem diplomata tagjainak tervei, a beutazó vállalatvezetők ajánlatainak háttere és hasonló bizalmas értesülések is ott szerepeltek a megszerzendő információk listáján.[25]

19 ÁBTL 3.2.1 Bt-1924, 52–54.
20 ÁBTL 3.2.3 Mt-334/3, 27.
21 ÁBTL 3.2.1 Bt-1924, 65–69.

BRÜSSZEL A CÉLKERESZTBEN

Az állambiztonság különféle tárgyú információs jelentéseinek sorozatában 1975-től tűnik fel önálló témaként az Európai Gazdasági Közösség. A merítésből jól látható, hogy a hírszerzés szinte minden apró információmorzsára kíváncsi volt: párizsi diplomáciai körökből származó pletykákra, hogy Brüsszelben miként értékelték az EGK és a KGST legutóbbi közeledési kísérletét és tárgyalásait; az Európai Parlament milyen vitát folytatott az EGK–KGST-kapcsolatfelvételről; az EGK Bizottság osztályvezetői értekezletén

22 Lásd például ÁBTL 3.2.3 Mt-1357/2, 85–87.
23 ÁBTL 4.2. A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökség ügyrendje. 1972. május 30. 5. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/ugyrend_1.pdf, 2018. január 7.
24 Uo. 11. A III/I-6. Osztály 1967. augusztustól felelt a tájékoztatási ügyekért. Tóth 2011, 17.
25 Rajnai Sándor 1978: *A Belügyminisztérium hírszerző szervének feladatai, a hírszerző munka területei és néhány fontosabb módszertani kérdése.* Kézirat. Idézi: Urbán 2011, 139.

milyen viták folytak a francia javaslatról a szocialista országokkal folytatandó kereskedelempolitikáról; stb.[26] A későbbi dossziékból világosan kiderül, hogy a Közös Piaccal kapcsolatosan élénk információcsere zajlott a szovjet hírszerzéssel is: az 1980-as tematikus dossziéban orosz nyelvű híranyagok is találhatók, illetve azok teljes fordítása, mint például az EGK-nak a szocialista országokba irányuló mezőgazdasági exportjáról szóló szovjet elemzés 1980. novemberből. Csehszlovákia belügyminisztériumától ugyancsak érkezett beszámoló: a szocialista országokkal és a KGST-vel kapcsolatos néhány intézkedés megvitatása az EGK-ban.[27] 1981-ben a keletnémet Állambiztonsági Minisztériumtól kapott jelentések is feltűntek, amelyek például az EGK–KGST-kapcsolatok kialakításának jellegéről az EGK-ban folytatott vitákról tudósítottak. Az EGK–Magyarország-tárgyalások előkészítésének szempontjából kulcsfontosságú anyagokat szállított a magyar hírszerzés, amikor például megszerezte az Európai Parlament Főtitkársága Kutatási és Dokumentációs Főigazgatóságának bizalmas belső jelentését a Közös Piac és Magyarország kereskedelmi kapcsolatairól.[28] A titkos/bizalmas forrásból megszerzett hírek igen változatosak: lásd például az Európai Közösség tagállamai budapesti és szófiai kereskedelmi tanácsosainak 1981. júliusi, illetve 1981. szeptemberi közös elemzéseit a magyar és a bolgár gazdaságról.[29] Az információkat nem egy alkalommal közvetlenül a felelős kormánytagoknak küldte a BM: a közös piaci külügyminiszterek 1981. októberi tanácskozásáról (ahol az Európai Politikai Együttműködés formáját és kereteit szabályozó javaslatokat vitatták meg) szóló részletes beszámoló egy hónappal később már Puja Frigyes magyar külügyminiszter asztalán volt.[30]

Teljes hírszerzési munkatervet az úgynevezett „EGK-vonalról" eddig csak 1981. decemberből sikerült fellelni. E szerint 1982-ben a korábban lefektetett ötéves hírszerzési terv szerint kívánták folytatni a munkát, 1982. januártól négy hírszerző tiszttel a brüsszeli rezidentúrán. Négyük közül azonban csak két fő rendelkezett közvetlen EGK-, illetve gazdaságpolitikai hírszerzési lehetőséggel. A munkaterv szerint javítani kellett a rezidentúrán dolgozó szt-tisztek információs munkáját is. A bizottságnál dolgozó „Knoch" fedőnevű kapcsolattól még magasabb szintű (titkosságú) dokumentumokat vártak, cserébe viszont meg kellett oldani az „ügynök dotálásának kérdését" – ajándékok helyett immár pénzbeli juttatásokkal. A „Willy Schultz" fedőnevű információs kapcsolat jutalmazása egyszerűbbnek tűnt: már szervezték a beutaztatását a vadászati idényre.[31]

Lényegesen bővebb információval szolgál a célokról egy datálatlan feladatmeghatározás, amely összegzi a hírszerzésnek a Közös Piaccal kapcsolatos feladatait.[32] *Az EGK elleni hírszerző munkánk* címet viselő dokumentum a következők szerint tűzte ki a legfontosabb célokat: *„Az Európai Gazdasági Közösség irányában folytatott hírszerző munkánk alapvető feladatának a nyugat-európai gazdasági, politikai integráció fejlődésének – e fejlődés főbb tendenciáinak – állandó figyelemmel kísérését, a Tízek*[33] *Magyarországot, a KGST[-t], illetve a szocialista országokat érintő terveinek megismerését tekintjük. Célunk emellett az EGK-nak mint kialakuló önálló gazdasági és politikai hatalmi tényezőnek az Egyesült Államokkal és Japánnal, valamint a Kínai Népköztársasággal fennálló kapcsolatainak figyelemmel kísérése is. A fentiekben körvonalazott hírigény csoportjainkra történő folyamatos, rendszeres információ- és dokumentumszerző munka területeként, a tippkutató feldolgozó munka bázisát jelentős célobjektumokként a továbbiakban felsorolt EGK-csúcsszerveket jelöltük ki. Az EGK irányába folytatandó hírszerző munka feladatait elsősorban a közösség csúcsszerveiben, valamint a kisegítő célobjektumokban kialakított ügynökség létrehozásával, bővítésével hajtjuk végre."* Hírszerzési szempontból kedvező volt, hogy noha Brüsszelben jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy

26 ÁBTL 1.11.4. II. 8. doboz. AX-II/4. I. kötet.
27 ÁBTL 1.11.4. II. AX-II/4/1980.
28 ÁBTL 1.11.4. II. AX-II/4/1981.
29 ÁBTL 1.11.4. II. AX-II/4/1982.
30 MNL OL XIX-J-1-j 1981, 2. doboz. Horváth István belügyminiszter 1981. november 27-én küldte át a beszámolót Puja Frigyes külügyminiszternek.

31 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 459–463.
32 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 284–293. A 303. oldalon egy 1981. január 8-i brüsszeli jelentés található, ami arra enged következtetni, hogy az összeállítás 1980–81 fordulóján készülhetett.
33 Az EGK-nak ekkor tíz tagországa volt.

csak megbízható emberek kerülhessenek a bizottság apparátusába, valamint, hogy megfelelően védjék a titkos belső anyagok tárolását, áramlását, a fokozott ellenőrzés korántsem volt teljes körű. Így a megfelelő fedőpozícióban lévő titkos munkatársak és szt-tisztek sikeresen építettek ki kapcsolatokat a közösség soknemzetiségű apparátusával, amelynek tisztviselői nem zárkóztak el a beszélgetésektől, ebédmeghívásoktól stb. A magyar diplomatákkal kiépített kapcsolataikat – a szabályokkal ellentétben – többnyire nem is jelentették a bizottság „E" (külkapcsolati) Főigazgatósága felé. A jelentés részletesen felsorolta a célként kiemelt szerveket: a Miniszterek Tanácsának Főtitkársága; az Európai Közösség Bizottsága, azon belül is a magyar szempontból legfontosabb főigazgatóságok; oktatási intézmények, mint a bruges-i Collège d'Europe, a firenzei Európai Egyetemi Intézet, valamint a brüsszeli egyetem egyes fakultásai; továbbá az NSZK és Franciaország egyes minisztériumai.

A hírszerzési összefoglaló – érthetően – bőségesen foglalkozott az EGK csúcsszerveinek brüsszeli biztonsági szolgálataival, így az EGK Miniszteri Tanácsának Biztonsági Szolgálatával (amely 1973-tól létezett, és az 1980-as évek elején körülbelül huszonöt fővel működött), illetve az Európai Közösségek Bizottságának Biztonsági Szolgálatával (amely közel harminc fővel működött); továbbá a bizottság központi épületeinek operatív jellemzőivel.[34]

A bizottság – vélhetően a titkos és belső információk kiszivárgása miatt – 1981 elején szigorított a kapcsolattartás rendszerén. Gaston Thorn bizottsági elnök rendelkezése megtiltotta, hogy a bizottság munkatársai szolgálaton kívüli kapcsolatokat tartsanak fenn a különféle szocialista országok képviselőivel, a szovjet blokkbéli diplomatákkal meglévő munkakapcsolataikról pedig azonnal tájékoztatniuk kellett feletteseiket és a bizottság biztonsági szolgálatát. Ezzel egy időben megkezdték a titkos ügykezelés további szigorítását – ahogyan arra a szovjet hírszerzéstől érkezett átirat felhívta a magyar szervezet figyelmét.[35] 1983 elején újabb, még szigorúbb intézkedéseket vezetett be

34 Uo. 284–293. Idézet helye: 284. A bizottság belső elhárításáról nem sikerült információt feltárnom az unió firenzei levéltárában (Historical Archives of the European Union) sem.
35 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 327–328.

a bizottság: állítólag lehallgatták a tisztviselők telefonbeszélgetéseit, a Külső Kapcsolatok Főigazgatósága által keletkeztetett iratok kezelését megszigorították, korlátozták a bejutást a székházba, a szocialista országok diplomatáinak tevékenységét pedig külön figyelemmel követték.[36]

A magyar vezetés sokáig bízott abban, hogy a KGST mint a blokk jelentős gazdasági erőt képviselő szövetsége eredményt érhet el a Közös Piacnál, és ily módon kedvezőbb kereskedelmi pozíciókat sikerül kiharcolni. A KGST–EGK-tárgyalások azonban – itt nem részletezendő okok miatt – 1980. októberben holtpontra jutottak, és egyértelművé vált, hogy a közeljövőben nem is várható áttörés. A magyar Külkereskedelmi Minisztérium ezért az önálló tárgyalások elindítását kezdte előkészíteni: 1982. júniusban előterjesztés készült a gazdasági bizottság számára, amely javasolta – egy mezőgazdasági megállapodás (vagy több más megállapodás) megkötése érdekében – közvetlen tárgyalások megkezdését Brüsszellel.[37] A Minisztertanács szűkebb kabinetje, a Gazdasági Bizottság ehhez meg is adta a felhatalmazást szeptember 1-jén.[38]

A kormányzati döntéstől vélhetően nem függetlenül a BM III/I-5. Osztály új utasításban összegezte aktuális hírigényét a brüsszeli rezidentúra számára szeptember 3-án. Az információs igényeket három nagy témakörbe sorolták, és ezek szinte minden lényeges külpolitikai, külkereskedelmi és ipari témát magukban foglaltak. Elsőként általános gazdaság- és kereskedelempolitikai kérdések: az EGK és a fejlett tőkés országok kereskedelempolitikai tervei, törekvései Magyarország, a Szovjetunió és a többi szocialista ország irányába; az EGK közös kereskedelempolitikája; az EGK–KGST-kapcsolatok, a közösség erre vonatkozó értékelései, törekvései; a KGST és hazánk kapcsolatának közösségi megítélése; az EGK csúcsszerveinek, valamint az egyes tagországoknak a véleménye Magyarország gazdasági helyzetéről, gaz-

36 Soós 2014, 5.
37 MNL OL XIX-A-39-b 37. doboz. Gazdaság- és kereskedelempolitikánk a Közös Piac irányában, továbbfejlesztésük lehetőségei. 1982. június 7.
38 MNL OL XIX-A-39-b 25. doboz. A Gazdasági Bizottság 10 129/1982. sz. határozata. 1982. szeptember 1.

daságirányításának hatékonyságáról és hitelképességéről; az EGK szándékai a GATT-ban, különös tekintettel a magyar kereskedelmi érdekeket érintő kérdésekben. A második csoportot a folyamatos specifikus hírigények alkották: az EGK mezőgazdasági rendtartásának alakulása; a magyar mezőgazdasági export lehetőségei; a közösséggel kötött technikai megállapodások meghosszabbításának és újak kötésének esélyei; az EGK intézményrendszerének fejlődése; a közösség hazánk általi diplomáciai elismerésének kérdése, egy ilyen lépés várható előnyeinek értékelése; a magyar exportcikkekkel szembeni antidömping-eljárások, illetve ezek előrejelzése. A harmadik fő témakört pedig az ágazati tudományos és műszaki hírek jelentették, a következő területeket illetően: energia, kohászat, gépipar, valamint vegyipar.[39]

Miután 1982. novemberben megkezdődtek a hivatalos tárgyalások Brüsszellel, az EGK-ról szóló tájékoztató jelentések annyiban látszottak változni, hogy azok szélesebb politikusi kör számára készültek. A közös piaci tagországok brüsszeli követségi tanácsosainak 1984. szeptember 10-i értekezletéről készült emlékeztetőt például, mivel annak egyik témája az EGK és Magyarország között kötendő egyezmény volt, a legfelsőbb politikai vezetés illetékes tagjai is közvetlenül kapták. Így – a következő fontossági sorrendben – Havasi Ferenc, az MSZMP KB gazdasági ügyekért felelős titkára, Szűrös Mátyás, az MSZMP KB külügyi titkára, Marjai József miniszterelnök-helyettes, Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője, Várkonyi Péter külügyminiszter, Veress Péter külkereskedelmi miniszter, Hetényi István pénzügyminiszter.[40]

A BM Szakelosztó iratai között fennmaradt EGK-témájú jelentések szinte minden fontos magyar vonatkozású brüsszeli mozzanatról beszámoltak 1984 folyamán. A jelentéseket többnyire az előbb említett vezetői kör kapta, egyiket-másikat Lázár György miniszterelnökhöz is eljuttatták.[41] A megszerzett iratok sokrétűek: akad közöttük például az NSZK EGK mellett működő állandó képviseletének rejtjeles táviratából visszafejtett információ is a KGST–EGK-csúcstalálkozó bizottságon belüli visszhangjáról 1984. szeptemberben.[42] Úgy tűnik, a magyar hírszerzésnek ekkorra a Közös Piac szerveinek felsőbb szintjein is voltak informátorai és segítői, mert közvetlen forrásból származó információk alapján születtek beszámolók az EGK Állandó Képviselők Bizottságában zajló megbeszélésekről, vitákról, mint például a magyar–EGK kereskedelmi szerződés ügyéről.[43]

1985. márciusban a magyar hírszerzés – a korábbi feladatszabásnak/hírigénynek megfelelően – objektumdossziét nyitott a firenzei Európai Egyetemi Intézetre (EUI) is, „Bagolyvár" fedőnéven.[44] Az intézet mint a Közös Piac „egyik fontos káderképző központja" került a célkeresztbe.[45] A hírszerzés szorgalmazta, hogy a Nemzetközi Kulturális Intézet (NKI) mihamarabb szerződjön le az EUI-val, hogy ösztöndíjasokat lehessen küldeni a firenzei intézménybe. Ezt jóval érdekesebbnek is tartották, mint a bolognai Johns Hopkins Intézetet, amely a szovjet felderítés egyik kiemelt célpontja volt. A magyar hírszerzés Mario Nuti gazdaságtörténész-professzort próbálta megkörnyékezni, aki a szocialista országokkal ápolt kapcsolatokért felelt az EUI-n. Profiljának megrajzolásához a szovjet hírszerzés is nyújtott adatokat, amely vélhetően mint Szovjetunió- és Kelet-Európa-szakértőről már vezethetett róla dossziét. Nuti professzorról 1986. decemberben készült terjedelmesebb személyi elemzés, miután már Magyarországon is tárgyalt az együttműködés lehetőségeiről. A BM III/I-3. Osztály 1986. december 11-i értékelő jelentése szerint az EUI *„olyan nemzetközi intézet, ahol nemzetközi tanári kar [oktat] különböző nációjú hallgatókat, nemzetközi anyagi támogatással, az EGK-országok nemzeti és nemzetközi szervezetei káderutánpótlását biztosítja. Az intézetben tudományos Kelet-kutatás folyik. Ezek alapján az objektum hírszerzésünk érdeklődési körébe tartozik, célobjektum."* Nuti professzor a *„szo-*

39 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 546–551. Hírigény a brüsszeli rezidentúra számára. 1982. szeptember 3.

40 ÁBTL 1.11.4. II. AX-II/4/1984.

41 ÁBTL 2.7.3 3. d, 6-7/255/84.

42 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 106–107.

43 ÁBTL 3.2.5 O-8-485/7, 133–135.

44 ÁBTL 3.2.5 O-8-474, 36.

45 Az információ ebben a formában nem volt igaz: az EUI akkor és azóta is különféle európai témakörökben jogi, történeti, politológiai és közgazdasági doktori képzéseket kínál.

cialista országokkal, egyetemekkel való együttműködést szorgalmazza. Az együttműködésben a szocialista országokból származó eredeti, objektív, a társadalmi mozgás valóságát feltáró információk, tapasztalatok iránti igény vezérli. A fenti jegyek alapján hírszerzésünk érdeklődési körébe tartozik. Ha beszervezhetősége az elsődleges adatok alapján kérdéses is, más irányú operatív hasznosítása nem zárható ki". A magyar hírszerzés a hazai szervek és a római rezidentúra bevonásával Nuti tanulmányozásának folytatását javasolta, feltéve, hogy a szovjetek továbbra is igényelik azt.[46] A dossziét aztán végül 1989. májusban irattározták, azzal az indoklással, hogy az „objektum további feldolgozása célszerűtlen".

1986 tavaszán a csernobili atomerőmű-baleset után elrendelt közös piaci élelmiszer-behozatali embargó volt a hírek fókuszában. Minden apró információ különösen fontos volt azzal kapcsolatban, hogy az EGK Bizottság különféle szerveiben milyen viták vannak az embargóról, és milyen elképzelések ütköznek össze a tilalmak enyhítéséről vagy feloldásáról.[47] Komoly áttörést jelentett aztán magyar szempontból, hogy az Európai Parlament 1986. június 23-án határozatot fogadott el, amely külön értékelte a magyar reform-erőfeszítéseket, és felszólította a közösséget, hogy tegyen meg mindent egy olyan kereskedelmi egyezmény megkötésének érdekében, amely figyelemmel van Magyarország gazdasági és politikai sajátosságaira.[48] A tárgyalások azonban még így is csak 1987. júniusban indultak meg a magyar kormány és a bizottság között, az egyezmény aláírására pedig újabb egy esztendőt kellett várni.

46 ÁBTL 3.2.5 O-8-474, 70. és következő oldalak.
47 ÁBTL 1.11.4. II. AX-II/4/1986.
48 Report drawn up on behalf of the Committee on External Economic Relations on trade relations between the European Community and Hungary. Working Documents 1986–87, Document A2-28/86, 21 April 1986. AEI, http://aei.pitt.edu/1690/.

KONKLÚZIÓK

Mindezekből jól látható: ahogyan erősödtek Magyarország gazdasági kapcsolatai az Európai Gazdasági Közösséggel, úgy mind fontosabb felderítési céllá vált az európai integráció tanulmányozása és a Közös Piac szerveinek feltérképezése. Vélhetően a növekvő hírmennyiség és azoknak mind fontosabb volta indokolhatta, hogy tematikus összesítések, gyűjtemények is készültek az EGK-val kapcsolatban gyűlő jelentésekből, információkból. A hírszerzés útján beszerzett háttér-információk, az EGK Bizottság mind felsőbb köreiből származó belső anyagok kulcsfontosságúvá váltak az 1980-as évek elején, amikor Magyarország az államcsőd szélén táncolt, és égetően szüksége volt minden exportbevételre. A Brüsszel és Budapest közötti tárgyalások 1982. novemberi megkezdésétől pedig közvetlenül a legfelsőbb vezetésnek küldte a BM III/I. a Közös Piacról beszerzett legfontosabb értesüléseket. A hírszerzés anyagai megerősítik a korábbi vélekedéseket, hogy a brüsszeli magyar nagykövetség egy kulcsfontosságú rezidentúrának adott helyet, a diplomáciai és külkereskedelmi szolgálat gyakorlatilag szorosan összenőtt a hírszerzéssel. A kiküldetésben szolgálók nemegyszer már évek óta szorosabb kapcsolatban álltak a III. Főcsoportfőnökséggel, külszolgálatuk után gyakran itthoni munkahelyükön is aktívan segítették a hírszerzés tevékenységét. Tipikusnak mondható Nyerges Jánosnak, a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) főosztályvezetőjének az esete, aki az 1950-es évektől képviselte Magyarországot különféle nemzetközi szervezeteknél Genfben. Később ő vitte végig Magyarország GATT-csatlakozásának folyamatát, de közben külső szakértőként véleményezte a különféle forrásokból a III/I.-hez kerülő anyagokat: mekkora az információértékük, mennyiben egészítik ki a már ismert adatokat, és kinek szükséges közvetlenül továbbítani az új információkat.[49]

49 Lásd Nyerges feljegyzéseit „Arz Thaller" munkadossziéiban, például: ÁBTL 3.2.3 Mt-906, 1. kötet 264., 2. kötet 60–62., a 3. kötetben tucatnyi alkalommal, 5. kötet 139. Külön érdekes, amikor az értékelő saját magának is kiszignálta a megszerzett anyagot: „Értékes kereskedelempolitikai megállapításokat tartalmaz, bizalmas megbeszélésekre utal. Javasolom információnak feldolgozni és megküldeni a Külügyminisztériumnak és a KKM-ben Szalai

Szoros, folyamatos együttműködésről beszélhetünk tehát, mondhatni, egyfajta szimbiózisról, amelyből, úgy tűnik, mindenki profitált.

A kutatás jelenlegi szakaszában tanulságként az szűrhető le, hogy a magyar hírszerzés aktivitása az 1960-as évek közepétől – amikortól Budapest önállóbb Közös Piac-politikát próbált meg kialakítani – fokozatosan erősödött mind Brüsszelben, mind az EGK-tagállamok fővárosaiban. A III/I. együttműködői, hivatalos kapcsolatai és titkos munkatársai hangyaszorgalommal gyűjtötték a legváltozatosabb híreket a Közös Piac működéséről, intézkedéseiről és azok várható hatásairól a magyar külkereskedelemre. Az információk koherens összegzésére ugyanakkor nem találtam példát: a hírszerzés, a BM nem látta szükségét ilyesfajta elemzések készítésének, vagy nem érezte magát hivatottnak erre. Az eddig feltárt források alapján nem bizonyítható, hogy a hírszerzésnek vagy a BM-nek lett volna önálló véleménye az európai integrációról, a Közös Piacról, illetve Magyarországnak az enyhülési és Nyugat-politikájában játszott szerepéről.[50] A megszerzett információkat – úgy tűnik – a külügyi és külkereskedelmi szakapparátusok értékelték és elemezték, azok elosztására és továbbítására többnyire ők tettek javaslatot. Az ugyanakkor bizonyos, hogy a hírszerzési úton megszerzett háttér-információk azonnal és direkt módon beépültek a párt- és állami döntéshozatalba, ahogyan azt az elosztók, illetve a Külügyminisztérium iratai bizonyítják.

miniszterhelyettes elvtársnak és Nyerges főosztályvezető elvtársnak." Aláírás: Nyerges János KKM főosztályvezető. 4. kötet 292.

50 A Stasi például kezdettől mély ellenszenvvel viseltetett az enyhüléssel szemben, és 1971–72 fordulójától igyekezett csökkenteni az kelet–nyugati közeledés „negatív" hatásait. Lásd részletesen Bange 2017.

FORRÁSOK

University of Pittsburgh, online Archive on European Integration (AEI)

Report drawn up on behalf of the Committee on External Economic Relations on trade relations between the European Community and Hungary. Working Documents 1986–87, Document A2-28/86, 21 April 1986. AEI, http://aei.pitt.edu/1690/ 2018. január 10.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.4. BM III/I. Csoportfőnökség iratai – II. sorozat. Információs jelentések

2.7.3 Belügyi információs jelentések – Szakelosztó

3.2.1 Bt-1065/1. Ügydosszié B „Feleki József"

3.2.1 Bt-1924 Ügydosszié B „Harmati Sándor"

3.2.3 Mt-334/2–3. Ügydosszié M „Feleki József"

3.2.3 Mt-1357/1–2. Ügydosszié M „Péterhidai"

3.2.3 Mt-906/1–5. Ügydosszié M „Arz Thaller"

3.2.5 O-8-474 „Bagolyvár" Firenzei Európa Egyetem objektumdosszié

3.2.5 O-8-485/7 „EUROCOOP" objektumdosszié

4.2. A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 004. számú utasítása. Budapest, 1963. évi február hó 12-én. A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökség ügyrendje. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/1963_004.pdf, 2018. január 7.

4.2. A BM III. Főcsoportfőnökség ügyrendje. 1967. november 30. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/iii_ugyrend_1967.pdf, 2018. január 7.

4.2. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0017. számú parancsa. Budapest, 1968. július 26-án. A III/I. Csoportfőnökség tevékenységének szabályozása. http://www.abparancsok.hu/node/611, 2017. december 29.

4.2. A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökség ügyrendje. 1972. május 30. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/ugyrend_1.pdf, 2018. január 7.

Historical Archives of the European Union (HAEU)

Conseil des Communautés européennes, CM2/1973–2015

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-39-b, a Gazdasági Bizottság TÜK-iratok. 25., 37. doboz
XIX-A-90-a, Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága, előterjesztések, jegyzőkönyvek. 83. doboz
XIX-A-90-c, Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának iratai. 165. doboz
XIX-J-1-j, Külügyminisztérium TÜK-iratok 1981, 2. doboz

IRODALOM

Balázs, Péter 1989: Trade Relations between Hungary and the European Community. In Marc Maresceau (ed.): *The Political and Legal Framework of Trade Relations Between the European Community and Eastern Europe.* Dordrecht–London–Boston, Martinus Nijhoff Publishers. 55–74.

Bange, Oliver 2017: No End to „Political Ideological Diversion". The Stasi Perspective as Circumstancial Evidence for a Long Détente. In Oliver Bange–Poul Villaume (eds.): *The Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s.* Budapest, Central European University Press. 97–125.

Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.) 2016: *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Garthoff, Raymond L. 2004: Foreign Intelligence and the Historiography of the Cold War. *Journal of Cold War Studies,* 2004 (6.), 2., 21–56.

Garthoff, Raymond L. 2015: *Soviet Leaders and Intelligence. Assessing the American Adversary during the Cold War.* Washington, DC, Georgetown University Press

Gieseke, Jens 2008: East German Espionage in the Era of Détente. *Journal of Strategic Studies, 2008 (31.) 3.,* 395–424.

Glees, Anthony 2007: The Stasi's UK Operations: Subversion and Espionage, 1973–1989. *Journal of Intelligence History,* 2007 (7.), 1., 61–82.

Goddeeris, Idesbald 2013: *Spioneren voor het communisme: Belgische prominenten en Poolse geheim agenten.* Louvain, Lannoo Campus

Goddeeris, Idesbald 2015: Secretive Spies or Ordinary Clerks? Polish Communist Intelligence Services in Brussels, 1975–89. *Dutch Crossing,* 2015 (39.), 3., 246–260.

Horváthy Balázs 2009: Harmincöt év az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményben – Magyarország kereskedelempolitikai mozgásterét meghatározó tényezők. *Jog, Állam, Politika,* 2009 (1.) 2., 34–54.

Kőrösi István 2005: Magyarország útja az Európai Unióba – kompország a nyugati parton. In Kiss J. László (szerk.): *A Huszonötök Európái.* Budapest, Osiris. 751–788.

Magyar Balázs 2008: A magyar katonai hírszerzés tevékenységének fő irányai és jellemzői a Varsói Szerződés időszakában. *Hadtudományi Szemle,* 2008 (1.) 2., 14–21.

Révész Béla 2008: A magyar politikai vezetés és a Közös Piac korai időszaka. *De Iurisprudentia et Iure Publico,* 2008 (2.) 1., 93–119.

Schäfer, Bernd – Christian Nuenlist (eds.) 2003: *Stasi Intelligence on NATO, 1969–1989. East German Military Espionage against the West.* http://www.php.isn.ethz.ch/lory1.ethz.ch/collections/colltopiccdc2.html?lng=en&id=15296, 2017. december 29.

Schmeidel, John Christian 2008: *Stasi: Shield and Sword of the Party.* London, Routledge

Soós Mihály 2014: *A magyar polgári hírszerzés NATO elleni tevékenysége az 1980-as években.* Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet

Szilágyi, Gábor 2016: From Ignorance to a (Delayed) Strategy: Hungarian Communists and European Integration, 1957–1989. In Francesco Di Palma, Wolfgang Mueller (Hg.) *Kommunismus und Europa: Europapolitik und -vorstellungen europäischer kommunistischer Parteien im Kalten Krieg.* Paderborn, Schöningh. 84–103.

Tóth Eszter 2011: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. *Betekintő,* 2011 (5.), 2.

Urbán Attila 2011: Változások a magyar hírszerzés feladatrendszerében és szervezeti rendjében az 1970-es évek első felében. In Baráth Magdolna–Bánkúti Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 137–150.

HORNYÁK MÁTÉ

Egyházi vezetők diplomáciai szolgálatban 1949–1956 között

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A második világháború után új helyzet előtt álltak a hazai egyházak. Legelőször a katolikus egyház tapasztalta meg külpolitikai mozgásának a beszűkülését, amikor Angelo Rotta pápai nunciust a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) kiutasította Magyarországról. Így hazánk legnagyobb felekezetének, a katolikus egyháznak a közvetlen nemzetközi kapcsolatai korlátozottá váltak a Szentszékkel. Mindszenty József is csak amerikai segítséggel tudott XII. Pius pápához látogatni, miután átvette a hazai katolikus egyház vezetését. A szovjet hatóságoknak nem állt érdekében, hogy a hazai katolikus főpapok közvetlenül tudjanak érintkezni a Szentszékkel.

Ezzel szemben a protestáns egyházaknak több lehetőségük volt, mivel a püspökeik, főgondnokaik és zsinati tisztségviselőik a párt engedélyével elhagyhatták Magyarországot, és konspiráltan ugyan, de külföldi látogatókat is fogadhattak. A Külügyminisztériumban 1945-től jelen voltak az egyházak delegáltjai. Nagybaczoni Nagy Lajos, Hőgye Mihály és Péter János, akik a háború alatt mindannyian részt vettek a kiugrási iroda munkájában. Egyszerre képviselték az államot és az egyházukat, megtéve mindent a nyugati kapcsolatok erősítéséért. Ezt erősítette Tildy Zoltán köztársasági elnöki tisztsége is, mivel a mellette szolgáló Péter János[1] ebben a minőségében is, Ravasz

1 Péter János (1910. október 28., Alsónyék – 1999. február 26., Budapest) református lelkészi végzettséget a Budapesti Teológiai Akadémián szerzett. 1936–1949 között a Filadelfia

Lászlóval egyeztetve képviselte a protestáns egyházak érdekeit. A lelkészek tagjai voltak egyházuk konventi külügyi bizottságának, így ha állami feladattal Nyugatra kellett utazniuk, hivatalosan is eljárhattak egyházi ügyekben.

A Külügyminisztérium 1947. november 28-án mentette fel Kulifay Imrét[2] a francia lelkészi teendői alól, így vetve véget az egyházak és az állam közös külpolitikai ténykedésének.[3] A hidegháború elején lezajlott elitcsere hazánkban nagy dilemma elé állította a Magyar Kommunista Pártot (MKP) pártot, mivel 1948–1949 folyamán a régi minisztériumi gárda lényegében ki-

Diakonissza Intézet lelkésze, a Sylvester Nyomda vezetője, a *Református Jövő* szerkesztője, árvaházak szervezője. 1945–1949 között püspöki engedéllyel dolgozhatott a Külügyminisztériumnak, illetve a Köztársasági Elnöki Hivatalnak. 1949-től 1956-ig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. 1950-től a Békevilágtanács tagjaként diplomáciai szolgálatokat végzett az MDP-nek, folyamatosan kiállt a hazai egyházszabadság és egyházi koncepciós perek mellett. 1956 decemberétől a Kulturális Kapcsolatok Intézetének kormánymegbízottja, 1957-től elnöke, közben 1977. februártól hivatalosan újból a Külügyminisztérium állományának tagja. 1958. február 19-én lett a külügyminiszter első helyettese, így hozzá tartozott az ENSZ-kérdés mellett a külügyi elhárítás is. 1961. szeptember 13. és 1973. december 14. között külügyminiszter. 1973. december 19. és 1988. október között az Országgyűlés alelnökeként hozzá tartoztak a külügyi kérdések. Országgyűlési képviselő 1953. május 17. és 1990. március 16. között, tagja volt a Külügyi Bizottságnak. 1987-től fokozott figyelemmel kísérte az erdélyi magyarság kérdését, és támogatta a segítésüket és befogadásukat. 1948-tól az MDP titkos tagja, 1961-ben hivatalosan is az MSZMP tagja lett. 1957. május 9. és 1961. szeptember 13. között az Elnöki Tanács tagja. MSZMP KB-tag 1966. december 3-tól 1988. május 22-ig. Nagyobb kitüntetései: 1946, Szabadságrend, 1953, Munka Érdemrend, 1980, Munka Vörös Zászló Érdemrend, 1981, Népek Barátsága Érdemrend.

2 Kulifay Imre (1908. november 5., Aba – 1986. május 22., Párizs) református lelkész, tanulmányait a Budapesti Teológiai Akadémián, illetve a Párizsi Protestáns Intézetben folytatta. Az 1930-as évektől a magyar Külügyminisztérium támogatásával a párizsi magyar református gyülekezet lelkipásztora. A második világháború alatt mintegy harmincegyezer embert segített Magyarországra menekíteni, illetve az országból francia hadifoglyokat juttatott el a megszállt Franciaországba. A háború után, 1947-ben a református konvent nem tudta tovább támogatni a gyülekezetét a külügyminisztériumi források elapadása miatt. Az Egyházak Világtanácsa támogatta a szórványgyülekezeti munkát, így Kulifay Imre taxis munkát is vállalt, hogy fenntarthassa magát.

3 MREZSL 2 f fond, Egyetemes Konvent iratai, Konvent Külügyi Bizottság iratai, 108. doboz. Kulifay Imre felmentése, 7405/1947.

cserélődött. Az újonnan érkező külügyi alkalmazottak nyelvtudása rendszerint nem volt megfelelő, illetve a nyelvtudás hiánya mellett nem is voltak elég képzettek, és híján voltak az elvárható társadalmi kapcsolatoknak. A kiépülő diktatúra így kénytelen volt olyan megbízható protestánsokat keresni, akik beszéltek nyugati nyelveket, külföldön pedig ismerték és elismerték őket.

Budapesten így figyeltek fel ismét arra a Péter Jánosra, aki nem volt ismeretlen a Külügyminisztériumban. Neve már 1932-ban felmerült a párizsi magyar református gyülekezet következő lelkipásztoraként. Akkoriban ehhez megkapta ugyan az egyházi hozzájárulást Ravasz László püspöktől, azonban az állam hozzáállása, nem lehet tudni, milyen okból, elutasító volt. Ez a támogatás azért kellett volna, mert a mindenkori magyar kormány a két háború között komoly összeggel segítette a nyugati emigrációs gyülekezeteket. A kiugrási iroda megbízta Péter Jánost, hogy – abban az esetben, ha sikerül elutaznia Svájcba – indítson el egy kis példányszámú újságot, amellyel az alpesi ország felső társadalmi rétegeit kellett volna megnyernie a magyar érdekeknek. Péter a háború után továbbra is részt vett a Magyarországi Református Egyház Konventje Külügyi Bizottságának munkájában. Mindezek mellett a Külügyminisztérium hivatalos állományába is felvételt nyert, valamint közreműködött a Béke-előkészítő Osztály működésében. Ezt követően vezette Tildy Zoltán köztársasági elnök irodáját, valamint összefogta mind az evangélikus, mind pedig a református egyház külügyi kapcsolatait. Ha kellett, útlevelet, ha kellett, beutazási vízumokat is szerzett. Erre azért volt szükség, mert az Ökumenikus Újjáépítési Bizottság képviselői[4] a SZEB tiltása miatt nem utazhattak Magyarországra, de újságíróként már biztosítható volt számukra a vízum.

4 Az Ökumenikus Újjáépítési Bizottság a második világháború alatt Svájcban jött létre, hogy a háború után segíteni tudja az egyházak újjáépítési munkáit. A bizottság magyarországi vezetője Pap László református lelkész, teológiai professzor volt, aki mellett hivatalból is ott volt az evangélikus egyház képviselője. Később ezt a munkát az 1948-ban megalakult Egyházak Világtanácsa vette át.

Péter János az állami feladatai mellett 1948 után a református konvent Külügyi és Sajtóbizottságát is felügyelte,[5] és lelkészként részt is vett a külföldi delegációk fogadásán. Amikor pedig püspök lett, Kádár Imre[6] került a református konvent Külügyi Osztályának vezetői posztjára, akit Péter János az észak-erdélyi zsidómentései során már jobban megismert. Pap László az erről a korszakról szóló visszaemlékezéseiben kiemelte, hogy maga az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke, Horváth János sem tudta Péter János egyházi és külügyi tevékenységét ténylegesen befolyásolni, mivel a kommunista pártban magasabb szinten irányították az eseményeket.[7]

Péter Jánosnak, Vető Lajosnak és Dezséry Lászlónak az ÁEH-ban keletkezett iratait vizsgálva kiderül, hogy a diktatúra részéről Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Nagy Imre határoztak arról, hogy mely püspökök mikor és hova utazhatnak külföldre, illetve ők látták el utasításokkal az egyházi méltóságokat. Nem lehet pontosan meghatározni, hogy a magyar pártvezetők mennyire önállóan döntöttek a protestáns külügyi vonal kiépítésében. Egyes források arra utalnak, hogy egy központi moszkvai akarat feltételezhető a rendszer kialakításában. Ha megnézzük a szovjet befolyású zóna felekezeti térképét, láthatjuk, hogy két ország, Magyarország és Csehszlovákia esetében nagyobb számú az olyan protestáns lakosság, amelyik a fő nemzetalkotó csoporthoz tartozott. Máshol csekély számban, illetve elnyomott helyzetben voltak azok

5 A református konvent Külügyi és Sajtóbizottsága Ravasz László 1948-as lemondása után jött létre.

6 Kádár Imre (1894. január 12., Komárom – 1972. november 13., Budapest) a Budapesti Tudományegyetemen (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) jogot tanult 1911-től, majd a Keleti Akadémián végzett 1915-ben. Részt vett a Galilei Kör munkájában, majd 1918 őszén a forradalomban. 1919-től 1944-ig Kolozsváron volt színházigazgató. 1940 után kezdett el foglalkozni teológiai kérdésekkel. 1944-ben gyermekmentési akciókban vett részt. Ugyanebben az évben települt át Magyarországra. 1945-ben lett a Magyar Rádió munkatársa. 1950-től a Magyarországi Református Egyház Konventjén külügyi-sajtószervezői munkakört töltött be. 1952-től a Budapesti Teológiai Akadémia tanára, 1958-tól a *Theológiai Szemle* szerkesztője. A Felekezettudományi Intézetet vezette az 1960-as években. 1963–1972 között a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka.

7 Pap László 1992, 339.

a protestáns egyházi vezetők, akik külföldön megfelelően tudták volna népszerűsíteni a Szovjetuniót. Csehszlovákiában Josef L. Hromádka teológus volt az, akire a kommunista pártok imázsépítésben nagyobb mértékben számítottak. Vető Lajos evangélikus püspök irányította 1949-től az evangélikus egyház külügyi kapcsolatait. Az 1952-es egyházkerületi átrendezések után ő lett az Északi Evangélikus Egyházkerület püspöke egészen 1967-ig, leszámítva az 1956-os eseményeket, amikor is Thuróczy Zoltán vette át a helyét egy rövid időre. Jellemzőek voltak külföldi útjaira, hogy számos alkalommal utazott együtt Péter Jánossal. Mindketten tagjai voltak az Országgyűlésnek, ahol külpolitikai kérdésekben is felszólaltak. Dezséry László az egyházkerületek összevonása után 1950-ben lett evangélikus püspök, 1952–1956 között a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöki tisztségét töltötte be. Dezséry saját egyházának sajtóügyeit is intézte. Fennmaradt levelezésük arról tanúskodik, hogy Péter János látta el külpolitikai tanácsokkal. Közös volt bennük, hogy már a háború előtt és alatt is ismertek voltak egyházukban, elsősorban a sajtóban kifejtett tevékenységük miatt. Szociális érzékenységükről egyházuk különböző fórumain mindketten tanúbizonyságot tettek.

A PÁRTPROPAGANDA SZOLGÁLATÁBAN

Érdemes jobban megnézni azt is, hogy miként is dolgozott együtt a három protestáns püspök a diktatúra külpolitikai elfogadottságáért. Az egyházi sajtóban a külföldi utak kapcsán a szűkebb egyházi közvéleményt is igyekeztek felkészíteni az esetleges vízummegtagadások tekintetében. Az indulásokat megelőzően akár már egy-két héttel tájékoztatták a gyülekezeteket a püspökök következő külföldi programjáról. A két egyház különböző mértékben utalt a híradásokban a másik által végzett állami propagandára. A reformátusok kevésbé írtak sajtójukban az evangélikus vezetők útjairól, mint fordítva. Amikor Péter János hazatért egy-egy külföldi útjáról, többször előfordult, hogy az evangélikus sajtóban nagyobb terjedelemben írtak róla, mint a reformátusban. Az evangélikus sajtóban a békével kapcsolatos nyilatkozatai

visszatérőek voltak: *A békemunka nemcsak kötelesség, hanem kiváltság is* című írásában a következőt fejtette ki: „*Mivel a háborús veszély tovább fokozódott, azért a békemunka most sokkal igényesebb, mint eddig volt. Szerte az egész világon – így nálunk Magyarországon is – a béke ügye öntudatosabb, határozottabb és áldozatkészebb állásfoglalást követel, mint eddig bármikor [...]. A békeszolgálat az egyház tagjait és lelkipásztorait is új önvizsgálatra, becsületes állásfoglalásra és hitük gyökeréből eredő döntésre hívja.*"[8] A Békevilágtanács keretében zajló világbéke melletti agitáció egyszerre jelent meg a sajtóban az új keresztény ember eszményével. A cél a kommunista szellemű egyháztagság kialakítása volt. Az említett új keresztyén embertől elvárták, hogy ne emelje fel hangját az MKP egyházellenes irányvonala ellen. Az ezzel kapcsolatos hírek azonban külföldre is eljutottak, a témát a külföldi sajtótermékek *(The Thimes, The Washington Post)* rendszerint napirenden tartották magyar protestáns püspökök külföldi utazásai alatt.

A püspöki utak egy része a nyugati protestáns egyházakkal való kapcsolatfelvételt, illetve annak ápolását szolgálta. Új elem volt a Békevilágtanács által finanszírozott utak megjelenése. Az államnak szüksége volt ugyanis arra, hogy az egyházak a nyilvános rendezvényeken a különböző pártszervekkel egyeztetve támogassák a politikáját. A Békevilágtanácsnak Keleten és Nyugaton is voltak lelkes egyházi hívei. Mások mellett az Egyesült Királyságban ilyen volt Hewlett Johnson, canterbury dékánja vagy dr. Bryn Thomas vikárius,[9] az Angol–Magyar Baráti Társaság elnöke is, aki 1952-ben a következő nyilatkozatot tette: „*Én úgy találtam, hogy Magyarországtól sokat tanulhatunk. Az egyházak Magyarországon szabadabbak, mint nálunk Nyugaton, mert az*

8 Dezséry László püspök húsvéti üzenete a külföldi evangélikusokhoz. In *Evangélikus Élet*, 1951. április 1., 2.

9 Dr. Bryn Thomas, a Mennybemenetel templomának vikáriusa az anglikán egyház országos gazdasági bizottságának elnökeként többször járt a szovjetek által megszállt területeken. A magyar sajtó a prédikációiban a szociális érzékenységet emelte ki rendszeresen. Tagja volt a szocialista lelkészek baráti társaságának. Azok közé tartozott, akik az 1956-os forradalom után is kiálltak amellett, hogy a szocialista Magyarországon vallásszabadság van, és rágalom, amit az emigránsok állítanak hazánkról.

állam nem avatkozik a hitélet belső ügyeibe."[10] De ehhez a körhöz tartozott George Kennedy Allen Bell[11] chichesteri anglikán püspök is. Hewlett Johnsont hazájában vörös dékánnak is nevezték ezen irányú nyilvános szereplései miatt. Johnson Magyarországon is járt. A híradórészletek tanúsága szerint Ravasz László püspök is fogadta. Elmondható tehát, hogy nemzetközi szinten volt mire építeniük a külföldön járó magyar protestáns püspököknek.

Mind Péter János, mind Dezséry László a saját egyházuk sajtódolgait intézték, attól függetlenül, hogy már nem volt számottevő beleszólásuk az ügyek vitelébe. A megjelenő hetilapokat természetesen jóváhagyás végett az ÁEH képviselőinek kellett bemutatni.[12] Így az írásokban olvasható vélemények a párt hivatalos véleményei is voltak a gyülekezetek felé. Így történt ez akkor is, amikor az egyházi sajtó arról tudósított, hogy Péter János és Vető Lajos részt vett a Kereszténydemokrata Unió pártnapján Berlinben, ahol nyíltan az NDK mellett foglaltak állást.[13] Külföldön természetesen észlelték, hogy magyar egyházi vezetők nem csak az egyházukat képviselik. Így érthető az is, hogy az Egyesült Királyságban és az Amerikai Egyesült Államokban is több esetben megtagadták tőlük a vízumot. Erre példa 1954. augusztus 15–30. között az Egyházak Világtanácsának (EVT) evanstoni gyűlése. Ez alkalommal ugyanis az amerikai hatóságok nehezen biztosítottak vízumot a magyar delegáció két tagjának, Péter Jánosnak és Bereczky Albert református püspöknek. A gyűlés során – a csehszlovák és a magyarországi ÁEH egyeztetése alapján – a cseh Josef L. Hromádka teológiai professzor feladata lett

10 Külföldi egyházi hírek. In *Evangélikus Élet*, 1952. június 22., 4.

11 George Kennedy Allen Bell (1883. február 4., Hayling Island, Anglia – 1958. október 3., Canterbury, Anglia) Chichester anglikán püspöke, ökumenikus szellemű egyházi vezető, a háború alatt Dietrich Bonhoefferen keresztül kapcsolatban volt a német ellenállással. Tagja volt a Lordok Házának, ahol kiállt a Békevilágtanács munkája mellett. 1933-tól, Hitler hatalomra kerülésétől támogatta az Angliába menekült keresztyének befogadását.

12 Ráday Levéltár A/ 1 b, elnöki igazgatási iratok, 612/1952. Bereczky Albert levele Horváth Jánosnak, 1952. december 2.

13 „A Német Demokratikus Köztársasággal védjük Németországot." In *Evangélikus Élet*, 1952. október 19., 1.

volna, hogy a magyar delegáció egyik püspökét megválasszák az EVT Központi Bizottságának tagjává.[14]

Külföldi látogatók esetében más volt a helyzet. Hazánkba a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) engedélyével érkezhettek az egyházi delegációk. Az angol Stanley G. Evans anglikán lelkész különösen fontosnak tartotta, hogy a kommunizmus és a kereszténység ideológiailag „barátok" legyenek, ennek érdekében állt ki a magyarországi katolikus vezetők elleni perek mellett. Támogatta többek között a Mindszenty-pert is, úgy a *Daily Workerben,* mint saját újságjában, a *New Central European Observerben* is. Stanley G. Evans az Angol–Szovjet Baráti Társaság vezetőjeként többször járt Magyarországon.[15] A hozzánk érkező egyházi vezetők hazánkban nagy sajtónyilvánosságot kaptak. A fogadtatásukkal kapcsolatban a töredékes iratokból tudható: a megyei ÁEH-előadók azzal voltak megbízva, hogy minél jobb hangulatjelentéseket készítsenek a gyülekezetekről. A külföldi sajtót tanulmányozva arra következtethetünk, hogy a Magyarországra látogató külföldiek hazájukban több esetben kiálltak amellett, miszerint a kommunista országokban nem is üldözik a hitüket megvallókat.

Ezt a propagandát igyekezett erősíteni a protestáns egyházak által kiadott *Hungarian Church Press,* illetve az *Ungarischer Kirchlicher Pressedienst.* Ezek a sajtótermékek lényegében a háború előtti *Magyar Értesítő* folytatásai voltak, továbbra is a Külügyminisztérium Kulturális Osztályának aktív támogatásával. Különböző számokban, több esetben teljes terjedelemben közölték a hazai protestáns püspököknek a Békevilágtanács ülésein elhangzott beszédeit. A *Hungarian Church Press* szerkesztésével kapcsolatos iratok töredékesen maradtak fenn. Ettől függetlenül árulkodó, hogy az információkat szigorúan bizalmas iratokként kezelték, mert a *Hungarian Church Press* cikkeinek tartalma nem minden esetben egyezett a hazai egyházi sajtóban megjelent véleményekkel. A szerkesztési feladatokat az ÁEH és a Külügyminisztérium

14 MNL OL XIX-J-1-j Csehszlovákia 1945–1965, 32. doboz, 00112/1954.

15 „A Mindszenty-tárgyalás kifogásolhatatlan, az ítélet igazságos és méltányos." In *Szabad Nép,* 1949. február 15., 1.

tisztviselőivel közösen végezték, a terjesztésben pedig a külügyi futárszolgálat segített. A nagykövetségek feladata az volt, hogy a sajtószemléjük során folyamatosan figyeljék az egyházak Nyugatra szánt sajtótermékeivel kapcsolatos visszajelzéseket.

A nyugati sajtótermékekben a cseh Josef L. Hromádka professzor is nyilatkozott a magyar egyházi állapotok védelmében: *„Bármilyen keresztyén ember a Kelet országaiban lényegesen szabadabb, mint a saját országaik reakciósai által támadott és mocskolt művelt és gondolkodni szerető nyugati teológusok."*[16] Ezek a vélemények azonban kiváltották az emigráns magyar közösségek megbotránkozását. A nyugati országok hatóságaiban felmerült a kérdés a protestáns püspökeinkkel kapcsolatban, hogy kinek is tesznek ők szolgálatot útjaik során, egyházuknak vagy a kialakuló diktatórikus rendszereknek.

Érdemes megvizsgálni egy olyan hivatalos egyházi utat is, amely nem indult zökkenőmentesen. Péter János 1952-ben nem kapott vízumot Angliába, ezért többen tiltakoztak az angol belügyminisztériumnál. A külügyi iratok alapján feltételezhető, hogy két évvel később az Egyesült Királyság hatóságai világosan látták: nagy valószínűséggel nem csupán egy egyházi meghívás elfogadásáról van szó 1954 májusában sem. Nagy-Britanniában tisztában voltak azzal, hogy a magyar püspökök a vasfüggöny túlsó oldalán lévő kapcsolatok felvételével próbálkoznak, és egy „szerethető" oldalát igyekeznek bemutatni a diktatúrának. A magyar egyházak helyzete Angliában többször téma volt. A Lordok Házában 1954. március 27-én George Kennedy Allen Bell püspök állt ki a magyar egyházi vezetés mellett.[17] A *The Timesban* egy Varga nevű emigráns nevében jelentek meg cikkek a magyar református egyház helyzetével kapcsolatban 1953. június 27-én és 1954. február 26-án, amelyben szerepelt Szabó Imre budapesti református esperes és Dobos Károly lelkipásztor elmozdítása is. Ezt Péter János úgy kommentálta, hogy az illetők maguk kérték, hogy új gyülekezetben szolgálhassanak, mivel belátták:

16 Csikesz Sándor 1951: Híreink a nagyvilágban. In *Református Egyház,* 1951. július 1., 11.

17 TtREL I. 2, Péter János, 30. doboz, Religion In Hungary To The Editor Of The Times – feljegyzés. 1954. február 16., 1.

az angolszász orientáció ellenségei voltak a második világháború alatt.[18] Szabó Imre esetében naplója alapján tudjuk, hogy hallgatta az angol rádiókat, és tisztában volt azzal, hogy vele kapcsolatban is vita folyik a nemzetközi sajtóban.

Péter János az államosítás után megmaradt egyházi gimnáziumok átadását azzal indokolta, hogy nincs rájuk szükség, mert azok csak a teológia előképzői azok számára, akik lelkészek szeretnének lenni. A magyar viszonyokat pedig a következőképpen jellemezte a nemzetközi sajtó számára: *„Magyarországon most megy át a társadalom egyházi tekintetben valami olyanféle szekularizációs folyamaton, amelyen a nyugati országok is évtizedekkel ezelőtt átmentek. Ez a folyamat az egyház és állam szétválasztásának az elvéből és gyakorlatából következik. Az ilyen folyamat nem mehet végbe a dolgok természeténél fogva problémák nélkül, de az ilyen problémákhoz komoly erkölcsi és hitbeli alapon csak az szólhat igazán hozzá, aki ezekben él.”*[19] Ennek a véleménynek Nyugaton nem mindenütt örültek az egyházi körök. Az Egyházak Világtanácsának főtitkára, Willem Visser't Hooft több esetben vélte úgy, hogy Péter János helyett jobb, ha Pap László, a Budapesti Teológiai Akadémia professzora képviseli Magyarországot nemzetközi konferenciákon.

Nem szabad elfelejteni, hogy ebben az időszakban a katolikus püspökök nem utazhattak külföldre. Ezért is kapott nagy nyilvánosságot a külföldi sajtóban Péter János 1953-as angliai útja. Őt tartották az első olyan püspöknek, aki a vasfüggöny nyugati oldalán is szolgálhatott. Pétert Glasgow-ban a Békebizottság unitárius vallású vezetője fogadta. Ez Péter János szerint a mozgalom számára nem volt előnyös, mivel egy kisebbségi egyház vezetője nem alkalmas a szervezet összefogására. Az University Church lelkésze figyelmeztette híveit, hogy kritikával kezeljék a vendég prédikációját. Péter János Edinburghban felszólalt a skót egyházak gyűlésén. A magyar küldött beszéde alatt a vezetőség nem tartózkodott a teremben. Pétert Alex King, a skót egyházak tengerentúli vezetője magyar származású feleségével pozitívan fogadta

18 Uo. 2.

19 Uo. 3.

Birminghamben, aki ezt követően 1953. május 10-én hetven pap előtt tartott előadást a magyar egyház helyzetéről.[20] Erre az utazásra Sógor Gyula[21] is elkísérte a londoni magyar nagykövetségről. Sajnos az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) eddig nem akadtunk olyan dossziék nyomára, amelyek a különböző magyar rezidentúrák szemszögéből vizsgálnák Péter János utazásait. John Platts-Mills a Brit–Szovjet Baráti Társaság nevében méltattatta a londoni vacsorán Péter János útját. A rendezvényen ott volt a Reverend[22] Stanley G. Evans, a volt *Central European Observer* főszerkesztője, valamint jelen voltak a szovjet, a lengyel, a bolgár és a belga követség képviselői is. 1953. május 15-én a londoni Clapham Churchben nyolcszáz ember előtt prédikált Péter János a körút zárásaként. A prédikáció utáni fogadáson a jelenlévők a magyar viszonyokról érdeklődtek, arról, hogy szabadon működnek-e az egyházak Magyarországon. A fogadás után Péter János George Kennedy Allen Bell püspökkel töltötte a délutánt, aki a társai között tekintélynek számított, és aki Bereczky Albert püspökkel is levelezésben állt.[23] Természetesen más nemzetiségű protestáns egyházi férfiak is jártak Magyarországon, akiket emiatt támadtak hazájukban, például 1953-ban Forbeck Rayner Lenin-békedíjas norvég lelkész. Több látogatás esetében láthatjuk, hogy Kenéz Ferenc[24] volt az, aki fogadta a vendéget, és kísérte el

20 MNL OL, XIX-J-1-o 68. doboz, 4438/4/1952.

21 ÁBTL 2.8.2.2.-III/II szt-tisztek személyi gyűjtő-22. MNL OL XIX-J-1-u 73. doboz. Sógor Gyula 1946-tól szolgált a politikai rendőrségnél, és mint a soproni mentesítési bizottság elnöke részt vett a németek kitelepítésében. Koncepciós perekben kihallgató tisztként is találkozhatunk a nevével. 1953–1958 között I. o. követségi titkár Londonban. Ungváry Krisztián: „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak" – A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok*, 2013, 4., 1521.

22 Reverend (a továbbiakban Rev.): az angolszász országokban az egyházi szolgálatot ellátó tiszteletes megfelelője.

23 Besier 2015, 899.

24 MNL OL XIX-A-21-e tematikus, 27. doboz. Kenéz Ferenc (1921. március 29., Budapest – 2008. október 8.) a teológiát Pápán végezte, majd a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemen szerzett magyar–francia szakos tanári oklevelet. 1943-tól Balassagyarmaton segédlelkészi szolgálatokat végzett. 1950-ben a református konventnél volt a külügyi osztály tisztviselője, az ötvenes években a Dunamelléki Református Egyházkerület teológiáján taní-

Péter Jánoshoz, Horváth Richárd katolikus békepaphoz. A parlament munkájában részt vevő lelkészek szerepe többek között az volt, hogy az állam a segítségükkel kívánta bizonyítani: Magyarországon nincs egyházüldözés.[25] A református egyház ilyen és ehhez hasonló akciókkal kapcsolatos külügyi költségvetése bel- és külföldi tevékenységre 1955-ben 458–472 ezer forintot tett ki.[26]

Péter útjának angol sajtóban megjelent visszhangjáról a következőket lehetett olvasni Magyarországon: *„A kommunista elmélet a vallást mindig egy bizonyos megvetéssel kezelte – a vallás »a természetére vonatkozó különböző hamis nézetek« egyike, mint Engels írta, amelynek »legnagyobb részben csak negatív gazdasági alapja van«. Engels magyarázata a Faierbachról [sic!] szóló értekezésben ebből a szerencsétlen kezdetekből a vallás, átvéve és felhasználva az állam által, hogyan alkalmazkodott az egymás után következő uralkodó osztályok érdekeihez, amelyek »úgy alkalmazták, mint a kormányzás puszta eszközét, hogy korlátok között tartsák az alsóbb osztályokat«. A kommunista államnak is megvannak a maga alsóbb osztályai, amelyeket korlátok között kell tartani. Ha a világra úgy tekintünk, mint végtelen osztályharc színterére, az uralkodó hatalmat megragadó és azzal manipuláló művészettel, a vallásra pedig úgy, mint az uralkodó kezében lévő eszközre, akkor egészen világossá válik, hogy mi kívántatik az egyházaktól. Arra valók, hogy szolgálják az államot, és ha az állam kommunista kézbe kerül, akkor az egyházaknak szervezetüket és tanításukat át kell idomítaniuk arra, hogy szolgálják az új urat.”*[27] Az idézett cikk részletezte, hogy az egyházaknak a kommunista államokhoz kell igazodniuk a párt gondolkozása szerint. Nyilvánvaló, hogy a szerző tisztában volt a vasfüggöny mögötti élettel.

tott. 1975. április 4-én a Hazafias Népfront előterjesztésére megkapta a Munka Érdemrend ezüst fokozatát.

25 MNL OL XIX-A-21-c adattár 73. doboz, 350-2 tétel. Összefoglaló jelentés C. F. Harman anglikán kanonok magyarországi látogatásáról.

26 MNL OL XIX-A-21-a ÁEH elnöki, 22/1955 4. doboz. Kádár Imre külügyi költségvetés-tervezete, 1955. január 27.

27 MNL OL XIX-A-21-a ÁEH elnöki, 2. doboz 259/Eln.-1953. Könyörtelen harc. A *The Times* 1953. május 26-i szerkesztőségi vezércikke.

Erre az írásra Péter Jánosnak a külüggyel jóváhagyatott válasza a következő volt: *„Szerkesztő Úr, nem kívánom leírni hasonló észrevételeinket a cikk egyéb részleteire vonatkozóan, de engedje meg egy kérés közlését. Meg vagyok győződve, hogy Szerkesztő Úr nagy jót tenne sok egyházi és emberi ügynek, éppen a nemzetközi feszültség enyhítésének is, ha azt a revideálást, amely jelentős nyugati körökben a kelet-európai egyházi viszonyok tekintetében már eddig is végbement, tovább segítené előre. Kezdetekben az volt a fáma, hogy itt nincs is egyház és minden, ami ezzel összefügg. Ma már nincsenek ilyen hírek. Szerkesztő Úr hiteles értesülések közlésével sokat segítene a nemzetközi atmoszféra tisztulásán. Mert higgye el, hogy mi, magyar protestánsok nagyon hálásak vagyunk Istennek egyházaink itteni szabad és mozgalmi életéért s ökumenikus kapcsolataiért.”*[28] A nem katolikus egyházakról kevés szót ejtett, pedig a vezércikk főleg azokat bírálta. 1953-ban Angliában adott interjújában nem tudott és nem is akart kitérni a katolikus egyházat ért sérelmekre. Még közel vagyunk 1951-hez, amikor Grősz József kalocsai érseket is koncepciós per során ítélték el.

„A Mindszenty-per tisztán politikai per volt és nem egyházüldözés.

Rev. Thomas szót kér.

Meg kell végre magyaráznom, hogy miért ítélték el Mindszentyt. Minden adatot tudok a perről. A prímás meg akarta buktatni a köztársaságot, és Ottó királyt akarta megkoronáztatni. Politikai céljaira a papok fizetését használta fel. Elsikkasztotta olyan papok fizetését, akik évek óta halottak voltak. Ilyen sikkasztásért Angliában is börtön járna.

Péter püspök bólogatva helyeselt a beszámoló folyamán, és mondotta: Meg kell jegyeznem, hogy amit Thomas mond, szóról szóra igaz. Grősz püspök amerikai pénzen ellenállást szervezett, ezért ítélték el.”[29]

A cikkekben és interjúkban világosan kirajzolódott, hogy a kommunista pártok nemcsak a szovjet érdekszférában jöttek létre, hanem nyugatiban is. Ezt a szempontot általában figyelmen kívül szoktuk hagyni a hazai békepap-

28 MNL OL XIX-A-21-a 2 doboz, 259/Eln.-1953. Péter János püspök levele. In *The Times*, 1953. június 22., 3.

29 MNL OL XIX-A-21- a 2 doboz, 260/Péter János interjúja, 1953. május 24.

ságot támogató püspökök vizsgálatakor. Külföldi útjai során gyakran megkérdezték Péter Jánostól, hogy melyik hitnek is szolgál. Válaszaiban mindig hangsúlyozta, hogy a két nézet szorosan együtt is értelmezhető. Ezzel a válasszal nem mindig győzte meg a hallgatóságát. Az interjúkat és cikkeket tanulmányozva megállapítható, hogy több esetben csak érintették a hazai keresztyén egyházak helyzetét, és nemegyszer ki sem derül, hogy milyen püspök is adja a nyilatkozatot. A válaszaikban a lényeg rendszerint a külpolitikai és a belpolitikai kérdések felé tolódott. Egy külföldi útját követő sajtótájékoztatón újságírói kérdésre, amely Magyarország új külpolitikai helyzetéről kérdezte, Péter így válaszolt:

„Mindenki békét akar. Mi, magyarok tudjuk, mit jelent a háború. Fel kellett építeni az országot, 1945 óta 500 templomot építettek újra, a kormány sok ezer iskolát. Nem akarunk Korea sorsára jutni. A megbékélésnek azonban a legnagyobb akadályozója, a legnagyobb vihart keltő a Voice of America és a külföldi magyar rádiók. Ha hallgatom a külföldi magyar adásokat, megáll az eszem a sok lázítás és hazugság hallatán. Ezt a lázítást, félrevezetést és zavarkeltést kell megszüntetni, ha békét akarunk. Ebben önök is segíthetnek. Holnap Lord Chichesterhez utazom, akivel az egyházak együttműködését a béke érdekében fogjuk megbeszélni, és ott a rádió kérdését szóba fogom hozni."[30]

Az ilyen interjúkat később érdemes lesz összehasonlítani az 1956 után adott nyilatkozatokkal, mivel Péter útjai már 1956 előtt is az emigráció ellen szóltak. Ezek a kommunikációk a hazai hírekben sok esetben torzítva vagy egyáltalán nem jelentek meg. Akik mégis tudomást szereztek a nyugati interjúkról, egyre többször tették fel a kérdést, hogy milyen célt szolgálnak ezek az utazások, és a református egyház hogyan vélekedik róluk. Az *Út* című református hetilap örömét fejezte ki az „angliai igehirdetési körúttal" kapcsolatban, de elhallgatta a diplomáciai vacsorákat és a szovjet baráti társaságot. Ezt követően Péter János már könnyebben kapott angol vízumot, köszönhetően George Kennedy Allen Bell anglikán püspök segítségének.

30 MNL OL XIX-A-21- a 2 doboz, 260/Péter János interjúja, 1953. május 24.

ÖSSZEGZÉS

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a református és az evangélikus egyház püspökei és különböző képviselői azzal a feltétellel fordulhattak meg külföldi egyházi rendezvényeken, ha mindeközben közvetíteni is próbáltak a nyugati és keleti protestáns egyházak között. Már 1945–1948 között is folyamatosan megkapták az utazási engedélyeket a szovjet katonai hatóságoktól. Ezt követően a kiépülő diktatúra vette kézbe az egyházak külügyeinek rendezését. Tették ezt azért, mert pozitív nyugati propagandára volt szükségük. Ezért Nyugatról azok az egyházi személyek látogathattak Magyarországra, akikben az MKP vezetése megbízott, és csak akkor, ha a látogatás időpontja is megfelelő volt. Cserébe azonban elvárták tőlük, hogy a magyarországi egyházak – szerintük – példás helyzetéről dicsérőleg nyilatkozzanak a különböző sajtótermékekben. Ezzel a párt többféle eredményt ért el. Nyugaton támogatókat szerzett, és a Magyarországra látogatókkal demonstrálta, hogy mennyire elismerik a magyar egyházat a külföldi testvéregyházak.

Magyarországon a szálakat a legfelsőbb pártvezetés, Rákosi Mátyás és Gerő Ernő tartotta a kezében. Amikor pedig a püspökökről pozitívan tettek jelentéseket a követségeink, Nagy Imre miniszterelnök terjesztette fel őket jutalomüdülésre. Ez pedig megegyezik Pap László református teológiai professzor visszaemlékezésével,[31] amelyben rámutat, hogy Péter János esetében az Állami Egyházügyi Hivatal is csak utasítás-végrehajtó volt, és ténylegesen nem tudott beleszólni ezekbe a folyamatokba.

Péter János még püspökként került vissza hivatalosan a Külügyminisztérium állományába. 1957. december közepéig töltötte be a püspöki tisztségét, a forradalom idején bekövetkezett formális lemondásának ellenére. 1957 februárjában a Külügyminisztérium Személyzeti Osztálya hivatalosan újból tagjai közé sorolta a püspököt, aki egyben betöltötte a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöki pozícióját is. A külügyi szemlélete a minisztériumban sem változott meg, amelynek egyik célja volt az emigrációs közösségek

31 Pap László 1992, 45.

rombolása, illetve a külhoni gyülekezetekkel szembeni elhárítási feladatok felügyelete. Ezzel a mai napig a múlt század egyik legellentmondásosabb református püspökévé vált.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-21 Állami Egyházügyi Hivatal, elnöki iratok
XIX-J-1-j Csehszlovákia 1945–1965, 32. doboz
XIX-J-1-o Külügyi vezetők hagyatéka 65, 68. doboz

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL): 2 f fond egyetemes konvent iratai, konventi külügyi bizottsági iratok, 108. doboz

Ráday Levéltár: Ráday Levéltár A/ 1 b, elnöki igazgatási iratok 1949–1953

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I. 2, Péter János, 30. doboz

NAPI-, HETILAPOK:

Evangélikus Élet
Református Egyház
Magyar Országos Tudósító 1948–1954
The Times 1950–1954

IRODALOM

Besier, Gerhard 2015: *'Intimately Associated For many Years'. George A. K. Bell's and Willem A. Visser't Hooft Common Life-work int the Service of the Church Universal – Mirrored in their Correspondence (Part Two 1950–1958).* Cambridge Scolars Publishing

Pap László 1992: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963: adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez.* Basel, Budapest, EMPSZ

Ungváry Krisztián: 2013: „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak" – A londoni magyar hírszerző rezidentúra működése saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok,* 2013/4., 1513–1560.

IVÁNFI MIKLÓS

Tudományos kutatás, béke-előkészítés és diplomácia a hírszerzés és a hidegháború árnyékában

A Polányi–Machay-ügy olvasatai

1946 őszén a Politikai Rendészeti Osztály (PRO) letartóztatta a Teleki Pál Tudományos Intézet két munkatársát, Polányi Lászlót és Machay Gézát. A vád szerint a magyar béke-előkészítésben kulcsszerepet betöltő intézmény két munkatársa tudományos előkészítő anyagokat adott át csehszlovák titkosszolgálati köröknek. Az ügy rendkívül kínosan érintette a Teleki Pál Tudományos Intézet (továbbiakban: Teleki Intézet) vezetését, amely egyrészt korábbi személyi állományát megőrizve végezte tudományos tevékenységét, s nagyon szoros viszonyt tartott fenn a Kertész István vezette Béke-előkészítő Osztállyal. A Polányi–Machay-ügy azonban túlmutatott önmagán: az eset nem feltétlenül volt koncepciós jellegű, ennek ellenére a politikum és a tudományos kutatás koronként változó viszonyrendszerét, az 1945 utáni magyar történeti-politikai világ minőségét rendkívül szemléletesen példázza. Ráadásul mindezt a korabeli magyar diplomácia legnagyobb vállalkozása: a magyar béke-előkészítés erőterében, ami az ügynek kifejezett fontosságot kölcsönzött. A tanulmány igyekszik bemutatni az ügy néhány kortárs olvasatát, a Külügyminisztérium fellépését, a főbb érintettek szerepét s csupán vázlatosan értékelni az eset tényleges jelentőségét.

1946. szeptember 3-án érkezett meg a Béke-előkészítő Osztályra Winter-Kócs Rezső[1] törvényszéki bíró levele, amelyben egy a nyár folyamán vizsgálati stádiumba került bűnügyről számolt be Kertész István osztályvezetőnek és munkatársainak. A korabeli sajtóban csak „uzsorabíróság" néven emlegetett bírósági tanács, amelyet Winter-Kócs vezetett, felhívta Kertészék figyelmét, hogy a béke-előkészítő munkálatokban is érintett Polányi László és Machay Géza hűtlenség bűntettének vélelmezett elkövetése miatt kerültek vád alá, s a főtárgyalásra – amelyet a tanácselnök október 1-jén 10 órára hívott össze – szakértő kiküldetését kérte.[2] Winter-Kócs három konkrét kérdés tisztázását várta a Külügyminisztérium szakértőjétől. Egyrészt azt, hogy a kiszivárogtatott dokumentumok mennyire voltak titkosak; másrészt, hogy eme kiszivárogtatott iratok sérthetik-e Magyarország érdekeit a párizsi tárgyalásokon. Harmadsorban pedig aziránt érdeklődött a bíró, hogy a két vádlott milyen viszonyban (hivatalos státusz, esetleg szerződéses foglalkoztatás) állt a Teleki Intézettel, s kellett-e bármilyen hivatalos érintettség az iratok megszerzéséhez, avagy sem.[3] A levélhez csatolták a hivatalos szakértői idézést is, amelynek aláírója szintén Winter-Kócs volt, a címzett pedig a Külügyminisztérium.[4]

1 Dr. Winter-Kócs Rezső 1918-ban kezdte meg ügyvédi munkáját, 1919-ben pedig már ő látta el magyarázatokkal az 1918. évi IX. néptörvény munkaügyi passzusait. Az 1920–30-as években ügyvédi praxist vitt, 1941. december 30-án kinevezték a zombori királyi törvényszék egyik tanácselnökévé. 1945 után a sajtó által csak „uzsorabíróság" néven emlegetett bírói tanácsot vezette, a Budapesti Büntető Törvényszékre először ideiglenes, 1946 tavaszán végleges státuszt kapott. *Budapesti Közlöny,* 1924/111., 7.; *Budapesti Közlöny,* 1942/3., 1–2.; *Corvina,* 1919/7., 28.; *Igazságügyi Közlöny,* 1946/4., 156.; *Magyarország tiszti cím- és* névtára 1927, 320.

2 A két munkatársról nem rendelkezünk túl sok információval. Polányi Lászlót 1942. február 12-én léptették elő díjnokból kezelővé, így a bűnper idején már legalább négy-öt éve a Teleki Intézetben szolgált. *Budapesti Közlöny,* 1943/41., 2. Machay Géza szlovák referens volt, 1941 óta I. osztályú segédtiszt. Sallai 1997, 83–85.; *Magyarország tiszti cím- és névtára 1942,* 427.

3 MNL OL XIX-j-1-a-2071-Be.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 171. lap. Winter-Kócs Rezső levele a Béke-előkészítő Osztályhoz, Budapest. 1946. szeptember 3.

4 MNL OLXIX-j-1-a-315-res.-Be.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 173. lap. Idézés bűnügyben (Budapesti Büntető Törvényszék). Budapest, 1946. szeptember 2.

Ezzel az aktussal vette kezdetét a Polányi–Machay-ügy külügyi szolgálatunkat is érintő periódusa. Természetesen a nyomozati szakasz – mint majd a következőkben kiderül – már a nyár folyamán elkezdődött; azonban az ügy 1946 őszén lépett bírósági fázisába, s fennmaradt forrásanyagunk is ezt az időszakot tekinti át. A Külügyminisztériumnak ugyanis reagálnia kellett az esetre, s ennek több oka volt. Elsőként talán a személyi szintű érintettség: a két vádlott ugyanis a Teleki Intézet munkatársa volt, amely szervezet a magyar béke-előkészítés talán legfontosabb háttérintézményeként tevékenykedett, hivatalos kötelékekkel kapcsolódva a Külügyminisztérium Kertész István vezette Béke-előkészítő Osztályához. Másrészt a minisztérium igyekezett külföldi és belföldi propagandát is kifejteni a béke-előkészítéssel kapcsolatban. A külpropaganda szervezésében a kiváló liberális teoretikus, Balla Antal vezette Tájékoztatásügyi Minisztérium volt a Béke-előkészítő Osztály segítségére: idegen nyelvű kiadványok, folyóiratok terjesztése tartozott e tevékenységi körbe.[5] Ami az eset kapcsán fontosabb, az a hazai békepropaganda szervezése volt: a Külügyminisztérium ugyanis kínosan ügyelt arra, hogy béke-előkészítésünk hazai sajtóvisszhangja lehetőleg kellően tárgyilagos, ha lehet, inkább pozitív legyen. Ez persze nem volt egyszerű feladat, hiszen a korabeli történeti-politikai világ pártküzdelmekkel és (korántsem egyenlő esélyek mentén szerveződő) politikai játszmákkal terhelt valósága a hazai sajtó nagy részét sem kímélte: pártos és kevésbé elfogult cikkek, vélemények özönében kellett ugyanis mérséklő hangvételű politikai kommunikációt folytatnia egy olyan Külügyminisztériumnak, amely még saját békecéljainak meghatározása kapcsán sem volt egységes – hogy vezetőinek és munkatársainak ilyen-olyan pártkötődéseiről, -szimpátiáiról most ne is beszéljünk.[6] A Polányi–Machay-ügy viszont ha nem is túl nagy, de azért érdemi sajtóvisszhangot is kapott, s így a Külügyminisztériumnak reagálnia kellett az

5 A magyar békepropaganda legjobb, átfogó ismertetése Békés Csaba tanulmánya: Békés 1990, 29–56.

6 A Külügyminisztérium koalíciós korszakban folytatott politikai kommunikációjáról, a hazai békepropaganda belpolitikai vonatkozásairól a korabeli magyar politikai nyelv kontextusában még nem született átfogó, megfelelő mélységű tanulmány.

esetre. A szakértő kiküldése pedig nem lehetett választás kérdése, hiszen azt bírósági idézés írta elő. A szakvélemény minősége azonban fontos lehetett béke-előkészítőinknek, hiszen az ügy saját szempontok szerinti befolyásolása – látni fogjuk: távlatosabban az ítéletek mérséklése – hozzájárulhatott a hazai előkészítő munkálatok honi megítélésének ha nem is a jobbításához, de legalább az eset okozta botrány megítélésének csökkentéséhez; s 1946 őszén ez is épp elég érv lehetett a korrekt és alapos szakvélemény elkészítéséhez. Harmadrészt a vádlottak személye sem lehetett közömbös külügyéreink számára: az ítéletek ugyanis konkrét egzisztenciákat törhettek meg, így a bűnper kimenetelének személyes tétje is volt.

A hivatalos megkeresést követően, szeptember 23-án a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya megkereste Kupa Lászlót,[7] aki 1943-tól ideiglenes jelleggel szolgált a Külügyminisztérium Kulturális Osztályán, s épp 1946 januárjában helyezték át a Budapesti Büntető Törvényszékre, törvényszéki bírává léptetve elő őt. Hogy Kertészék pont őt keresték meg elsőként, feltételezhetően e korábbi ismeretséggel magyarázható – sőt az is közrejátszhatott ebben, hogy 1943-ban a Kulturális Osztályon munkatársa volt az a Vájlok Sándor,[8] aki 1945 után szintén a Béke-előkészítő Osztályon dolgozott. Arra kérték Kupa Lászlót, hogy nézze át a bűnügy iratait, és adjon tájékoztatást azokról a tárcának. Kupa másnap, szeptember 24-én fel is kereste

7 Kupa László 1939 nyarától volt ügyvédjelölt Újpesten, joggyakorlatát a fővárosban is folytatta, majd 1940-ben a Kecskeméti Királyi Törvényszékhez került. 1941-ben visszatért a fővárosba mint a Budapesti Központi Királyi Járásbíróság munkatársa, titkári minőségben. 1943-ban rendelték át ideiglenes szolgálattételre a Külügyminisztérium Kulturális Osztályára. 1946 januárjában helyezték át a Budapesti Büntető Törvényszékhez mint törvényszéki bíró. *Budapesti Közlöny,* 1939/133., 3.; *Budapesti Közlöny,* 1939/217., 2.; *Budapesti Közlöny,* 1940/4., 9.; *Budapesti Közlöny,* 1941/151., 6.; *Igazságügyi Közlöny,* 1946/1., 38.

8 Vájlok Sándor (1913–1991) pozsonyi, prágai és budapesti felsőfokú tanulmányok elvégzése után 1940–48 között teljesített szolgálatot a Külügyminisztériumban, szerepet vállalva a magyar béke-előkészítésben. 1948-as elbocsátása után bányamérnökként tevékenykedett.

Winter-Kócsot, s a bűnüggyel kapcsolatos iratcsomó átnézése után jelentést tett arról Bolgár Eleknek, a külügyminiszter állandó helyettesének.[9]

A jelentés tényszerűen örökítette meg Kupa impresszióit, s utólag tudhatjuk, az esetről is átfogó leírást adott. E szerint Polányi Lászlót folytatólagosan elkövetett hűtlenség, Machay Gézát hűtlenség vádjával állították bíróság elé.[10] Kupa megfogalmazta a vád tárgyává tett cselekedeteket is: *„A Polányi Lászlóra vonatkozó vád indoklása szerint nevezett 1946 elején, közelebbről meg nem határozható időben a »bécsi döntés« anyagát és a »Közép-Európa atlasz« című térképgyűjteményt, továbbá 1946. június hóban a »Dél-szlovákiai tanulmányok«-at mint a magyar állam nemzetközi helyzetét érintő titkot Csehszlovákia budapesti sajtóattaséjának: Czaják Ivánnak anyagi ellenszolgáltatásért átadta. A Machay Gézára vonatkozó vád indoklása szerint nevezett 1946. június hóban a Teleki Pál Tud. Intézet munkatervét jogosulatlanul magához vette, és mint a magyar állam fontos érdekét érintő titkot tartalmazó iratot lakásán tartotta."*[11]

A vád tárgyává tett cselekedet tehát végső soron fontosnak vélt információk kiszivárogtatása volt idegen hatalmaknak – ráadásul az említett iratok a magyar béke-előkészítés tudományos anyagához tartoztak, így nem lehetett kétséges, hogy azoknak az átjátszása csehszlovák kezekbe a magyar munkálatoknak csak árthatott. A kérdés természetesen a mérték volt, s ezt Kupa is hangsúlyozta: a Külügyminisztériumnak a főtárgyalás napjára mind írásban, mind szóban olyan szakvéleményt kell előterjesztenie, amely egyrészt megvilágítja, hogy az inkriminált dokumentumok ténylegesen titkosak voltak-e,

9 MNL OL XIX-j-1-a-350-res.-Bé.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 173–174. lap. Jelentés dr. Bolgár Elek rendkívüli követ és meghatalmazott miniszternek mint a külügyminiszter úr állandó helyettesének. Budapest, 1946. szeptember 24.

10 Polányi László ellen az 1930. évi III. törvénycikk 60. §. 1. bekezdés 2. pontja, valamint az 1934. évi XVIII. törvénycikk 2. §. 3. bekezdése alapján, Machay Géza ellen az 1930. évi III. törvénycikk 67. §-a alapján emeltek vádat.

11 MNL OL XIX-j-1-a-350-res.-Bé.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 173–174. lap. Jelentés dr. Bolgár Elek rendkívüli követ és meghatalmazott miniszternek mint a külügyminiszter úr állandó helyettesének. Budapest, 1946. szeptember 24.

másrészt válaszol arra a kérdésre, hogy kiszivárogtatásuk valóban sérthette-e a magyar állam érdekeit, az éppen zajló béketárgyalások magyar pozícióit.[12]

Kupa végül konkrét javaslattal állt elő a Külügyminisztérium felé, amelyet – mint látni fogjuk – az intézmény maradéktalanul meg is fogadott. *„Szerény véleményem szerint lelkiismeretes szakvélemény előterjesztéséhez a kiszolgáltatott anyag alapos ismerete szükséges, valamint kellő tájékozottság abban az irányban, hogy ez az anyag milyen fontosságú volt a béketárgyalások során, illetve, hogy jelenleg is milyen jelentősége van. Tisztelettel javaslom ezért, hogy a minisztérium olyan tisztviselőt bízzon meg a szakvélemény előterjesztésével, aki a béke-előkészítés munkájában hosszabb idő óta tevékeny részt vesz. A megfelelő szakértő kijelölése azért is kellő körültekintést igényel, mert amennyiben a törvényszék a Polányi László terhére vád tárgyává tett bűncselekményt változatlan minősítéssel megállapítja, akkor a büntetés halál.”*[13]

Kupa összességében tisztességes szakértői vélemény előterjesztését indítványozta, sorait pedig erős tónussal zárta – a halálbüntetés említése ugyanis bizonyosan hathatott Kertészékre, akik 1944–45 fordulóján maguk is megtapasztalhatták nemcsak a politikai üldöztetést, de e legsúlyosabb büntetésnem jóformán mindenkire rávetülő árnyát is. Kupa ezek után már csak annyit jegyzett meg, hogy a Winter-Kócs által feltett harmadik kérdésre – tehát hogy milyen intézményes kapcsolatban volt a két vádlott a Teleki Intézettel – elsősorban a fenntartó Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékes válaszolni.[14] A Külügyminisztérium Kupa László levelének kézhezvétele után hamarosan intézkedett: szeptember 27-én Perlaky-Kassa Endre, a Béke-előkészítő Osztály munkatársa fogalmazott válaszlevelet a Budapesti Büntető Törvényszéknek. Írásában Perlaky-Kassa tájékoztatta a törvényszéket arról, hogy a minisztérium szakértőül Péter Jánost, a Béke-előkészítő Osztály fiatal munkatársát jelöli ki, s a főtárgyalás időpontjának közelségére való tekintettel

12 Uo.
13 Uo.
14 Uo.

kérte, hogy a törvényszék a következő napokban is biztosítson lehetőséget a kijelölt szakértőnek az iratokba való betekintésre.[15]

Péter János szakértői jelölése jó döntésnek bizonyult, bár konkrétan nem tudni, milyen megfontolásból esett a választás a mindössze harmincöt esztendős diplomatára. A későbbi püspök külügyminiszter református teológiai stúdiumait Budapesten, Párizsban, Glasgow-ban és Berlinben végezte az 1930-as évek első felében, egyetemi éveiben pedig a szakmai fejlődésén túl nyelvismerete és kapcsolati hálója is megerősödött: nem csoda, hogy később, a Bethesda Kórház lelkészeként részt vett a protestáns békatapogatózásokban, majd az embermentésben, 1945 után pedig szinte az elsők között csatlakozott az újjáalakuló külügyi szolgálathoz. 1945. november 1-jétől miniszteri titkárként tevékenykedett, a Béke-előkészítő Osztályra a Kulturális Osztályról helyezték át 1946. június 4-én.[16] Gondolhatnánk, hogy az osztályon ekkor még csupán három hónapja szolgáló fiatal miniszteri titkár nem elégíthette volna ki a Kupa által javasolt kritériumot, jelesül, hogy a jelöltnek nagy tapasztalata legyen a béke-előkészítésben. A kép azonban megtévesztő: Péter János ugyanis tagja volt a magyar békedelegációnak is, s ilyen minőségében 1946 júliusától ő is Párizsban tartózkodott, segítve Kertészék munkáját.[17] A kellő jártasság a béke-előkészítésben tehát megvolt.

Péter János a szakértői kinevezése után szinte rögtön munkához látott: tevékenységét szeptember 29-ei keltezésű jelentése alapján rekonstruálhatjuk.[18]

15 MNL OL XIX-j-1-a-356-res.-Bé.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 175. lap. Perlaky-Kassa Endre levele a Budapesti Büntető Törvényszékhez. Budapest, 1946. szeptember 27.

16 MNL OL XIX-J-1-a-3628/1.-1946 (Béke-előkészítő Osztály), 1946. június 4. (Péter János név alatt) 1. doboz, 13. lap. Kinevezési okirata a Béke-előkészítő Osztályra; MNL OL XIX-J-1-w (Humánpolitikai Főosztály), 26P doboz, Péter János neve alatti dosszié. Hivatalos szolgálati lapja.

17 MNL OL XVIII-6-p (Péter János alelnök 1972–1988) 14. doboz, 2. lap. Péter János: A kortanú feljegyzése – A magyar történelem útja, Trianon és Párizs.

18 MNL OL XIX-J-1-a (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 177–188. lap. A jelentés pro domo formában maradt fenn a Béke-előkészítő Osztály iratállományában. A tizenhárom lap terjedelmű, folyamatos oldalszámozással ellátott gépirat első hét oldala Péter jelentése,

Ezek szerint szeptember 27-én vette át Winter-Kócs levelét és Kupa jelentését, s még aznap megkapta a Kvassay által aláírt megbízólevelét. Ezt követően még aznap felkereste Winter-Kócsot, aki tájékoztatta őt a nyomozás aktuális állásáról, s gyakorlatilag szóban is megismételte a korábbi levelében feltett három kérdését, amelyekre választ várt.[19] A tanácselnök azt is közölte, hogy Péter Jánosnak az egész főtárgyalás alatt jelen kell lennie, hiszen bármikor felmerülhet azonnali szakértői véleményt igénylő kérdés. Péter továbbá engedélyt kapott, hogy másnap, szeptember 28-án betekintést nyerhessen az ügy főbb irataiba. Ebből a következő történet rajzolódott ki a szakértő előtt:

„Polányi László, aki nyitrai születésű csehszlovák állampolgár, s a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet egyik csehszlovákszakértője, 1945 ősze óta állandó kapcsolatban állt a budapesti csehszlovák misszió sajtóattaséjával: Czaják Ivánnal. A politikai rendőrség nyomozótisztje erre Czaják tevékenykedéseinek megfigyelése során jött rá. Polányinak Czajákkal való ismeretségére a jegyzőkönyv szerint jellemző, hogy több ízben voltak egymás lakásán, ebédeltek és vacsoráztak együtt éttermekben, s közös kirándulásokat tettek Budapest környéki kirándulóhelyekre. Czaják Polányinak és menyasszonyának csehszlovák útlevelet szerzett, és bármikor lehetővé tudta tenni a Csehszlovákiába való beutazást, olyan időkben, amikor ez mások számára majdnem lehetetlen volt. Ígéretekkel, később fenyegetésekkel Czaják egyre több adat közlésére bírta rá Polányit, legvégül 20 ezer dollárt ígért neki arra az esetre, ha a Teleki Intézetben feldolgozás alatt lévő s a dél-szlovákiai magyarságról szóló tanulmányt számára megszerzi."[20]

Az iratokból kirajzolódó eset tényleg elég súlyosnak és egyértelműnek tűnhetett, hiszen a vizionált húszezer dollár hihetetlen összegnek számított a korszak hiperinflációval és krónikus valutahiánnyal sújtott hónapjaiban.

ceruzával aláírva. Az ezt követő öt lap egy levéltervezet, amelyet valószínűleg szintén Péter fogalmazott a Párizsban tartózkodó Kertész Istvánnak; az irat utóbbi részét Perlaky-Kassa szignózta október 2-án. Pro domo. Péter János jelentése, valamint levéltervezete Kertész Istvánhoz. Budapest, 1946. szeptember 29.

19 MNL OL XIX-J-1-a (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 177. lap. Pro domo. Péter János jelentése, valamint levéltervezete Kertész Istvánhoz. Budapest, 1946. szeptember 29.

20 Uo. 178. lap

Az iratok szerint Polányi a politikai rendőrség nyomozói előtt vallomást is tett, amelyben beismerte, hogy hosszabb-rövidebb időre átadta Czajáknak az első bécsi döntés anyagát – később kiderül, mit is takar e meghatározás –, a Rónai András szerkesztette *Közép-Európa atlasz* egy példányát, továbbá az említett, dél-szlovákiai magyarokra vonatkozó tanulmányt. A remélt mesés összeg helyett azonban csupán háromszázhatvan dollárt kapott, ennek ellenére további információkat szivárogtatott szóban Czajáknak a Teleki Intézet munkálatairól. Bár a politikai rendőrségen tett vallomását a vizsgálóbíró előtt nagyrészt visszavonta, a vádhatóság megalapozottnak tekintette a vádat.[21] A Machay Géza ellen felhozott vád kevésbé volt súlyos: az ő terhére azt rótták fel, hogy magához vette a Teleki Intézet munkaprogramját, és egy ideig a lakásán tárolta, ahol idegen hatalom képviselői betekintést nyerhettek abba. Péter megemlítette azt is, hogy az iratokból, valamint a Teleki Intézet munkatársaival folytatott beszélgetésekből kiderült: június első napjaiban az intézetből eltűnt az a nemzetiségi térkép, amelyet a Béke-előkészítő Osztály megrendelésére készítettek a csehszlovák–magyar határ etnikai viszonyairól. Állítólag a térkép csupán egy délután, valamint éjjel hiányzott megszokott intézetbeli helyéről, aztán visszakerült, azonban mindkét vádlott tagadta, hogy ő tulajdonította el azt, sőt Polányi Machayt vádolta az eltulajdonítással.[22]

Péter János az iratok átnézése után a Teleki Intézetben felkereste az intézmény kormánybiztosává nem sokkal korábban kinevezett Bibó Istvánt, aki segített pontosan meghatározni az intézet jogi státuszát. Bibó szerint az pont olyan módon integráltatott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá, mint például a Magyar Nemzeti Múzeum. Ez azt is jelenti – így Bibó –, hogy az intézmény kinevezett alkalmazottai automatikusan közhivatalnokok, szerződéses alkalmazottaik pedig bizonyos feltételek fennforgása esetén számítanak közhivatalnokoknak. Ezzel Péter tulajdonképpen a Winter-Kócs által feltett három kérdés közül az utolsóra – amely az intézmény státuszára és alkalmazottaira utalt – igyekezett használható válaszokat szerezni. Ezt kö-

21 Uo. 178–179. lap.

22 Uo. 179. lap.

vetően beszélt Jakabffy Imrével, Varga Imrével és Rózsa Alberttel – mindhárman intézeti munkatársak –, akik előadták, hogy Polányi László az intézmény kinevezett tisztségviselője mint előadó-gyakornok, Machay Géza pedig szintén kinevezett tisztviselő mint előadó. Az intézeti munkatársak megerősítették Péternek, hogy a vádlottak a nevesített iratokhoz csakis hivatalos minőségükben juthattak hozzá.[23] Péter ezután ismertette a nyomozati iratok, valamint a vizsgálódásai alapján a vád tárgyává tett kiszolgáltatott előkészítő anyagok jellegét.

„A bécsi döntés anyagának nevezett iratköteg a bécsi döntés jegyzőkönyveit, a hozzá tartozó csehszlovák és magyar előterjesztéseket, az érintett területekre vonatkozó statisztikai adatokat és táblázatokat, valamint az ezek alapján készült néprajzi térképeket foglalja magába. Ebben az anyagban nincs olyan dolgozat, amelyből a magyar béke-előkészítő munka terveire vagy állásfoglalására nézve következtetéseket lehetne levonni. A Rónai András egyetemi tanár által készített »Közép-Európa atlasz« térképeket és leírásokat tartalmaz, a közép-európai országok talajtani, éghajlati, népességi viszonyairól, nemzetiségi eredet, vallásfelekezet, foglalkozási ágak feltüntetésével. A könyv többféle formában nyilvánosságra került statisztikai adatok felhasználásával készült. Bár bizalmas természetű elaborátumnak tekintendő, mert nyilvánosság elé nem került, a Teleki Pál Intézet is csak néhány példányban használja, részben mint adatforrást munkáihoz, belőle azonban a magyar béke-előkészítés működéséről lényeges következményekkel járó információkat senki sem szerezhetett.”[24]

A Péter által megnevezett két tétel valóban nem tűnhetett túlzottan veszélyes, titkolandó anyagnak a korban: egyrészt a bécsi döntés iratkötege nemzetközi iratközlések révén a korban is ismert volt tudományos berkekben, így annak „titkosszolgálati értéke” minimális lehetett. A *Közép-Európa atlasz* szintén e kategóriába eshetett: bár a Rónai András vezetésével a világháború végnapjaiban, az Államtudományi Intézet kényszerű balatonfüredi kitelepítése idején rohamtempóban összeállított s magyar nyelven, angol

23 Uo. 179–180. lap.
24 Uo. 180–181. lap.

összefoglalókkal néhány példányban kinyomtatott mű tudományos értéke vitathatatlan, a magyar előkészítő munkálatokban tényleg csupán mint hiteles háttéranyag szerepelt. Nem is beszélve arról, hogy a tágan értelmezett Közép-Európa területét valóban sok szempont alapján feldolgozó atlasz az érintett államok hivatalos statisztikái alapján készült, így abban titkos információk nem szerepeltek. A harmadik kiszivárogtatott anyaggal azonban más volt a helyzet. *„A dél-szlovákiai magyarság helyzetéről készült tanulmány kiszolgáltatásával azonban a benne közölt adatokon kívül az is tudomására juthatott Polányi megbízójának, hogy a magyar béke-előkészítés milyen Magyarországgal szemben felmerülő igényekkel számol, azokra milyen adatok felsorolásával és milyen érvekkel készül válaszolni, s azokkal szemben milyen általános vagy részletigények bejelentésére készül. Ebbe az anyagcsoportba ugyanis beletartozik egyrészt »A dél-szlovákiai magyar népesség« című dolgozat, az előkészületben lévő magyar állásfoglalás részletes ismertetésével, a különféle terveket és szempontokat feltüntető térképekkel, másrészt az esetleges részletigények aktuálissá válására készített tanulmányok...”*[25]

Péter János a vizsgálódásai alapján megfogalmazta a Külügyminisztérium szakértői véleményének vázlatát. Ebben kiemelte, hogy a Béke-előkészítő Osztály a munkája során nyilvános adatokból dolgozik, így Polányi ilyen vonatkozású esetleges szivárogtatásai nem okozhattak semmiféle negatív következményt a magyar béke-előkészítés vonatkozásában. Viszont mivel Polányi már kész előkészítő anyagokat adott át, azokból kiderülhetett a magyar béke-előkészítés metódusa, a magyar érvkészlet jellege, az esetleges beterjesztendő igények – azaz áttételesen Polányi mégiscsak titkos információkat szolgáltatott ki, ezzel veszélyeztetve a magyar béke-előkészítés ügyét. A szakértői véleménybe végül Péter belefoglalta a vádlottak hivatalos státuszát, valamint az említett hozzáférési lehetőségüket az iratokhoz.

A jelentés szeptember 29-i dátumot viselt.[26] Másnap Péter a jelentésébe foglaltak szerint tájékoztatta a tanácselnököt, azonban mivel Polányi már a

25 Uo. 182. lap.
26 Uo. 182–183. lap.

vizsgálóbíró előtt részlegesen visszavonta a tanúvallomását, a szakértői jelentést ekkor még nem adta át Winter-Kócsnak, megvárva inkább a főtárgyalás napját. Bár nem tudhatta, helyesen járt el, mivel Polányi másnap a főtárgyaláson visszavonta a vizsgálóbíró előtt korábban előterjesztett vallomását, s azt állította, hogy Czajáknak semmilyen módon, sem szóban, sem írásban nem adott semmiféle információt, így tőle pénzt sem fogadott el. Azt nem tagadta, hogy Czaják több ilyen jellegű ajánlatott tett, de új vallomása szerint azt mindig visszautasította, sőt éppen hogy ő szerzett információkat Czajáktól, s azokat Révay István, a Teleki Intézet vezetője, valamint Kertész szóbeli iránymutatása szerint írásba is foglalta, s átadta Kertésznek. Péter a jelentésében megjegyezte, hogy a Béke-előkészítő Osztálynak tényleg birtokában van egy Polányi által jegyzett jelentés, amelyben a Czajákkal való találkozásáról ír. A tárgyalást ezen a ponton bizonyításkiegészítésre hivatkozva elnapolták.[27]

E fordulat kétségtelenül új színt hozott a tárgyalás menetébe, hiszen Révay gróf és Kertész nevének említése a közélet magasabb régióit vonta be a bűnesetbe – természetesen csupán mint tanúkat, egyelőre. Péter rögtön fogalmazott is egy levéltervezetet, amelyet az épp Párizsban a magyar béke-előkészítéssel leterhelt Kertésznek kellett volna elküldeni. Ebben Péter vázolta az eset jelenlegi állását, feltárta, hogy Polányi a legújabb vallomásában a Czajákkal való kapcsolatát Révay és Kertész tudtával és biztatásával tartotta fenn; valamint feltett néhány konkrét kérdést is Kertésznek. Elsőként arra kért írásos választ, hogy tényleg ők utasították-e Polányit a kapcsolatfelvételre, s ha igen, tényleges információkat kapott-e az osztály Polányitól. A második kérdésében azt tudakolta Kertésztől, hogy lehetett-e sejteni a kiszivárogtatást a csehszlovákokkal való tárgyalás során, s ha igen, miből lehetett erre következtetni. A harmadik kérdés a bécsi döntés anyagának súlyára, értékére vonatkozott, s végül Péter a dél-szlovákiai magyarokkal foglalkozó tanulmány nemzetbiztonsági értékére kérdezett rá. A levél biztosította Kertészt a teljes diszkrécióról, s tájékoztatta a magyar delegáció főtitkárát arról,

27 Uo. 184. lap.

hogy a törvényszék a külügy kérésére teljes titkosítást ígért az ügy kezelésével kapcsolatban.[28]

A levél valószínűleg e formájában érhette Kertészt Párizsban, aki október 8-án a magyar békedelegáció hivatalos levélpapírján válaszolt is egyenesen Nagy Ferenc miniszterelnöknek.[29] (Kertész eljárása az ügy súlyát is sejteti, habár meg kell jegyezni, hogy Nagy ekkor – pont az első és második kormánya közötti pár napos intervallumban – ideiglenesen a külügyi tárcát is vezette, így Kertész minisztere is volt egyúttal.)

Kertész előadta, hogy Révay valóban felkereste őt 1946 kora tavaszán, s szóba került Polányi kapcsolata Czajákkal, amely kapcsolatot mindketten érdekesnek találtak, s így Révai el is küldte Polányit Kertészhez egy rövid megbeszélésre. Összességében két-három találkozóra került sor, de Kertész szerint a megbeszéléseken Polányi semmilyen értékelhető információt nem tudott felmutatni. Feljegyzések mindenesetre ténylegesen születtek Polányi és Czaják találkozásairól – természetesen Polányi interpretálásában. Kertész emlékezete szerint ezeket Gyöngyösi János külügyminiszter is láthatta. *„Az megfelel a valóságnak, hogy Polányit felhatalmaztam arra, hogy Czajákkal folytatott beszélgetései során a hallottakat velem közölje. Én az egész dolgot úgy értelmeztem, hogy közöttük egy régi időből származó, magántermészetű kapcsolat áll fenn, és Czaják ennek során szokott bizalmas közléseket tenni. Az egész ügynek különösebb jelentőséget nem tulajdonítottam, Polányihoz hasonlóan számosan kerestek fel információadás céljából, különösen ebben az időben éppen csehszlovák vonatkozásban, és ezekkel általában receptíve viselkedtem."*[30]

Kertész persze semmit sem tudott az egész kémhistóriáról, pláne nem az állítólag kiszivárogtatott iratokról. Az úgynevezett bécsi döntés iratállományához csupán annyit fűzött, hogy az nem lehetett túlzottan titkos, lévén 1939-ben a *Documentation International* mind a döntés, mind az azt kísérő jegyzékváltás szövegét teljes terjedelemben közölte – s a számításba jöhe-

28 Uo. 184–188. lap.
29 MNL OL XIX-J-1-a-362-res.-Be.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 190–192. lap. Kertész István levele Nagy Ferenc miniszterelnöknek, Párizs, 1946. október 8.
30 Uo. 190. lap.

tő magyar komáromi tárgyalások magyar anyaga Kertész szerint már régen nem államtitok. Kertész a dél-szlovákiai tanulmányok kiszivárogtatását már problémásabbnak tartotta: szerinte az az ország külpolitikai érdekeit súlyosan sérthette, különösen akkor, ha Polányi a területcsere szóba jöhető egységeinek listáját is kiszivárogtatta.[31]

Kertész nem tartotta kizártnak, hogy a csehszlovák kormány tudott a dokumentumokról, érvkészletük alapján ezt szerinte nem lehetett kizárni. Azonban levelének végén sommás kritikáját is adta a korabeli magyar viszonyoknak. *„Mindazonáltal meg kell mondanom ezzel kapcsolatban azt is, hogy a Külügyminisztériumnak bérházban való elhelyezése [ebben az időben a minisztérium a Szabadság tér 15. szám alatti bérpalotában működött – I. M.] és a bérházban való elhelyezéssel összefüggésben kialakult, Külügyminisztériumokban teljesen szokatlan ügykezelés nézetem szerint azt sem tette volna lehetetlenné, hogy a csehszlovákok ezeket a memorandumokat a Külügyminisztériumból magából szerezték volna meg, ha ezt mindenképpen akarták volna.”*[32]

Kertész megjegyzése jogos volt, érvelése pedig visszaköszönt a főtárgyaláson – igaz, Révay vallomásában. A főtárgyalás új időpontját november 5-re tűzték ki, s arról szintén Péter János tudósításából tájékozódhatunk.[33] November 4-én Révai felkereste Kertészt – mivel ismeretségük munkakapcsolatuk okán is régebbi keletű volt –, s bár a megbeszélés nyilván az esetleges bírósági szereplés egyeztetése, az esetleges vallomások átbeszélése jegyében telt, azt bizonyosan tudjuk Péter János beszámolójából, hogy Révay igyekezett beosztottját, Polányit védeni. Előadta Kertésznek, hogy a leginkább kritizált dél-szlovákiai tanulmányok terjesztése már a bűntény feltételezett időpontjában megkezdődhetett, s így megkérdezte Kertészt, hogy nem enyhítene-e vallomásának e témakört érintő részén. Kertész nem állt kötélnek, s fenntartotta, hogy a kiszivárogtatás sérthette az állam érdekeit, a béketárgyaláson pedig a magyar pozíciókat – ráadásul a tanulmány terjesztése nem is kezdődött meg 1946 nyarán, csupán Nemestóthy Dénes vitt néhány példányt Párizsba, de azokat bizalmasan kezelték. (Ne feledjük Kertész valószínűleg felfokozott idegállapotát, hiszen a béketárgyalások pont ezekben a napokban zárultak, s a megfeszített párizsi munka felőrölte szinte minden munkatárs erejét. A kudarc pedig ekkor már nyilvánvaló volt.)[34]

31 Uo. 191. lap.
32 Uo. 192. lap.
33 MNL OL XIX-J-1-a-368-Bé.-res.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 204–217. lap. Péter János jelentése a Polányi László és Machay Géza ellen folyó bűnügy főtárgyalásáról és az ítélet kihirdetéséről. Budapest, 1946. november 7.

Ilyen előzmények után kezdődött meg november 5-én a főtárgyalás a Budapesti Büntető Törvényszék Markó utcai épületében. Winter-Kócs bírói tanácselnök első kérdése Polányihoz szólt, azt tudakolván, miért vonta vissza részlegesen a vizsgálóbíró előtt a politikai rendőrségen korábban tett vallomását. Polányi úgy érvelt, hogy részben Csehszlovákiában élő rokonait, részben menyasszonyát és saját magát féltette, s ezért tett magára terhelő vallomást. Állítása szerint később ezt azért vonta vissza csupán részlegesen, mert félt, hogy a vallomás teljes visszavonása esetén visszakerül a politikai rendőrséghez. (Rendőrségi kihallgatását a vallatás szóval jellemezte, ami – ismerve a PRO módszereit – akár eufemizmus is lehetne.)

Ezt követően Sándor József rendőrnyomozó hadnagy vallott Polányi letartóztatásának körülményeiről. Ezek szerint két nyomozót küldött Polányi lakására azzal az utasítással, hogy Czaják ismerőseiként mutatkozzanak be, s közöljék a vádlottal, hogy Czaják hívatja. Ez meg is történt, Polányi elhagyta a lakást, az utcán pedig a nyomozók felfedték a kilétüket, és letartóztatták Polányit. Sándor a vallomás körülményeit is ismertette. *„A nyomozati jegyzőkönyv felvételének körülményeiről azt vallotta, hogy a vallomás egyes részleteit hosszasan átbeszélték Polányival, és részletenként diktálták gépbe, s aláírás előtt Polányi háromszor elolvasta a teljes jegyzőkönyvet. Sem fizikai, sem lelki kényszert nem alkalmaztak.”*[35]

Ezt Polányi is megerősítette, s félelmét az Andrássy út 60. szám alatt álló székház rossz hírével magyarázta – ha meggondoljuk, az egykori nyilas pártház tényleg meglehetős rossz hírnévnek örvendett már 1946 nyarán is. Min-

34 Uo. 204–205. lap.
35 Uo. 207–208. lap.

denesetre a nyomozó hadnagy után Révay István grófot szólították tanúként, aki igyekezett menteni a menthetőt: előadta – s itt Kertészt parafrazálta, amúgy teljesen érthető módon, hisz tényleg realitást állított –, hogy az inkriminált iratok nem csak Polányiék által kerülhettek ki az intézetből, hiszen az (akár bizalmas) dokumentumok megfelelő elhelyezésére, őrzésére az intézet épülete teljesen alkalmatlan. Ráadásul az iratok ekkor már nem minősültek titkosnak, Polányit pedig becsületes, „jó magyar" érzelmű embernek ismerte meg.[36]

Ezt követte a Külügyminisztérium szakvéleményének ismertetése, amelyet Péter János terjesztett a bíróság elé. Mivel nem volt világos, hogy a bíróság mely irat kiszolgáltatását tekinti a legterhelőbbnek, így Péter némileg módosított a korábbi szakvéleményen, de azt bemutatta korábban Bolgár Eleknek, s Kupa László is szignózta. A szakvélemény ismertette az iratok jellegét: e szerint a bécsi döntés anyaga nem tekinthető titkosnak, a Rónai-féle *Közép-Európa atlasz* bár bizalmas természetű elaborátum, de publikus adatok alapján készült, így nem tekinthető államtitoknak. A „dél-szlovákiai tanulmányok" gyűjtőfogalom, amely tartalmazza *A dél-szlovákiai magyar népesség* című irományt, amely a terület egykori magyar jellegét domborítja ki, valamint olyan kisebb tanulmányokat is, mint a területcsere szempontjából fontosnak ítélhető *Csallóköz* című. Mint eddig minden összefoglaló, a szakvélemény is ezt az irategyüttest tekintette a legfontosabbnak. *„Mivel ezekből kitűnik, hogy a magyar béke-előkészítés milyen Magyarország ellen támasztható követelésekkel számol, azokra milyen érvekkel készül felelni, ezekben az adatokat miként szándékozik felhasználni, az esetleges követelésekkel szemben milyen rekompenzációra jelent be igényt, s általában milyen megoldásokba hajlandó belemenni, azért ezeknek a dolgozatoknak a tartalma a vád szerinti cselekmény elkövetése idején államtitkoknak volt tekintendő."*[37]

Péter kitért arra is, hogy e tanulmányok csak a béketárgyalások megkezdése után kerültek forgalomba, amikor a csehszlovák fél arra érdemben már

36 Uo. 208. lap.
37 Uo. 210. lap.

nem reagálhatott. A kiszivárogtatás megtörténte a csehszlovák békedelegációt jelentős stratégiai előnyhöz juttathatta volna – s Péter nem hagyott kétséget afelől, hogy magyar béke-előkészítőink ellenfelük reakcióiból következtetve úgy érezték: a csehszlovák fél ismeri a magyar érvrendszert és tárgyalási stratégiát. Ezt követően Péter előadta a vádlottak státuszáról szerzett információit, s megválaszolta az első főtárgyaláskor felmerült – s annak elnapolásához vezető – kérdést: megerősítette, hogy Polányi Kertésztől kapott hozzájárulást a Czajákkal való beszélgetésekhez, de az ezen beszélgetések eredményeként születő jelentések semmitmondóak voltak.[38]

Péter azt is megjegyezte, azért nyilatkozott visszafogottan az anyag kiszolgáltatásának feltételezett negatív következményeiről, hogy a várható súlyos ítélet ne csupán a külügyminisztériumi szakértői anyagon nyugodjon. Péter ezután több ügyészi kérdésre is válaszolt. Elsőként azt tudakolták tőle, hogy a bécsi döntés anyaga, valamint a *Közép-Európa atlasz* nem számít-e a dél-szlovákiai tanulmányok forrásbázisának. Erre Péter nemmel felelt. A második kérdés a Machay lakásán talált, Rónai szerkesztette intézeti munkaterv titkosságát kérte számon, s erre Péter egyrészt azt válaszolta, hogy azt a bűnjelek közé nem vették fel, másrészt az valószínűleg nem minősíthető államtitoknak. Bírói kérdésre, amely az összes anyag kiszivárogtatásának hatásait igyekezett tudakolni, Péter azt felelte, hogy konkrét tudásuk ezzel kapcsolatban nincs, de a kiszivárogtatott anyag valószínűleg negatívan befolyásolhatta a magyar érdekeket. A bíró konkrétan is megismételte kérdését a dél-szlovákiai tanulmányok vonatkozásában, s erre Péter hasonló értelemben felelt. Végül a bíró kérdése alapján tisztázták, hogy a bűnjelek között fellelhető tanulmánytöredékek a dél-szlovákiai tanulmányok részletei.

A védőügyvéd azt tudakolta Pétertől, hogy ha csak a megtalált tanulmányfragmentumok kerültek volna idegen kezekbe, az is veszélyeztette volna-e a magyar pozíciókat. Erre Péter határozott igennel felelt, hisz a megtalált részletekből következtetni lehetett volna az egész magyar érvrendszerre. Végül a védő rákérdezett, hogy csak Polányiék juttathatták-e csehszlovák kézbe az

38 Uo. 212. lap.

adott információkat, mire Péter megismételte, hogy nem tud bizonyossággal nyilatkozni a kiszivárogtató személyével kapcsolatban.

A tárgyalás eljutott a végkifejletéhez: az ügyész eredeti formájában tartotta fenn a vádat, s mindhárom iratcsoport kiszolgáltatása miatt kért halálbüntetést az elsőrendű vádlott Polányira, s vétség elkövetésekor szokásos büntetés kiszabását Machayra. A védő az első vallomás kényszer alatt született voltát hangsúlyozta, s mivel nem merült föl új bizonyíték, indítványozta, hogy Polányit is a Machay ellen felhozott vád alapján, csupán vétség elkövetése miatt ítéljék el. Machay védője a vád elejtését kérte. Ekkor Winter-Kócs kihirdette az ítéletet: Polányi Lászlót hűtlenség bűnében találták bűnösnek, s az enyhítő körülményeket is figyelembe véve ötévi fegyházbüntetésre ítélték. Az ítélet nem fogadta el Polányi vallomásának visszavonását, de a külügyminisztériumi szakértői vélemény megismerése után a vád enyhítését határozta el: így lett a kilátásba helyezett halálbüntetésből maximum tizenöt évi kiszabható fegyházbüntetés. A tizenöt évből pedig Révay vallomása miatt lett végül öt év letöltendő szabadságvesztés, a bíróság ugyanis respektálta a Teleki Intézet iratkezelési és iratvédelmi problémáit. Enyhítő körülmény lett továbbá a vádlott nehéz anyagi helyzete, csehszlovák területen élő rokonainak kiszolgáltatottsága, valamint Czaják sajtóattasé eljárása, amely kihasználta Polányi nehéz helyzetét. Machay szerencsésebb volt: őt bűncselekmény hiányában felmentették a vádak alól. Az ügyész mindkét ítélet ellen fellebbezett, Polányi ügyvédje szintén.[39]

Így ért véget a Polányi–Machay-ügy, az érintetteknek azonban nem maradt sok idejük az eset relevanciáin tépelődni, hisz először az 1947-es kormányválság, majd az azt követő események sodorták el az ügy résztvevőit. Kertész Istvánt római követként érte Nagy Ferenc lemondatásának híre, s ő ugyanúgy az emigrációt választotta, mint legtöbb követtársa. Révay István még Magyarországon szemlélhette végig, ahogy a Teleki Intézetet előbb átnevezik, majd átszervezik, végül utódszervezeteit megszüntetik-beolvasztják – nem csodálkozhatunk rajta, hogy 1949-ben Révay is az emigrációt választotta.[40] Az intézet kormánybiztosa, Bibó István is háttérbe szorult – további pályája történeti irodalmunkban közismert. Rónai András, az Államtudományi Intézet 1939–45 közötti vezetője egy szerencsétlen s kellően elfogult bélistavizsgálat miatt 1945-ben az egyetemi szférába menekült, de hamarosan geográfusból geológussá képezte át magát, s új szakterületén imponáló sikereket ért el. Jakabffy Imre, rövid ideig Rónai utóda, 1948 után régészeti bibliográfiák összeállítására pazarolta tehetségét, de legalább túlélte az 1950-es éveket, karrierje az Iparművészeti Múzeum Könyvtárának igazgatói székében ért véget nyugállományba vonulásával.[41] Perlaky-Kassa Endre 1947-ben brüsszeli ügyvivőként választotta az emigrációt, Péter János karrierje azonban lassan felfelé ívelt: egyrészt református püspökként határozta meg szorongatott egyházának életét, s emellett 1953-tól országgyűlési képviselő is volt, 1961–73 között pedig az ország külügyminisztere.

Hogy a vádlottakkal mi lett pontosan, nem közismert. Polányi László valószínűleg megkezdte börtönbüntetésének letöltését. Tariska István, a Lipótmezei Elmegyógyintézet helyettes igazgatója egy 1951-es vizsgálat során vallotta az Államvédelmi Hatóság embereinek, hogy a kémkedésért elítélt Polányi László 1949-ben került az intézetbe, bírósági végzés alapján mint közveszélyes elmebeteg. Zárt osztályon kezelték, 1950–51 fordulóján pedig a helyi pártszervezet sürgette szabadlábra helyezését, s az hamarosan meg is történt. Hogy az említett személy az a Polányi László-e, nem bizonyos, de elméletileg az ötéves büntetés ténylegesen 1951-ben járt volna le.[42] Machay Géza Csehszlovákiában telepedett le, pályáját pedig mint a jászóvári könyv-

39 Uo. 216–217. lap.

40 Életéről, valamint filozófus testvéréről, a tragikus körülmények között 1945-ben Gyömrőn meggyilkolt Révay Józsefről Várkonyi Nándor festett plasztikus képet önéletrajzában: Várkonyi 2004.

41 Szilágyi 2007, 181–184.

42 Varga 2001, 358.

tár könyvtárosa fejezte be.[43] Czaják további sorsa nem ismert, de a Béke-előkészítő Osztály már 1946 decemberében kezdeményezte elmozdítását.[44]

Hogy az esetben részt vevők cselekvéseit mi mozgatta, csupán találgathatunk. Kertész a magyar békedelegáció főtitkáraként szinte teljesen kimerülve érkezett vissza nagyjából a második főtárgyalás előtti napokban. Mivel neve bűnper kapcsán merült fel, nyilván nem lelkesedett túlzottan a szerepvállalásért, mindazonáltal vallomása tényszerű volt. A magyar béke-előkészítés siralmas körülményeinek felemlegetése pedig kifejezetten előnyösen befolyásolhatta a vádlottak helyzetét. Később Kertész azon gyanújának adott hangot, miszerint a politikai rendőrség elsősorban az ő tevékenységére, valamint Teleki Gézával való kapcsolatára volt kíváncsi, s ilyen szellemben is kérdezte ki az intézet munkatársait.[45] Ha hitelt adunk Kertész későbbi állításainak, akkor a bűnügy szálai túlmutathattak magán a kémkedési eseten, erre azonban az események kifutása nem ad magyarázatot. Révay István gróf a magatartásával teljes egészében a vádak enyhítése irányába igyekezett hatni, s erre volt is oka. A Teleki Intézet berkeiben ugyanis ekkor éleződött ki az a botrány, amely Dabasi-Schweng Loránd intézményvezető tevékenységével függött össze, s amely miatt Keresztury Dezső Bibót miniszteri biztosi minőségben rendelte a civakodó intézeti munkatársak problémáinak kivizsgálására, Dénes Iván Zoltán precíz megfogalmazásával élve mintegy mediátor szerepre kényszerítve a kiváló politikai gondolkodót. (Bibó maradéktalanul meg is felelt a szerepének.)[46]

43 Tänzer Iván: Műveltséget őrző könyvek. *Új Szó,* 1965. szeptember 23., 2.; vö. *Barangolás felbecsülhetetlen értékű könyvek között.* Nógrád, 1979. augusztus 5., 4.

44 MNL OL XIX-j-1-a-398-Bé.-Res.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz. (Kertész István által szignózott feljegyzés). „Czaják követségi tanácsosnak a Polányi-féle kémkedési ügyben való szerepe miatt Béke-előkészítő Osztály javasolta, hogy Czajáknak Magyarországról való eltávolítása iránt a Külügyminisztérium tegyen lépéseket a csehszlovák misszió budapesti vezetőjénél." Czaják Iván visszahívásának kérdése a csehszlovák külképviselettől, Budapest, 1946. december 29.

45 Kertész 1995, 379.

46 Dénes 2013, 16–35.

Révay tudhatott a *Szabad Nép* július 30-i cikkéről is, amely hírt adott a két letartóztatásról, s már a címe is beszédes volt: *Komoly tisztogatásra érett a Teleki Intézet.*[47] Péter János szerepvállalása kifejezetten eredeti volt: egyrészt tényleg teljes erővel vetette bele magát a feladataiba, s lelkiismeretesen dolgozta fel az ügyet, gyártott beszámolókat, kérdezett ki munkatársakat. Ugyanakkor azt érdemes jelezni, hogy a kommunista mozgalommal ekkor már szimpatizáló fiatal diplomata eljárása mögött nem kizárt, hogy valamiféle politikai szál is volt – ezt megállapítani azonban ma már nem tudjuk.

Összességében mind a Külügyminisztérium, mind a Teleki Intézet nagyobb presztízsveszteség nélkül túlélte az esetet. Más kérdés, hogy 1947 miniszterelnököt és jogállamiságot egyaránt elsodró tavasza után az egész 1945-öt túlélő polgári intézményrendszer – polgári demokrata érzelmű politikusaival együtt – hónapok alatt tűnt el szinte nyomtalanul a honi történeti-politikai világból.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL XIX-j-1-a-398-Bé.-Res.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz. (Kertész István által szignózott feljegyzés). Czaják Iván visszahívásának kérdése a csehszlovák külképviselettől, Budapest, 1946. december 29.

MNL OL XIX-J-1-w (Humánpolitikai Főosztály), 26P doboz, Péter János neve alatti dosszié. Hivatalos szolgálati lap

MNL OLXIX-j-1-a-315-res.-Be.-1946. (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 173. lap. Idézés bűnügyben (Budapesti Büntető Törvényszék). Budapest, 1946. szeptember 2.

MNL OL XIX-j-1-a-350-res.-Bé.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 173–174. lap. Jelentés dr. Bolgár Elek rendkívüli követ és meghatalmazott

47 Komoly tisztogatásra érett a Teleki Intézet. *Szabad Nép,* 1946. július 30., 4.

miniszternek mint a külügyminiszter úr állandó helyettesének. Budapest, 1946. szeptember 24.
MNL OL XIX-J-1-a-362-res.-Be.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 190–192. lap. Kertész István levele Nagy Ferenc miniszterelnöknek, Párizs, 1946. október 8.
MNL OL XIX-J-1-a-3628/1.-1946 (Béke-előkészítő Osztály), 1946. június 4. (Péter János név alatt) 1. doboz, 13. lap. Kinevezési okirata a Béke-előkészítő Osztályra
MNL OL XIX-j-1-a-356-res.-Bé.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 175. lap. Perlaky-Kassa Endre levele a Budapesti Büntető Törvényszékhez. Budapest, 1946. szeptember 27.
MNL OL XIX-J-1-a-368-Bé.-res.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 204–217. lap. Péter János jelentése a Polányi László és Machay Géza ellen folyó bűnügy főtárgyalásáról és az ítélet kihirdetéséről. Budapest, 1946. november 7.
MNL OL XVIII-6-p (Péter János alelnök 1972–1988.) 14. doboz, 2. lap. Péter János: A kortanú feljegyzése – A magyar történelem útja, Trianon és Párizs
MNL OL XIX-J-1-a (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 177–188. lap. Pro domo. Péter János jelentése, valamint levéltervezete Kertész Istvánhoz. Budapest, 1946. szeptember 29.
MNL OL XIX-j-1-a-2071-Be.-1946 (Béke-előkészítő Osztály iratai) 1. doboz, 171. lap. Winter-Kócs Rezső levele a Béke-előkészítő Osztályhoz. Budapest, 1946. szeptember 3.

IRODALOM

Barangolás felbecsülhetetlen értékű könyvek között. *Nógrád*, 1979. augusztus 5., 4.
Békés Csaba 1990: A békét a győztesek kötik. A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–46-ban. *Aetas*, 1990/1–2., 29–56.
Budapesti Közlöny, 1924/111., 7.; 1939/133., 3.; 1939/217., 2.; 1940/4., 9.; 1941/151., 6.; 1942/3., 1–2.; 1943/41., 2.
Corvina, 1919/7., 28.
Dénes Iván Zoltán 2013: Mediátor-szerepben. *2000*, 2013/3., 16–35.
Igazságügyi Közlöny, 1946/1., 38.; 1946/4., 156.
Kertész István 1995: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* Budapest, Európa–História
Komoly tisztogatásra érett a Teleki Intézet. *Szabad Nép*, 1946. július 30., 4.
Magyarország tiszti cím- és névtára 1927. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
Magyarország tiszti név- és címtára 1942. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
Sallai János 1997: Beszélgetés dr. Jakabffy Imrével. *Limes – Tudományos Szemle* 1997/2., 83–85.
Szilágyi András 2007: Jakabffy Imre (1915–2006). In Szilágyi András (szerk): *Ars Decorativa 25. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum évkönyve.* Budapest, Iparművészeti Múzeum, 181–184.
Tänzer Iván: Műveltséget őrző könyvek. *Új Szó*, 1965. szeptember 23., 2.
Varga László (szerk.) 2001: *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára
Várkonyi Nándor 2004: *Pergő évek.* Budapest, Széphalom Könyvműhely

KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD

Tükrök és trükkök[1]

Adalékok Kádár János magyar modelljének amerikai megítéléséhez

„Nézze, nemzeti hős lett. Tényleg az ország édesapja lett. Tudja, járta akkoriban egy vicc, hogy Brezsnyev egyik látogatása alkalmával kérdezgeti Kádárt:

– János, igaz, hogy valóban népszerű vagy az országodban?

Mire ő:

– Igen, az vagyok.

– Annyira népszerű, hogy ha igazi választás lenne... érted, mire gondolok igazi választás címén?

– Igen, értem, mire gondolsz valódi választások alatt.

– ...vajon újraválasztanának?

– Kétség nem fér hozzá.

– Milyen százalékarányt érnél el?

– Kilencven százalékot.

– Kilencven százalékot. Tudod, én mindig száz százalékot kapok.

– De ez nem olyan választás, amiről beszélünk.

Mire Brezsnyev:

1 „Aztán ismét átugrott néhány sort, hogy a jóslatoknak elébe vágva megtudja halála időpontját és körülményeit. De még mielőtt elért volna az utolsó verssorhoz, már tudta, hogy soha többé nem lép ki ebből a szobából, mert úgy volt elrendelve, hogy a tükrök (vagy trükkök) városa szétszóródik a szélben, és kihull az emberek emlékezetéből, mihelyt Aureliano Babilonia végez a pergamenek megfejtésével, és hogy mindaz, ami írva vagyon bennük, öröktől fogva és mindörökre megismételhetetlen, mert olyan nemzetségnek, amely száz év magányra van ítélve, nem adatik még egy esély ezen a világon." (Márquez 1980, 181.)

– Rendben, és mit tennél azzal a tíz százalékkal, akik ellened szavaznak? – s közben a kezével a torkok átvágását mutatja.

– Nem.

– Miért nem?

– Mert az a tíz százalék a párt."

Nem tudom, hogy valóban jó vicc-e ez, s koromból fakadóan nem tudhatom, hogy járta-e ilyen vicc akkoriban, az 1980-as évek első felében Magyarországon. Azt azonban kiemelném, hogy az idézet Nicolas M. Salgo[2] korábbi budapesti amerikai nagykövet 1991. nyári visszatekintő interjújából származik.[3] Vizsgálódásom választott tárgyával szoros összefüggésben fontos megjegyeznünk egyrészt, hogy a budapesti születésű Salgo nagyköveti kinevezését William P. Clark, Ronald Reagan elnök második nemzetbiztonsági tanácsadója, illetve William Joseph „Bill" Casey, a CIA igazgatója támogatta;[4] másrészt, hogy mindezek alapján nehéz lenne Salgót a liberálisokhoz és nem a Reagan-adminisztráció *hard linereihez* sorolni. E szempontból még érdekesebb, hogy ezen diplomáciailag aktív időszakához képest alig néhány évvel későbbi visszatekintésében Salgó Miklós azt is mondta: *„Rájöttem, hogy Magyarország nagyon is kivételezett pozícióban volt. Kádár, nem véletlenül, mindig*

2 Nicolas Miklos Salgo 1914. augusztus 17-én Budapesten született. 1933–38-ban a Weiss Manfréd Műveknél volt gyakornok, majd az export bonyolításáért felelős menedzser; miközben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) hallgatójaként 1937-ben doktorált. 1938-ban Svájcba települt, és 1948-ig ott élt a maga alapította vállalkozás igazgatójaként. Ezt követően az Egyesült Államokba tette át működését, és 1953-tól már amerikai állampolgárként tevékenykedett, újabb és újabb (mindig sikeres) vállalkozásokban kamatoztatva szakértelmét. 1983-as magyarországi kinevezése előtt már a State Department ingatlan- és vagyonügyi főtárgyalójaként is működött (ő intézte például a moszkvai amerikai nagykövetség ügyét), majd 1983 májusától az újonnan létrehozott Nemzetközi Magánvállalkozási Munkacsoportban (International Private Task Force) is helyet kapott. Nagykövetként 1983–86-ban került Budapestre, személyes közreműködésével segítve természetes és választott hazájának kapcsolatait. Salgo 1991.

3 ADST Oral History Project. Salgo. 1991.

4 Uo. Budapesti kiküldetése alatt azután William Eldridge Odom tábornok, az NSA igazgatója vált Salgo egyik legbefolyásosabb támogatójává.

dicsekedett azzal, hogy ő nem »moszkovita«. Tudja, mivel gyakorlatilag minden jelentősebb vezetőt Moszkvában képeztek és neveltek. Más szóval, életük egy szakaszában ott éltek, s ott gondoskodtak róluk. Kádár sosem tanult vagy élt kint, és rosszul beszélt oroszul, mindig tolmácsra volt szüksége, s erre igen büszke volt."[5]

Az általam itt némi összeollózással in medias res idézettek jól illusztrálják, hogy az 1980-as évekre mennyire pozitív reflexiókat generált akár Kádár János személye, akár rendszere, amelyet jómagam leggyakrabban kádári magyar modellként említek. Valahol 1961 és 1963 között az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának főtitkára új paradigmát alakított ki, amelyben a nyers erő alkalmazása helyett immár végleg a fogyasztási javak és a szociális juttatások körének biztosítása és bővülése, azaz a materiális legitimáció jelentette a Magyar Népköztársaság legerősebb pillérét. Az innentől a rendszerváltásig direkten érvényes hatalmi modellben a közellátás töretlen stabilitása biztonsági kérdéssé vált, amelyből sem maga Kádár, sem az általa felemelt kommunista vezetés, sem Kádár elkényeztetett gyermekei, az 1960-as évektől szocializált új és újabb generációk sem tudtak vagy akartak engedni. A szovjetizált keleti blokkban mindinkább saját útját járó Magyarország 1982–83-ra immár mind önállóbb, Moszkvától egyre függetlenebb külpolitikát folytatott,[6] s korábban titkos külügyi dokumentumok alapján kijelenthető, hogy az évtized közepére Washington kiemelten kezelt térségbeli kedvencévé vált. A magyar külpolitika e visszacsatolásokkal teli, mind komplexebb és bonyolultabb bilaterális, illetve multilaterális viszonyrendszerben tudatosan adaptálódott a változó körülményekhez, s a kádári modell valóságán és annak amerikai reflexióin túl a magyar diplomáciában mindin-

5 Uo.

6 Miután George Bush alelnök 1983. szeptemberi budapesti fogadását a Kreml hallgatólagosan tudomásul vette, 1983. október 6-án a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) Nemzetközi Szakosztályában Szűrös Mátyás már az MSZMP formálódó, önállóbb külpolitikai gyakorlatáról beszélt. Ennek híre hamarosan Moszkvába is eljutott, és 1983. október 28-án maga Jurij Andropov főtitkár – nyíltan utalva magyar forrásaira – írt éles hangú levelet Kádárnak, felvetve a szovjet vezetés számára legevidensebb kérdést: „Mi ez: végleges politikai naivitás vagy valami ennél rosszabb?" Huszár 2003, 295–296.

kább felértékelődött a határozottan közvetíteni kívánt kép szerepe. A láttatás művészetében a tükrök közé trükköket csempésztek, s azokat az 1980-as évek utolsó harmadában a Kádár örökébe lépő Grósz- és Németh-kormány is egyforma következetességgel alkalmazta.

E bevezetés után lépjünk vissza vizsgálódásom önkényesen megválasztott origójához, a „Kissinger Kissingereként"[7] emlegetett befolyásos tanácsadó, Helmut Sonnenfeldt 1971. június 5-i feljegyzéséhez. Az új gazdasági mechanizmus[8] negyedik évében, csak néhány hónappal a Mindszenty-ügy lezárulása[9] előtt a Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó számára készült feljegyzésében Sonnenfeldt a Sacra Corona és a regáliák visszaadásának lehetőségeit latolgatva összegezte a tényeket, illetve saját meglátásait: *„Hosszúra nyúlt koronaőrizetünk és annak végleges hazatérése rengeteg érzékeny*

7 Möckli 2009, 179.

8 MNL OL M-KS 288 f. 4/88. ő. e. Az 1968. január 1-jén életbe lépett új gazdasági mechanizmust a kezdetektől aktívan támogató politikusok közt volt Fock Jenő, Tímár Mátyás és Nyers Rezső. Utóbbi már a Központi Bizottság 1967. június 23-i tanácskozásán a reformhoz kapcsolódva a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz való csatlakozást sürgette. A Nyers által előadottakból tisztán kiviláglik, hogy a magyar reálgazdasági tények ismeretében a reform mielőbbi megkezdése az ország evidens érdeke volt, lévén csak ez garantálhatott (volna) „tartós egyensúlyt", olyan gazdasági stabilitást, amelynek megteremtésére az akkori „mechanizmus" teljesen alkalmatlan volt. A Nyers Rezső által az új gazdasági mechanizmus kapcsán előadottakból kiemelve.

9 A magyar–amerikai kapcsolatokat érintő, ha nem is legfontosabb, de diplomáciailag mindenképpen legkínosabb kérdés Mindszenty bíboros ügye volt. Mindszenty József esztergomi érsek 1956. november 4-én politikai menedékjogot kért és kapott az Egyesült Államok budapesti követségén. Akkor még nem sejthette, hogy az majd másfél évtizeden át kényszerlakhelye marad. (A nemzetközi jog szempontjából a magyar vezetés okkal kifogásolta az amerikai eljárást, hiszen a követségen nyújtott menedék ellentétes volt a nemzetközi joggal s egyben az USA diplomáciai szokásaival is). 1958-ban XII. Pius pápa halála okán végre alkalom kínálkozott Mindszenty Rómába rendelésére, ami megoldást jelentett volna, ám a bíborost nem lehetett távozásra bírni. A mind az amerikai, mind a magyar fél számára politikailag (az amerikai nagykövetség munkatársainak fizikailag is) kényelmetlen helyzetet VI. Pál papa közreműködésével sikerült megoldani. A pápa Mindszentyt „a történelem áldozatává" nyilvánította a kommunizmus áldozata helyett, s visszavonta politikai ellenfeleinek kiátkozását. Cserébe a magyar kormányzat engedélyezte, hogy a bíboros 1971. szeptember 28-án elhagyja az országot, és az osztrák határon át Nyugatra távozzon. Borhi 2004.

szemponttal bír. Az utóbbi években, ahogy az Egyesült Államok és Magyarország közt a kapcsolatok fokozatosan javultak, a magyar kormány felvetette a korona visszajuttatásának ügyét. Hivatalosan utoljára 1965-ben vetették fel, de beszélgetésekben azóta is újra és újra szóba kerül. A magyarok bizonyosak abban, hogy megértjük afeletti aggodalmukat, hogy »valamikor« visszakapják. [...] Múlt évben [1970 – KJE] Szent István születésének millenniumát ünnepelték, s egyáltalán nem váratlanul voltak sajtótalálgatások, hogy az USA komolyan fontolgatja Szent István koronájának visszaadását, mely 1945 májusában [a hónap, mint láttuk, téves – KJE] került az amerikai erők kezére. Ezen spekuláció visszahatásként az amerikai magyarok érdeklődésének áradatát indította el, követelve, hogy ne szolgáltassuk vissza a koronát."[10]

Sonnenfeldt ezután sorra vette a korona visszaadása mellett és ellen szóló érveket. Utóbbihoz legfontosabbként annak az amerikai belpolitikára gyakorolt hatását emelte ki: az amerikai magyar szavazatok legnagyobb részének elvesztését, illetve az egyéb „rab nemzetekre" – *Captive Nations:* az amerikai, a szovjet zónából menekült kisebbségek – gyakorolt negatív hatást. A visszaadás ellen szólt továbbá, hogy a „kormányzati/alkotmányos hatalom legfőbb szimbólumaként" a koronának nem Kádárékhoz, hanem egy későbbi, legitim kormányzathoz kellene majd visszatérnie, az 1945-től való (meg)őrzés morális lényegével összhangban; s hogy a korona visszaadása egy kelet-európai rezsimnek a hidegháborús status quo elismerését jelentené; végül, hogy a korona az amerikai–magyar kapcsolatok további fejlődése után kellene, hogy hazatérjen. Ezekkel szemben a Sacra Corona visszaadása mellett szólt, hogy „a belpolitikai problémák most – 25 év után – kezelhetőek", s hogy „a külügyi kapcsolatok szempontjából megengedhető egy szimbolikus gesztus Kelet-Európa legliberálisabb rezsimje felé".[11]

Számunkra itt a legfontosabb a „Kelet-Európa legliberálisabb rezsimje" kitétel, mert azt jelzi, hogy tizenöt esztendővel az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása s egy évtizeddel az utolsó, a megtorlás részét képező

10 Sonnenfeldt 1971.

11 Uo.

kivégzések után az amerikai külpolitikusoknak legalább egy része így tekintett Kádár János Magyarországára. Egybecseng ezzel Alfred Puhannek,[12] az USA második budapesti nagykövetének visszatekintő értékelése is: *„Azt hiszem, e dolgok [a kapitalista önérdek visszacsempészése a szocialista tervgazdaságba – KJE] csúcspontja 1968-ban volt, egy évvel az előtt, hogy odakerültem, az új gazdasági mechanizmus bevezetése volt. Kádár János, akit 1956-ban a szovjetek ültettek a magyarok nyakába, végül annak az embernek bizonyult, aki utat mutatott nekik. Egészen múlt évig. Végül kiszorították a hatalomból, és 1989-ben meghalt. De egyszer elmondta nekem, hogy volt egyfajta megállapodása az oroszokkal, hogy cserébe azért, hogy a maga módján irányítsa a magyar gazdaságot, hajlandó habozás nélkül követni az oroszok bármely politikai vagy külpolitikai döntését. Ő fejlesztette ki ezt az új gazdasági mechanizmust, mely magyar gulyáskommunizmusként vált ismertté."*

Puhan szerint 1956 tragédiájának realitása és tanulságai óvatossá tették a magyarokat *„De próbálgatták a határaikat, ahogy egyszer egyikük mesélte. Nem emlékszem, hogy újságíró vagy orvos volt. Azt mondta, elmegyünk odáig, amiről azt gondoljuk, odáig még elmehetünk, aztán picit tovább megyünk, s ha nem történik semmi, akkor legközelebb ismét kissé tovább megyünk – és pontosan ezt csinálták."*[13] Bár a koronaékszerek visszaadására 1971-ben köztes javaslatot tevő[14]

12 ADST Oral History Project. Puhan. 1990. Az amerikai apától 1913-ban Németországban született Puhant szülei gyermekként vitték az USA-ba, ahol a szorgalmas fiú a Columbia Egyetemen tanult, s ott is doktorált. A második világháború kitörése után 1942-ben csatlakozott az Amerika Hangja stábjához, s ezt követően tizenegy évig a VOA-t erősítette. 1953-ban ajánlatot kapott a CBS-től, ám ő végül az amerikai külügy bécsi kiküldetését választotta (politikai tanácsadóként). Puhan innentől különböző külügyi posztokat és pozíciókat töltött be, így 1957-től ő volt a State Departmentben az európai ügyek igazgatója, majd 1962-től Bangkokban a nagykövetség helyettes vezetője. 1964 és 1969 között Washingtonban az SD német ügyekért felelős vezetője volt, s innen került Budapestre, diplomáciai karrierjének utolsó állomáshelyére.

13 Uo.

14 Sonnenfeldt az idézett feljegyzésében direkt módon hivatkozik erre: „Puhan nagykövet az év [1971 – KJE] elején javasolta, hogy fontoljuk meg, hogy egy erre alkalmas pillanatban adjuk át a koronát a Vatikánnak megőrzésre s a majdani végső visszaadásra. (Az analógia a Mindszenty bíborossal kapcsolatos kérdéshez nyilvánvaló.) Egy ilyesfajta köztes lépés a minimumra

korábbi amerikai nagykövet visszaemlékezése már-már a tévedés határáig túlegyszerűsített, egyrészt megerősíti a magyar modell pozitív percepcióját, másrészt kiemeli annak Kádár személyéhez való kötöttségét. Mindezt hangsúlyosan azon időszakban, amelyről maga azt mondta: *„Így ebben a bő négyévnyi időszakban azon fejlődést felügyeltem, melyet a kapcsolatok abnormálisból normálissá válásaként írnék le két olyannyira különböző ország, egy alig tízmilliós, kommunista kis ország és a hatalmas kapitalista Egyesült Államok között."*[15]

A szintén ekkoriban, 1971-ben Budapestre érkezett, az első körben 1974-ig itt szolgáló és a konzuli részleget vezető Donald Kursch[16] véleménye szerint: *„Magyarország volt a Varsói Szövetségen belül az az ország, amelyik legtovább ment a nyugati kapcsolatok fejlesztésében és a gazdasági kísérletezés tolerálásában, főként a kis magántulajdonú cégek működtetésében. Érezni lehetett a változásokat a levegőben. Azt hiszem, az utazást tekintve is a legliberálisabbak voltak. Lengyelországnak persze voltak sajátos és különleges vonásai, de azt hiszem, abban az időben Magyarország volt a leginkább Nyugat-orientált ország a térségben."*[17] Végül, de nem utolsósorban álljon itt az 1973-ban a nagykövetség politikai ügyekért felelős munkatársaként Magyarországra érkezett Keith

csökkentené hazai problémáinkat, s megszabadítana minket a koronától mint problémától a Magyarországgal fennálló kétoldali kapcsolatainkban."

15 ADST Oral History Project. Puhan. 1990.

16 A New York-i születésű Donald B. Kursch a Harvardon végzett, és 1966-ban lépett külügyi szolgálatba. Első svájci kiküldetése (1966–68) után a State Departmentben dolgozott (1968–70). 1971-ben egyévnyi nyelvtanulás után került Magyarországra, ahol a konzuli részleg vezetéséért felelt 1975-ig. Ezek után – immár az orosz nyelvet elsajátítva – Moszkvába helyezték (1976–78), ahol a kereskedelmi ügyek felelőse volt. Ezt követően, rövid frankfurti kitérő után, ismét az SD-ben dolgozott különböző posztokon; ezek közül kiemelkedik a szovjet ügyekért felelős osztályon végzett munkája (1984–86). Budapestre 1986-ban tért vissza, immár a követség második embere, így Mark Palmer helyetteseként. Palmer fentebb részletezett távozásakor/lemondatásától rövid ideig a budapesti amerikai nagykövetség ideiglenes ügyvivőjeként működött. A későbbi karrierje során Németországban és Belgiumban is szolgáló Kursch 2003-ig volt aktív diplomáciai szolgálatban. (Nógrádi György biztonságpolitikai szakértő szerint saját visszaemlékezésével ellentétben Kursch a CIA budapesti rezidenseként működött.)

17 ADST Oral History Project. Kursch. 2003.

C. Smith[18] későbbi visszatekintésének egy részlete: *„Magyarország ugyanakkor [Dél-Amerikához képest – KJE] lenyűgöző ország volt, a világ egy érdekes részén. Hatalmas élmény volt számomra. Azt hiszem, a legjobb karrierdöntésem az volt, hogy Latin-Amerikát elhagyva Kelet-Európába mentem. Harminc évvel később [2004-ben – KJE] még mindig kelet-európai ügyekkel foglalkozom, igaz, nem diplomataként. Hálás vagyok azon tapasztalásért, hogy az 1970-es évek közepén Magyarországon élhettem és dolgozhattam. Úgy hiszem, még a gyermekeimnek is javára vált, hogy Budapesten éltek."*[19]

Mindezen, alapvetően azonos időszakból származó vélemények egybecsengése egyértelműen jelzi számunkra, hogy bár a hidegháborús történetírás tradicionálisan Nicolae Ceauşescu külpolitikai különutasságát (az 1968-as csehszlovákiai bevonulástól való távolmaradásának jelentőségét), valamint Lengyelország regionális súlyát emeli ki, valójában az 1970-es évekre a keleti blokkban a leginkább a maga útját járó/kereső, gazdaságilag s részben (ebből kifolyólag) társadalmilag legliberálisabb ország hazánk volt. Igaz, hogy az 1968-as új gazdasági mechanizmus reformjait Moszkva rosszallása miatt néhány év után leállították, ám a mezőgazdaságban a háztáji, a szolgáltatásban a gebin, majd, ha jóval később is, de az iparban a gmk-k és a vgmk-k[20] a

18 ADST History Project. Smith. 2004. A kaliforniai születésű Keith C. Smith a Brigham Young Egyetemen végzett, később pedig a Texasi Egyetemen folytatott tanulmányokat. 1962-ben lépett külügyi szolgálatba, 1963 és 1973 között Közép- és Dél-Amerikában szolgált. Első budapesti kiküldetésére 1973–76-ban a nagykövetség politikai munkatársaként került sor. Az innentől felívelő karriert futó, immár alapvetően különböző európai ügyekhez és országokhoz kötve dolgozó diplomata 1983–86-ban tért vissza Budapestre, a nagykövetség helyettes vezetőjeként.

19 Uo.

20 A „gebinek", az úgynevezett szabadkasszás boltok 1957-től léteztek, és főként a vendéglátásban volt jelentős szerepük. Ha változó (többször szigorodó) szabályozás mellett is, de a gebinben kocsmák, éttermek, fagyizók vagy épp lángosok működtek; 1979-re a vendéglátóipari bevételek hatvan százaléka innen eredt. A háztáji gazdaságok beindítására az 1959–61 között levezényelt s egyben lezárt téeszesítés nyilvánvaló gazdasági kudarca után került sor. Bár a földek kilencvenhárom százaléka állami tulajdonba került, az 1960-as évektől a háztájiban (leggyakrabban egy kataszteri holdon) végzett termelés a mezőgazdasági össztermék húsz százalékát adta. A vállalatokon belüli vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk), illetve a vállalatokon kívüli gazdasági munkaközösségek (gmk) alapítása 1981-gyel indult be, s ezeknek a száma az 1980-as évek második felére 6300 fölé emelkedett. A gmk-k és vgmk-k szerepe leginkább az építőiparban volt jelentős.

kapitalizmust éltető önérdeket tartották fenn, illetve erősítették meg a kommunista diktatúra politikai-ideológiai keretei között. Az 1970-es évek elején hazánkban szolgáló amerikai diplomaták mindannyian érzékelték ezt, s bár legtöbbjük egyáltalán nem vágyott budapesti kiküldetésre, személyes tapasztalataik végül mindig pozitívabbnak bizonyultak, mint korábbi, jobbára negatív várakozásaik.

A magyar modellnek az amerikai döntéshozók véleményét formáló leképeződése az 1970-es évek második felétől vált mind fontosabbá. Miután 1973 márciusában Vályi Péter miniszterelnök-helyettes aláírta a magyar–amerikai vagyonjogi követelések zömét rendező kétoldalú megállapodást – lezárva ezzel az 1964 májusától zajló, többször megszakadt, majd újraindult tárgyalások egyik legfontosabb kérdéskörét –, a bilaterális kapcsolatok új fázisba léptek. Így kerülhetett sor arra, hogy a Nixon- és a Ford-adminisztráció elemző latolgatása után 1977 nyarára az új elnök, Jimmy Carter[21] a korona visszaadása mellett döntsön.[22] A korona és a koronázási ékszerek hazatérése történetének részletezése helyett én itt a Kádár János által a Politikai Bizottság 1977. december 13-i ülésén[23] elmondott szubjektív helyzetértékelést nyomatékosí-

21 Carter döntése mögött a kulcsszereplők Phil Kaiser az új budapesti amerikai nagykövet, Cyrus R. Vance külügyminiszter, illetve Vance tanácsadója, Matthew Nimetz, valamint Thomas Gerth, az SD magyar ügyekért felelős vezetője volt.

22 1977. július 22-én dr. Manfred Schüler, Helmut Schmidt kancellári hivatalának államtitkára „a legszigorúbb titoktartás mellett" jelezte, a Schmidt–Carter-találkozón az amerikai elnök elmondta, hogy bár a korona visszaadásának „bizonyos belpolitikai nehézségei vannak, de ő a maga részéről elhatározta, hogy az ottani magyar emigráció és egyéb ezekkel szimpatizáns körök minden erőfeszítése ellenére" a királyi koronát visszaadják Magyarországnak. Az informális német közlés az USA részéről 1977. augusztus 18-án vált hivatalossá, amikor is bemutatkozó látogatása alkalmával Phil Kaiser mindezt megerősítette.

23 MNL OL M-KS 288. f. 5/733. ő. e. A PB ülését vezető Biszku Béla szavaiból – „Azt kellene tudnunk, hogy milyen szintű küldöttség jön, s ki az elnök megbízottja, attól függ, hogy milyen fogadóbizottságot bízunk meg. Ameddig nem tudjuk, nagyon nehéz eldönteni. […] Nem volna-e elegendő, ha az Elnöki Tanács elnöke fogadja őket?" – még jó néhány véglege-

tanám: *„Mondtam [még 1977. december 8-án Philip M. Kaiser*[24] *nagykövetnek – KJE], hogy nekünk is vannak eljárási szabályaink, ezt meg kell várni. Ezt azért említem, hogy legyünk velük egy kis türelemmel. Maga az elnöki döntés is bizonyos belpolitikai nehézségeket váltott ki náluk. Ne csak arra gondoljunk, hogy a magyar emigráció – legalábbis a hivatalos politikai emigráció – dühös az elnök döntése miatt, azt is bizonyos mértékig figyelembe kell venni, hogy az ellenzék hogyan reagál, a demokrata párton belüli ellenzék hogy áll az adminisztrációval szemben. […] Gondoljunk a Panama-szerződés jóváhagyására, a SALT-tárgyalásokról nem is beszélve, vagy a közel-keleti dologban, az energiakérdésben – mindezekért támadják az adminisztrációt. Most ezekre púpként magukra vállalták a koronaékszerek ügyét. Ezért van részükről idegesség, kapkodás, sürgetés. […] Most nézzük a mi oldalunkról. Innen nézve a dolgot a koronázási ékszerek visszaadását a Magyar Népköztársaság politikai sikerének tartom. Olyan helyzet állott elő, amikor az USA elnöke és kormányzata számára már tarthatatlanná vált, hogy náluk legyen, s úgy döntöttek, hogy visszaszolgáltatják a magyar népnek. […] A magyar valóságot tudomásul veszik, a Magyar Népköztársaság tekintélyét ismerik el. Sok ilyen folyó, napi ügyben, nemzetközi ügyekben kedvezően éreztetni fogja hatását a mi ügyünk javára. […] Még egy politikai észrevétel. A szocialista világban ez az esemény teljesen jelentéktelen, vagy éppen negatív visszhangot vált ki; ezzel is számolnunk kell."*[25]

sítésre váró, bizonytalan részlet bontakozik ki. Ekkor dőlt el, hogy magyar részről kik lesznek majd jelen az ünnepélyes átadás-átvételen. A Politikai Bizottságban megállapodtak, hogy a koronát Apró Antal veszi át a Parlament kupolacsarnokában. A különböző társadalmi szervezetek képviselői (összesen kétszáz fővel terveztek) „mellett" pedig Aczél György, Trautmann Rezső, Pozsgay Imre, Puja Frigyes, Péter János, Miklós Imre lesznek jelen – Lázár Györgyöt az eredeti reptéri fogadás helyszíne helyett épp Biszku javasolta a Parlamentbe.

24 Az 1913-ban Brooklynban születetett Kaiser a wisconsini egyetemre járt, s itt vált élete részévé a munka világával és a foglalkoztatással kapcsolatos tervezés, kutatás. A Truman-adminisztrációtól kezdve változatos kormányzati, majd diplomáciai pozíciókat töltött be. Magyarországra Cyrus Vance barátjaként (akivel a Johnson-éra óta voltak jóban) került, s személye végül meghatározó szereppel bírt a korona ügyének lezárásában.

25 MNL OL M-KS 288. f. 5/733. ő. e.

Tudván, hogy Kádár János a Kaiserrel folytatott megbeszélés során elfogadta saját távolmaradását az 1978. január 6-i ünnepélyes rendezvényektől,[26] a legerősebb mondat a *„sok ilyen folyó, napi ügyben, nemzetközi ügyekben kedvezően éreztetni fogja hatását a mi ügyünk javára"*. Az MSZMP főtitkára, félretéve személyes büszkeségét/hiúságát, elfogadta a Carter-kormány kérését (a „feltétel" itt erős szó lenne), s az alkalom egyedisége helyett annak a kétoldalú kapcsolatok komplex rendszerében betöltött szerepére koncentrált. Egyrészt a korona visszaadásával Washington – akár exponálódott személye és szerepe, akár nem – legitimálta Kádárt; másrészt 1978-tól immár Magyarországot is megillette a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elve (*most favored nation,* MFN-státusz), amelyet a keleti blokk államai közül Lengyelország 1960-ban, Románia pedig 1975-ben nyert el. Ennek hatására az 1977-ben 54 millió dolláros magyar import, illetve 134 millió dolláros magyar export 1980-ra 122,3 és 241 millió dollárra rúgott.[27] Ennek jelentőségét akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy a „koraszülött jóléti állam" 1978-ra jelentősen eladósodott,[28] korábbi hiteleit immár csak újabb hitelekből volt képes finanszírozni, illetve ha tudjuk, hogy 1967-ben, majd 1973-ban és 1978-ban Moszkva újra és újra megvétózta azon magyar terveket, amelyek

26 MNL OL KÜM TÜK 001100/13. „Miután az Egyesült Államok és Magyarország megegyeztek a korona visszaadásának új időpontjában [ez volt 1978. január 6–7. – KJE], Washingtontól egy rendkívül kényes feladatot kaptam, nekem kellett közölnöm a magyar kormánnyal, hogy Carter elnököt rendkívül kényelmetlenül érintené, ha a korona hazatérésének ünnepségén Kádár megjelenne. […] A válasz nagy hatást tett [rám]: Kádár megértette a helyzet érzékenységét, [és közölte, hogy] nem lesz jelen. Figyelemre méltó gesztus volt ez, mely Kádár érett politikusi lényét tükrözte." Kaiser 1992, 287. (Magyar forrásokból tudható, hogy 1977. november 2-án a magyar fogadóbizottság összetételét érintve Kaiser „kissé félszegen felvetette", hogy annak vezetője esetlege nem egy „nemzetközileg jól ismert személy" lesz-e. Bár a magyar irat szerint a nagykövet nem nevezte nevén Kádárt, mégis bizonyossággal kijelenthető, hogy evidensen a magyar főtitkárra célzott.

27 MNL OL KÜM TÜK 4-14 00375.

28 1974 és 1978 között a bruttó államadósság összege több mint háromszorosára (2,9 milliárdról 9,5 milliárd dollárra) nőtt – s ez csupán 1978-ban újabb 2,5 milliárd dollárnyi hitel felvételét jelentette; ráadásul ez utóbbi rekordméretű kereskedelmi deficittel párosult az adott évben. Hajna Istvánffy 1999, 163–183.

a nemzetközi pénzügyi rendszerhez, a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz (International Monetary Fund – IMF; International Bank for Reconstruction and Development – IBRD) való csatlakozást célozták. Ezen mind szorítóbb helyzetben a kétoldalú kereskedelem bővülő magyar pozitívuma mind nagyobb általános jelentőséggel bírt. Bár természetesen költői túlzás lenne azt állítani, hogy minden dollár számított, az biztosra vehető, hogy minden befolyt újabb egymillió dollár jelentős mértékben hozzájárult a magyar modell változatlan formában való fenntartásához.

A magyar–amerikai viszony akkor vált döntő tényezővé, amikor a negatív világpiaci tendenciák[29] és a kádári paradigma foglyává lett Magyar Népköztársaság arany- és devizatartalékai 1982 első három hónapjában 570 millió dollárra csökkentek, miközben csak az adósságszolgálat évi kétmilliárd dollárra rúgott. A Politikai Bizottság által 1982. április 14-én tárgyalt jelentés szerint *„nemzetközi pénzügyi helyzetünk az utóbbi hónapokban kritikussá vált: a hitelfelvétel lehetőségei szűkek, az arany- és devizatartalékok kimerültek”*[30] – azaz az ország, pontosabban a politikai vezetés a fizetésképtelenség rémével szembesült. Ebben a helyzetben az IMF-hez való 1982. május 6-i, majd az IBRD-hez való 1982. július 7-i csatlakozás szó szerint Kádár rendszerének túlélését jelentette. Sokatmondó tény, hogy az ekkor az USA-ban tartózkodó Marjai József miniszterelnök-helyettes egy nappal a hivatalos csatlako-

29 Az 1973-as olajválság generálta recesszió Magyarország számára olyan volt, mint a lábon kihordott influenza: a szövődményei sokkalta veszélyesebbnek bizonyultak, mint a betegség maga. Kelet-Európa szatellitjei nem átvészelték a válságot, hanem úgymond elodázták azt. Az erőltetett gazdasági növekedés fenntartása és az azt finanszírozó, egyre romló kondíciók mellett felvett újabb hitelek miatt az 1979-ben beköszöntő második olajválság sokkal rosszabb helyzetben érte a térség szocialista államait, mint a Nyugat kapitalista országait. Az újabb válság fájdalmas valóságán túl fontos tényezőt jelentett, hogy annak velejárójaként az olcsó és nagy mennyiségben rendelkezésre álló hitelforrások elapadtak, a hitelpiac jelentősen beszűkült, s az addig jobbára egy számjegyű kamatok 14-16 százalékra ugrottak. Magyarország számára ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy 1984-re a gazdasági mutatók az 1973-as szintre estek vissza.

30 Földes 1995, 187.

zás előtt magától Reagantől értesült arról, hogy Magyarország megkapta/megkapja a kért tagságot.[31] Az ekkor egymagában az összes szavazatok 19,5 százalékával s így vétójoggal bíró Egyesült Államok tehát nemhogy akadályozta volna, hanem tudatosan és tevőlegesen segítette a kádári modell túl- és tovább élését.[32] Nyilvánvaló, hogy erre kizárólag rendezett és harmonikus (de legalábbis jelentős feszültségektől mentes) kétoldalú kapcsolatok közepette kerülhetett sor, s hogy Washington döntését egyszersmind az NSDD 54[33] gyakorlati alkalmazásának tekinthetjük.

31 MNL OL KÜM TÜK 4-14 001154/2. Marjai elvileg a knoxville-i energetikai világkiállításon vett részt, valójában az amerikai felső vezetéssel és üzletemberekkel folytatott megbeszéléseket, 1982. május 1-jén maga Reagan is fogadta. Marjai Józsefet eredetileg George Bush alelnök fogadta volna, ám annak pekingi útja miatt Haig külügyminiszter lett Marjai József személyes vendéglátója; a Reagan–Marjai-találkozóról az utolsó pillanatban, április 29-én döntöttek az amerikaiak. Marjai útja távolról sem volt aggályoktól mentes. Egy 1982 márciusában Washingtonból küldött rejtjeltávirat konkrétan úgy fogalmazott, hogy „a látogatás nem érheti el célját, érdemi párbeszéd helyett vitákhoz, konfrontációkhoz vezethet, *szövetségeseink részéről pedig csak gyanakvást szülhet*” (kiemelés: KJE).

32 MNL OL KÜM TÜK 4-10 003598. Érdemes itt megjegyezni, hogy az USA számára Magyarországnál hatványozottabban fontos Lengyelország (mérete, lakossága, stratégiai elhelyezkedése és nem utolsósorban a nagyszámú amerikai lengyel emigráns miatt) felvételi kérelmét Washington elutasította.

33 *Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikája* címet viselő NSDD 54 (National Security Decision Directive – nemzetbiztonsági döntéshozatali direktíva) a kelet-európai országok irányában folytatott differenciálás továbbvitelét, illetve megerősítését jelentette: „Az elsődleges, hosszú távú amerikai cél a szovjet szorítás enyhítése a térségen, ezáltal lehetővé téve a régió majdani reintegrációját az európai nemzetek közösségébe.” Az USA „a Szovjetunió és a Varsói Szerződés kelet-európai államainak, valamint a kelet-európai államok irányában követett politikájában differenciál, a sokszínűséget az adott országokra szabott politikai és gazdasági eszközökkel bátorítva. [...] Ezen politikájának végrehajtásában az USA úgy fogja politikai eszköztárát kalibrálni, hogy óvatosan diszkrimináljon azon kormányzatok érdekében [...], melyek külpolitikájuk megvalósításában relatív függetlenséget mutatnak a Szovjetuniótól”, illetve „a belső liberalizálás nagyobb fokát mutatják”, és „igyekeznek a pluralizmus, illetve a decentralizáció egy bizonyos fokát elérni, ideértve az egyre inkább szabadpiacon alapuló gazdaságot”. A direktívában folytatólag az is szerepel, hogy azon kelet-európai országokat, amelyek minderre nem hajlandóak, „éppúgy kell kezelni, mint magát a Szovjetuniót”. (Az NSDD 54 kifejezetten a kelet-európai VSZ-országokra koncentrál – egyenként, tételesen említve azokat –, kiegészítésben fejtve ki, hogy a Jugoszláviával kapcsolatos amerikai politikai irányvonal

A magyar modell amerikai percepciója legkésőbb innentől kulcsfontosságú kérdéssé vált. A megújulásra képtelen magyar gazdaság nem tudott alkalmazkodni az 1980-as évek ritmusához és felgyorsult tempójához, így az 1980–84 között minimális bővülést mutató, már-már stagnáló magyar adósságállomány az évtized közepétől meglódult, s 1989-re Magyarország bruttó államadóssága elérte a 20,4 milliárd dollárt, miközben hazánk prognosztizált hiteligénye évi hárommilliárd dollárra rúgott.[34] A folyamatosan duzzadó államadósság mind mardosóbb hiteléhséget generált; ebben a helyzetben Budapest és Washington jó viszonya már nem presztízs-, hanem létkérdést jelentett.

A magyar politikai vezetés részéről ezen konstelláció felerősítette a tudatos befolyásolás szándékát, s a láttatás művészetében a tükrök között megjelentek, majd mindinkább felértékelődtek azon trükkök, amelyekkel a magyar valóság amerikai visszatükröződéseit színesebbé, élettelibbé vagy épp vonzóbbá tehették. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kelet-európai kommunizmus (kényszer)eredőjét jelentő szovjet bolsevizmus a kezdetektől alapvető eszközként használta a szómágiát, amely a politikai oligarcha propagandacéljait volt hivatva szolgálni. Ennek lenyomata ott élt és hatott Kelet-Európa minden szatellitjében, ha mindegyikben másként is. Kádár János magyar modelljében az 1960-as évek végétől a reform gondolata/fogalma/retorikája/ideológiája vált e szómágia talán legfontosabb elemévé. Az eredetileg tevékeny reformista gyakorlat kiüresedésével a „reform" olyan szlogenné vált, amely a változtatásokkal, átalakításokkal újra meg újra a szebb és jobb jövő reményét igyekezett politikailag eladhatóvá tenni. Valódi/érdemi változások hiányában, illetve a jobb lét beköszöntének önismétlő, de soha meg nem valósuló ígéretével a permanens reformretorika háttérzajjá vált a magyar emberek fülében, ám ez a magyar politikai vezetést a legkevésbé sem gátolta abban, hogy az irányítás legfelsőbb szintjein minderről a legkomolyabb hangnem-

meghatározására majd egy külön direktívában kerül sor; illetve, hogy Albánia az USA számára ekkor minden jelentőséget nélkülözött.) http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf.
34 MNL OL KÜM TÜK 4-1 9815-3.

ben tárgyaljon. Ennek fényében semmi meglepő nincs abban, hogy a reform, illetve a magyar reform segítésének szükségessége fix elemként beépüljön a magyar diplomácia kommunikációjába

Mindez akkor vált lokálisból regionális jelentőségűvé, amikor 1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot választották az SZKP főtitkárává. Kérdés ugyan, hogy az amerikai vezetés a hírszerzési csatornáin keresztül tudott-e arról, hogy Gorbacsov maga tiszteli Kádárt, és példaként tekint a magyar modell egyes elemeire, ám az bizonyos, hogy az USA szemszögéből a reformokat zászlajára tűző fiatal főtitkár számára Magyarország mintát jelenthetett. Ennek tudatában érdekes betekintenünk mindabba, amiről 1985. december 6-án, már a genfi Reagan–Gorbacsov-csúcstalálkozó után Kádár és az általam a bevezetőben idézett Nicolas Salgo beszélgettek. Kettejük eszmecseréjének gerincét az 1984 végén felmerült és 1985 elején kiszivárogtatott esetleges budapesti Reagan–Kádár-találkozó[35] alkotta, amely ebben a formában addig – egyértelműen Kádár elutasító magatartása miatt – nem valósult meg.[36] 1985 decemberében továbbra is nyitott kérdésként szerepelt egy lehetséges amerikai–magyar csúcstalálkozó,[37] immár 1986-ra tervezve, de ennek kapcsán Kádár úgy fogalmazott, hogy „csak organikus fejlődés lehetséges", „nincs értelme a hirtelen, megalapozatlan ötleteknek".[38] A személyes találkozók jelentőségét a svájci szuperhatalmi csúcsra utalva Kádár részben elismerte, de hozzátette: „Ennek a kérdésnek Nyugaton nagyobb jelentősé-

35 MNL OL KÜM TÜK 4-13 002654/1. Reagan 1985. május 10–14-én Európában (Liszszabon, Bonn, Madrid) járt; feltételezhető, hogy budapesti látogatását is ekkorra időzítették volna.

36 Itt szeretném kiemelni, hogy egy bő évtizeddel korábban, 1974-ben a Politikai Bizottság az akkori amerikai elnök, Richard Nixon budapesti meghívása mellett döntött, s az csak Nixon hamarosan bekövetkezett bukása miatt vesztette értelmét és érvényét.

37 ADST Oral History Project. Salgo. Salgo visszaemlékezése szerint Kádár maga nagyon is hajlandó lett volna az USA-ba látogatni, de Michael Deaver, aki 1985-ig a fehér házi stáb második embere volt, szerencsétlen módon ragaszkodott a május 8-i dátumhoz, holott tudniuk kellett (volna?), hogy május 9-e a Szovjetunióban a győzelem napját ünneplik, s így Kádár ezen dátumot biztosan nem fogadhatja el.

38 MNL OL KÜM TÜK 4-14 005831.

get tulajdonítanak, mint mi." Sőt a magyar vezető később a Ferihegyre siető nagykövet után is üzent, megerősítve, hogy „a Reagannel való kapcsolat számára neutrális".[39]

A magyar főtitkár a maga részéről egyértelműen kizárta, hogy Ronald Reagannel Budapesten találkozzon, de nem zárkózott el egy esetleges washingtoni látogatástól – ennek időpontjául Salgo ekkor 1986. április–májusát javasolta. A találkozóról készült magyar rezümé szerint az előbbieken túl Kádárnak a térséggel és a térséget érintő szovjet és amerikai külpolitikával kapcsolatos általános helyzetértékelése volt a meghatározó. Kelet-Európa baráti országait, illetve a differenciálási politika rájuk gyakorolt hatását elemezve Kádár azt mondta: *„Jugoszláviával kapcsolatban nem az USA magatartása volt a meghatározó, a belső ellentétek a szocialista táboron belül, még a kibékülés is »saját termék« volt. Aztán Romániával meg Lengyelországgal »differenciált« az Egyesült Államok, de sem ő, sem a másik két ország nem dicsekedhet sokkal, mint eredménnyel, mint következménnyel.*"[40] Később hozzátette: *„A Szovjetunióról való leválasztást célzó differenciálás kilátástalan."*

Lengyelország korabeli helyzetéről szólva – amelyet egyértelműen Salgo vetett fel – azt mondta, sok párhuzamot lát Jaruzelski és saját 1956-ot követő időszaka és helyzete között, véleménye szerint a nyugati ellenséges retorika és sajtómegnyilvánulások csak megnehezítették a politikai döntések, így az amnesztia meghozatalát.[41] „Egy kis csend kell – mondta, hozzátéve: – így van ez valahogy most a Szovjetunióban is."[42] Hogy ez utóbbin pontosan mit értett, nem derül ki a dokumentumokból, de a rezümében szó esik Gorbacsov személyéről magyar relációban is: *„A szeptemberi találkozót követően nincs semmilyen félreértés vagy nézeteltérés a Szovjetunió és Magyarország között, Gorbacsov érti a magyarországi helyzetet, folyamatokat.*"[43] (Saját személyét érintve

39 MNL OL KÜM TÜK 4-14 005831/1.
40 Uo.
41 Uo.
42 Uo.
43 Uo. A magyar modell kapcsán Kádár 1985. szeptember 25-én Moszkvában így fogalmazott Gorbacsovnak: „Természetesen, a szovjet társadalom fejlettebb, mint a miénk. Ha Ma-

Kádár János azt is megemlítette, Gorbacsov szerint „Kádár elvtársnak sokáig kellene dolgoznia".[44]

Bár kritikusai szerint Salgo Kádárral már-már magándiplomáciát folytatott,[45] tény, hogy sajátos és önfejű módszereivel személyes kapcsolatot épített ki a magyar főtitkárral, s így a hidegháború egyik döntő szovjet váltásának/változásának idején kaphatott betekintést azon szürke zónába, amelyről egyébként az amerikaiak csak hírszerzési módszerekkel tudhattak meg többet. Természetesen nem arról van szó, hogy Kádár János bármely bizalmas információt megosztott volna Washington budapesti nagykövetével, de az nyilvánvaló, hogy személyes meglátásai és megjegyzései (emlékeztetve a nonverbális gesztusok jelentőségére) fogódzókat és támpontokat szolgáltathattak az új vezető személyével változó moszkvai relációk jobb megértéséhez. Ráadásul először sejlett fel annak a lehetősége, hogy a szovjet vezetés hajlandó

gyarországról szólunk, akkor [láthatjuk], hogy nálunk nincs olyan kényszerű munkafegyelem, mint a kapitalizmusban. Sajnos azonban még nem fejlődött ki az emberek öntudata. Jobban akarnak élni. Éppen ezért van szükség az érdekeltségre. Ha valaki tisztességesen dolgozik, legyen neki háza, hétvégi háza, gépkocsija. Magyarország fejlődésének jelenlegi szakaszában mindezt biztosítani egyszerűen szükséges dolog." Kádár és Gorbacsov első találkozója. *História,* 1993. március.
44 Hogy milyen „sokáig", azt természetesen Kádár sem tudhatta, hiszen léte három évtized után is alapvetően Moszkvától függött, de egy lehetséges utódláshoz kapcsolódva így fogalmaz a rezümé: „Nem tudja [Kádár – KJE], hogy meddig fog dolgozni, de megnyugodhat [Gorbacsov – KJE], ami Magyarországon kialakult és érvényesül, az nem egy ember műve vagy politikája, és hosszú távon ilyen marad. Kádár Jánost az adott helyzetben nem tudják elfűrészelni, de egy kijelölt utódot elfűrészelnének." Uo.
45 ADST Oral History Project. Smith. 2004. „Voltak sikerei, de a legtöbb tárgyalása nyomában nagyobb zavar, semmint tiszta, világos helyzet maradt. Ez általában azért történt, mert váltogatta a tárgyalási pozíciókat, sajátjait is zavarba hozva. Salgo azt gondolta, hogy nagykövetként személyes kapcsolatot kell építenie a kommunista párt vezetőjével, Kádár Jánossal. Több privát találkozót szervezett Kádárral. Minden alkalommal ellene javalltam, hogy egyedül találkozzon vele. Mondtam neki, hogy vinnie kellene valakit, aki jegyzeteket készít, s mivel én akkoriban jól beszéltem magyarul, segíthettem volna neki. »Nem, nem«, mondta ő. »Egyedül kell beszélnem Kádárral, négyszemközt.« Ami azt jelentette, hogy egyedül akart Kádárral találkozni, azt híve, hogy e bizalmasság majd arra mozdítja Kádárt, hogy érzékeny politikai ügyeket hozzon fel."

legyen egy, az ortodox moszkvai irányvonaltól eltérő modellre legalább bizonyos vonatkozásokban mintaként tekinteni. Jól tudjuk, hogy 1948 óta erre soha még csak esély sem volt, így az adott pillanat – a benne rejlő lehetőségekkel – még inkább felértékelte a kádári magyar modell potenciális értékét.

A magyar–amerikai kapcsolatokban az évtized második felében meghatározó szerepet betöltő John C. Whitehead,[46] Shultz külügyminiszternek a kelet-európai politika irányításával megbízott helyettese 1986. november 10–11-én Budapesten tárgyalva[47] jelezte Várkonyi Péter külügyminiszternek, hogy az USA „figyelemmel és érdeklődéssel kíséri a magyar gazdasági reform alakulását és az azzal párhuzamosan folyó politikai és társadalmi változásokat".[48] Későbbi megbeszélésein[49] Whitehead konkrétan úgy fogalmazott, hogy *„az USA-hoz Magyarország »áll legközelebb« a szocialista országok közül"*, s megismételte, hogy bár Washingtonban látják *„azokat a nehézségeket és erőfeszítéseket, amelyekkel a magyar vezetésnek szembe kell nézni gazdasági téren"*, mégis *„Magyarország példázhatja a szovjet vezetésnek is, hogy a szabadságjogok biztosítása nem vezet káoszhoz, s a piaci elvek érvényesülése hatékonyabb gazdasági fejlődést eredményez".*[50]

Bő egy évvel később, 1987 novemberében az Egyesült Államokban tárgyalásokat folytató Marjai József miniszterelnök-helyettes George P. Shultz külügyminiszternek már direkt módon úgy fogalmazott: *„Látjuk a magyar reform nyomait azokban a szovjet intézkedésekben, amelyekkel a vállalatok önállóságát növelik. Érlelődik annak a felismerése is, hogy egy jelentősebb árreformot sem lehet hosszú távra kitolni. [...] Nyomatékosan hangsúlyoztam, hogy mindezek hosszú időt felölelő feladatok lesznek a Szovjetunióban. Az eredményekhez megfelelő türelem is kell. [...] a szovjet kezdeményezéseket üdvözöljük, Magyarország már mintegy húsz évvel ezelőtt elindult ezen az úton."*[51]

46 Az illinois-i származású, korábbi sikeres pénzügyi szakember, John C. Whitehead a nyolcvanas évek második felében kulcsfiguraként tűnik fel az amerikai–magyar viszony alakításában. George Shultz helyetteseként felkarolta a magyar modellt, és működése alatt (1985–1989) Magyarország az SD részéről kiemelt figyelemben részesült.

47 MNL OL KÜM TÜK 4-135 005368.

48 MNL OL KÜM TÜK 4-135 004842. Rejtjeltávirat 1986. október 3-áról.

49 Ezeken Havasi Ferenccel, Szűrös Mátyással, Horn Gyulával, Kovács Lászlóval, valamint Kapolyi Lászlóval találkozott.

50 Uo.

Az általam itt – kisebb időbeni ugrással, de tudatos kapcsolással – idézettek jól példázzák, hogyan építette be a magyar diplomácia Washington reflexióit saját retorikájába. Budapest nem egyszerűen olyan volt, amilyen, hanem tevőlegesen igyekezett magát olyannak mutatni, amilyennek Amerikában látták. Természetesen ekkorra mindez már a kontinuitást, illetve a bilaterális kapcsolatokban meglévő potenciál még jobb kiaknázását szolgálta – jóval túl azon, ami akár 1982-ben érvényes volt a két ország, a globális szuperhatalom és a kelet-európai kis szatellit viszonyában.

A tükrök és a kisebb-nagyobb trükkök áttekintését annak vizsgálatával szeretném zárni, hogy hogyan igyekezett s mennyiben volt képes mindezeket a Kádár által felemelt MSZMP-s elit a globálisan, lokálisan, majd immár regionálisan[52] is változó körülményekhez adaptálni. A címben megidézett Márquez-regényben Aureliano Buendía ezredesnek és családjának a sorsa megmásíthatatlanul összekapcsolódott, ám ez nem szükségszerűen volt igaz Kádár Jánosra és a személyükben évtizedeken át hozzá kötött trónkövetelőkre, akiket oly gyakran említenek „ifjú törökök"-ként. A kérdés 1988 tavaszán éleződött ki, amikor Grósz Károly miniszterelnök a vele egyébként rivális Pozsgay Imrével ad hoc érdekközösségben cselekedve összehívta az MSZMP országos értekezletét, amelynek 1988. május 22-i ülésén leváltatta Kádár Jánost főtitkári tisztéből (Kádárt Gorbacsov jóváhagyásával „felfelé buktatták", létrehozva számára a minden valódi hatalmat nélkülöző párt-

51 MNL OL KÜM TÜK 4-13 (további jelzet nélkül!). Marjai Shultz mellett Colin Powell-lel (Reagan utolsó nemzetbiztonsági tanácsadójával), Tom Lantossal, John Danforth és John Heinz szenátorokkal, Samuel Gibbons és William Frenzel képviselőkkel találkozott; míg gazdasági vonalon William Verity kereskedelmi miniszterrel, Alan Greenspannel, a FED elnökével, illetve az IMF és IBRD igazgatóival tárgyalt.

52 A sorrend nem tévedés: 1987-re Ronald Reagan második adminisztrációja látványos változást indukált a globális szuperhatalmi erőtérben, s erre Magyarország, majd Lengyelország – gyakorlatilag menet közben – lokális változásokkal reagált, amelyeket a keleti blokk más országai csak jelentős fáziskéséssel követtek, jobbára 1989 második felében.

elnöki tisztséget).[53] Fél évvel az 1987. decemberi washingtoni csúcs után s alig egy héttel az 1988. májusi moszkvai szuperhatalmi találkozó előtt Kádár önjelölt örökösei tehát esélyt teremtettek maguknak arra, hogy a változásra régóta képtelen, szellemileg immár nyilvánvalóan hanyatló „Öreg" helyébe lépve új játékteret alakítsanak ki. Ezen új játéktérben azonban – legalábbis ekkor még – továbbra is alapvetően a kádári paradigma elemei és alapvetései érvényesültek, s ezeket igyekeztek a megváltozott körülményekhez, illetve a személyükkel is módosult célkitűzésekhez alakítani – a trükkök talán soha nem voltak ennyire fontosak a kétoldalú diplomáciában.

A változásokkal nem sodródni, hanem azok főáramában saját tempóban úszni akaró Grósz Károly és kormánya számára jelentős siker volt az új főtitkár és az általa személyesen kiválasztott szűk körű magyar delegáció[54] 1988. júliusi amerikai útja. Grósz a meghívást még miniszterelnökként kapta,[55] ám 1988 nyarán már a párt és a kormány egyszemélyi vezetőjeként látogatott az USA-ba, így washingtoni fogadása[56] mindkét fél szempontjából jelentősen felértékelődött. A kétoldalú találkozók és megbeszélések alkalmával a magyar félnek minimálisan is azt kellett sugároznia, hogy az addig direkt módon Kádár személyéhez kötött magyar modell velük és általuk tovább él, jövőbeni céljaikat[57] tekintve pedig azt kellett érzékeltetniük, hogy az új vezetés akár további liberalizációra is hajlandó. Mindebben az volt a „trükk", hogy ezen régi-új hatalmi oligarchának, legfőképpen magának Grósznak úgy kellett valamelyes politikai bizalmat ébresztenie, hogy azt a kádári évtizedek gyakorlatára alapozva az amerikai fél megelőlegezze – lévén ezen adott pillanatban a magyar delegáció tagjainak személye önmagában csekélyke garanciát jelentett a jövőre nézvést. Ezt a célt bizonyosan sikerült elérniük, mivel az amerikai politikusok immár személyes tapasztalataik birtokában sem ott *in situ*, sem később nem fogalmaztak meg kételyeket, bizonytalanságot vagy bizalmatlanságot. Úgyis fogalmazhatnék: a negatív változások hiánya átütő

53 Látványos átrendeződés történt a Politikai Bizottság soraiban is: kiesett – mások mellett – Aczél György, Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Lázár György, Németh Károly; ugyanekkor bekerült Németh Miklós, Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Tatai Ilona.

54 MNL OL KÜM TÜK 4-113 003785/1. A küldöttségben Kovács László külügyminiszter-helyettes, Kapolyi László kormánybiztos, Bartha Ferenc, az MNB elnöke és Tatai Ilona, a KB tagja, a Taurus igazgatója s egyben a Magyar Gazdasági Kamara alelnöke kapott helyet. Kovács László korábbi külügyminiszter, ekkor Horn Gyula után a magyar külügy második embere szerint a delegációt egyértelműen Grósz Károly állította össze: Kovácsra azért esett Grósz választása, mert vele könnyebben kijött, mint Hornnal, „aki nehezebb ember volt" (vele akár több vitára is sor kerülhetett volna); Tatai Ilona és Kapolyi László neve pedig felmerült mint lehetséges washingtoni magyar nagykövet.

55 MNL OL KÜM TÜK 4-13 001955. Grósz Károly washingtoni látogatásának lehetőségét először 1988. március 31-én Mark Palmer vetette fel Kovács Lászlónak.

56 MNL OL KÜM TÜK 4-13 001955/1 - 4-13 001955/36. Grószék amerikai körútja 1988. július 20-án Sacramentóban kezdődött, San Franciscóban és Los Angelesben folytatódott; a keleti parton New Yorkban, Bostonban és végül Washingtonban folytattak megbeszéléseket. A regnáló politikai vezetésből Reagan elnökön kívül találkozóra került sor George Bush alelnökkel, George P. Shultz külügyminiszterrel, William Verity kereskedelmi és James Baker pénzügyminiszterrel, valamint Alan Greenspannel, a FED elnökével; s természetesen tárgyaltak szenátusi és kongresszusi képviselőkkel is. A már, illetve még nem országos befolyással bíró politikusokkal folytatott eszmecseréből kiemelkednek a Richard Nixonnal, Henry Kissingerrel, valamint a Michael Dukakisszal folytatott személyes megbeszélések. A gazdasági élet szereplőivel, illetve az arra jelentős hatást gyakorló szervezetek vezetőivel lefolytatott tárgyalások közül a Marmon-csoport, a Bechtel, az Occidental Petroleum és a McDonald's, illetve az IMF és az IBRD vezetőivel lezajlott találkozók voltak jelentősek. Sor került a Zsidó Világkongresszus, illetve a magyar emigránsok prominenseivel való személyes találkozókra is. A tárgyalások és megbeszélések csúcsát természetesen az 1988. július 27-i Reagan–Grósz-találkozó jelentette; nem annyira az ott elhangzott formaságok, mint inkább a találkozó létrejöttének ténye és az odáig vezető út miatt.

57 MNL OL KÜM TÜK 4-50 001871 – 001871/4 és 4-13 001955/36. A tárgyalások középpontjában magyar részről azonban távolról sem a hazai belpolitika kérdései álltak, a Grósz vezette delegáció fókuszába gazdasági témák kerültek. Így az MFN-státusz meghosszabbítása, a nyugati parti képviselet megnyitása, az OPIC (Overseas Private Investment Corporation) beruházásbiztosító társasággal való szerződés, illetve a Cocom-lista enyhítésének ügye. Ezekhez részben kapcsolódva William Verity, az amerikai kereskedelmi miniszter közölte, engedélyezik egy diplomáciai mentességgel nem rendelkező kereskedelmi képviselet felállítását Kaliforniában. Gesztusértékű, hogy az amerikaiak által éveken át ellehetetlenített kérdésben éppen ekkor jött létre megállapodás. (Az 1969 óta létező OPIC szervezetnek Kína és Jugoszlávia már tagja volt; a szervezet működésének Magyarországra és Lengyelországra való kiterjesztését 1988 márciusában Tom Lantos kezdeményezte; ezt a képviselőház külügyi bizottsága ugyan 22 : 3 arányban megszavazta – miközben törölte Románia tagságát –, ám a törvényhozás alsóháza végül mégis elutasította.)

pozitív sikerek nélkül is jelzi számunkra, hogyan viszonyultak Grószékhoz Washingtonban.

Ennek jelentőségét egy évvel később, immár teljesen más helyzetben, az új elnök, George Bush adminisztrációja idején érthetjük meg,[58] illetve vizsgálhatjuk saját helyi értékén, kontextusában. A korábbi CIA-igazgató, majd kétszer alelnök idősebb Bush 1989. július 9–11-én először Varsóba és Gdańskba, majd július 11–13-án Budapestre látogatott. Az Egyesült Államok premierjének kelet-európai útja és nyilvános szereplése már a *beyond containmentként*[59] leírt új amerikai külpolitikához, illetve a *new democratic differentiationhöz*[60] tartozott, s a lokálisan mind bizonyosabb *regime change-ek* támogatására koncentrált.[61] A Grósz vezette MSZMP, valamint a Németh

58 A Nemzetbiztonsági Tanácsban 1989. február 15-én gyakorlatilag az Egyesült Államok teljes hidegháborús kapcsolatrendszerének felülvizsgálatáról döntöttek. Az e korszakban NSR-nek, National Security Review-nak (nemzetbiztonsági áttekintés) nevezett direktívákból az NSR-3 az amerikai–szovjet kapcsolatok újragondolását, az NSR-4 Washington érvényben lévő Kelet-Európa-politikájának felülvizsgálatát, míg az NSR-5 Amerika nyugat-európai kapcsolatainak újraértékelését rendelte el. Ezen munkát mindhárom esetben 1989. március 15-ig kellett elvégezni, rövid távon három-öt évre, hosszabb távon tíz évre tervezve.

59 Bushnak a lengyel nemzetgyűlésben elmondott beszédében ez így szerepelt: „Eljött annak az ideje, hogy továbblépjünk a feltartóztatáson egy túl rég halogatott, jobb világba." http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/45.

60 Lawrence Eagleburger az 1990. március 7-i kelet-európai körútját (Magyarország, Lengyelország, Ausztria, Jugoszlávia) követő meghallgatásán az amerikai kongresszus Külügyi Bizottságában beszélt az „új demokratikus differenciálás" beindításáról, amelyet irányvonalként épp a „Kelet-Európa kommunista kormányaival hosszú ideje folytatott politikánkkal kontrasztban" választottak. Ezen új differenciálásban a washingtoni kormányzat négy célt fogalmazott meg: a pluralizmus, a többpárti demokrácia és a szabad választások felé való elmozdulás; gazdasági reform a piacgazdaság kereteinek megteremtésére a magánszektor túlsúlyával; a nemzetközileg elismert emberi jogok mind szélesebb körű elismerése, főképp a migráció, a szólás és az utazás szabadságában; a hajlandóság ezen országok részéről, hogy baráti kapcsolatokat építsenek az Egyesült Államokkal. http://www.2plus4.de/USA/chronik.php3?date_value=07.03.90&sort=002-000.

61 MNL OL KÜM TÜK 4-10 00626. James Baker, George Bush későbbi külügyminisztere az 1989. január 17-i szenátusi meghallgatásán már jelöltként is így fogalmazott: „Az első az amerikai vezetés szükségszerűsége. Néhány éve pénzügyminiszterként a vezetés »választásáról« beszéltem, de valójában ez egyáltalán nem választás. Mint a legerősebb demokrácia, a

Miklós vezette kommunista kormányzat ekkor már hónapok óta azon fáradozott, hogy a különböző, ám interaktív, hatásaikban összeadódó kényszerektől hajtott, mind elkerülhetetlenebb változások élére állva irányítsa a Magyar Népköztársaság politikai-jogi-gazdasági-társadalmi átalakítását (s itt nem véletlenül nem az átalakulás szót használom). A regnáló hatalom ekkor már tudatosan „átalakulásról", „átalakulási folyamatról", „politikai átalakulásról", olykor „politikai és gazdasági átalakulásról", illetve „demokratizálásról", „a demokratikus többpártrendszerre történő áttérésről" beszélt amerikai partnereinek, egyszersmind azt igyekezvén közvetíteni, hogy e változásokra a párt politikai gondolkodásmódjának átalakulásából eredő önfejlődésként s nem a külső és belső körülmények megváltozása miatt kerül sor.[62]

A szómágia immár nem a reform örök szlogenjét, hanem az inherens össztársadalmi átalakulás retorikáját szolgálta – egyáltalán nem sikertelenül. Miközben George Bush Lengyelországban a Wojciech Jaruzelskivel és a regnáló kommunista vezetéssel folytatott konstruktív megbeszélések[63] mellett nyíltan és direkten kiállt a Szolidaritás és Lech Wałęsa mellett,[64] Magyaror-

leggazdagabb társadalom és a tudományos tehetségek legkoncentráltabb országa alapjaiban fogjuk befolyásolni a jövőt, akár tudatosan tesszük, akár nem. A szabadság és a békés átmenet ereje lehetünk, olyan, melyhez nincs fogható a világon. De ha elmulasztunk így tenni, nem leszünk képesek sem elfutni, sem elbújni a következmények elől."

62 MNL OL KÜM TÜK 002711/7. Fentieket itt csak egyetlen rövid idézettel illusztrálva, Szűrös Mátyás 1989. őszi amerikai útjának anyagából idézve: „Magyarország történelmi precedens nélküli kísérletként egyidejű átmenetet valósít meg a központi utasításos tervgazdálkodásból a piacgazdaság, illetve a pártállamból a pluralista demokrácia felé."

63 George Bush lengyelországi találkozóinak, megbeszéléseinek és nyilvános szerepléseinek megítélése kapcsán tudnunk kell, hogy 1989 közepén az amerikai szakértők még mintegy négyévnyi, míg maguk a Szolidaritás vezetői jobbára hatévnyi átmeneti időszakkal számoltak a demokratikus átalakulás/átalakítás végigviteléhez és lezárásához. E tekintetben mindkét fél kulcsfontosságú szereplőként tekintett Jaruzelskire, akit Bushék „a hízelgés és a feltételek egyfajta kombinációjával" igyekeztek a számukra kívánatos irányba és szerepkör felé befolyásolni. Hutchings 1997, 64.

64 MNL OL KÜM TÜK 4-13 002304/5. Sokatmondó és nyilván üzenetértékű volt, hogy Lech Wałęsával Gdańskban annak saját lakásán találkoztak, szűk körben, családi ebéden.

szágon nem került sor hasonló, direkt állásfoglalásra.[65] Figyelembe véve, hogy a magyar belpolitikába mind nyíltabban és aktívabban beavatkozó amerikai nagykövet, Mark Palmer ekkor már több mint egy éve tudatosan a Szabad Demokraták Szövetsége, illetve a Fidesz mellett exponálta magát,[66] illetve, hogy 1989 nyarára a Magyar Demokrata Fórum a húszezres tagságával immár a Nyugat számára is egyértelműen az ország legerősebb és legjobban szervezett ellenzéki szervezete volt, szembeötlő a tény, miszerint *„dacára azon magyar észrevételnek, hogy az Egyesült Államok a budapesti értelmiségiekkel azonosított Szabad Demokraták Szövetségét favorizálja, az elnök minden igyekezetével azon volt, hogy elhatárolja magát bármely pártos állásfoglalástól a magyar belpolitikai vitákban".*[67]

65 MNL OL KÜM TÜK 4-13 002245/21 és 002245/22. A kétoldalú találkozókon a retorikai terek definiáltan elkülönítve jelentek meg: az MSZMP főtitkáraként és elnökeként Grósz Károly és Nyers Rezső kifejezetten az MSZMP-ben, illetve az annak vezetésével zajló politikai változásról beszéltek; az Országgyűlés elnökeként Szűrös Mátyás a magyar törvényhozás funkcionális újjáélesztéséről, szerepének megváltozásáról volt hivatva tájékoztatást adni; a direkten a magyar–amerikai viszonyt érintő ügyeket pedig Németh Miklós miniszterelnök közvetítette/tárgyalta.

66 Az 1981-től megjelenő *Beszélőhöz* köthető csoportosulás bővülő köre 1988. május 1-jén alakította meg a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, ez utóbbi 1988. november 13-án alakult Szabad Demokraták Szövetségévé. A Fiatal Demokraták Szövetsége a Bibó István Szakkollégiumban 1988. március 30-án harminchét egyetemi és főiskolai hallgató, fiatal értelmiségi részvételével jött létre.

67 Hutchings 1997, 66. Sőt a későbbiekből azt is tudni lehet, hogy 1989 nyarán maga Bush elnök leginkább az MSZMP vezetésében látott valódi, a változásokat irányítani és végigvinni képes politikai erőt. 1989. november 2-án Washingtonban Bush elnök mintegy félórás megbeszélést folytatott Pozsgay Imre államminiszterrel. Az elnök itt is méltatta a többpárti demokrácia irányába tett magyar lépéseket, kiemelve az alkotmány módosítását, illetve a Magyar Köztársaság 1989. október 23-i kikiáltását. Bush megismételte és megerősítette elköteleződését a magyar demokratikus reformok mellett, ugyanakkor ismét aláhúzva, hogy „támogatásunk az átalakulás folyamatának, semmint valamely pártnak vagy jelöltnek" szólt. (Kapcsolódóan jelezte, hogy ugyanezen a napon különböző pártokhoz tartozó kilenc ellenzéki érkezett az USA-ba, két hétre.) A Bush–Pozsgay-találkozóról Marlin Fitzwater sajtóügyekért felelős miniszter által 1989. november 2-án sajtóközlemény alapján. https://books.google.hu/books?id=z0DVAwAAQBAJ&pg=PA1444&lpg=PA1444&dq=state+minister+pozsgay+in+washington+1989&source=bl&ots=6fM-HB1htL&sig=2iOZJ-

E nyilvánvaló különbség legfőbb okát én abban látom, ahogy az 1980-as évek folyamán Washington a két országra, illetve azok belpolitikai fejleményeire tekintett: Lengyelországban Wojciech Jaruzelski elnyomása ellenében a Szolidaritás sokmilliós támogatottságú, közismert és népszerű ellenzéki szerveződéssé nőtte ki magát; Magyarországon ugyanekkor sokáig Kádár személye volt a meghatározó viszonyítási pont, lévén a magyar modellt kialakító és évtizedeken át fenntartó főtitkár – ha szeretjük ezt utólag kimondani, ha nem – népszerű volt. A Szolidaritás Független Önigazgató Szakszervezet aktív társadalmi támogatottságával tehát nem valamely magyar ellenzéki párt ereje[68] jelentette a párhuzamot, hanem a fennálló kádári rendszer passzív elfogadottsága. E korábbi, az amerikai gondolkodásmódba immár szervesült tapasztalatok mellett természetesen meghatározó szerepe volt annak is, ahogy az amerikai vezetés az adott pillanatban régiónk jövőjére, illetve abban Budapest és Varsó szerepére tekintett. A lábjegyzetekben említett Robert L. Hutchingsnak, a Nemzetbiztonsági Tanács európai ügyekért felelős igazgatójának későbbi visszatekintése szerint ők 1989-ben a magyar–lengyel interakcióban egy fordított (és békés!) 1956 reményét látták: *„És Magyarország, pontosan azért, mivel geostratégiailag kevésbé volt [a szovjetek számára – KJE] kritikus, több mozgástérrel rendelkezett, mint Lengyelország, a lehetőségek határainak tesztelésében, azon folyamatban, melyben a lengyelek aspirációinak új szintjét belőtték."*[69]

Közismert, hogy Mihail Gorbacsov pozíciójának a keleti blokk stabilitásához direkt módon kapcsolt kérdésköre okán a lengyel és a magyar átalakulás folyamatában az amerikai vezetés a fokozatosságra és a békés jellegre

RJ_3XNVR6IDyAMgDt9iLhA&hl=hu&sa=X&ei=7Ge-VJGnB8qvU72ggPgL&ved=0CCoQ6AEwAQ#v=onepage&q=state%20minister%20pozsgay%20in%20washington%201989&f=false.

68 Mark Palmer zugligeti nagyköveti rezidenciáján két találkozóra került sor. Az egyiken Bush elnök, egy tolmács, Pozsgay Imre, az MSZMP köztársaságielnök-jelöltje és Kovács László külügyminiszter-helyettes vett részt, a másikon pedig a Palmer által preferált ellenzéki szereplők; Kónya Imre visszaemlékezése szerint ide vele együtt mintegy tíz főt hívtak meg.

69 Hutchings 1997, 65.

helyezte a hangsúlyt,[70] ám az általam itt idézettekből az is nyilvánvaló, hogy ezen kívánt, remélt s innentől már nyíltan is támogatott változásokban dedikált szerepet szánt Magyarországnak. Nem a magyar ellenzéknek, hanem az 1988-ban Kádár János örökébe lépett, 1989-ben már tudatos tervezéssel pszeudojogállamot kiépítő kommunista oligarchának.

Az általam megrajzolni kívánt, az 1970-es évek legelejétől a magyar rendszerváltás előtörténetéig futtatott ív végén összegezve megállapíthatjuk, hogy a Kádár János által kialakított magyar modell alapjaiban és pozitív módon befolyásolta mind a magyar főtitkár személyének, mind rendszerének amerikai megítélését. A magyar valóság washingtoni leképeződései közt a magyar diplomácia trükkjeinek feladata nem fals illúziók keltése és fenntartása, hanem ezen tükröződések, reflexiók megszínezése, kiélesítése és felnagyítása volt. Kádár saját Macondójában, ellentétben Márquez regényével, nem a varázslat és a mese vált valóssággá, hanem a valóságot igyekeztek mind mesésebbnek és varázsosabbnak feltüntetni. A keleti blokkba bezárt Magyar Népköztársaság amerikai megítélése – ha nem is *per defitionem* – az 1980-as években igen közel esett Tito és utódainak Jugoszláviájához, amelyről a nyugati szakértők egy része (tévesen!) mindmáig mint nem kommunista államról beszél. A kádári modell talán legnagyobb „trükkje" az volt, hogy nemcsak magát Kádár

70 MNL OL KÜM TÜK 4-10 0030336 illetve 4-10 0030336. Egy a keleti blokk jövőjére vonatkozó, 1988. október végi külügyi összefoglalóban a washingtoni magyar nagykövet öszszegezte amerikai források véleményét. Ebben az szerepel, hogy a Gorbacsov által felgyorsított változások Kelet-Európában „a helyzet olyan mértékű radikalizálódásához vezethetnek, amely robbanással fenyeget". Ezt érzékelve az amerikai külpolitikában felértékelődött a keleti blokk prioritása, az 5-6. helyről a 3-4. helyre került. Az összefoglaló szerint a térség legstabilabb országa Magyarország, míg Jugoszláviában a feszítő nemzeti ellentétek, Romániában az eszkalálódó gazdasági és társadalmi problémák, Lengyelországban a rendszer talajvesztése, a tömegektől való elszakadása és „a rendszer legitimitásának még a látszatát is nélkülöző" társadalmi bázis vákuuma vezethetett „előre nem látható mértékű társadalmi megrázkódtatáshoz". „A fentiekből következően a Bush-adminisztráció is kiemelt szerepet szán Magyarországnak, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemreméltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit, és például szolgálhat a többi ország számára." Házi Vencel 1988. október 27-én írt a kelet-európai átalakulás lehetőségeiről.

Jánost, de a rendszerét is túlélte, s meghatározó elemei ott voltak és hatottak az immár rendszert váltott Magyar Köztársaság mindennapjaiban.

Magyarország az 1990-es években továbbra is a térség éllovasa volt, s kapitalizálódása vagy inkább vadkapitalizálódása sokáig sikertörténetnek tűnt, de legalábbis sokan és sokszor igyekeztek a magyar átalakulást ekként beállítani. Márquez regényével ellentétben Kádár Macondójában csak őt magát seperte el az idők vihara, tízmilliós országában „gyermekei" továbbra is ugyanazon gyarló hibákat követték el. Az itt tudatosan nyitva hagyott kérdés – egy majdani másik tanulmány elő felvetéseként –, hogy a régi tükrökben milyennek látták magukat az új elit tagjai, s mik voltak az ő trükkjeik a kifelé láttatásban.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS-288 f. 4. csomag. Az MSZMP Központi Bizottsága iratai
M-KS-288 f. 5. csomag. Az MSZMP Politikai Bizottsága iratai
XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TÜK-iratok

IRODALOM

ADST Oral History Project. Alfred Puhan. http://www.loc.gov/item/mfdipbib001628, 2017. szeptember 29.

ADST Oral History Project. Donald Kursch. http://adst.org/OH%20TOCs/Kursch,%20Donald%20B.toc.pdf, 2017. szeptember 29.

ADST Oral History Project. Keith C. Smith. http://adst.org/OH%20TOCs/Smith,%20Keith%20C.toc.pdf, 2017. szeptember 29.

Borhi László: *A magyar–amerikai viszony változásai 1957–1978.* http://www.tankonyvtar.hu/historia-2004-08/historia-2004-08-081013, 2017. szeptember 29.

Deputy Secretary of State Eagleburger's testimony before the House Foreign Affairs Committee. http://www.2plus4.de/USA/chronik.php3?date_value= 07.03.90&sort=002-000, 2017. szeptember 29.
Földes György 1995: *Az eladósodás politikatörténete 1957–86.* Budapest, Maecenas
Hajna Istvánffy Lőrinc 1999: Foreign Debt, Debt Management Policy and Implications for Hungary's Development: In *Back to a Market Economy.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 163–183.
Huszár Tibor 2003: *Kádár 2.*, Budapest, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó
Hutchings, Robert L. 1997: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of US Diplomacy in Europe, 1989–1992.* Woodrow Wilson Center Press
Kaiser, Philip M. 1992: *Journeying Far and Wide: A Political and Diplomatic Memoir.* Charles Scribner's Sons
Márquez, Gabriel García 1980: *Száz év magány.* Debrecen, Európa Könyvkiadó
Memorandum From Helmut Sonnenfeldt of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger). https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d116, 2017. szeptember 29.
Möckli, Daniel 2009: *European Foreign Policy during the Cold War. Heath, Brandt, Pompidou and the Dream of Political Unity.* London, I.B.Tauris
Muszatov, Valerij: *Kádár és Gorbacsov első találkozója.* http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/93-03/ch09.html. 2017. szeptember 29.
President Bush's Remarks to the Polish National Assembly. http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/45, 2017. szeptember 29.
United States Policy Towards Eastern Europe. http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf, 2017. szeptember 29.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Országimázs-javítási kísérlet ellentmondásokkal

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat 1956–1962[1]

1958. január első hetében August Rudolf Lindt, az ENSZ menekültügyi főbiztosa (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) többnapos látogatást tett Budapesten. Az 1956-os forradalom leverése után Nyugatra menekült mintegy kétszázezer magyar ügye bőségesen indokolhatta volna a főbiztos és a magyar kormányzat közti magas szintű tárgyalásokat. Ez azonban nem lett volna elegendő. A vizit ténye ugyanis jelentős fordulatot jelzett: elsőként történt, hogy egy szovjet blokkhoz tartozó ország érdemi kapcsolatba került a genfi központú menekültügyi szervezettel. Mi magyarázza ezt a később átmenetinek bizonyuló nyitást?

E tanulmány – az 1956-os magyar menekültsegélyezés teljes nemzetközi hátterét bemutató kutatás részeként – azt vizsgálja, hogyan alakult az ENSZ menekültügyi szervezete és a forradalom szovjetek általi leverése után berendezkedő Kádár-kormány közti kapcsolat. Az ellentmondásos viszonyrendszer felidézése érdekében előbb bemutatjuk a két fél magatartását 1956 őszén befolyásoló előzményeket. Majd nyomon követjük az UNHCR és a Kádár-kormány közeledését, átmeneti együttműködését és alkudozásait, amelyeknek legfőbb témáit a menekültek hazatérése és a családegyesítés

1 MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.), e-mail: kecskes.gusztav@btk.mta.hu. A tanulmány a *Magyarország és az ENSZ, 1945–1990* című OTKA-pályázat (azonosító: 68767) keretében készült. A cikk korábbi változata: Kecskés D. 2017.

jelentették. Végül rámutatunk a Kádár-kormány e külpolitikai lépéssorozatának jellemzőire és okaira.

Az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadásának különleges sikerét számos tényező együttesen magyarázza. A második világháború borzalmaira emlékező humanitárius érzület, ezzel összefüggésben a menekültek jogainak egyre pontosabb és határozottabb megfogalmazása éppúgy hozzájárult, mint a levert forradalommal mélyen együttérző nyugati lakosság támogató hozzáállása. Az '56-os emigráció munkaerőpiaci szempontból különlegesen kedvező összetétele találkozott a „csodákat" produkáló nyugati gazdasági fellendüléssel. Ezek a kiindulási feltételek azonban a keleti és a nyugati blokk közötti hidegháborús rivalizálás nélkül bizonyosan nem vezettek volna csaknem kétszázezer magyar menekült ennyire gyors és sikeres nyugati letelepedéséhez: a NATO-kormányok politikai akarata – a szovjetekkel vívott ideológiai és propagandacsata okán – a közvélemény érzelmi azonosulásának hanyatlása után is erőteljesen támogatta a magyar menekültprobléma megoldását.[2] A pénzgyűjtési erőfeszítések nemzetközi jogi felhatalmazással (az ENSZ-közgyűlés határozatai) bíró koordinációja, a humanitárius szükségletek és tevékenységek szakszerű és megbízható dokumentálása, valamint a pénzgyűjtési felhívások támogatására professzionálisan megszervezett és lebonyolított médiakampány révén az ENSZ intézményrendszere, különösen a Menekültügyi Főbiztosság jelentősen hozzájárult a nyugati kormányzati akarat kiformálódásához és sikeres megvalósulásához.[3]

2 Az 1956-os magyar menekültek sikeres befogadásának nemzetközi tényezőiről részletesen lásd Kecskés D. 2010, valamint Kecskés D. 2016.

3 Erről részletesen lásd Kecskés D. 2012.

A KIINDULÓPONT: AZ UNHCR ÉS A KÁDÁR-KORMÁNY HELYZETE 1956 ŐSZÉN

Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosának Hivatala (Office of the UNHCR) 1950. december 14-én mindössze három évre alakult, harmincnégy fős stábbal a második világháború utáni európai menekültprobléma felszámolására. Az 1956-os magyar menekültválság megoldásában való részvétel alapvetően befolyásolta az intézmény későbbi történetét, hozzájárulva globális szervezetté válásához.[4] A menekültügyi főbiztos, illetve annak hivatala a menekültek védelmére és támogatására Genfben létrehozott ENSZ-ügynökség, amely segítséget nyújt azok önkéntes hazatéréséhez, helyi integrációjához vagy harmadik országban való letelepedéséhez. Statútuma szerint továbbá diplomáciai lépéseket tehet a humanitárius tevékenység gyakorlati előmozdítására, munkálkodhat a menekültek életfeltételeinek, így szálláskörülményeinek javítása érdekében, ellenőrizheti a hazatelepülés önkéntességét, ösztönözheti a menekültek nemzetközi utazási szabadságának biztosítását, jogi, munkaerőpiaci helyzetük közelítését a befogadó állam polgáraiéhoz egészen az állampolgárság megszerzéséig.[5]

A világszervezet fellépésének nemzetközi jogi megalapozását a magyar menekültek segélyezésére felhívó, 1956. novemberben meghozott ENSZ-közgyűlési határozatok jelentették.[6] E határozatok révén a nemzetközi közösség az ENSZ főtitkárát, így annak New York-i titkárságát, valamint - szintén a főtitkár alárendeltségében - az ENSZ menekültügyi főbiztosát bízta meg a magyar menekültek segélyezésének szervezésével. Ausztriában és Jugoszláviában az UNHCR képviselői elnökölték a nemzetközi segélyek felhasználását végző csoportokat.[7]

4 Néhány nemzetközi referencia az UNHCR történetéről: Holborn 1975; Loescher 2001; State of the World's Refugees 2000; Gatrell 2011.

5 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement No. 11, A/3585/Rev.1, New York, 1957. 1.

6 Az ENSZ-közgyűlés 571. teljes ülése, 1956. november 9. Valamint Az ENSZ-közgyűlés 571. teljes ülése, 1956. november 9. Magyarul megjelent: Békés–Kecskés D. 2006, 120.

7 Loescher 2001, 84.

A menekültek ügye az 1940-es évek második felétől fontos elemét alkotta az Egyesült Államok és a Szovjetunió által vezetett „két tábor" közti konfliktusnak és ideológiai-propaganda küzdelemnek. A kérdés a második világháború után a hontalan személyeknek *(displaced person)* a kiformálódó szovjet blokkba való hazatérése kapcsán kristályosodott ki. A hidegháború kezdete óta a kelet–nyugati ideológiai szembenállás egyik központi elemévé, jelképévé vált. Érintette az ember jogát lakóhelyének megválasztásához, az elnyomás elől való elmeneküléshez és véleményének kifejtéséhez. A szovjet blokk képviselői azonban visszautasították, hogy ezeknek a menekülteknek bármi okuk is lenne, hogy ne térjenek vissza. Úgy nyilatkoztak, hogy akik nem akarnak visszatérni, háborús bűnösök és árulók.[8] Így a szovjet tábor országai kezdettől fogva elutasítóan álltak az ENSZ genfi központú menekültügyi szervezetéhez. Amint a magyar diplomácia képviselőjének beszámolójából is kiderül, a Szovjetunió és Lengyelország az Egyesült Nemzetek Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülésszakán a holland Gerrit Jan van Heuven Goedhart főbiztosi újraválasztása ellen szavaztak. Szokásos érvelés: *„A szovjet küldött felszólalásában hangoztatta, hogy a menekültügyek főbiztosának eddigi tevékenysége azt bizonyítja, hogy menedéket nyújt a hazaárulóknak és a renegátoknak, a nyugat-németországi menekülttáborokban lévőket pedig olcsó munkaerőként adja el."*[9] A szovjet tömb országai nem járultak hozzá az Egyesült Nemzetek

8 Uo. 36–37.

9 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin, 1945–1964, 58. doboz. Pehr Imre követtanácsosnak, a berni magyar követség ideiglenes ügyvivőjének jelentése Boldoczki János külügyminiszternek. Az UNO Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülésszaka (1953. szeptember 10.).

Menekültügyi Alapjához,[10] és nem vettek részt annak megbeszélésein sem.[11] Álláspontjuk a magyar menekültválság kibontakozása után sem változott.[12]

A magyar külügy hozzáállása a forradalom előtt jól illeszkedik szövetségeseinek az UNHCR-t elutasító magatartásához. 1953. szeptemberben említi először a főbiztosságot magyar külügyi dokumentum. A magyar diplomatáknak az intézménnyel kapcsolatos ismeretei felszínességét jelzi, hogy az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának üléséről készített rövid jelentés szerzője tévesen úgy tudta: az 1951-ben menekültügyi főbiztosnak megválasztott, majd 1953-ban újraválasztott holland Gerrit Jan van Heuven Goedhart az amerikaiak embere.[13] A blokk többi tagjához hasonlóan Budapest sem kívánt hozzájárulni a nemzetközi menekültsegélyezéshez. Az ENSZ-szer-

10 Egyesült Nemzetek Menekült Alapja (United Nations Refugee Fund, UNREF): az ENSZ Közgyűlése által 1954-ben elfogadott, az UNHCR által lebonyolított négyéves finanszírozási program, amelynek célja a menekültek számára végleges megoldások biztosítása volt. Ennek keretében a kormányok az UNREF Végrehajtó Bizottságán (Executive Committee) keresztül irányítást és ellenőrzést gyakoroltak az UNHCR tevékenysége felett a pénzalapok felhasználásának tekintetében. Az 1955–1958 időszakára eső célösszeg 16 millió dollár volt.

11 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, 209/1956 (1956. március 18.).

12 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő levele a Külügyminisztériumhoz, 0037/1956 [inkább 1957] (1957. január 25.).

13 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin, 1945–1964, 58. doboz. Pehr Imre követtanácsosnak, a berni magyar követség ideiglenes ügyvivőjének jelentése Boldoczki János külügyminiszternek. Az UNO Gazdasági és Szociális Tanácsának genfi ülésszaka (1953. szeptember 10.). Az amerikaiak valójában az első években ellenségesen tekintettek az UNHCR-re, mert az 1946 és 1952 között működő Nemzetközi Menekültügyi Szervezettel (IRO) ellentétben nem tudták teljes mértékben az irányításuk alatt tartani. Vezetőnek nem az ő jelöltjüket választották meg.

vek erre vonatkozó felhívásait 1955 nyarán[14] és 1956 tavaszán[15] is válasz nélkül hagyták. Nagy János, a New York-i magyar ENSZ-misszió ideiglenes ügyvivője az ENSZ Menekült Alapról 1956. március 27-én tartott megbeszélés Budapestre küldött jegyzőkönyvéhez mindössze annyit fűz hozzá: *„...az ülésen csupán néhány ország vett részt, és hogy a hozzájárulások összege az ügynökség által kívántakhoz képest nagyon alacsony."*[16] Hasonló megkeresésre a magyar Külügyminisztérium illetékese 1957-ben is csak annyit válaszolt: *„...az ENSZ menekültügyi alapokhoz anyagilag hozzájárulni nem kívánunk."*[17]

A Kádár-kormány 1956. őszi külpolitikai helyzetének megértéséhez fontos figyelembe venni, hogy az 1956. november 4-én kibontakozó szovjet represszió, illetve a szovjetek plántálta rendszerrel szemben a NATO-államok által azonnal bevezetett diplomáciai bojkott[18] több évre visszavetette az 1955–1956-ban Magyarországnak a Nyugattal fenntartott kapcsolatait is átható enyhülési folyamatot. A külügyi érintkezést a protokolláris minimumra szorították. A budapesti nyugati követségek tartózkodtak minden olyan gesztustól, amely a Kádár-kormány hivatalos elismerését jelenthette volna. Ezért maradtak távol a NATO-országok képviselői a köztársasági elnök szokásos újévi köszöntéséről 1957. január elején. Így történhetett, hogy

14 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin, 1945-1964, 101. doboz. Szarka Károly washingtoni magyar követ kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, FI 455/1/03 sz. ENSZ-jegyzék. Menekültek megsegítését szolgáló pénzügyi alapra hozzájárulás (1955. június 14.). (V. A. Hamdani, Chairman, Negotiating Committee for Extra-Budgetary Funds levele a magyar külügyminiszterhez, 1955. június 8.). Nem találunk utalást a válaszadásra.

15 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945-1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, 209/1956 (1956. március 18.).

16 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945-1964, 314. doboz. 1. egység. Nagy János washingtoni ideiglenes ügyvivő kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, 209/1/1956 (1956. április 13.).

17 MNL OL XIX-J-1-k, Nemzetközi Admin, 1945-1964, 38. doboz. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, 1/221/1957 (1957. szeptember 26.), az ENSZ költségvetésen kívüli alapokkal foglalkozó bizottságának elnökétől kapott levél. Valamint: Kolozs Márta főosztályvezető válasza a Külügyminisztérium nevében: „...az ENSZ menekültügyi alapokhoz anyagilag hozzájárulni nem kívánunk." (1957. október 9.).

18 AMAE : Services des Pactes, carton 210, n° 50.444, Télégramme d'Alexandre Parodi, représentant permanent de la France auprès du Conseil de l'Atlantique Nord (1956. november 9.).

Jean Paul-Boncour francia követ, aki már 1956 júniusa óta Magyarországon tartózkodott, csak 1957 novemberében fogott kezet először Kádárral. Bár Washingtonban, Londonban és Párizsban is felvetődött a Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatok megszakításának ötlete 1956. november és december folyamán, végül elvetették ezt a lehetőséget, mivel úgy ítélték meg, hogy ha a nyugati követségek Budapesten maradnak, képesek továbbra is közelről figyelni a magyarországi fejleményeket. Feltételezték továbbá, hogy puszta jelenlétük fékezi a szovjeteket és a Kádár-kormányt a megtorlás kiterjesztésében, és bizonyos szolidaritást fejezhetnek ki ily módon a magyar lakosság felé. Az amerikai, a brit és a francia delegáció az ENSZ Közgyűlésében határozottan fellépett a magyarországi szovjet politika ellen, ami újabb feszültségforrást jelentett a kétoldalú hivatalos kapcsolatokban. Sőt miután a kádári kormányzat több ízben visszautasította, hogy az ENSZ főtitkára a magyarországi helyzet közvetlen megfigyelése céljából Budapestre jöjjön, az említett nyugati országok külügyi vezetése úgy döntött, megkérdőjelezi a magyar ENSZ-delegáció képviseleti jogait.[19] A távolságtartó, sőt ellenséges nyugati diplomáciai magatartásra a magyar hatóságok rendkívül barátságtalan lépésekkel válaszoltak. Minden eszközzel igyekeztek akadályozni a NATO-országok követségeinek normális működését. A velük kapcsolatot tartó magyarokat, valamint a magyar alkalmazottakat a rendőrség rendszeresen zaklatta a diplomáciai missziók elszigetelése érdekében. A nyugati diplomaták több ízben nem kapták meg a szolgálati utazásaikhoz szükséges vízumot.

A külpolitikai elszigeteltség oldására ígéretes iránynak tűnhetett az UNHCR-rel való kapcsolatfelvétel.

19 AMAE: Nations Unies et Organisations Internationales, carton 243, n° 5470 à 5472. Télégramme du ministère des Affaires étrangères à la mission permanente de la France auprès de l'Organisation des Nations Unies (1956. december 11.).

AZ ENSZ MENEKÜLTÜGYI FŐBIZTOSSÁGÁNAK MAGATARTÁSA

A szovjet blokk képviselői 1956. december 20-án az ENSZ Közgyűlésén megszavazták a svájci származású August Rudolf Lindt menekültügyi főbiztossá választását: *„A baráti országok szintén Lindtet támogatták. Abban az esetben, ha két jelölt lett volna, a baráti delegációk Lindtre szavaztak volna. Lindtet végül a közgyűlés [sic!]egyhangúlag választotta meg"* – tudósította a magyar Külügyminisztériumot a New York-i magyar ENSZ-delegáció.[20]

Lindtnek állandó törekvése volt, hogy ne tegyen semmi olyat, ami fokozhatja a hidegháborús szembenállást.[21] Minden nyilvános beszédében megismételte, hogy a menekültügyi főbiztos mandátuma nem politikai, hanem kizárólag humanitárius: *„Nem vagyok egy hidegháborús harcos, hanem teljesen független"* – hangsúlyozta egy interjúban.[22] Mandátumának nem politikai, hanem humanitárius és szociális jellegét Lindt már az ENSZ-közgyűléshez írt jelentésének elején hangsúlyozta, és tevékenységének alapjává tette: *„Alapszabályának megfelelően a hivatal tevékenysége azon az elven alapszik, hogy munkájának teljesen politikamentesnek, humanitárius és szociális jellegűnek kell lennie."*[23] A humanitárius jelleg kidomborításával igyekezett oldani a feszültséget a szovjetekkel: míg az előző főbiztos idején mindig tartózkodtak a voksolástól, a szovjet delegátus megszavazta Lindtnek az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) számára írt első jelentését. A szovjetek később visszatértek ugyan a tartózkodáshoz, de képviselőikkel Lindt továbbra is kapcsolatban maradt.[24]

20 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 1. egység. Levél olvashatatlan aláírással a Külügyminisztériumhoz. Menekültügyi főbiztos megválasztása, 547/1956 (1956. december 20.).

21 AUNHCR: Transcript of the Interview of August R. Lindt by Bryan Deschamp, 4 February 1998, Sound Recording, UNHCR Oral History Project, Fonds 36, Records of the Archives, 4.

22 Uo. 7.

23 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement No. 11 (A/3585/Rev.1), New York, 1957. 1.

24 Uo. 14.

A Menekültügyi Főbiztosság – amint a magyar külügyi forrásokból is kitűnik – erőteljesen törekedett a Kádár János vezette magyar kormányzattal való együttműködésre és az általa felvetett problémák megoldására. Ezt jelezték Lindt tárgyalásai Mód Péter magyar ENSZ-képviselővel New Yorkban már 1957 februárjában. A főbiztos bizalmasan közölte a magyar diplomatával, hogy lépéseket tett az Egyesült Államokban a hazatérés mellett döntő menekültek útiköltségének biztosítása érdekében. Továbbá felajánlotta segítségét, ha más távolabbi országokban felmerül a hazatelepítés problémája.[25] A jó partneri viszony fenntartását szolgálták az UNHCR gyors és udvarias válaszai a berni magyar követség, majd a genfi magyar ENSZ-misszió leveleire[26] és a gyakori genfi konzultáció. 1957 augusztusában például Lindt sürgősen magához kérette a genfi magyar ENSZ-misszió képviselőjét, mert sikerült pénzt szereznie Kanadából hazatérő ötvenöt magyar útiköltségére.[27]

Az UNHCR delegáltjai jelen voltak az Ausztriában és Jugoszláviában a magyar hatóságok részvételével működő repatriáló bizottságokban. A főbiztosság képviselői azt ellenőrizték, hogy a bizottság hivatalos magyar tagjai ne gyakoroljanak nyomást a menekülttáborok lakóira, s így a hazatérési döntés önkéntessége biztosítva legyen.[28]

Lindt és munkatársai fontos céljuknak tekintették, hogy közbenjárjanak a menekültek Magyarországon maradt családtagjai számára kiutazási engedély

25 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő jelentése a Külügyminisztériumnak. Megbeszélés A. Lindttel, a Menekültügyi Főbiztosság vezetőjével, New York, 00200/5 (1957. február 19.).

26 Lásd például: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. Marjai József berni magyar követ kísérőlevele a Külügyminisztériumhoz, amelyben felterjeszti Lindt menekültügyi főbiztos 1957. február 6-i és James Morgan Read helyettes menekültügyi főbiztos 1957. február 13-i válaszlevelét. Bern, 00200/3, (1957. február 18.).

27 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kapcsos Károly követségi titkár jelentése. Kanadában lévő magyarok repatriálása, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet, 003476/1 [340/6] (1957. augusztus 4.).

28 A Jugoszláviában működő repatriáló bizottságról lásd A. Sajti 2007, 201–212. Az Ausztriában működő repatriáló bizottságról: Cseresnyés 2007, 177., 183–185.; Murber 2016, 147–148.

megszerzésében. A családegyesítés kérdése, amely a későbbiek folyamán a Kádár-kormánnyal való viszony egyik fő feszültségforrásává vált, már 1957. szeptemberben felmerült.[29] Az UNHCR az együttműködés fennmaradása érdekében igyekezett a legnagyobb óvatossággal eljárni. Így amikor a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a magyar hatóságok között a menekült szülők gyermekeinek Magyarországról való kihozatala érdekében folytatott tárgyalások megfeneklettek, a magyar menekültsegélyezést koordináló genfi bizottságban elhangzott javaslat ellenére nem próbáltak nyomást gyakorolni a budapesti kormányra.[30]

A magyar külügyi iratok többször utalnak arra, hogy a magyar diplomácia érzékelte a Menekültügyi Főbiztosság képviselőinek törekvését az együttműködés erősítésére. *„Lindt egész magatartásával igyekezett felénk korrektségét, »pártatlan«, objektív, humanista álláspontját hangsúlyozni és aláhúzni azt, hogy hivatala nem politikai szerv"* – olvasható az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottságának 1957. júniusi üléséről készített beszámolóban, hozzátéve, hogy *„az általa adott fogadáson Lindt hangsúlyozott szívélyességet mutatott a magyar küldöttség, elsősorban Marjai követ felé"*.[31] Hasonló tapasztalatokról számolt be abban az időben Gergely Miklós követségi titkár, miután James Morgan Read helyettes főbiztossal konzultált.[32] Péter János külügyminiszter-helyettes is azt írja a főbiztossal New Yorkban folytatott 1957. novemberi tárgyalásairól, hogy „az egész beszélgetésnek igen barátságos hangulata volt".[33]

29 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kapcsos Károly követségi titkár jelentése. Látogatás Lindt menekültügyi főbiztosnál, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet, 004497 (407/szig.titk./1957) (1957. október 3.).

30 Koordinációs bizottság a Magyarországról jött menekültek megsegítésére. Összefoglaló jegyzőkönyv a tizedik értekezletről, amelyet a Nemzetek Palotájában tartottak Genfben 1957. május 21-én. Lásd Kecskés D. 2014, 148.

31 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülésszakáról (Genf, 1957. június 3–7.), berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.). A 2009. december 2-án Marjai Józseffel készített telefoninterjúm is megerősíti a berni követ kedvező benyomásait a főbiztosról és munkatársairól: szélsőségektől mentes, tárgyszerű légkörű megbeszélésekről, sikeres tárgyalásokról számolt be.

32 „Read előzékeny, sőt eléggé szívélyesnek mondható magatartást mutatott látogatásom folyamán. Egyáltalán nem volt provokatív, észrevételeit udvariasan adta elő…" Lásd MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Marjai József berni magyar követ kísérőlevelével Gergely Miklós követségi titkár feljegyzése a Külügyminisztériumnak. Látogatás Readnél az Egyesült Nemzetek helyettes menekültügyi főbiztosánál, Bern (1957. június 1.).

33 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Péter János külügyminiszter-helyettes feljegyzése. Tárgyalás az ENSZ-ben a menekültügyi főbiztossal (1957. november 6.). Mód Péter New York-i magyar ENSZ-képviselő terjesztette fel 233/1/1957. szám alatt (1957. november 8.), a Külügyminisztériumban 005232 szám alatt iktatták (1957. november 26.).

MAGYAR KÜLPOLITIKAI NYITÁS AZ UNHCR FELÉ

A Kádár-kormányzat a külpolitikai céljainak előmozdítására kívánta felhasználni a Menekültügyi Főbiztossággal a magyar exodus nyomán kialakult kapcsolatait. Ennek keretében élénk nemzetközi propagandatevékenységet fejtett ki. A Külügyminisztérium Marjai József berni követet kormánymegbízotti minőségben az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottsága 1957. januári végi ülésére delegálta. *„Úgy vélem, hogy a Menekültügyi Hivatal [sic!] ülése egyik legmegfelelőbb fórum arra, hogy jó szándékainkat, valamint egyes külföldi hatalmak mesterkedéseit megismertessük a széles közvéleménnyel"* – vélekedtek a Külügyminisztériumban.[34] A kiskorúak repatriálásának ügyét különösen alkalmas propagandatémának tekintették: *„A gyerekek hazatérésének kétségtelen szükségessége mellett ennek a kérdésnek megfelelő és sokrétű kihasználása figyelembe méltó külpolitikai tőkét jelenthet számunkra."*[35] Az UNHCR biztosította, hogy a magyar hatóságok képviselője megfigyelőként jelen lehessen a végrehajtó

34 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 2. egység. A Külügyminisztérium belső feljegyzései, tervezetei. Magyar menekültek ügyének megtárgyalása a Nemzetközi Menekültügyi Hivatalban, 200/1957 (1957. január 15., 31.).

35 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülésszakáról (Genf, 1957. június 3–7.), berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.).

bizottság ülésein, és kifejthesse álláspontját. A nemzetközi fórumok magyar felszólalói főként azt hangsúlyozták, hogy a magyar menekültek az ellenséges propaganda által keltett félelem miatt hagyták el hazájukat; a magyar kormány visszafogadja a visszatérőket, és ennek érdekében amnesztiát hirdetett; a menekültekkel foglalkozó szervezetek elsődleges feladata az önkéntes visszatelepülés megkönnyítése és elősegítése; a tizennyolc éves kor alatti, kísérő nélküli kiskorúakat vissza kell küldeni Magyarországra, ha a szüleik ezt kérvényezik. Szorgalmazták továbbá, hogy az UNHCR – ENSZ- vagy más forrásból – biztosítsa a menekültek Magyarországra való visszatelepítésének költségeit.[36] A magyar megfigyelő rendszeresen részt vett az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottságának ülésein.[37]

A magyar külügy számos alkalommal kért segítséget a Menekültügyi Főbiztosság illetékeseitől leggyakrabban a távoli országokból – főként Kanadából, az Egyesült Államokból és Brazíliából – hazatérni szándékozó menekültek útiköltségének biztosítása érdekében.[38] Az UNHCR európai országok esetében is igyekezett közbenjárni. Így például 1957 júliusában Lindt

36 Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, General Assembly, Official Records: Twelfth Session, Supplement No. 11 (A/3585/Rev.1), New York, 1957, 32–33. Hasonló tartalmú üzenetet adott elő a Magyar Vöröskereszt küldötte a Vöröskereszt Társaságok Ligája Végrehajtó Bizottságának 1957. április 15–17-én Genfben tartott 76. ülésszakán. Lásd IFRCA: A0789, League of Red Cross Societies, 76th session of the Executive Committee, Geneva, 15–17 April 1957, Proceedings.

37 Így például az 1957. júniusi ülésszakon Magyarországot háromtagú megfigyelő delegáció képviselte. Az eseményről 21 oldalas részletes beszámolót készítettek. Lásd MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Jelentés a Külügyminisztériumnak az UNREF Végrehajtó Bizottságának V. ülésszakáról (Genf, 1957. június 3–7.), berni magyar követség, 003301 (1957. június 12.).

38 Például: MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Marjai József berni magyar követ kísérőlevelével Gergely Miklós követségi titkár feljegyzése a Külügyminisztériumnak. Látogatás Readnél, az Egyesült Nemzetek helyettes menekültügyi főbiztosánál, Bern (1957. június 1.).

Nagy-Britanniával és a skandináv államokkal személyesen is tárgyalt a kérdésről.[39]

A magyar diplomácia fontos gesztusa volt, hogy nemzetközi fórumokon nagyrabecsülését, sőt köszönetét fejezte ki a menekültügyi főbiztos tevékenysége kapcsán. *„Amikor a bizottságban felidézzük oly sok magyar menekült sorsát, akkor meg kell emlékeznünk azok nagylelkűségéről is, akik segítettek enyhíteni a magukat ellátni nem tudó hontalanok bajain. Elismerésünket fejezzük ki azoknak a kormányoknak, nemzetközi szervezeteknek és egyéneknek, amelyek súlyos emberi problémák megoldását segítették előmozdítani. Külön tisztelettel adózunk a menekültügyi főbiztosság személyzetének és még külön a főbiztosnak személy szerint”*[40] – mondta Péter János külügyminiszter-helyettes 1957. november 5-én az ENSZ-közgyűlés szociális, humanitárius és kulturális ügyekben illetékes 3. Főbizottságában. Sőt, a magyar küldött néhány nappal később – „a békés egymás mellett élés igazi szellemében” – megszavazta az UNHCR mandátumának meghosszabbítását és jogkörének bővítését is.[41]

A genfi hivatal és a Kádár-kormány közeledésének legkiemelkedőbb eseménye volt Lindt főbiztos budapesti látogatása 1958. január 3–7-én. A főbiztos a vele készített történeti interjú tanúsága szerint azért akart Budapestre menni, mert az 1956. őszi eseményekért nem a „magyarokat”, hanem az „oroszokat” tette felelőssé. A Parlamentben lefolytatott tárgyalások emlékezete szerint udvarias, szívélyes légkörben zajlottak. A külügyminiszter-helyettes – Szarka Károly – és munkatársai fogadták: megköszönték az UNHCR-nek a honfitársaiknak nyújtott segítséget. Lindt úgy értékelte, hogy a magyar

39 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Kovács József másodosztályú követségi titkárnak és Szita János követségi tanácsosnak, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak. Read menekültügyi főbiztos helyettesének felkeresése, 340/5/1957 (003476) (1957. július 8.).

40 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Péter János külügyminiszter-helyettes beszéde a 3. bizottságban a menekültügyi főbiztos jelentése tárgyában, a 00133/1958 dossziéban (1957. november 5.).

41 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. III. sz. bizottságban elmondta Péter János külügyminiszter-helyettes, a 00133/1958-as dossziéban (1957. november 13.).

kormánynak inkább maga a tény volt fontos, hogy a menekültügyi főbiztos Budapestre látogatott.[42] A magyar külügyi iratok szerint a magyar fél, amely alapos dokumentációval[43] készült a látogatásra, szintén „szívélyes légkörűnek" minősítette a megbeszéléseket.[44] A tárgyalásokról készített emlékeztető szerint a magyar kormány továbbra is tájékoztatni fogja a menekültügyi főbiztost a magyar menekültek önkéntes hazatelepülésével és nemzetközi védelmével kapcsolatos problémákról, és közölni fogja a problémák megoldására vonatkozó javaslatait is. A menekültügyi főbiztos pedig szükség esetén javaslatokat fog tenni a magyar hatóságoknak a családok egyesítésének egyes kérdéseiben. A főbiztos továbbá ígéretet tett arra, hogy megkísérel pénzt szerezni a hazatelepülők utazási költségeire.[45]

A látogatást követő első hónapokban a két fél közötti együttműködés tovább folytatódott: a magyar képviselők részt vettek az ENSZ Menekült Alap Végrehajtó Bizottság ülésein, az UNHCR vezetői pedig nagy pontossággal igyekeztek intézkedni a magyar diplomácia által felvetett ügyekben.[46] Fokozatosan kibontakozik azonban a repatriálás kontra családegyesítés ellentétpár: míg a magyar hatóságok elsősorban a menekültek hazatelepülését szorgalmazták, a főbiztosság főként a menekültek Magyarországon maradt

42 AUNHCR: Transcript of the Interview of August R. Lindt by Bryan Deschamp, 4 February 1998, Sound Recording, UNHCR Oral History Project, Fonds 36, Records of the Archives. 14.

43 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. A Külügyminisztérium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrájának feljegyzése Szarka Károly külügyminiszter-helyettes részére, a 00133-as iktatószámú dossziéban (1958. január 4.).

44 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. A 00133-as iktatószámmal jelzett dossziéban több dokumentum Lindt 1958. januári látogatásáról.

45 MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. A magyar kormány és August Lindt menekültügyi főbiztos budapesti tárgyalásairól készült emlékeztető fordítása, a 00133-as iktatószámú dossziéban (1958. január 6.).

46 1958. március 9-én például Lindt értesítette a magyar ENSZ-képviseletet Gál Mária és Gerle Klára Új-Zélandból való hazatéréséről. Lásd MNL OL XIX-J-1-j, TÜK Vegyes, 1945–1964, 314. doboz. 3. egység. Zádor Endre követségi titkár, a genfi magyar állandó ENSZ-képviselet felterjesztése. A Menekültügyi Főbiztosságtól érkezett levelek felterjesztése, 001839/3 (110/10) (1958. március 9.).

családtagjainak kijutásához igyekeztek engedélyt szerezni. A kapcsolatok megromlása előre látható... A végleges szakításra – a magyar fél döntése nyomán – 1962-ben került sor.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Kádár-kormány emigrációs politikájában, illetve az UNHCR-rel fenntartott kapcsolatában megfigyelhetők a kádári politika sajátos jellemzői. Ismeretes, hogy az 1956-os forradalom utáni konszolidáció során a kormányzati politika éles megkülönböztetést tett a forradalmi válság idején aktív kisebbség és a passzív tömeg között – az előbbiekkel szemben kegyetlen megtorlást, megfélemlítést és évekig tartó üldözést alkalmazott, míg a többséget igyekezett béremelésekkel, az ellátás javításával, a magánszféra növekvő autonómiájával megnyerni.[47] Hasonlóképpen megfigyelhető az 1956-os emigráció megosztására, differenciált kezelésére irányuló törekvés is: míg az aktív „ellenséges" tevékenységet folytató kisebbség elszigetelésére, szervezeteik felbomlasztására, személyük lejáratására törekedtek, addig a passzív, politikailag közömbös emigránsok rokonszenvének elnyerését vagy semlegesítését kívánták elérni. Ez a tendencia érhető tetten az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága irányában tanúsított politikában is. Noha a kádári diplomácia a nemzetközi fórumokon a menekültek repatriálásának fontosságát hangoztatta, a hazatérésre jelentkezők között erősen szelektáltak: nem csupán a köztörvényes bűnözőket és elmebetegeket nem kívánták visszaengedni, hanem a politikailag megbízhatatlannak tartott elemeket sem. Az UNHCR által annyira szorgal-

47 Romsics 2000, 404–408. Kalmár 2014 rámutat, hogy Kádár mentalitásában az 1956 utáni „rendcsinálás" idején is erőteljesen jelen volt a rendszer ellenségeinek tekintett személyekkel és csoportokkal szemben kérlelhetetlenül fellépő belügyminiszter (1949–1950) gondolkodásmódja (110–111.). Ugyanakkor a „magyar modell" központi elemévé tette az életszínvonal folyamatos és érzékelhető emelését akár hitelekből, a modernizáció lassításának árán is (115–116.).

mazott családegyesítés esetében a kivándorló-útlevelek kiadását alapvetően befolyásolta, hogy a Belügyminisztérium illetékesei „méltóknak" találták-e a kérelmezőket. A forradalom idején vagy az emigrációban aktív politikai tevékenységet folytatók és családtagjaik aligha számíthattak kedvező elbírálásra. Az egykori menekültek hazalátogatásának engedélyezése szintén az ellenségesnek tekintett elemek megbüntetését és megtörését szolgálta: nem kaphattak konzuli útlevelet és beutazóvízumot sem.[48] A jutalmazási és büntetési rendszer érvényre juttatásának elsődleges eszköze volt az „egyéni elbírálás" elvének és gyakorlatának alkalmazása a végleges hazatérés, a családegyesítés és a hazalátogatás engedélyezése tekintetében egyaránt. E gyakorlat az alapvető jogokat (a szülőföldre való visszatérés, a családtagokkal közös élet) kegyként, kedvezményként beállító alapelvre vezethető vissza, amelyet a hatalomhoz való lojalitással vagy legalábbis a passzivitással lehetett „kiérdemelni".[49]

Békés Csaba szerint a kádári magyar külpolitikát általánosságban jellemezte „az a középutas irányvonal, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása mellett az adott mozgástér minél hatékonyabb kihasználására, a nemzeti érdekek (már amit a vezetés annak tekintett) érvényesítésére törekedett, feltéve, hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel".[50] Ez a pragmatikus magatartás figyelhető meg az ENSZ Menekültügyi Főbiztos Hivatalával kialakított viszonnyal kapcsolatban is. Ennek kiformálása során a magyar külpolitika mindvégig figyelembe vette a szovjet tömb külpolitikai érdekeit és álláspontját. A forradalom előtti időszakban – ahogyan erre a magyar külügyi források is utalnak – a szocialista országok egységes irányvonala jegyében a magyar kormányzat elutasította az UNHCR-rel

48 Baráth 2012, 615–616.

49 Plasztikus képet ad erről a szemléletről Bibó István, aki a börtönben eltöltött éveiről a következőket írta: „...egy csomó dolgot, ami kifejezetten a rab jogai közé tartozott: beszélő, levél, csomag, ők állandóan azt hangsúlyozták, hogy azt ki kell érdemelni. Tehát nem szerették, nem fogadták el azt, hogy a rabnak bármiféle olyan joga volna, amit kikövetelhet, azt nekik kegyesen meg kell adniok." Kiegészítés a börtönbeli évekhez. E hangfelvételt Hanák Gábor készítette. Megjelent a *Hitel* 1989/19. számában. 14–16. Közli: Litván–S. Varga 1995, 483. Ezúton köszönöm Balog Iván Bibó István életművére vonatkozó tanácsait.

50 Békés 2012, 109.

való érintkezést és az annak tevékenységéhez való pénzügyi hozzájárulást. 1962-ben pedig egy ideig azért nem szakították meg a kapcsolatot a szervezettel, mert az kiválthatta volna az afrikai országok ellenszenvét, amelyek pozitívan értékelték az ENSZ menekültügyi szervezetének afrikai tevékenységét. Ugyanakkor a magyar nemzeti érdek képviseletének tekinthető, hogy a szovjet blokkból egyedüliként hivatalos tárgyalásokat folytatott a genfi menekültügyi szervezettel. Sőt, a főbiztost, August Lindtet budapesti látogatásra hívta, és az ENSZ fórumain kifejezte elismerését annak tevékenysége iránt, nyilvánosan köszönetet mondva a magyar menekültek megsegítése érdekében végzett munkáért. Mindez hozzájárult a forradalom leverése után a nyugati hatalmak által a Kádár-kormánnyal szemben bevezetett diplomáciai bojkott, az ENSZ Közgyűlésén pedig az amerikaiak révén napirenden tartott „magyar ügy" kapcsán kialakuló külpolitikai elszigeteltség oldásához. Vagyis, ahogyan Földes György a Kádár János külpolitikájáról írt monográfiájában hangsúlyozza, e politika „igyekezett abba az irányba mozogni, ahol erre lehetőséget látott": így például 1957-ben több nemrég felszabadult egykori gyarmati országba küldte tárgyalni diplomatáit, hogy az ENSZ-beli magyar ügyben támogatásukat kérje.[51]

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Archives of the UNHCR (Genf, AUNHCR)
Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve, AMAE)
International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies – Archives (Genf, IFRCA)

51 Földes 2015, 24.

IRODALOM

A. Sajti Enikő 2007: Ötvenhatos menekültek Jugoszláviában. A magyar–jugoszláv hazatelepítési bizottságok tevékenysége 1956–1957-ben. In Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *Évkönyv XIV. 2006–2007. Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban.* Budapest, 1956-os Intézet. 201–212.

Baráth Magdolna 2012: Az emigrációs politika új útjai az 1956-os forradalom után. Kísérlet a magyar emigráció megnyerésére és felbomlasztására az 1956-os forradalmat követően. In Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár 607–620.

Békés Csaba–Kecskés D. Gusztáv (szerk.) 2006: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia.* Budapest, Magyar ENSZ Társaság

Békés Csaba 2012: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991.* Akadémiai doktori értekezés, Budapest

Cseresnyés Ferenc 2007: A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az '56-os menekültek. *Múltunk,* 2007 (52.), 1., 169–186.

Földes György 2015: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. I. kötet. Kádár János külpolitikája.* Budapest, Napvilág Kiadó

Gatrell, Peter 2011: *Free World? The Campaign to Save the World's Refugees, 1956–1963.* Cambridge, Cambridge University Press

Holborn, Louise W. 1975 (with the assistance of Philip and Rita Chartrand): *Refugees: A Problem of Our Time. The Work of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1951–1972.* Volume I. , Metuchen, N. J., The Scarecrow Press, Inc.

Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjet rendszer, 1945–1990.* Budapest, Osiris

Kecskés D. Gusztáv 2010: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása. *Külügyi Szemle,* 2010 (9.), 4., 158–168.

Kecskés D. Gusztáv 2012: Pénzgyűjtés és propaganda: Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os magyar menekültválság megoldása érdekében. *Századok,* 2012 (146.), 1., 109–145.

Kecskés D. Gusztáv (szerk.) 2014: *Egy globális humanitárius akció hétköznapjai. A magyar menekültek segélyezésének szervezésére létrehozott Koordinációs Bizottság összefoglaló jegyzőkönyvei (Genf, 1956. november 13. – 1957. október 29.).* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. http://www.tti.hu/on-line-kiadvanyok/148-on-line-kiadvanyok/1375-egy-globalis-humanitarius-akcio-hetkoznapjai.html, 2017. július 3.

Kecskés D. Gusztáv 2016: A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet,* 2016 (38.), 3., 357–372.

Kecskés D. Gusztáv 2017: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején. *Történelmi Szemle,* 2017 (59.), 3., 463–490.

Litván György–S. Varga Katalin (szerk.) 1995: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor, a felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég

Loescher, Gil 2001: *The UNHCR and the World Politics. A Perilous Path.* Oxford–New York, Oxford University Press

Murber Ibolya 2016: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. *Múltunk,* 2016 (61.), 3., 123–159.

Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a 20. században.* Budapest, Osiris

State of the World's Refugees 2000 2000: *State of the World's Refugees 2000. Fifty years of humanitarian action.* Oxford, Oxford University Press

KRAJCSÍR LUKÁCS

Prágából szeretettel: a Manuel-akció

A csehszlovák titkosszolgálat a harmadik világban

Csehszlovákia, akárcsak a szocialista blokk többi állama, az ötvenes évek második felétől nagyobb érdeklődést kezdett el tanúsítani a harmadik világ iránt. Prága ezekben a régiókban elsősorban a katonai (fegyvereladás, katonai szakértők kiküldetése) és gazdasági (nyersanyagok behozatala, külföldi valuta beszerzése, az ipari termelés növelése, piacszerzés) lehetőségek iránt érdeklődött. Ugyanakkor a Csehszlovák Kommunista Párt (Komunistická strana Československa – CSKP) politikai-ideológiai szempontból továbbra is fontosnak vélte az „imperialisták elleni harcot", amelynek esetében a legfontosabb eszközöknek a nyugati államok és/vagy helyi szövetségeseik ellen harcoló baloldali, nemzeti felszabadító és a terrorista mozgalmaknak nyújtott támogatást tartották. Ezen a téren a Varsói Szerződés (VSZ) tagállamainak hírszerzései és ügynökségei különösen releváns szerepet játszottak, s ezalól a csehszlovák titkosszolgálat sem volt kivétel. Sőt az ötvenes évek közepétől egészen az 1968-as prágai tavaszig a „béketábor" ügynökségei közül a szovjet Állambiztonsági Bizottság (Komityet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi – KGB) után a csehszlovák belügyminisztériumon (Ministerstvo vnitra – MV) belül 1945-ben létrehozott Nemzetbiztonsági Testület (Sbor národní bezpečnosti – SNB) alá tartozó Államvédelmi Hatóság (Státní bezpečnost – StB) számított a legaktívabbnak az afrikai, az ázsiai és a latin-amerikai térségekben.[1] Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a CSKP Központi Bizottsága

1 Habár már az 1960-as években is könyvelhettek el sikereket, a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) titkosrendőrsége, a Ministerium für Staatssicherheit (a Stasi) lényegében a hetvenes évektől lett meghatározó szereplő a harmadik világban. Latin-Amerikában Kuba

(Ústřední výbor – KB) 1956. március 19-én elfogadta Rudolf Barák belügyminiszter (1953–1961) kérését a titkosrendőrség átszervezéséről, a saját költségvetésről és a nagyobb önállóságról. Ettől kezdve az StB több szabadságot élvezett külföldön, azon belül is a harmadik világbeli térségben. Természetesen hozzátették, hogy minden nagyobb operatív művelet, a helyi államokkal való belügyi kooperáció vagy rezidentúra létrehozása esetében „kikérik" a szovjet „testvérszervezet" véleményét és beleegyezését.

1960 júliusában Prágában Alekszandr Selepin, a KGB elnöke és Barák csehszlovák belügyminiszter megállapodást írt alá a harmadik világban zajló közös kooperációról. Ebben meghatározták, hogy *„jobban és szorosabban kellene együttműködnünk a harmadik világban, különösen a függetlenné váló országok és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok vonatkozásában. Közös célunk a szakadás előidézése, valamint az amerikai politika és segélynyújtás diszkreditálása a fejlődő világban".*[2] A StB I. Csoportfőnökségének (První správa) hatásköre alá tartozott az afrikai, az ázsiai és a latin-amerikai térségekből való hírszerzés, akciók megszervezése, végrehajtása, az ezekben az országokban élő csehszlovák emigráció megfigyelése vagy akár hazajuttatása, hálózatépítés, rezidentúrák létrehozása, külföldi állampolgárok beszervezése, és így tovább. Az akkori szokásokhoz híven a titkosszolgálat emberei külföldön, a követségeken dolgoztak, egyes esetekben a teljes állomány mintegy nyolcvan százalékát ők tették ki, s néha a nagykövet is nekik jelentett először és csak utána a Külügyminisztériumnak. Gyakorlatilag az összes diplomáciai képviseleti irodákban dolgozó futár, rejtjelező és rádiós az StB-nek dolgozott.

A tanulmány által vizsgált időszak alatt az I. Csoportfőnökség vezetői Jaroslav Miller (1953–1961), majd Josef Houska (1961–1968) ezredesek *(plukovník)* voltak. Lubomír Štrougal belügyminisztersége (1961–1965) idején hozták meg az első, kizárólag a harmadik világgal foglalkozó határozatot (*číslo* 4/1963). Ebben a február 25-én kelt határozatban az „alapvető feladatokat" kiegészítették az aktív dezinformációs kampány indításával, amellyel lejárathatják a „nyugati imperialistákat", és meggyengíthetik a pozícióikat az Európán kívüli világban (elsősorban az Egyesült Államokét és a Német Szövetségi Köztársaságét, de kibővült még Jugoszláviával és a kínai–szovjet viszony megromlása miatt a Kínai Népköztársasággal).

A másik prioritást az antikolonialista és függetlenségi mozgalmakkal – az algériai Nemzeti Felszabadítási Fronttól (Front de Libération Nationale – FLN) kezdve a latin-amerikai gerillákon át egészen a Palesztin Felszabadítása Szervezetig (PSZF) bezárólag – való szorosabb kooperáció jelentette. Ez anyagi, diplomáciai, propaganda- és esetenként komoly fegyvertámogatást jelentett. Nagy figyelmet fordítottak a kiképzésekre és a belügyi/katonai oktatásra is: Csehszlovákia területén 1968-ig negyven kurzust tartottak, amelyen 219 afrikai, 35 ázsiai és 11 latin-amerikai országból érkező ügynök vett rész. A tudományos marxizmustól kezdve a gerilla-hadviselésen át egészen a terrorista merényletek megszervezéséig bezárólag szinte mindenre oktatták őket. A nagyobb függetlenségnek és anyagi támogatásnak köszönhetően a StB-nek dolgozó személyek száma szignifikánsan megnőtt. 1950-ben még körülbelül 100 alkalmazottjuk volt, majd 1957-ben 520, 1961-ben 930, majd 1968-ban 1236. A prágai tavasz idején 352 StB-tiszt dolgozott külföldön, a hatóságnak 41 rezidentúrája volt mintegy 39 országban.[3]

A közel-keleti és a szubszaharai térségtől eltérően Latin-Amerika sokáig alacsony prioritást élvezett mind a csehszlovák diplomácia, mind az StB számára. Ennek oka leginkább az volt, hogy Prága a helyi kormányokat túlságosan „proimperialistáknak", Amerika-báboknak és antikommunistának tartotta. Ugyanúgy az Egyesült Államok folyamatosan nyomást gyakorolt a térség államaira, hogy ne fűzzék szorosabbra a viszonyukat a keleti blokk országaival. Emiatt ha valamelyik ország túlságosan távolodni akart Washingtontól, és a szocialista tábor egyik tagjával kötött fegyvervásárlási szerződést,

után a nicaraguai sandinistákkal és a chilei baloldali gerillákkal ápoltak különösen szoros viszonyt. A Stasi harmadik világban betöltött szerepéről és akcióiról lásd bővebben Koehler 2005, 307–335.

2 Vajda 2013, 52.

3 Zídek 2006, 25.

akkor azonnal közbelépett, mint ahogyan Guatemala példája bizonyította.[4] Habár az ötvenes évek végére Csehszlovákiának már nyolc követsége volt Latin-Amerikában (Argentína, Bolívia, Brazília, Ecuador, Kolumbia, Mexikó, Peru, Uruguay, valamint tárgyalásokat folytattak Chilével), és a régióba irányuló csehszlovák export meghaladta a háromszázmillió cseh koronát, az MV-nek csak 1960-ban sikerült jelentős áttörést elérnie a régióban, mégpedig azt is a szovjeteknek köszönhetően.[5] Az 1960-ban tartott CSKP KB Politikai Irodájának (Politické byro – PB) értekezletein már nemcsak a latin-amerikai diplomáciai kapcsolatok megerősítéséről és nagykövetségi szintre emeléséről döntöttek, hanem az új rezidentúrák létrehozásáról is. Az évtized végére szinte mindegyik regionális országban sikerült egyet létrehozni, kivéve Ecuadorban (velük még a diplomáciai kapcsolatok is szüneteltek 1954 és 1962 között), a két Guyanában, Paraguayban és Suriname-ban. A latin-amerikai országokkal az StB I. Csoportfőnökség I. Osztályának (I. odbor) 2. részlege (2. oddělení) foglalkozott, amelyet ekkoriban Jan Stehno (Skořepa) százados (*kapitan* – kpt.) vezetett. A csehszlovák titkosszolgálat a hatvanas években a régió államai közül Argentínában, Brazíliában, Mexikóban és Uruguayban volt a legaktívabb, s ezek fővárosaiban jöttek létre és működtek a legfontosabb latin-amerikai rezidentúrák. A csehszlovák állampolgárok esetében

4 1954-ben Guatemala volt az első harmadik világbeli ország, amely nagy mennyiségben rendelt csehszlovák fegyvereket. A szovjet nyomásra Prága kétezer tonnányi fegyvert – géppuskáktól kezdve a rakétákon át egészen a légvédelmi ágyúkig bezárólag – szállított le Jacobo Árbenz guatemalai elnöknek. A CSKP gazdasági és ideológiai szempontból egyaránt fontosnak tartotta a tranzakciót, mert abban bízott, hogy ez az ország lesz majd a kiinduló bázisa egy latin-amerikai kommunista forradalomnak. Azonban miután Washington tudomást szerzett a csehszlovák fegyverekről, és a CIA 1954-ben megdöntötte az Árbenz-rendszert, így az üzlet megtérítetlen maradt. Bővebben a csehszlovák–guatemalai fegyvervásárlási szerződésről lásd Perutka 2013, 98–114.

5 Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a cseh/szlovák történetírás szerint az ötvenes évek végén hiába volt a KGB-nek számos latin-amerikai rezidentúrája, legtöbbször semmiféle segítséget nem nyújtottak az StB-nek. Nem segítettek a csehszlovák rezidentúrák létrehozásában; nem osztottak meg minden információt; gyakran akadályozták vagy hátráltatták a csehszlovákok és a helyi titkosszolgálatok közötti együttműködést. Sőt néha a egyes latin-amerikai ügynökeiket át kellett adniuk a szovjeteknek.

„ideológiai együttműködőt" (*ideový spolupracovník* – IS), ügynököt (*agent* – A) és informátort alkalmaztak, akik valamilyen kereskedelmi szervezet, diplomáciai misszió vagy média (Csehszlovák Hírügynökség – ČTK, *Rudé právo* pártlap) leple alatt tevékenykedtek. Az StB számára a nem csehszlovák állampolgárságú ügynökökből és megbízható kapcsolatokból (*důvěrný styk* – DS) viszonylag kevés állt rendelkezésre, valamint azok többsége is a helyi baloldali pártokban vagy az olyan nemzetközi kommunista szervezetekben dolgozott, mint például a prágai központú Diákok Nemzetközi Uniója (Mezinárodní svaz studentstva – MSS).[6] Azonban az összes latin-amerikai ország közül kétségkívül Kuba élvezett prioritást: a „forradalom védelmén" és a Havanna-ellenes amerikai intézkedések megakadályozásán túl a helyi kubai titkosszolgálatokkal való szoros együttműködés kialakítása szintén az StB legfontosabb harmadik világbeli feladatai közé tartozott.

A CSEHSZLOVÁK-KUBAI TITKOSSZOLGÁLATI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

Fulgencio Batista bukását és Fidel Castro hatalomra kerülését követően Kuba felhagyott a korábbi nyugati orientációval, és egyre inkább a szocialista táborhoz kezdett el közeledni. Ezalól Csehszlovákia sem volt kivétel. Sőt Prága már a szovjetek előtt (1960 januárjában) megnyitotta a nagykövetségét

6 Az StB legfontosabb és legproduktívabb ügynöke Latin-Amerikában Vivian Trías (1922–1980), az Uruguay Kommunista Párt vezetője és az akkori baloldali értelmiség egyik ikonja volt. 1964 és 1977 között „Rios" fedőnév alatt rendszeresen jelentett Prágának. Információkat szolgáltatott az UKP-ról, a helyi kormányról és a szomszédos országokról. Az StB-n keresztül adták ki és terjesztették Trías publikációit, illetve szponzorálták a külföldi útjait, amikor baloldali és Amerika-ellenes diáktüntetéseket szervezett szerte a régióban. A feleségén kívül sem az UKP, sem az uruguayi titkosszolgálat, de még a legközelebbi barátai sem tudtak a csehszlovák szálról. A tevékenysége az StB-nél azért ért véget, mert Prága 1977-ben bezárta a montevideói rezidentúráját, és a KGB kifejezetten követelte, hogy adják át nekik Tríast. A Tríasról szóló információt a cseh kutatók 2017-ben hozták nyilvánosságra. A hír rövid időn belül eljutott Uruguayba, és komoly botrányt okozott.

Kubában, valamint 1960. június 11-én egy 866 millió cseh korona értékű fegyvervásárlási szerződést kötöttek Havannával, amely az első ilyen nagyságú és sikeresen megvalósított – nehézfegyvereket, harckocsikat, repülőgépeket és helikoptereket tartalmazó – megállapodás volt egy VSZ-tagállam és egy latin-amerikai ország között.[7] Ettől kezdve Csehszlovákia és Kuba között rendkívül intenzívvé váltak a bilaterális kapcsolatok, és a felek számtalan jelentős sikert könyvelhettek el a politikai, a gazdasági, a katonai, de még a kulturális dimenzióban is.[8] Hasonlóan eredményesnek és szorosnak számított a két ország belügyminisztériuma közötti kooperáció is, s a hatvanas évek elején a csehszlovák titkosszolgálat az Európán kívüli országok belügyi szervei közül a kubaival ápolta a legjobb kapcsolatokat. A karibi ország esetében ez a Dirección General de Inteligenciát (DGI) jelentette, de egyben szükséges megjegyezni: az intézmény hivatalosan 1961-től létezett, addig Raúl Castro (Fidel Castro öccse) irányítása alatt több kisebb ügynökség működött, amelyek néha külön-külön vagy egymással párhuzamosan tevékenykedtek, mint a Cuerpo de Oficiales de Inteligencia Rebelde (Felkelők Hírszerző Ügynökeinek Testülete), a Servicio de Observación Campesina (Földművesek Megfigyelő Szolgálata) és más csoportok. Ezek közül kiemelkedett a 2-es csoport (Grupo-2 – G-2). Ez a szervezet foglalkozott a Kubába beszivárgó ellenséges ügynökök kiszűrésével és elfogásával, valamint ők hajtották végre a titkos külföldi akciókat, leginkább Latin-Amerikában (a későbbi évtizedekben már Afrikában).[9] Ebből kifolyólag az StB-nek az

7 A fegyvervásárlási szerződésben a csehszlovák arány 569 millió cseh korona volt, a fennmaradó fegyvereket a Szovjetunió állta. A csehszlovák hadügyminisztérium jelentése szerint 1960 és 1961 között közel egymilliárd korona nagyságban, 1441 vagonnyi csehszlovák fegyvert szállítottak le a karibi szigetországnak.

8 Terjedelmi okok miatt nincs lehetőség bővebben kitérni a csehszlovák–kubai kapcsolatokra, amelyek 1959 és 1962 között igencsak széleskörűek voltak. Ezekről részletesebben lásd a következő angol nyelvű tanulmányokat: Bortlová 2012, 12–19.; Bortlová 2013, 77–95.; Hershberg 2012, 349–400.

9 A G-2-es csoport lényegében „túlélte", amikor 1961-ben Fidel Castro integrált minden korábbi csoportot a DGI-be. Létezik egy Grupo-1 (G-1) is, amelynek feladata a kiemelt személyek, főleg a miniszterek őrzése. A DGI-ből 1989-től elhagyták a „General" szót, és így

összes kubai ügynökség közül a G-2-vel sikerült a leggyorsabban megtalálnia a „közös hangot". A KGB szintén fontosnak tartotta, hogy a „béketábor" ügynökségei szorosabbra fűzzék a viszonyukat a kubai belügyi szervekkel, és bár konkrét támogatást ritkán nyújtottak, nagyobb akadályokat sem gördítettek a csehszlovákok útjába (legalábbis kezdetben).[10]

Ezzel párhuzamosan Havanna szintén nagyra értékelte a csehszlovák „baráti segélynyújtást", és ezt gyakran olyan értesülésekkel „hálálta meg", amelyeket egyetlen másik szovjet szatellitállam hírszerzésének sem adott át. Ráadásul a csehszlovák oldalon az sem volt ritka, hogy az StB a kubaiaktól kapott jelentéseket nem osztotta meg más állami és pártszervekkel. Ezért a csehszlovák–kubai közös operatív műveletek többségéről a CSKP Központi Bizottságában sem tudtak, egyedül a belügyminiszter (Štrougal, Barák), valamint az első titkár és az ország hetedik elnöke, Antonín Novotný értesült ezekről. Sőt egyes cseh történészi vélekedések szerint még az államfő sem volt minden esetben tájékoztatva, mivel az StB egyenesen a KGB-t értesítette a fejleményekről, és velük szervezték meg az akciók részleteit.[11]

A kubaiakkal folytatott előzetes egyeztetések jól haladtak, és 1960. január 25-én az StB. I. Csoportfőnökségének vezetője, Jaroslav Miller (Mašek) már azzal fordult Barákhoz, hogy hozzanak létre egy rezidentúrát Havannában, amely a legelső lenne az egész karibi térségben. Ennek okát a következőkkel magyarázta: a Batista-rendszer bukásával egy óriási lyuk keletkezett Washington latin-amerikai politikájában, illetve Kuba egyre fontosabb szerepet tölt be a keleti blokk külpolitikájában. *„A politikai és a gazdasági szituációk*

most DI-nek nevezik (Dirección de Inteligencia). Külön köszönetemet szeretném kifejezni Lénárt Andrásnak, a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszéke történészének, aki segített eligazodni a kubai titkosszolgálatok világában.

10 1960 októberétől a KGB-ben egyre féltékenyebben szemlélték a csehszlovák és a kubai titkosszolgálat közötti gyümölcsöző kapcsolatokat. Ezért 1961 végéig alig osztottak meg valamit a csehszlovák rezidentúrával, sőt igyekeztek őket teljesen alárendelni. Még Barák belügyminiszternél is nyomást gyakoroltak, aki végül azt parancsolta az StB-nek, hogy Kuba vonatkozásában „nem szabad semmiféle formában konzultálni vagy bármiféle operatív tevékenységet végrehajtani", amíg világos beleegyezés nem érkezik Prágából. Žáček 2012, 26.

11 Zídek 2006, 23.

fejlődése jól mutatja, hogy Kuba ma a leginkább haladó nézeteket valló és legdemokratikusabb ország egész Latin-Amerikában, amely számunkra elsődleges prioritássá vált" – érvelt Miller.[12] A belügyminiszter nem vetette el az ötletet, de utasította a beosztottjait, hogy legelőször csupán az amerikaiakról szóló információk megszerzéséről, a Havanna-ellenes politikai és gazdasági intézkedések megakadályozásáról, az Egyesült Államok és térségbeli szövetségeseinek diszkreditálásáról lehet szó. A lejárató kampányt pedig ott kellett végrehajtani, ahol a csehszlovák vezetésben „ingatagnak" ítélték az amerikai befolyást, mint Bolívia, Guatemala és Venezuela. Később ez kiegészült a régi „Batista-elemek leleplezésével" és a kubai emigráció elleni (főleg a floridai) intézkedésekkel.

A CSKP KB PB-je áprilisban beleegyezett a csehszlovák rezidentúra létrehozásába. 1960. április 19-én Zdeněk Kvita (Peterka) kpt. elutazott Havannába, és hozzálátott a rezidentúra felállításához. Ő lett a nagykövetségen működő rezidentúra vezetője, és hivatalosan Vladimír Pavlíček nagykövet harmadik osztályú helyetteseként (később másodikként) szolgált. További két nagykövetségi alkalmazott (rejtjelező és könyvelő) dolgozott neki, s körülbelül százhúszezer dollárnak megfelelő költségvetésből gazdálkodtak. A konspirált lakást a kubai fővárosban, a Paseo sétány és a Línea utca kereszteződésében tartották fenn, ahol kizárólag a KGB alkalmazottjaival és magas rangú kubai kormánytagokkal meg katonai parancsnokokkal tárgyaltak. A kevésbé titkos vagy alacsony beosztásban lévő kubaiakkal folytatott találkozókat pedig a 23. utcában fekvő hongkongi étteremben tartották meg. A csehszlovák rezidentúra hivatalosan 1960. május 17-én kezdte meg működését Kubában. Az első legfontosabb megbeszéléseket Raúllal tartották, aki segítséget kért a csehszlovákoktól mind az operatív műveletek megszervezéséhez, mind pedig az „ideológiai és szakmai szempontból megfelelő káderréteg" kiképzéséhez. Pár nappal később már sor került az első közös akcióra: a GNOM során az 1960. május 20-án szabadult Ramón Mercadert – az 1940-ben Lev Davidovics Trockijt meggyilkoló NKVD-ügynököt – a mexikói csehszlovák követség finanszírozásával és szervezésével juttatták el Havannába, majd innen Prágába, végül pedig Moszkvába.[13]

12 Žáček 2012, 18.

Június 21-én a kubaiak azzal fordultak a csehszlovákokhoz, hogy segítsenek Ramiro Valdés Menéndez (Din) tábornok felkészítésében, akit 1961-ben kineveztek a belügyminiszteri posztra. Prága elfogadta, és hat nappal később Valdés és Raúl már Csehszlovákiában tartózkodtak. A tábornok mintegy három hónapos intenzív StB- és katonai kurzusokon vett részt: megtanulta többek közt, hogy miképp kell ügynököket beépíteni a külföldön élő emigrációkba (ahogyan az StB csinálta a csehszlovák emigráció esetében), illetve hogyan kell „az amerikai és az ellenforradalmi aktivistákat leleplezni". Közben Barák és Castro a belügyi kapcsolatok elmélyítéséről, a csehszlovák kiképzőtisztek karibi országba küldéséről és további közös operatív műveletekről állapodtak meg. A hónap végén Kubába utazott Václav Louda (Linhart) őrnagy *(major)* és Stehno kpt., akik egészen augusztus 22-ig képzéseket tartottak a G-2 tagjai számára. A rezindentúrát Kvita leváltása után 1961 januárjától Bedřich Kubeš (Rogl) főhadnagy *(nadporučík)* és 1962 júniusától pedig Zdeněk Vrána (Velebil) kpt. vezette.

Az MV-ben és a CSKP KB-ban már 1960 őszén elismerték a csehszlovák és a kubai titkosszolgálatok közötti magas szintű kooperációt. Az összes harmadik világbeli csehszlovák rezidentúra közül a havannait nevezték a „politikai szempontból a legfontosabbnak, a legösszetettebbnek és a legbonyolultabb munkát végzőnek". Sőt az év végére a bécsi, a londoni és a párizsi rezidentúra után ez számított a „legtermékenyebbnek".[14] Ettől kezdve a csehszlovák támogatás és a kiképzés rendkívül kiszélesedett: segítették a fotólaborok kialakításában, a telefonos összeköttetés létrehozásában, a lehallgatómikrofonok szakszerű használatában, zavaróberendezések működtetésében, illetve oktatóvideók és tankönyvek elkészítésében. A csehszlovák belügyminisztérium a saját raktáraiból biztosította a tisztek számára a szolgálati 7,65 milliméteres

13 Žáček 2012, 20.
14 NA, KSČ/A ÚV KSČ, Politické byro ÚV KSČ 1954–1962/f. 1261/0/11. csomó (svazek/sv.) 278., archiválási egység (archívni jednotka/ar.j.) 360., napirendi ponthoz (k bodu/b.) 32., 1960. szeptember 27.

pisztolyokat. Prágában 1961–1962-ben két felkészítő kurzust tartottak a kubaiak számára, de ugyanúgy tucatjával jártak csehszlovák katonai és belügyi szakértők a szigetországba (1961-ben a civil szakértőkkel együtt százharminc csehszlovák állampolgár dolgozott Kubában).[15] A felkészítés és a kiképzés után a leggyakoribb együttműködési formát a hírszerzési adatok és az értesülések megosztása jelentette. 1960 szeptembere és novembere között az StB mintegy harminchét jelentést továbbított a „reakciós kubai emigrációról" és az Egyesült Államokban zajló katonai kiképzésekről. Kvita 1960. szeptember 22-én tudomást szerzett egy készülő Castro-ellenes merényletről, amelyet az információ szerint a Kubában lévő amerikai diplomaták szerveztek meg, és ezt az értesülést aztán továbbította Valdésnek.[16] Az 1961-es esztendő során az StB kétszázhúsz jelentést és elemzést osztott meg a G-2-vel, miközben a KGB csak harmincöt hírszerzési dokumentumot bocsátott a kubaiak rendelkezésére. Azonban fontos hozzátenni, hogy a csehszlovákoknak küldött, a kubai belpolitikai folyamatokról, a gazdasági helyzetről vagy a Castro-ellenes harcokról készített kubai összefoglalók a legtöbb esetben – finoman fogalmazva – „erős túlzásokkal voltak tele".

A KGB-nek a csehszlovák–kubai belügyi együttműködéssel kapcsolatos korábbi hozzáállását a disznó-öböli partraszállás (1961. április 17–19.) változtatta meg, mivel attól kezdve kiemelt prioritásúvá vált a „kubai forradalom védelme". Ez vonatkozott a csehszlovák–kubai operatív műveletekre is, ame-

15 NA, A ÚV KSČ, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část 1951–1967 (f. 1261/0/44.), doboz (karton/kar.) 122., leltári szám (inventární číslo archiválie/inv.č.) 268. Informační zpráva o zkušenostech a činnosti čs. expertů na Kubě ze dne 06.05.1962. A csehszlovák szakértők a következő szektorokban és üzemekben dolgoztak: bányászat (28), állami bank (9), cukorgyár (6), egészségügy (4), általános gépészet (5), kerámia (7), cipő és bőr (5), sörfőzés (5), zenész (5), professzor (6), tolmács-fordító (12), a fennmaradó 38 pedig katonai és belügyi. Külön érdekesség, hogy kutyás rendőröket is kiképeztek, akiket aztán az Escambray-hegységben megbúvó Castro-ellenes gerillák állásainak felderítésénél vetettek be. Ám korántsem volt nehézségektől mentes ez a fajta kiképzés, mivel a kubaiak 15-17 éveseket küldtek az oktatásra. A legtöbbjük még írni-olvasni sem tudott rendesen, miközben az StB-tiszteknek a fegyelmezésre és a nevelésre szintén külön ügyelniük kellett.

16 Žáček 2012, 24–25.

lyekbe a szovjetek beleegyeztek, egyes esetekben konkrét anyagi, adminisztratív, emberi és technikai segítséget nyújtottak. Az 1960-as évek első felében a következő csehszlovák–kubai közös akciókra került sor (legalábbis ezekről tud a cseh történettudomány):

– Sopka (Vulkán): ez a dezinformációk és Amerika-ellenes propagandának a közös terjesztését jelentette. Az első konkrét feladat az volt, hogy a 9,5 magnitúdójú, több ezer halálos áldozattal járó 1960-as chilei földrengésért az Egyesült Államokat tegyék felelőssé. Azt akarták elterjeszteni a kubai Prensa Latina hírügynökségen keresztül, hogy az amerikaiak föld és tenger alatti nukleáris tesztelései idézték elő a földmozgást. A spanyolra lefordított, áltudományos nézeteket tartalmazó csehszlovák „szakcikkeket" pedig ezután nemcsak Kubában, hanem szerte Latin-Amerikában megjelentették volna. Csakhogy ez a lejárató kampány még a kubaiak szemében is túlságosan „olcsó trükknek" számított, pedig az StB havannai rezidentúrája különösen fontosnak ítélte, és nagy reményeket fűzött hozzá. Hiába kérlelték többször a G-2-t, a kubaiak a későbbi „álhíres ügyek" esetében szintén távolságtartóan reagáltak. Emiatt aztán a rezidentúra azt jelentette Prágának, hogy „a kubai barátainknál alacsony fokú megértettségre találtunk a közös munka eme formája iránt".[17]

– Mýdlo (Szappan): a G-2 a Batista-rezsim által felhalmozott amerikai fegyvereket szállította le Csehszlovákiának és a Szovjetuniónak. Ebbe azok a hadieszközök is beletartoztak, amelyeket a Disznó-öbölben partra szálló kubai emigránsoktól zsákmányoltak. Elsősorban automata és félautomata kézifegyverekről volt szó, amelyeket tanulmányoztak, vagy a hadgyakorlatokon használtak fel. Bár először semmit sem kértek cserébe, később Fidel Castro csak azzal a feltétellel engedélyezte a további leszállítást, ha a csehszlovákok hétszáz darab kilenc milliméteres pisztollyal és hozzá való lőszerrel látják el őket. A művelet során 1963 elejéig mintegy kilencszáz kilogrammnyi amerikai gyártmányú fegyververt szállítottak le a keleti blokk országainak.

17 Bortlová 2010, 179.

– Akce 313 (313-as akció): röviden így jelölték a csehszlovák szerepvállalást az 1961-ben végrehajtott kubai valutareformban, amikor minden korábbi, előző rezsimben használt bankjegyet és pénzérmét demonetizáltak, és bevezették az új pesót. Csakhogy ezt Havanna egyedül nem tudta megvalósítani, mivel az új pénznem előállításához nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű alapanyag és eszköz. Ezért 1960 júniusában a Kubában iparügyi miniszteri pozíciót betöltő Che Guevara Prágába utazott, és kérte a CSKP segítségét. A Központi Bizottság az 1960. szeptember 17-én tartott értekezletén beleegyezett abba, hogy kezdetnek százötvenmillió (!) darabnyi bankjegyet gyártanak le a karibi ország számára. Viszont ez a feladat meghaladta a csehszlovák pénzgyártás képességeit: kénytelenek voltak a Szovjetuniótól importálni a pénzgyártáshoz szükséges többtonnányi papírt, miközben a kapitalista országokból közvetítőkön keresztül festékanyagokat és gumit vásároltak. Sőt, mivel a Kreml nem biztosította a megfelelő nyomtatóberendezéseket, azokat a csehszlovák Külkereskedelmi Minisztérium (Ministerstvo zahraničních obchodu – MZO) Belgiumból csempészte be. A szűkös határidő miatt csaknem a teljes csehszlovák állami nyomdát erre a feladatra állították rá, majdnem fél éven át tíz-tizenkét órás munkanapokat tartottak, főleg miután a kubaiak novemberben még százhatvanmillió pénzérmét rendeltek. Ehhez viszont a csehszlovák gazdaságnak újabb 502 tonna rezet és 168 tonna nikkelt kellett importálnia, amely összesen 4,5 millió cseh koronába került. Végül a bankjegyek és az érmék leszállítását és átadását a Szovjetunió végezte el, és az első szállítmányok már 1961 májusában befutottak a kubai kikötőkbe. Az akció hivatalosan 1961 végéig zajlott, és ez idő alatt ezertonnányi pesót állítottak elő Csehszlovákiában. További érdekesség, hogy a bankjegyek nem voltak jó minőségű papírra nyomtatva, mivel a trópusi hőség hatására akár három-négy milliméterrel összezsugorodtak.[18]

– Plato: az 1900-ban született Maximilian Lom 1951-ben emigrált Csehszlovákiából. Korábban a CSKP tagja volt, és a MZO megbízásából 1948-tól egészen 1950-ig New Yorkban dolgozott. Az MV szerint már ekkor beszervezte őt a CIA, s valószínűleg Lom szintén tudomást szerzett az ellene folytatott nyomozásról. 1952-ben Kubában telepedett le, ahol külkereskedelmi céget vezetett. Az StB csak 1960 novemberében értesült a férfi kubai tartózkodásáról, és kérték a G-2-t, hogy szervezzék meg az egész család deportálását. Csakhogy Lom felesége és gyerekei már kubai állampolgárok voltak, ezért Havanna különös óvatosságot javasolt az ügyben: éjjel tartóztatták volna le, és egy zárt katonai teherautóban a fővárosba szállításuk után egy szovjet teherszállító hajóra csempészték volna fel őket. Raúl és Valdés engedélyt adott Lom letartóztatására, amelyet Fidel hallgatólagosan jóváhagyott. Csakhogy a Plato-művelet kudarccal végződött: az StB értesülései rosszak voltak, mert Lom már 1959-ben az Egyesült Államokba költözött, s mint kiderült, végig a helyükre költözött családot figyelték meg.

– El Checo (a Cseh): szintén egy csehszlovák emigráns „hazajuttatásáról" szólt. Az 1928-ban született Zdeněk Matoušek 1949 januárjában szökött el Nyugat-Németországba, és az általa szervezett csoport a határátlépés során megölt két önkéntes határőrt. Ezért Matoušek neve sokáig előkelő helyen szerepelt az SNB által körözött és külföldre menekült „állam- és népellenes árulók" listáján. Kolumbiába menekült, majd a kubai forradalom után Havannába költözött, sőt a mindössze fél évig hivatalban lévő Manuel Urrutia Lleó kubai köztársasági elnök egyik személyes testőre (!) lett. Ez idő alatt pedig magas rangú pozíciót kapott a kubai hadseregben. Folyamatosan járta a szigetországot, és olyan helyek iránt érdeklődött, amelyek a „kubai hadsereg hatásköreibe tartoztak", ezért a G-2 felfigyelt rá. Tudomást szereztek cseh származásáról, és ezt azonnal jelentették a havannai rezidentúrának. Azonosítása után Prága szinte megparancsolta a kubai hatóságoknak, hogy tartóztassák le, és 1960 októberében erre sor is került. Ám a kiadatása nem várt bonyodalmakkal járt: a csehszlovákok „köztörvényes bűnözőként", a kubaiak viszont „amerikai kémként" tartották számon, és mindketten ragaszkodtak a Matoušek-ügy önálló kivizsgálásához, illetve egy saját bírósági eljárás lefolytatásához. Miután kubai részről nem tudták egyértelműen bebizonyítani a „forradalomellenes tevékenységét", ezért beleegyeztek a kiadatásába. Csakhogy ez is komoly problémákba ütközött, mivel Matoušek kolumbiai állampolgársága súlyos diplomáciai incidenst okozott volna. A kubaiak meg

18 NA, A ÚV KSČ, f. 1261/0/11., sv. 292., ar.j. 375., b. 31., 17.01.1961.

nem akartak okot szolgáltatni a többi latin-amerikai országnak és az Egyesült Államoknak arra, hogy újabb Havanna-ellenes kampányba kezdjenek. Az El Checo-akció lényegében Matoušek „feltűnés nélküli kicsempészését" jelentette volna a karibi országból, de egyetlen változat sem nyerte el sem a csehszlovákok, sem a kubaiak tetszését. Végül pedig már egyenesen maga Fidel Castro tagadta meg az illető kiadatását, csupán az StB-kihallgatást engedélyezte, csak azért, hogy „ezeket a módszereket a DGI-alkalmazottai is ellessék". Az ügy 1962 folyamán egyszerűen elhalt, a cseh historiográfiának Matoušek későbbi sorsáról egyelőre nincs több információja.[19]

A MANUEL ELINDÍTÁSA

Azonban a cseh/szlovák történetírás jelenlegi állása szerint az összes közös csehszlovák–kubai titkosszolgálati akció közül messze a Manuel fedőnevű volt a legnagyobb, a legkiterjedtebb és legintenzívebb, amelynek jelentősége messze túlmutatott a két országon, mivel közvetve egész Latin-Amerika hidegháborús történelmét befolyásolta. A Manuel nevet legelőször 1961-ben használták, igaz, egy más jellegű ügyben: ez három kubai ügynök Csehszlovákiában zajló oktatását jelentette, akik a Mariánské Lázně fürdővárosban cseh nyelvi kurzusokon vettek részt.[20] Ennek kiterjesztése a nem kubai állampolgárokra először a Carlos Chain Soler (Justo), a DGI helyettes főnöke és Vrána rezidens között tartott 1962. december 17-i találkozón vetődött fel.[21] A kubaiak által Doble Juegónak (Kettős Játszmának) nevezett projekt célja az volt, hogy „szétterjesszék a forradalom tüzét szerte Latin-Amerikában". Nem kizárólag ideológiai megfontolásból: azt gondolták, hogy így jelentősen lefoglalják az Egyesült Államok figyelmét, amely már nem kizárólag Kubára

19 Bortlová 2010, 199.; Žáček 2012, 29.
20 Bortlová 2010, 188.
21 Houska 1967.

és Castro eltávolítására koncentrálna, s talán elérhetik Washington geopolitikai visszaszorulását a régióban.

A kubaiak célja nem is lehetett volna ambiciózusabb, hiszen a „második fázisban" ki akarták terjeszteni a projektet a szubszaharai és a közel-keleti térségre, különösen azokra az országokra, ahol akkoriban függetlenségi harcok zajlottak, vagy épp súlyos – gyakran fegyveres – konfliktusba keveredtek a nyugati országokkal és/vagy azok regionális szövetségeseivel. A Doble Juego fő részét a karibi ország területén zajló *guerrilleros* (gerillák) kiképzése, a kommunista és más baloldali csoportok felfegyverzése (később kiegészülve nacionalistákkal is), a helyi mozgalmakkal és kommunista pártokkal való folyamatos és szoros kapcsolatok kiépítése jelentette. Habár ezek közül a legtöbbet Havanna képes volt egyedül megoldani, egy dologban mindenképp külső segítségre szorult: a Kubába való bejutást még valahogy megoldották, de a kiképzett gerillákat – akik között argentinok, bolíviaiak, brazilok, guatemalaiak, kolumbiaiak, venezuelaiak voltak a legnagyobb arányban – nem tudták önállóan, feltűnés nélkül eljuttatni a célországba. Egyrészt ennek a Havanna-ellenes intézkedések, a gazdasági embargók és a hivatalos iratokban vagy útlevelekben feltüntetett kubai tartózkodások voltak az okai. Azokat ugyanis, akik a forradalom után hosszabb ideg a szigetországban éltek, gyakran vissza sem engedték a hazájukba, vagy a határon szigorú vizsgálatoknak vették alá. Másrészt pedig 1962-es kubai rakétaválság (október 14-től október 28-ig) után évekig szüneteltek a hivatalos repülőjáratok. A regionális társaságokon (Mexicana de Aviación, Iberia) kívül egyedül a keleti blokk légitársaságai – mint a szovjet Aeroflot és a Csehszlovák Állami Légitársaság (Československé aerolinie – ČSA) – indítottak utasszállító repülőgépeket a szigetországba. Sőt a csehszlovákok ezen a téren megelőzték a szovjeteket is, mivel 1961-ben a CSKP KB PB-je egy közvetlen Havanna–Prága-járat felállításáról döntött. Ez volt az első közvetlen légi összeköttetés egy karibi állam és egy szocialista ország között (a szovjet Aeroflot csak egy év múlva állította fel a sajátját).

A ČSA első transzatlanti járata 1962 februárjától kétszer indult, és átlagosan nyolcvan fő utazott a légcsavaros IL–18-as vagy a sugárhajtású

TU–104A utasszállító gépeken.[22] Ezért a kubaiak részéről felvetődött az ötlet, hogy ezeket a gerillákat a csehszlovák gépeken keresztül juttatnák el a többi latin-amerikai országba. Természetesen nem közvetlenül: Prágában átszállnának egy nyugat-európai országba tartó repülőgépre, innen pedig hazarepülnének. A havannai rezidentúra egyáltalán nem zárkózott el az ötlettől. Egyrészt már 1962-ben pisztolyokkal, töltényekkel és más nem halálos katonai eszközökkel támogatták a kubai bázisokon kiképzett latin-amerikai gerillákat. Októberben pedig Novotný első titkár áldásával egy olyan delegációt menesztettek Kubába, amelynek a tagjai megállapodtak a nagyobb fegyverszállítmányokról és az aktívabb együttműködésről, valamint utasították őket, hogy „szerezzenek hasznos kapcsolatokat haladó mozgalmakban". Emiatt pedig a Double Juegóban való csehszlovák részvétel tökéletes lehetőségnek tűnt, hiszen így olyan országokból szerezhettek volna információkat, amelyekkel akkoriban nem volt hivatalos diplomáciai kapcsolatuk.

Az 1962-es Soler–Vrána-találkozó végén megegyeztek, hogy próbaképp hét venezuelai kommunistát juttatnak haza. Ha sikeres lesz az akció, akkor folytatják az együttműködést, de kudarc esetén sem érné őket túl nagy veszteség, mivel Havannának és Prágának egyaránt rossz volt a viszonya Caracasszal. A venezuelai kommunisták december 19-én kubai papírokkal érkeztek meg Prágába, és az Internacional Hotelben szállásolták el őket. Azonnal érintkezésbe léptek a csehszlovák titkosszolgálatokkal, illetve a kubai nagykövetséggel, amelyek kiállították számukra a hamis venezuelai útleveleket. December 21-én Londonba repültek, majd onnan utaztak Caracasba, természetesen anélkül, hogy a hosszabb prágai tartózkodásuknak nyoma lett volna. Hamarosan pedig – még mindig próbaképpen – újabb „manuelek" (*manuelců* – 1965-től már így szerepeltek a hivatalos csehszlovák dokumentumokban) jutottak el Kubából prágai és más nyugati átszállással Latin-Amerikába. Először olyan állampolgárokról volt szó, akik ha lebuktak volna, nem okoztak volna túl nagy károkat a csehszlovák–latin-amerikai kapcsolatokban. Így

22 Bortlová 2013, 84.

1963 áprilisáig prágai átszállással hatvanhat ecuadori, kolumbiai, perui és venezuelai gerilla és kommunista tért vissza.

A sikereken felbuzdulva mind Prágában, mind Havannában a művelet kiterjesztéséről döntöttek, igaz, előtte még a csehszlovák vezetés „kikérte" a Kreml véleményét. Habár a KGB-ben kritizálták a Castro „vesszőparipájának" számító „kubai forradalomexportot", a csehszlovák részvételben vagy segítségben semmi kivetnivalót nem találtak. Sőt idővel úgy vélték, hogy Csehszlovákia „tökéletes fedőszerepet" tölt be, akárcsak a harmadik világ és a szocialista országok közötti fegyvereladások esetében. Vagyis ha kiszivárogna az ügy, akkor Moszkva azzal védekezne, hogy „ehhez semmi köze, hiszen az akciót egy vele szövetségben lévő, de független (!) külpolitikát folytató ország" valósította meg (ez volt a Kreml hivatalos magyarázata akkor, amikor például a Szovjetunió az arab országoknak, mint Egyiptomnak, szállított fegyvereket Csehszlovákián keresztül). A KGB 1963. június 14-én arra utasította az StB-t, hogy terjesszék ki a Manuel-akciót, vagyis ne csak növeljék a gerillák számát, hanem adjanak nekik oktatást és kiképzést a prágai tartózkodásuk alatt.

FOLYAMATBAN A MANUEL

1964 februárjában Kubában egy rendkívüli konferenciát tartottak, amelyen szinte az összes latin-amerikai „haladó mozgalom" részt vett. Ezen döntöttek a Double Juego felgyorsításáról és újabb gerillák, illetve kommunista párttagok visszaküldéséről. A kubai szervezők ugyanis úgy látták: Chilében az októberben tartott választásokon a kommunisták aratnak majd győzelmet; Venezuela a forradalom szélén táncol; Peruban egyesíteni kell a különböző baloldali csoportokat, Kolumbiában pedig polgárháborút kell kirobbantani.[23] Emiatt pár héttel később az StB és a DGI megállapodást kötött, hogy foly-

23 Tomek 2002, 326.

tatják a Manuel-akciót, és ezzel együtt jelentősen kibővítik: vagyis olyan latin-amerikai országok állampolgáraira szintén kiterjesztik, amelyekkel Prága jó kereskedelmi vagy éppen kulturális kapcsolatokat ápol, mint például Argentína, Brazília vagy Uruguay. Ugyanakkor a kubaiak kifejezett kérése ellenére sem rögzítették írásban az akció részleteit. Az MV továbbra sem akarta, hogy nyoma maradjon az együttműködésnek, ezért sem erről a megállapodásról, sem pedig a korábbiakról nem maradt fenn hivatalos dokumentum. Lényegében minden Manuel-akcióról szóló hivatalos csehszlovák iratanyag, amely részletesen foglalkozott a művelettel, csak 1965 után készült el. Ennek nem csak az volt az oka, hogy az StB még az állami és pártapparátusok előtt is titokban akarta tartani az akciót: egyszerűen nem szerettek volna írásos kötelezettséget vállalni.

A feleknél már a kezdettől fogva komoly ellentétek alakultak ki az adminisztratív és az anyagi részeket illetően. Nem részletezték a pontos feladatokat, a felelősséget, valamint a különböző ideológiai-gyakorlati felkészítő kurzusokat. Nem maradtak fenn számlák, és a feldolgozott források tükrében az körvonalazódik, hogy minden pénzügyi kiadást a kubaiak álltak, még a prágai szállást is. A csehszlovákok szerint a hivatalos szerződés nélkül a kubaiak nem élhettek volna semmiféle panasszal vagy kifogással, ha ők úgy döntöttek volna, hogy valamelyik kubai kérést nem vagy csak részben teljesítik. Továbbá így az akciónak bármikor és bármiféle komoly következmények nélkül véget lehetett volna vetni, ha Prága úgy érzi, hogy már nem szolgálja a céljait, vagy komoly adminisztratív, gazdasági és politikai terhet ró rá. Taktikai okokból még az StB azt sem kérte a G-2-től, hogy a „manuelek" számoljanak be a kubai kiképzésükről, a helyi procedúráról és a leendő célkitűzéseikről.

Az 1965-től kelt jelentésekből és belügyi iratokból már pontosabb képet lehet kapni a Manuel-akció működéséről, a résztvevők számáról, és így tovább. 1963 végéig 106-an, 1964-ben 229-en, 1965-ben 162-en használták ezt az útvonalat. Hónapokra lebontva a legintenzívebbnek 1965 novembere (30) számított, de 1966 áprilisáig egyszer sem csökkent kilenc alá a számuk.

1. táblázat. A Manuel-akcióban részt vevők száma 1963 januárja és 1966 áprilisa között (hónapokra lebontva, összesen: 639)[24]

1963												
Hónap	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Résztv.	14	14	16	15	16	16	19	16	17	15	13	14
1964												
Hónap	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Résztv.	12	15	24	25	24	25	24	25	17	14	15	9
1965												
Hónap	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Résztv.	10	9	12	10	15	13	11	11	10	21	30	10
1966												
Hónap	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Résztv.	10	14	14	9	–	–	–	–	–	–	–	–

Ugyanúgy ekkortól vált átláthatóvá az, hogy miképpen zajlott az egész akció. Miután a G-2 átvizsgálta, összeállította a „manuelek" listáját, a DGI odaadta a csehszlovák rezidentúrának. A listán az útleveleken feltüntetett álnevek szerepeltek, vagyis azok, amelyeket a Kubából Csehszlovákiába utazáskor, illetve a kelet-európai országból való távozáskor használtak. Mindig csoportokban küldték őket, ritkábban családostul: ebben az esetben nők utaztak, akik a gyerekeikkel együtt vettek részt az akcióban. A kubai titkosszolgálat három kategóriára osztotta a műveletben részt vevőket:[25] „A" kategóriás – egy kommunista párt vagy baloldali fegyveres csoport magas rangú tagja, alapos vizsgálaton esett át, teljes bizalmat és támogatást élvezett mindkét fél ré-

24 Houska 1967.
25 Tomek 2002, 331.

széről; „B" kategóriás – alsóbb vezetők, csoportfőnökök, akiket rendszeresen átvilágítottak és megbízhatónak találtak; „C" kategóriás – olyan tagok, akiket nem vizsgáltak át teljesen, vagy az esetükben erős, legtöbbször ideológiai eredetű kétely merült fel, vagyis a résztvevők a „szocializmus eszméje és a forradalom iránti alacsony fokú bizalmat és megértést" tanúsítottak (idesorolták a „kalandorokat", az „individualistákat" és a nacionalistákat, de az „ügynökgyanús" elemeket is).

A kiválasztottakat ezután csoportosították, többnyire ismeretség szerint, vagyis akik már a kubai kiképzésük során közeli kapcsolatba kerültek egymással, azok egy csoportba kerültek. A „manuelek" összetételét tekintve nagyok voltak a különbségek, és nem kizárólag nemzetiségi szempontból. Javarészt ugyanis húszas éveik elején járó, magukat diákoknak vagy gyakornokoknak kiadó latin-amerikaiakról van szó. A „manueleknek" közel egyhatoda töltött be magas pozíciót a kommunista pártokban vagy baloldali nemzeti felszabadító szervezetekben. A tagok 0,5 százaléka volt beépített kubai ügynök, akik az akcióban jelen lévőket ellenőrizték, időben megakadályozták, ha valaki disszidálni akart a csoportból, vagy kiszűrték az esetlegesen befurakodott nyugati vagy más latin-amerikai ügynököket.

Érdekesség, hogy ahogyan mélyült a kínai–szovjet ideológiai és geopolitikai ellentét, úgy válták szigorúbbá a „maoista irányzatú résztvevőkkel" szemben, 1966-tól pedig már kizáró oknak számított, ha valaki nyíltan hangoztatta a Peking-barát nézeteit.

Ezután megszervezték a csehszlovákiai útjukat, kifizették a repülőjegyeiket, ellátták őket az álnevüket tartalmazó kubai hamis útlevelekkel meg valutaigazolásokkal. A „manuelek" ezzel együtt magukkal vitték a hivatalos, vagyis az állampolgárságukat igazoló útleveleket, amelyeket szintén a kubai titkosszolgálatok állítottak elő. A csoportvezető megkapta a hivatalos jelszavakat és a telefonszámokat. Ezután az álneveket tartalmazó listát, amelyen az érkezések időpontjai szintén szerepelték, a csehszlovák havannai rezidentúrán keresztül eljuttatták az StB I. Csoportfőnökségének I. Osztályához. Miután a ČSA járatának gépe leszállt a Prága-Ruzyně Nemzetközi Repülőtéren (Mezinárodní letiště Praha-Ruzyně), a műveletben részt vevők felvették a kapcsolatot a helyi StB-ügynökkel. Amennyiben senki sem várta őket a repülőtéren (ez volt a gyakoribb), akkor felhívtak egy telefonszámot, és a hamis útlevélen szereplő névvel jelentkeztek be. A hivatalos kapcsolatfelvétel így zajlott: „Gonzálest keresem. Manuel üdvözli őt" – mondta a csoport vezetője, miután álnéven bemutatkozott. Erre azt a visszaigazolást kellett kapnia: „Mit csinál most Augusto?" A telefonos kapcsolatfelvétel esetében részletezték a találkozó időpontját, a személyesnél pedig együtt várták a kiérkező StB-járművet. A „manuelek" elé a csehszlovák titkosszolgálat rendszerint egy spanyolul beszélő férfi és női alkalmazottat küldött ki, akik a Kubai Népek Barátsága Intézet (Instituto Cubano de Amistad con los Pueblos – ICAP) cseh alkalmazottainak adták ki magukat.

A gépkocsival elmentek egy prágai étterembe, ahol a „manueleket" a kubaiak prágai rezidentúrájáról két G-2-es ügynök várta, mivel ők ellenőrizték a személyazonosságukat, és később a „kategóriájuknak megfelelően" viselkedtek velük. Közben elvették tőlük a kubai útleveleiket, hiszen a belépést és a hosszabb csehszlovák tartózkodást igazoló hivatalos pecsétek ebbe kerültek bele. Ezeket aztán egy diplomatatáskába csomagolva a hivatalos futárokon keresztül juttatták vissza a szigetországba. A „manuelek" nagy részét olyan hotelekben szállásolták el, mint a Splendid, a Centrál, a Centrum vagy a korábban említett Internacional. Némelyik „különleges" vagy „A" kategóriás „manuelnek" rendelkezésére bocsátották a Prága-Holešovicében lévő konspirációs lakást (Valentina) vagy a fővárostól délre levő Ládví községben található villát (Venkov). A prágai tartózkodásuk alatt oktatták őket, de arról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, hogy pontosan milyen képzést nyújtottak nekik.

A Manuel-akcióban részt vevők továbbutazását az StB I. Csoportfőnökségének 10. Osztálya szervezte meg: összeállították az útitervet, megvették a jegyeket, de ezt a csoportfőnököknek a náluk lévő pénzösszegből kellett megvásárolniuk. Ráadásul ők még átvizsgálták a kubai és az eredeti nemzetiségüket igazoló, de álnevet tartalmazó latin-amerikai útleveleket is. Ugyanúgy igyekeztek informátorként vagy DI-ként beszervezni a tagokat

(az StB ilyen irányú erőfeszítéseinek többsége kudarcot vallott).[26] A „manuelek" csak nagyon ritka esetben utaztak közvetlenül vissza a hazájukba, leginkább azért, mert a ČSA-nak nem voltak odatartó járatai. Ezért a nyugat-európai városok repülőtereit használták egy újabb átszállásra: Amszterdam, Brüsszel, Frankfurt, ritkább esetben Párizs és Zürich, különleges alkalmakkor pedig London. Még ilyenkor is előfordult, hogy a biztonság kedvéért beiktattak egy plusztranzitállomást olyan országokban, mint Spanyolország, Portugália, Mexikó, Jamaica vagy Kolumbia. Végül pedig az sem volt ritka, hogy vonaton keresztül utaztak NSZK-ba, mert ekkoriban Bonn a legtöbb latin-amerikai számára biztosította a vízummentességet. 1967-től megfigyelhető, hogy más harmadik világbeli országok állampolgárai szintén csatlakoztak a Manuel-akcióhoz. Például abban az évben iráni kommunistákból álló három csoport (összesen tizenketten) a Ramadan fedőnevű művelet során Prágában szállt át és foglalt szállást, miután befejezték a nyolc hónapos gerillakiképzésüket Kubában.[27] Ezt követően többször előfordult, hogy az StB előzetes beleegyezése és engedélye nélkül szálltak át, esetenként nem kis bonyodalmat okozva ezzel.

Híres latin-amerikai kommunisták és forradalmi vezetők szintén megtalálhatók voltak a Manuel-akcióban. Például Jesús Alberto Márquez Finol (El Motilón), a venezuelai Forradalmi Baloldal Mozgalom (Movimiento de Izquierda Revolucionaria – MIR) vezetője, aki 1962 decemberében az elsők között vett részt a művelet „tesztelésében". Hazatérése után ő vette át a Van Troi nevű sejt irányítását, amely azzal vált híressé, hogy eltérítette az Anzoátegui nevű hajót. 1964-ben Carlos Nicolau Danielli, a Brazíliai Kommunista Párt egyik alapítója szintén Prágán keresztül jutott haza. Fabio Vázquez Castaño, aki 1964 februárjában utazott Kolumbiába, pár hónappal a Manuelben való részvétel után megalapította a Kolumbiai Nemzeti Felszabadító Hadsereget (Ejército de Liberación Nacional – ELN). 1966-ban Otto René Castillo költő és forradalmár szintén Csehszlovákián át jutott el Guatemalába, ahol

26 Tomek 2002, 328.
27 Zourek 2015, 93.

csatlakozott a helyi Vörös Hadsereghez (Fuerzas Armadas Rebeldes – FAR), s ő lett a csoport propaganda- és oktatásügyi biztosa. (Pár hónappal később elkapták, és élve elégették.) Ítala Nandi, a később híressé vált brazíliai színésznő egyike volt a „manuelező" nőknek. Más résztvevők nem abban az évtizedben, hanem a hetvenes években játszottak fontos szerepet, mint Benavides Lanuza és Henry Ruiz, akik a nicaraguai sandinistáknál (Frente Sandinista de la Liberación Nacional – FSLN) lettek magas rangú pártfunkcionáriusok. Az utolsó „hivatalos manuelezők" közé tartozott Humberto Ortega (Daniel Ortega testvére), aki 1969-ben Prágán keresztül jutott el Nicaraguába, és tíz évvel később hadügyminiszternek nevezték ki.

DIPLOMÁCIAI BONYODALMAK

A Manuel-akció sem volt mentes a hibáktól, nehézségektől és botrányoktól. A legáltalánosabb problémának az számított, hogy a kubaiak egyáltalán nem készítették fel a „manueleket" a csehszlovákiai útjukra. Vagyis nemcsak az országban uralkodó állapotokkal nem voltak tisztában, hanem olyan alapvető dolgokkal sem, mint az időjárás vagy a pénznem. Ezért gyakran előfordult, hogy a hideg időszakokban érkezőket nem látták el megfelelő meleg ruházattal, s így egy színes ingben és rövidnadrágban eléggé feltűnő látványnak számítottak a repülőtéren. Ugyanúgy gyakran megfáztak, ami miatt akár hetekre Csehszlovákiában ragadtak, amíg teljesen gyógyultnak nem nyilvánították őket. Továbbá egyesek – főleg a „kalandorok" – nem vették komolyan a Manuelt, vagy egyszerű kirándulásként fogták fel az egészet, ezért az sem volt ritka, hogy vízumuk meghosszabbítását kérték, vagy városnéző programokat szerveztek maguknak. Néhány csoportvezető már a prágai tartózkodása elején elköltötte a kubaiak által biztosított pénzösszeget, ezért az MV-től kellett kölcsönkérni. Sokszor csináltak olyat, amivel könnyen leleplezhették volna magukat: a repülőgépen vagy a repülőtéren hangosan beszélték meg a kubai élményeiket. Néha a csoportvezető egyszerűen elfelejtette a telefonszámot és/vagy a jelszavakat. Sőt egyesek ezeket feljegyezték egy cetlire, amelyet aztán

elhagytak a repülőtéren. Mivel egyszerre két útlevelet hoztak magukkal, néha a valódi állampolgárságukat tartalmazó dokumentumot adták le először, nem pedig a kubait. Ráadásul az is előfordult, hogy a hivatalos vizsgálat során egyszerre mindkettőt benyújtották! A kubaiak által kiállított útlevelekkel sem volt minden rendben: rossz bélyegzők, nem egyező álnevek, a latin-amerikai nagykövet és konzul nevének elrontása. Emiatt gyakran a 10. Osztálynak kellett kijavítania a hibákat, vagy teljesen új személyi iratokat kellett kiállítania.[28]

A „manuelek" magas száma és az általuk elkövetett hibák következtében csupán idő kérdésének számított, hogy mikor figyelnek fel rájuk a nyugati és a latin-amerikai ügynökségek. A Manuel-akcióról először az argentinok szereztek tudomást 1963 januárjában a Kubában lévő ügynökeiken keresztül. Ezzel párhuzamosan hirtelen megnövekedett az aktivitás a Buenos Airesben lévő csehszlovák nagykövetség körül, és megfigyelték a csehszlovák állampolgárokat. Áprilisban persona non gratának nyilvánították a csehszlovák követet, és munkásokat utasítottak ki az országból.[29] Ám az egész műveletre a legnagyobb veszélyt az jelentette, amikor az akció részleteit ismerő Vladimir Rodríguez Lahera (Victor) kubai ügynök 1964 tavaszán az Egyesült Államokba szökött. Itt felvette a kapcsolatot a CIA-val, és az ügynökséget ellátta a szükséges információkkal. Ezt a DGI sokáig titokban tartotta az StB előtt, de egy évvel később Roque Dalton salvadori kommunista költő véletlenül elszólta magát a *Béke és Szocializmus Kérdései* folyóirat szerkesztőségében. Ezután nyomozást indítottak a latin-amerikai csehszlovák rezidentúrákban, amelynek során az is kiderült, hogy az 1964 áprilisában Csehszlovákián keresztül utazó egyik dominikai az akkori teljes névlistát átadta az amerikaiaknak, miután visszatért a szigetországba.[30]

Ugyanúgy voltak értesülések arról, hogy a CIA és latin-amerikai ügynökségek igyekeztek beépíteni a saját embereiket a „manuelek" közé. Habár azzal kapcsolatban nincs forrás, hogy mennyire sikerült ezeket az elemeket

28 Tomek 2002, 329.
29 Zourek 2015, 83.
30 Zourek 2015, 84.

kiszűrni, de az kétségtelen, hogy a Prágán keresztül utazók egy részét már nem sokkal a hazatérésük után leleplezték. Például 1967 áprilisában Jerónimo Carrerának, a Venezuelai Kommunista Párt Központi Bizottsága tagjának elmondása szerint január óta hat olyan párttaggal végeztek, akik részt vettek a Manuel-akcióban.

Ezek az esetek csak azoknak a hangját erősítették az StB-n belül, akik az egész művelet befejezését akarták. Ezzel szemben a támogatók továbbra is azzal érveltek, hogy a csehszlovák hozzájárulás nélkül lehetetlenné válna a „kubai forradalom exportálása". Sőt komoly politikai kockázatokra hívták fel a figyelmet, hiszen 1966-tól érezhetően romlani kezdett a viszony Havanna és Moszkva között, ami egyben kihatott Prágára, s nem akartak újabb indokot szolgáltatni a karibi ország és a szocialista tábor közötti kapcsolatok megromlására. Nemegyszer előfordult, hogy a kubaiak titokban küldtek ki szélsőbaloldali csoportokat, amelyek nem jelentkeztek be a csehszlovák hatóságoknál. Ráadásul nem egyeztettek az StB-vel a Manuel-akció kiterjesztéséről sem, amikor más harmadik világbeli országok állampolgárait szintén bevonták.

A korábban említett irániakon kívül eritreaiak prágai átszállásáról van tudomás: 1968-ban hamis szíriai útlevéllel indultak el Damaszkuszból, majd továbbutaztak a szigetországban, ahol katonai kiképzést kaptak. Még érdekesebb az a körülmény, ahogyan a csehszlovák titkosszolgálat értesült erről: az egyik eritreai (Zulda) megszökött a csoporttól, és a svájci nagykövetségre rohant, hogy menedékjogot kérjen az általa átnyújtott információkért cserébe. A kubai rezidentúra egyik tagja (Ricardo) azonban követte őt. Az eritreai eltévedt, és a kubai ügynök az Internacional Hotel előtt felajánlotta neki, hogy kocsival elviszi őt a svájci nagykövetségre. Ehelyett Zuldát a konspirációs lakásba szállította, majd kihallgatta, az eritreai pedig beismerő vallomást tett. Őt végül az StB segítségével benyugtatózva szállították Moszkván keresztül Damaszkuszba.[31] Ilyen és ehhez hasonló esetekből kifolyólag az akciót támogató csehszlovák belügyesek úgy vélték, hogy már csak azért is szükséges

31 Későbbi sorsáról nincs semmiféle adat, sem a primer, sem a szekunder forrásokban.

folytatni a kooperációt, mert különben az egész folyamat kikerülne az ellenőrzésük alól, és többé nem fogják tudni nyomon követni a mozgásukat vagy csehszlovákiai tartózkodásukat.

Csakhogy az MV-beli másik oldal állítása szerint a sorozatos hibáknak, a „kalandorok" nagy számának és a lelepleződéseknek köszönhetően veszélyessé vált a prágai átszállás. Ugyanúgy nem akartak alapot szolgáltatni arra, hogy a nyugati országok kihasználják a helyzetet, és egy Csehszlovákia ellen irányuló propaganda-hadjáratba kezdjenek. Ezzel párhuzamosan az évtized második felében a csehszlovák diplomácia jelentős politikai, gazdasági és kulturális sikereket könyvelhetett el a többi latin-amerikai ország vonatkozásában. Különösen a Brazíliával való vita okozott sok problémát, hiszen akkoriban Prága az összes Nyugat-barát dél-amerikai ország közül vele ápolta a legjobb politikai és gazdasági kapcsolatokat. 1967 nyarán a Rio de Janeiróban lévő csehszlovák nagykövetség a helyi kommunistáktól értesült, hogy a brazil hatóságok figyelik a csehszlovák állampolgárokat, és nem elképzelhetetlen a diplomaták kiutasítása sem. Ennek oka, hogy egy Prágában lévő, Mauro Santanaya nevű brazíliai ügynök, aki a prágai rádióadó portugál nyelvű műsorának szerkesztőségében dolgozott, felhívta a brazil hatóságok figyelmét a Csehszlovákián átutazó latin-amerikai fegyveresekre.

Nem sokkal később a Caparaó-hegységben összecsapás robbant ki a baloldali gerillák és a katonák között. A katonák „manueleket" fogtak el, akik részletes leírást adtak a „prágai kitérőjükről". A brazil külügyminisztérium (Itamaraty) 1967. szeptember 27-én behívatta Ladislav Kocman csehszlovák nagykövetet, és szóban figyelmeztette: Prága hagyjon fel a terroristák közvetítésével. Amikor pedig Kocman tagadni kezdett, akkor Manoel Pio Corrêa külügyminiszter közbeszólt, hogy „tagadhatja a vádakat, de van bizonyítékunk".[32] Később követelni kezdték a csehszlovák kormánytól, írásban ismerjék el, hogy nem vettek részt „terroristák csempészésében", és többé nem fognak beavatkozni a brazil belpolitikába. Először ezt a csehszlovák vezetés válasz nélkül hagyta, de végül azt a nyilatkozatot adták ki, hogy „Prága egy

32 Pelant 2013, 107–108.

nemzetközi légikikötő, amelyet bármelyik utas szabadon használhat az átszállásra".[33]

Novotný szerint a brazil kormány szándékosan eltúlozta a csehszlovákok szerepét, hogy alapot szolgáltasson egy „ultrareakciós belpolitika és külpolitika folytatására, amihez kellettek a bűnbakok". Viszont ettől kezdve a brazil hatóságok gyakorlatilag az összes „manuelt" letartóztatták, miután a Márciusi Forradalmi Mozgalom (MR-26) gerillacsoport tagja, José Duarte dos Santos részletes leírást adott a kubai kiképzéséről és a csehszlovákiai tartózkodásáról. Ezután már tagadhatatlanná vált Prága szerepe, aminek következtében 1969 augusztusában csehszlovákellenes kampány bontakozott ki az országban, a sajtóban folyamatosan erről cikkeztek, árukat bojkottáltak és tüntetéseket tartottak a nagykövetség épülete előtt.

KONKLÚZIÓ: A MANUEL LEZÁRÁSA

A Manuel-akció lendülete 1968-ban alábbhagyott, aminek oka a prágai tavasznak nevezett eseménysorozat volt. Ez a belpolitikai reform és ez az „emberarcú szocializmus kialakítása" nemcsak a keleti blokk országainak nem nyerte el a tetszését, hanem a Kreml-barát harmadik világbeli országoknak sem. Fidel Castro számított a prágai tavasz egyik legnagyobb bírálójának – *„kapitalista restaurációs kísérlet, amelyet az Egyesült Államokból és a Német Szövetségi Köztársaság vezető körei szponzorálnak"* –, és nem ítélte el a VSZ katonai megszállását sem. Sőt még azt is megkérdezte, hogy *„a Varsói Szerződés kormányai vajon abban az esetben is hajlandóak testvéri segítséget [sic!] nyújtani, ha ezt Korea, Kuba vagy Vietnam kéri?"*.[34] A prágai tavasz leverése után pedig Gustáv Husák, a CSKP KB új első titkára meghirdette a „norma-

33 Zourek 2015, 84.

34 AMZV, Területi Osztály Kuba 1966–1969 (TO-Tajné, Kuba 1965–1969), kar. 1. 161. Výtah z projevu Fidela Castra. 03.09.1968.

lizációt", amely miatt Prága elsődlegesen a belpolitikára, a konszolidációra és a többi szocialista országgal való viszony javítására koncentrált, ezért a hetvenes évek közepéig nem szenteltek túl nagy figyelmet az Európán kívüli régiókra, nagyon sok belügyi és katonai kooperáció szakadt meg.

2. táblázat: A „manuelek" megoszlása állampolgárságuk szerint, 1962–1970[35]

Ország	*„Manuelek" száma*
Venezuela	236
Argentína	177
Dominikai Köztársaság	122
Guatemala	100
Kolumbia	79
Peru	76
Brazília	48
Ecuador	41
Paraguay	38
El Salvador	36
Honduras	35
Haiti	35
Panama	28
Egyéb latin-amerikai és nyugati (amerikai, brit, spanyol, portugál)	128

Csehszlovák részről az utolsó cseppet a brazil–csehszlovák viszály kirobbanása jelentette. A csehszlovák kormány 1969 októberében elküldte az első

35 Zourek 2015, 86.

hivatalos tiltakozó jegyzékét Havannának amiatt, hogy *„Prágát átszállóállomásnak használják a Kubában kiképzett és Brazíliában felforgató tevékenységet végrehajtó elemek".* A KGB-ben és az StB-ben egyaránt úgy látták, hogy hiába indították el nyolc évvel ezelőtt a Manuelt, sehol sem sikerült komoly vagy sikeres forradalmat kirobbantani. Ezzel párhuzamosan a kubai gazdaság egyre nehezebben engedhette meg magának, hogy ilyen kétséges kimenetelű akcióba fektessen be, és a latin-amerikai gerillák támogatása már nem volt fenntartható. Másrészt Havanna változtatott a korábbi külpolitikai irányvonalán: az évtized végén diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat épített ki a latin-amerikai országok többségével, és a „forradalomexportálás" Közép-Amerikán kívül a szubszaharai Afrikára, illetve a Közel-Keletre irányult. Mindezek tükrében a kubai oldal 1970. március 6-án a Manuel-akció befejezése mellett döntött. Hivatalos oknak a Belügyminisztériumban zajló átszervezéseket és a cukornád-betakarítást (!) jelölték meg. A csehszlovák hatóságok tudomása szerint 1962 és 1970 között 1179 latin-amerikai gerilla, kommunista és terrorista jutott el Kubából Csehszlovákián át a célországba.

Az akció hivatalos befejezése ellenére az MV-ben még évekig azt feltételezték (korántsem alaptalanul), hogy Prága továbbra is közkedvelt „átszállóállomása" maradt a gerilláknak és a terroristáknak, akik ezentúl elsődlegesen Afrikába és a Közel-Keletre utaztak. Ezt a véleményüket erősítette az az eset, amikor 1970-ben Ján Marko csehszlovák külügyminiszter Kubában járt. Fidel Castro megkérdezte a csehszlovák diplomácia vezetőjétől, hogy hol áll az a ház, amelyben Che Guevara hónapokig élt a csehszlovákiai „pihenője" alatt. Marko meglepődött, és azonnal informálta Prágát, hogy az állami és pártapparátusban volt-e bárkinek tudomása Che Guevara hosszabb csehszlovákiai tartózkodásáról. Az StB a nyomozás során kiderítette, hogy a hírhedt forradalmár Ramón Benítez, uruguayi üzletembernek kiadva magát, 1966 márciusa és júliusa között Ládví községben lakott. Itt készült fel az utolsó, vagyis a bolíviai útjára, miközben politikai, gazdasági és filozófiai témájú tanulmányokat írt. Habár nem derült ki egyértelműen, hogy Che Guevara „hivatalosan" részt vett a Manuel-akcióban, mindenesetre az kétségtelen, hogy a kubaiak szervezték és finanszírozták a prágai tartózkodását, amelyet titokban tartottak a csehszlovák hatóságok előtt. Egyszerűen azért, mert Che

Guevara nem bízott a csehszlovákokban.[36] Az MV világos utasításba adta, hogy ezt az információt szigorúan titokban kell tartani, mivel ha nyilvánosságra hozzák, akkor ez egy újabb Csehszlovákia-ellenes kampány kitöréséhez vezetne Latin-Amerikában, hiszen még élénken élt bennük az egy évvel korábbi brazíliai eset.

Ugyanakkor figyelmeztettek, hogy a jövőben valószínűleg már egyáltalán nem vagy csak nagy nehezen fogják tudni nyomon követni, hogy a kubai vagy más harmadik világbeli ország közvetítésével milyen fegyveresek és „kétes elemek" utaznak keresztül az országon. Ezért nem alaptalan az a feltételezés, hogy Prága nemcsak a hatvanas években zajló Manuel-akció idején, hanem egészen a berlini fal összeomlásáig a nemzetközi terrorizmus egyik kulcsfontosságú „kikötőjének" számított.

FORRÁSOK

Cseh Nemzeti Levéltár (Národní Archív – NA)

A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának archívuma (Archív Ústředního výboru KSČ – A ÚV KSČ)

Részlegei: Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného – II. část. 1951–1967 (f. 1261/0/44) – Antonín Novotný, a CSKP KB első titkára dokumentumainak második része

Politické byro ÚV KSČ 1954–1962 (f. 1261/0/11) – A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Irodájának ülései 1954 és 1962 között

Cseh Külügyminisztériumi Levéltár (Archiv Ministerstva zahraničních věcí, AMZV) – fond Teritoriální odbor – tajné (f. TO-T) (területi osztály – titkos)

36 Fiala 2017; Tomek 2002, 332.; Zourek 2015, 86.

PUBLIKÁLT FORRÁSOK, DISSZERTÁCIÓK

Bortlová, Hana 2010: *Československo a Kuba v letech 1959–1962.* Praha, Univerzita Karlova v Praze. 260.

Hershberg, G. James 2012: Czechoslovakia–Cuba Relations and the Cuban Missile Crisis, 1959–1962: Evidence from the 349 Prague Archives. In Christian F. Ostermann (ed.): *The Global Cuban Missile Crisis at 50.* Wilson Center Cold War International History Project Bulletin 2012/17–18. 349–400.

Houska, Josef 1967: *Operation Manuel: Origins, Development And Aims.* Wilson Center Digital Archive International History Declassified. A-00921/10-67. http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112656

IRODALOM

Bortlová, Hana 2012: „It Was a Call from the Revolution" – Cultural and Scientific Collaboration between Czechoslovakia and Cuba in the 1960s, 70s and 80s. *Words and Silences,* 2012 (6.), 2., 12–17.

Bortlová, Hana 2013: Czech Tractors, Cuban Oranges – Economic Relations between Socialist Czechoslovakia and Revolutionary Cuba. *Central European Journal of International and Security Studies,* 2013 (7.), 3., 77–95.

Fiala, Jaroslav: *Czech Guevara: between Prague and Bolivia. It has been fifty years since the death of the renowned revolutionary Che Guevara. What was his Czech connection?* http://politicalcritique.org/cee/czech-republic/2017/czech-guevara-between-prague-and-boliva/, 2017. november 2.

Koehler, O. John 2005: *Stasi – A keletnémet titkosszolgálat feltáratlan története.* Budapest, Hamvas Béla Intézet

Pelant, Matyáš 2013: Czechoslovakia and Brazil 1945–1989. Diplomats, Businessmen, Spies and Guerrilheiros. *Central European Journal of International and Security Studies.* 2013 (7.), 3., 96–118.

Perutka, Lukáš 2013: Arms for Arbenz. Czechoslovakia's Involvement in the Cold War in Latin America. *Central European Journal of International and Security Studies.* 2013 (7.), 3., 98–114.

Tomek, Prokop 2002: Akce Manuel. *Securitas Imperii: sborník k problematice bezpečnostních služeb.* 2002/9., 326–333.

Vajda Barnabás 2013: Decolonization and Czecho-Slovakia in the Cold War – From Jovial Propaganda to Large Weapon Sales. *Eruditio-Educatio,* 2013 (8.), 3., 47–57.

Žáček, Pavel 2012: Náš soudruh v Havaně. Vznik čs. treidentury a spolupráce s kubánskou Bezpečností. *Paměť a dějiny,* 2012 (6.), 3., 18–32.

Zídek, Petr 2006: *Československo a francouzská Afrika 1948–1968.* Praha, Libri. 247.

Zourek, Michal 2015: Operation Manuel: When Prague Was a Key Transit Hub for International Terrorism. *Central European Journal of International and Security Studies,* 2015 (9.), 3., 78–98.

M. MADARÁSZ ANITA

A British Council helyzete Magyarországon, 1955–1956

„A British Council igyekszik minden eszközt felhasználni, hogy az angol uralkodó osztály politikáját és ideológiáját lehetőleg észrevétlenül a hivatott területek népeibe beoltsa."[1]

A British Councilt 1934-ben alapokmánnyal rendelkező testületként hozták létre, azaz hivatalosan elismert és egy adott célra létesített intézményként, mint egy egyetem, a British Museum vagy a BBC. A British Council és az Információs Szolgálat mögött a Központi Információs Hivatal állt szakmai szervezetként, amely speciális, megrendelt filmeket, fényképeket, cikkeket, füzeteket készített. Amikor a BC 1934-ben megkezdte a munkáját, a költségvetése ötezer font volt. Ez elhanyagolható összeg ahhoz képest, hogy abban az időben Németországban milliókat költöttek a kultúra népszerűsítésére. A BC költségvetése az 1940-es évek végén már hatszázszorosa volt ennek az összegnek, és a szervezet ötvennyolc különböző országban működött.[2]

Szabó Károly brit előadó feljegyzésében olvasható, hogy a British Council legfőbb politikai és anyagi támogatója a brit parlament, a Gyarmatügyi Minisztérium, a Nemzetközösségi Országok Kapcsolatainak Hivatala és a

1 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 142. tétel. 00606/2. Tárgy: A British Council tevékenysége.

2 TNA BW 36/12. Establishment of office in Hungary and Council's subsequent withdrawal: related correspondence. The British Council. Patron: H. M. The King. The Functions of the British Council. Lecture by R. G. C. McNab on Friday, 14th January, 1949. 2–3.

Foreign Office voltak. „*A szervezet élén ezen hivatalok delegáltjai állnak. Különböző szakbizottságai működnek, amelyek közvetlen kapcsolatot tartanak az egyes országokban működő British Council szervezetekkel. Az egyes országokban kapcsolataikat elsősorban az értelmiséggel és az angolbarát körökkel igyekeznek kiépíteni.*" 1950-ben a BC-nek ötvenhét országban voltak kirendeltségei. „*A British Council 1950 előtti tevékenységéről dokumentációs anyagaink között nincsenek részletes leírások, így elsősorban a megszűnéssel kapcsolatos gyakorlati intézkedésekre tudunk csak utalni.*"[3]

A magyar Külügyminisztérium 1955 elején arra kérte a londoni magyar követséget, hogy gyűjtse össze mindazon anyagokat, amelyek a British Council tevékenységére vonatkoznak.[4] A jelentés szerint a legutolsó vizsgálatot, amelyet a britek részéről végeztek a BC-vel kapcsolatban, 1953-ban[5] folytatták le. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért volt erre szükség. A Foreign Office az 1950-es évek elején a hozzá érkezett jelentések alapján meggyőző bizonyítékot talált arra, hogy a különböző információs szolgálatok hozzájárultak az Egyesült Királyság külpolitikai célkitűzéseinek eléréséhez. Az egyik jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a „nemzetközi helyzet" és a „szabad világra zúduló kommunista ideológiai támadás" megkövetelte a tengerentúli információszerző tevékenységet és az „annak finanszírozásának folyamatosságát biztosító intézkedést". A dokumentumban azonban azt nem határozták meg, hogy mennyi pénzt kell fordítani az ilyen erőfeszítésekre, ehelyett az a javaslat született, hogy ezt a kérdést egy kis létszámú, független bizottság vizsgálja meg. Ez vezetett a Drogheda-bizottság felállításához,[6] amely 1952. július és 1953 tavasza között világszerte utazásokat szervezett a tengerentúli információszerző ügynökségek tevékenységének vizsgálata céljából. A szervezet – megállapításai szerint – elégedett volt a brit propaganda erőfeszítéseivel, s pozitív benyomásokat szerzett a brit kormány rendelkezésére álló három fő propagandaeszköz, az Információs Szolgálat (benne az IPD és az IRD)[7], a British Council és a BBC külföldi adásainak teljesítményével kapcsolatban.[8]

Ezzel összefüggésben 1953-ban kiterjedt vizsgálatot folytattak le a British Council egészére vonatkozólag, amelyet a bizottság neve alapján Drogheda-féle vizsgálatnak, illetve Drogheda-jelentésnek neveztek el.[9] Magyar információk szerint „*ez a vizsgálat mutatja a Council hátrányos helyzetét, összehasonlítva a BBC-vel. A Councilnak nincsen az a független bevétele, mint a BBC-nek, és nem is tud olyan vonzónak mutatkozni, mint a BBC*". Ugyanakkor a „*jelentés nem rejti véka alá a Council fontosságát. Az a munka, amit a Council végez, »hasznos a nemzet számára«. A bizottság megállapítja, hogy a Council jobb munkát tud végezni mint különleges helyzetet élvező szervezet, amely bizonyos mértékig külön áll a kormány gépezetétől. […] A British Council munkája egészére vonatkozólag hosszú lejáratú terveket készít 5 évre, néha hosszabb időre. A Council által elkészített munkatervet, ha a parlament jóváhagyja, feladatát önállóan végzi el. A munkája elvégzésében támogatja a Külügyminisztérium és a Gyarmatügyi Hivatal. […] A Drogheda-féle vizsgálat kimutatta, hogy a Council tud politikai eredményeket produkálni, és ezek az eredmények hasznosak az angol*

3 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 196/57. Tárgy: A British Council megszűnése Budapesten. Feljegyzés. 1957. július 11. 1.

4 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 142. tétel. 00606. Tárgy: A British Council tevékenysége.

5 A jelentés eredetileg 1954-et ír, de a vizsgálat egy évvel korábban, 1953-ban zajlott le.

6 Drogheda grófjának, a bizottság elnökének neve után és a FO azon vágya alapján, hogy megfékezze az információs szolgálatok könyörtelen leépítését.

7 Lásd Információpolitikai Főosztály (Information Policy Department) és Hírszerző Hivatal (Information Research Department).

8 Schwartz 2009, 158. Végül 1954 novemberében Eden bejelentette, hogy a kormány elfogadta a Drogheda-bizottság ajánlásait. Mindazonáltal az információs szolgálatok finanszírozása, eltekintve az IRD-jétől, a Churchill-kormány alacsony prioritása maradt. Uo.

9 A bizottság a jelentését 1953 júliusában mutatta be a kormánynak, de 1954 áprilisáig nem publikálták azt. Haigh 1974, 126. Erről lásd bővebben: TNA FO 924/1034. The Drogheda Report: proposals for reorganisation of British Council work in various territories; TNA FO 924/1035. The Drogheda Report: comments from posts on its effect on British Council work.; Black 1975, 50–58.; Byrne 2013, 21–43. http://www.academia.edu/6766916/_The_British_Council_and_the_British_World_1934-1954_, 2016. április 3.; TNA PREM 11/691. Overseas Information Services: publication of the Drogheda Committee Report. Summary of the Report of the Independent Committee of Enquiry into the Overseas Information Services, April 1954. Miscellaneous No. 12 (1954). Her Majesty's Stationery Office, London. 13–19.

kormánynak".[10] A magyar követség munkatársa[11] a British Councillal kapcsolatos jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy a BC „*munkájának fő vonala a tájékoztatás, az adatszerzés. Megismerni az illető ország politikai, gazdasági és kulturális adottságait, és minden eszközzel befolyást gyakorolni ezek alakulására. [...] Mindazokon a területeken, ahol angol követség van, a British Council szoros kapcsolatot tart fenn a követséggel. A Council tájékoztatási anyaga az angol követségen keresztül jut el a külügyminisztériumhoz, illetve a kormányhoz. Ez a szervezet megkönnyíti az angol követségek tájékoztatási munkáját, és kémek egész sorának menedékhelyéül szolgál*".[12]

Összességében a Drogheda-jelentés arra ösztönözte a British Councilt, hogy a jobb teljesítmény érdekében gondolja át addigi politikáját, miközben a Foreign Office azt próbálta elérni a magyar vezetésnél, hogy értékelje át a BC-t mint a kulturális kapcsolatok legfontosabb letéteményesét, és felejtse el végre a BC kémtevékenységekben játszott esetleges szerepét. A British Council budapesti működésének 1950-ben bekövetkezett megszűnése, illetve megszüntetése lényegében része volt annak a folyamatnak, amelynek során jelentősen szűkültek a brit–magyar kulturális kapcsolatok. A nemzetközi feszültség enyhülése azonban lehetővé tette, hogy ismét felvetődjön a kulturális érintkezések kiszélesítése[13] a British Council révén. Ám ennek keresztülvitele több tényező mentén is megbukott: egyrészt számos esetben a magyar követség jelentésében, illetve éves összefoglalójában meg sem említették a BC-t, másrészt a magyar diplomáciai képviselők a különböző tárgyalásokon igyekeztek megkerülni a szervezetet és nélküle tető alá hozni a kulturális programokat.

10 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 142. tétel. 00606/2. Tárgy: A British Council tevékenysége. 3–4.

11 A jelentés utolsó oldalai hiányoznak, így nem derül ki, hogy ki készítette azt.

12 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 43. doboz. 142. tétel. 00606/2. Tárgy: A British Council tevékenysége. 3–4.

13 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 196/57. Feljegyzés. Tárgy: A British Council megszűnése Budapesten. 1957. július 11. 2.

Az 1954-es *A követség munkájának főbb eredményei és hiányosságai – A követség legfontosabb és legsürgősebb feladatai* címmel ellátott dokumentum a brit–magyar kulturális kapcsolatok terén bekövetkezett fejlődést emelte ki, amely főként a sajtó közreműködésének volt köszönhető.[14] A fejlődés mértéke kézzelfogható volt már egy évvel később is: 1955-ben a korábbi esztendőkhöz képest nagyobb fellendülés volt tapasztalható a brit–magyar kulturális relációban: „*...londoni rendezvényeink közül kiemelkedő helyet foglalt el a november 19-i Bartók-koncert, valamint Kovács Dénes és Vadas Ágnes sikeres szereplése a Carl Flesch-hegedűversenyen. Nagy jelentőségű volt az első nagyarányú magyar tudósdelegáció látogatása. [...] A BBC televízióval sikerült felvenni a kapcsolatot, és 1955-ben a Szovjetunió mellett mi voltunk az egyetlen népi demokrácia, ahova a BBC elküldte tudósítóját. A látogatások mellett részt vettünk egy sor kiállításon...*"[15] Ugyanakkor a BC magyarországi helyzetéről a jelentésben, illetve összefoglalóban – nem véletlenül – nem esett egyetlen szó sem.

W. R. L. Wickham, a „C" Tengeren Túli Területek felügyelője az 1955. november 4-én írott levelében[16] arról adott tájékoztatást, hogy M. R. Pollock, aki a Mill Hill-i Nemzeti Egészségügyi Kutatóintézet biokémikusa, nemrég Kelet-Közép-Európába, így Magyarországra is ellátogatott. Visszatérését követően többek között a következő megállapításokat tette: „*...(a) számos megnyilvánulását hallotta a Nyugattal fennálló kapcsolatok javítását célzó érdekeknek, jóllehet találkozott néhány ezzel ellentétes megnyilvánulással is; (b) az oktatási standardok meglehetősen magasak, jóllehet nagy a zsúfoltság, azonban a magyar tudósok az országunkba látogatás révén nagyban bővíthetik érdeklődési körüket és kilátásaikat; (c) a tudósoknak jó választékban állnak nyugati folyó-*

14 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 1. doboz. 13. tétel. 001529. Tárgy: Az 1954. évi összefoglaló jelentés. A követség munkájának főbb eredményei és hiányosságai. A követség legfontosabb és legsürgősebb feladatai. 5.

15 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 20. doboz. 47. tétel. 002899. Tárgy: 1955. évi összefoglaló. 1955. évi sajtó- és kultúr-összefoglaló. 9.

16 Címzett: A. A. F. Haigh, Esq., C. M. G., Kulturális Kapcsolatok Főosztály, Foreign Office, 7 Carlton Terrace, London, S.W.1. TNA BW 36/17. General policies: including cultural programmes. Confidential. CF/HUN/680/1. W. R. L. Wickham 1955. november 4-i levele.

iratok a rendelkezésükre, könyvek is, ugyan összehasonlításban kisebb mértékben. A berendezéseik kielégítőek, néhányuk Kelet-Németországban és Csehszlovákiában megközelítőleg hasonló, a Szovjetunióban kevésbé. Másrészt vannak olyan berendezések, amelyeket ez az ország tudna biztosítani, s amelyekre szükség lenne, ha helyreállnának a normálisabb kereskedelmi kapcsolatok. [...] Pollock úgy tűnt, hogy úgy gondolja, hogy a hivatalos körök üdvözölnék a kulturális kapcsolatok helyreállítását, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia elnöke megbeszélt vele. Világossá tettük a számára, hogy az első lépést a magyaroknak kell megtenniük, és meglehetősen nehéz lenne számunkra az, hogy ebben a stádiumban megmondjuk, milyen viszonzásra kerül sor. Nem győztem eléggé rámutatni arra, hogy a Council pillanatnyilag semmit sem tud tenni, mert az európai munkára és a szolgáltatásokra rendelkezésre álló kis összeget nem lehet még vékonyabban teríteni új elkötelezettségek felvállalásával."[17]

1956. február 15-én[18] Köpeczi Béla és Arányi Tibor látogatást tett J. Grantnél,[19] a Foreign Office Kulturális Főosztálya helyettes vezetőjénél. Köpeczi számára a látogatás legfontosabb célja abban rejlett, hogy információkat szerezzen a brit–magyar kulturális kapcsolatok fejlesztésének lehetőségéről, és hogy a brit külügyminisztérium *„hajlandóságot mutat-e egy olyan hivatalos kultúrkapcsolatra, melynek gyakorlati végrehajtásába a British Council nem lenne bevonva, vagy legalábbis nem törekednének a tanács budapesti irodájának felállítására"*.[20] A két ország közötti kultúrkapcsolati lehetőségekkel összefüggésben Grant a beszélgetés során azonnal a British Councilra hivatkozott. *„Elmagyaráztam, hogy az idegen országokkal meglévő kulturális kapcsolatainkat kizárólag a British Councilon keresztül kezeljük; emlékeztettem őket, hogy a kormányuk kidobta a Councilt Magyarországról. Világossá tettem (remélem), hogy mi nem szándékozunk kapcsolatokat folytatni semmilyen más testület közvetítésével. Hangsúlyoztam, hogy ebben az országban a kulturális ügyeket – a kormány támogatásával vagy anélkül – testületek szervezik, amelyek teljesen függetlenek, nincsenek alávetve kormányzati ellenőrzésnek. Semmi sem akadályozza a magyarokat, hogy közvetlen kapcsolatot létesítsenek ezekkel a testületekkel; azonban én nem ajánlottam nekik az irodáinkat, hogy ezt megtegyék. Azt hiszem, azt remélték, hogy ezt teszem, mert ingerülten kérdezték, hogy mi akkor a Kulturális Kapcsolatok Főosztályának [lásd: CRD – kieg. M. M. A.] funkciója; és én azt válaszoltam, hogy mi egy kicsi főosztály vagyunk, akiknek az a küldetése, hogy kapcsolatot tartsanak a Foreign Office és a British Council, a kulturális ügyek szakértőinek egyetlen központi testülete között."*[21] Hozzátette, hogy *„szerinte a jelenlegi körülmények között nincsenek meg a feltételek arra, hogy a két ország hivatalos szinten kultúrdelegációkat cseréljen"*.[22]

Katona János londoni magyar követ a látogatás eredményességére vonatkozóan megállapította, hogy *„az angol külügyminisztérium az országaink közötti hivatalos kultúrkapcsolatok rendezésébe kizárólag a British Council közvetítésével kész csak belemenni. Szerintünk, megfelelő előkészítés után, lehetséges volna egy olyan megegyezést elérni, hogy a British Council budapesti irodája felállításának elkerülésével a hivatalos kultúrkapcsolatok lebonyolítására a British Council és a Kultúrkapcsolatok Intézete*[23] *között kerülne sor"*. Mindehhez Katona hoz-

17 Uo.
18 TNA BW 36/15. Council operations in Hungary: correspondence on policy. Confidential. (CRL 1216/1). 1956. február 23. Az erre a találkozóra vonatkozó J. A. Grant levele W. R. L. Wickhamnek a megbeszélés időpontjaként 1956. február 17-ét jelölte meg.
19 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 003031. Tárgy: Köpeczi elvtárs látogatása a Külügyminisztériumban. 2. Katona János nem értett egyet azzal, hogy Köpeczi a brit–magyar kulturális kapcsolatok ügyében tárgyal a Foreign Office képviselőjével: ennek oka abban rejlett, hogy Katona tartott attól, ezt a látogatást a brit fél csupán magánjellegű beszélgetésnek fogja tartani.
20 Uo. 1.

21 TNA BW 36/15. Council operations in Hungary: correspondence on policy. Confidential. (CRL 1216/1). J. A. Grant levele W. R. L. Wickhamnek (British Council). 1956. február 23.
22 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 003031. Tárgy: Köpeczi elvtárs látogatása a Külügyminisztériumban. 2.
23 A Kulturális Kapcsolatok Intézetét az 1949. június 3-án kelt 4069/1949. számú kormányrendelet hozta létre. „A Minisztertanács elé került előterjesztés szerint az intézmény létrehozására azért van szükség, mert »a külfölddel való kulturális kapcsolataink ügyével több különböző állami és társadalmi szerv foglalkozott«, ennek folytán »a felmerülő feladatokat kellő tervszerűség és egységes rendszer nélkül« intézték. Az újonnan létrehozandó intézmény »állami támogatásban részesül, amelyet a külügyi tárca költségvetéséből kell előirányozni«. Ez az új intézmény más, eddig működött hivatalok hatásköreit is átveszi, hiszen a megalapítás

zátette, hogy *„a látogatás feltétlenül hasznos volt, mert most már tisztán látjuk, hogy az angol kormány a British Council kihagyásával nem mutat hajlandóságot a két ország közötti hivatalos jellegű kultúrkapcsolatok felvételére"*.[24]

Terence Grady brit kultúrattasé a Hugh Overtonnak (Information Research Department) címzett április 27-i levelében arról adott tájékoztatást, hogy két magyar cikk is foglalkozik a BC 1955-ben alapított kulturális bizottságával, az EEC-vel (East Europe Committee), valamint a brit–szovjet kulturális kapcsolatokkal.[25] Az elsőt Fryer Péter írta a *Szovjet Kultúra* folyóirat[26] 1956. áprilisi számában *Angol–szovjet kulturális kapcsolatok* címmel. Ebben Fryer azzal a megállapítással kezdett, hogy *„az angol–szovjet kulturális kapcsolatok számos területen megerősödtek, s hogy nem telik el hét zenészek vagy tudósok cseréje nélkül"*. A második cikk egy összefoglaló a *Művelt Nép* április 2-i számában, amely Andrej Mihajlov kulturális miniszternek a *Moszkva* folyóirat *Hírek* rovatában megjelent, a Fryer Péter cikkével azonos témájú írását összegzi. A cikk megemlíti, hogy a *„BC Angol–Szovjet Kulturális Bizottsága 1955 májusában alakult, de addig nem aktivizálódott, amíg más nyugat-európai*

célja éppen az, hogy a különböző szervek feladatkörei egy intézményben összpontosulhassanak." Kosztricz Anna munkájában olvashatjuk, hogy „a KKI 1949 és 1960 közötti működésére vonatkozóan csak töredékes iratok maradtak fenn az MDP iratanyagában, ezek a KKI által odaküldött jelentések. [...] Az 1960-as években az intézmény széles körű kulturális és tudományos kapcsolatok szervezésébe fogott szerte a világon. Az említetteknek megfelelően a KKI szervezte a (nem kormányszintű) tudományos, kulturális, oktatási, művészeti stb. delegációk külföldi útjait". Kosztricz 2015. http://archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=623, 2016. november 29.

24 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 003031. Tárgy: Köpeczi elvtárs látogatása a Külügyminisztériumban. 2.

25 Erről a szervezetről nem lesz több szó a tanulmány keretein belül.

26 TNA BW 36/17. General policies: including cultural programmes. Confidential. 1752. Information Section, British Embassy, Budapest. T. Grady levele Hugh Overtonnak. 1956. április 27. A *Szovjet Kultúra* egy széles körben terjesztett folyóirat, a Népművelési Minisztérium és a Szovjet–Magyar Társaság hivatalos sajtóorgánuma. Hozzávetőlegesen százezer példányban terjesztették.

országok nem mutatták meg, hogyan kell előmozdítani a közelebbi kulturális kapcsolatokat a Szovjetunióval".[27]

Ami a British Council hazai megítélését illeti, Grady igen markáns véleményt fogalmazott meg: *„Azt hiszem, hogy 1951 óta ez az első alkalom, hogy a BC neve ilyen méltató formában jelent meg magyar folyóiratokban. Ez lehet az első lépés a BC rehabilitációja és a visszatérése lehetőségéhez vezető álláspont kialakítása irányában. Ennek a levélnek a másolatait megküldöm a Kulturális Kapcsolatok Főosztálynak és Nicko [Sir John Nicholas, brit diplomata – megj. M. M. A.] Hendersonnak Bécsbe, aki, ha használja, remélem, visszafogottan kommentálja azt, hogy a BC neve meglepetésre a magyar újságokban váratlanul kikerül a korábbi degradálásból, amelybe vetették. A BC visszatérésével kapcsolatos spekuláció azt okozhatja, hogy a magyarok (ha ezen vonalak mentén gondolkodnak) visszahúzódnak a csigaházukba."*[28]

Nem sokkal ezt követően Grady és Horváth Zoltán, a Kulturális Kapcsolatok Osztályának vezetője május 3-án találkoztak egymással, hogy megvitassák az együttműködés lehetőségeit. Érdemes több időt szentelni annak, hogy a két fél miként látta és értelmezte a lezajlott beszélgetésüket. Grady 1956. május 4-i jelentésében olvasható, hogy *„a közelmúltban Szigetivel, a Külügyminisztérium angol/amerikai ügyekért felelős munkatársával folytatott beszélgetés keretében megtudtam, hogy a közelmúltban létrehozták a Kulturális Kapcsolatok Osztályát Horváth Zoltán úr vezetésével és Rubins úr felügyelete alatt, aki a sajtóosztályt is felügyeli. Tartózkodtam attól, hogy túlzottan sietősnek tűnjek Horváth úr meglátogatásával kapcsolatban. A beszélgetés során azonban tegnapra meghívtak, hogy tegyek nála egy félórás tisztelgő látogatást. Horváth úr a két ország közötti kulturális kapcsolatok erősítésével kapcsolatos közhelyekkel üdvözölt. Én azonban már a megbeszélés kezdetén világossá tettem az álláspontomat. Rámutattam, hogy a kulturális kapcsolatok ügyében én kicsit több vagyok egyfajta előretolt ügynökségnél [...], én is mindössze csak javaslatokat teszek a*

27 Uo.

28 TNA BW 36/17. General policies: including cultural programmes. Confidential. 1752. Information Section, British Embassy, Budapest. T. Grady levele Hugh Overtonnak. 1956. április 27.

Foreign Office-nak a British Councilnak történő továbbítás céljából. Ezt követően elmagyaráztam, hogy a BC milyen megkülönböztetett helyzetet élvez a más országokkal folytatandó kulturális kapcsolatok fejlesztésében. Látni fogja, mondtam, hogy a BC nem hajlandó a saját korlátozott pénzügyi forrásaiból olyan országokra költeni, amelyben nem rendelkezik képviselettel, s sajnos ilyen célokra máshol nem állnak rendelkezésre források." Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy *„Horváth úr mindezt nyilvánvalóan megértette, és azt mondta, hogy a »British Council kérdése« (ez csak a visszatérésüket jelentheti) pillanatnyilag felülvizsgálat alatt van Budapesten. Úgy érezte, hogy a vizsgálat befejezéséig is van még lehetőség számunkra a kulturális kapcsolatok javítására. Egyetértettem, és azt feleltem, hogy megteszek minden tőlem telhetőt".*[29]

Horváth Zoltán május 4-i feljegyzésében a British Councillal kapcsolatban a következőket olvashatjuk: *„Grady a beszélgetés folyamán állandóan visszatért a British Council budapesti fiókjának kérdésére. Hangsúlyozta, hogy a két ország kulturális kapcsolatának kiszélesítése egy bizonyos ponton nem mehet túl, minthogy a British Council az egyetlen szerv, amely ilyen célokra anyagi alappal rendelkezik, s csak azokban az országokban van mód annak felhasználására, ahol a szerv működést fejthet ki. Ezzel kapcsolatban megemlítettem, hogy e kérdés tisztázása felsőbb szerveinkre tartozik, majd – Grady ama kérdésére, hogy milyen eredmény várható – közöltem: véleményem szerint meg fogjuk találni azokat a módszereket, amelyekkel az országaink közti kulturális kapcsolatok jelentősen továbbfejleszthetők."*[30]

A British Council magyarországi helyzetében azonban nem jelentkezett különösebb változás. Egy 1956. június 1-jei brit jelentés szerint *„ami a magyarok iránti magatartást általában illeti, az valóban sajnálatos, hogy még nem voltunk képesek Önöknek egyértelmű utasításokat küldeni a politikára és a különböző ajánlásokat felvilágosító munkára, a British Council esetleges visszatérésére*

29 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department. NH 1751/1. Comments on an interview with Mr. Szigeti on the possible return of the British Council to Hungary. Confidential. (1751.) T. Grady levele Hugh Overtonnnak. 1956. május 4.

30 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 004781. Tárgy: Grady angol kultúrattasé látogatása. 1–2.

stb. vonatkozóan. Mindeközben azt gondolom, úgy tudjuk folytatni, ahogy azt Ön jelenleg is teszi, hogy előzékenyen kezeljük a közelebbi kulturális kapcsolatokra vonatkozó magyar kezdeményezéseket, miközben az összes szükséges udvariasság fenntartásával elkerüljük, hogy a »baráti« gesztusaik viszonzásával kapcsolatban túlzott aggodalmaik legyenek".[31]

Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a brit hivatalos szféra szemében a magyar kulturális szereplők és értékek kimondottan pozitív módon jelentkeztek: *„A magyar nép néhány csoportjának képviselői jól ismertek már az Egyesült Királyságban. Különösen zenészek, néhány közülük már híres, mások fiatalok és törekvőek, akik időről időre már elkápráztatták a brit hallgatóságot a művészetükkel. Nem kevésbé csodáltak és népszerűek a maguk területein a sportolóik, akik oly remekül teljesítenek a futópályán, a futballpályákon, a vívóversenyeken és a sport számos más területén."*[32] Erre kiváló példaként hozható a Magyar Állami Népi Együttes brit megítélése: *„Most a Magyar Állami Népi Együttes utazik Londonba [42 fellépésből álló előadás-sorozat megtartására – megj. M. M. A.], és kétség nem fér a sikerükhöz. Az utóbbi hat vagy hét hónapban négy alkalommal volt szerencsém, hogy részt vegyek az előadásain, és mindegyik alkalommal újból lenyűgöztek engem azáltal a rendkívül magas színvonal által, amelyet táncban, kórusénekelésben vagy zenekari muzsikában elértek. Biztos vagyok abban, hogy a londoniak abban a meleg fogadtatásban részesítik az együttest, amit megérdemel. Örülök továbbá annak, hogy az együttes tagjai számára, ha csak röviden is, lehetőség nyílik arra, hogy ismereteket szerezzenek Angliáról és népéről. Sok szó esett mostanában arról, hogy szükség van a föld népei közötti jobb megértés fejlesztésére. Ennek talán a legfontosabb kifejeződése az volt, amikor a Szovjetunió és az Egyesült Királyság miniszterelnökei nyilvánosan deklarálták az elhatározásukat*

31 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department. NH 1751/2. Draft letter to Mr. Fry, Budapest about visas for two film men and a press correspondent who wish to accompany the Hungarian State Dance Ensemble. Confidential. E. F. Given jelentése A. C. Frynak.

32 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department. NH 1751/3. States that he was asked to broadcast on the visit of the Hungarian State Folk Ensemble. Brief speech. (Aláírás nélkül.) 1.

– és pontosan idézem az általuk használt szavakat – »az Egyesült Királyság és a Szovjetunió népei számára minden lehetőség biztosítására, hogy megismerhessék egymás véleményét és életvitelét«."[33] Ezt a gondolatot tovább erősítvén a dokumentum szerzője hozzátette: *„Nem tehetek róla, de az az érzésem, hogy a személyes kapcsolat a törvényes tevékenység minden területén és minden szintjén nagymértékben kívánnivalót hagy maga után. Ezért ismételten üdvözlöm a London számára kínálkozó lehetőséget az Önök nemzeti együttese művészetének megismerésére, illetve a lehetőséget az együttes tagjai, a magyar nép egy másik csoportja számára, hogy lássanak egy kicsit az én hazámból. [...] és várom a végső diadalát azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket – mint ahogy azt Sir Anthony Eden mondta – »meg kell tenni nemcsak az egyének, hanem a gondolatok és vélemények szabad áramlásának megkönnyítése érdekében«."*[34]

A magyar kultúra képviselőinek sikere Londonban egy olyan tényezőként jelentkezett, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a két ország közötti kapcsolatok továbbfejlődjenek. De hogy ez hivatalos szintre emelkedjen, továbbra is szükség volt arra az intézményre, amelyet a magyar politikai vezetés minden eszközzel megpróbált távol tartani az országtól. A British Council az Egyesült Királyság számára, mint ezt láthattuk, olyan fontos szereplőként funkcionált, hogy lehetetlennek tűnt kiiktatni a kapcsolati hálóból. 1956. június 2-án *Egy hiba helyrehozatala – A British Council magyar szemmel (Expulsion a mistake – Hungarian view of British Council)* címmel megjelent egy cikk Gordon Shepherd tollából a *Daily Telegraphban.*[35] Az írás maga azért kulcsfontosságú, mert ebben már egyértelműen kifejezésre jutott, hogy a magyar vezetés hibát követett el, amikor bezáratta a BC magyarországi irodáját. *„Ma Kállai úr, magyar népművelési miniszterhelyettes, mielőtt hathetes hivatalos egyesült királyságbeli látogatására elindult volna, kijelentette, hogy kész a BC Magyarországra történő visszatérésének megvitatására. [...] Azt válaszolta: »Lehetséges, hogy Magyarország az elmúlt években követett el hibát a kultúra területén is.«"*[36] Shepherd a cikk további részében úgy vélte, Kállai volt az egyik legmegfelelőbb személy arra, hogy mint „békegalamb" közvetítsen a két ország között. *„Az világos azonban, hogy a magyar rezsim azért küldte őt, hogy felderítse, milyen lehetőségek vannak az angol–magyar kulturális kapcsolatok újjáépítésére és a múlt eltemetésére annyira, amennyire az lehetséges..."*[37]

33 Uo. 1–2.
34 Uo. 2.
35 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department. NH 1751/4. Regarding the visit of Mr. Kállai with the Hungarian Folk Ensemble and the reference in the Daily Telegraph to the return of the British Council to Hungary. Extract from „Daily Telegraph" d/d June 2, 1956.

A brit–magyar kulturális tárgyalások, úgy tűnt, a British Council miatt megrekedtek: ez a kérdés már-már kínos területnek számított a megbeszélések során. Egy 1956. június 8-i brit jelentés egy londoni magyar kulturális eseménynek az apropóján tért ki arra, hogy a két ország viszonyrendszerében vannak olyan sarkalatos pontok, amelyeket a diplomácia képviselői és a politikusok igyekeztek elkerülni. *„A magyar miniszter meghívásának eleget téve részt vettem a szezon nyitóestéjén. Azok, akik nyugati képviseletek vendégeiként rendszeresen részt vesznek ilyen rendezvényeken, azt mondták, hogy meg kellett volna hívni bennünket egy fogadásra, de én a színházat éppen elégnek találtam. A Palota Színház [Palace Theatre, London – kieg. M. M. A.] nézőterének első tizenkét sorát vendégekkel és a sajtóval töltötték fel összekeverve. Szórakoztató volt megfigyelni, hogy a brit hivatalos személyek szigorúan relatív szolgálati idő szerinti sorrendben voltak ültetve, a többiek azonban rendszertelenül. A magyar miniszter és kétségen kívül a népművelési miniszter helyettese egy bokszban ültek, úgyhogy nem kellett kínos kérdésekre válaszolnunk a Magyarországgal meglévő kulturális kapcsolatok javításával kapcsolatban",*[38] amely kérdések minden bi-

36 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. NH 1751/4. Uo. Gordon Shepherd: Expulsion a mistake. Hungarian view of British Council. Daily Telegraph d/d June 2 1956.
37 „Ő maga a Sztálin-korszak egyik áldozata volt, külügyminiszterként »nacionalista« hajlamok vádjával bebörtönözték. Két évvel ezelőtt bocsátották szabadon..." Uo. Kállait 1954. július 22-én rehabilitálták, s szabadon bocsátották. 1955 februárjában népművelési miniszterhelyettessé nevezték ki.
38 TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department. NH 1751/5. Lord Reading has received an invitation to attend the premiere of the Hungarian State Dance Ensemble. Unclassified. E. F. Given válasza L. A. C. Frynak. 1956. június 8.

zonnyal kiemelkedően a British Council magyarországi helyzetére koncentrálódtak volna.

Kállai Gyula népművelési miniszterhelyettes június 15-én az Egyesült Királyságban járt az Állami Népi Együttessel. Ennek során meglátogatta a British Council Európai Főosztályának vezetőjét is. A miniszterhelyettes elmondta, hogy ez nem egy hivatalos látogatás, ő pusztán csak véleményt kíván cserélni a két országot érintő kulturális programokról. Szívből remélte, hogy a magyar táncosok látogatása a két ország közötti kapcsolatok erősítését szolgálja.[39] A magánbeszélgetésnek minősített találkozón Wickham kijelentette, hogy „angol részről őszintén a kultúrkapcsolatok fejlesztése mellett vannak, bizonyos feltételek alapján",[40] majd kifejtette, hogy a kultúrkapcsolatokat technikailag két úton lehet lebonyolítani: kereskedelmi úton, impresszárió bevonásával vagy hivatalosan a British Councilon keresztül.[41] A BC osztályvezetője az első megoldással kapcsolatban megjegyezte, hogy ehhez nem kell semmiféle megegyezés, „arra most is megvan a lehetőség". Amennyiben azonban – és ez számukra a legfontosabb – *„a magyar kormánynak szándékában áll a két ország között hivatalos szinten is kulturális cserét és kapcsolatot kiépíteni, azt csak akkor lehet megtenni, ha engedélyezik a British Council budapesti irodájának megnyitását"*. Hozzátette: *„A British Councillal való kapcsolatok felvételének egyik feltétele az, hogy a magyar kormány adjon garanciát arra, hogy a Council irodáját kizárólag csak egy kultúrszervnek tekinti, mely mással, mint kultúrkapcsolatokkal nem foglalkozik, és biztosítsa a magyar kormány azt, hogy a Council budapesti képviselője szabadon fejthesse ki kulturális tevékenységét."* Kállai erre azt válaszolta, hogy a BC ügye a magyar kormány hatáskörébe tartozik, a garanciákkal kapcsolatban magánvéleményeként megjegyezte: ahhoz, hogy a magyar kormány a British Councilra csak és kizárólag kultúrintézményként tekintsen, a brit kormánynak garantálnia kellene, hogy a budapesti iroda semmi mással nem fog foglalkozni a kultúrkapcsolatokon kívül. Wickham a szavát adta, hogy emiatt a magyar félnek nem kell aggódnia.[42]

39 TNA BW 36/15. Council operations in Hungary: correspondence on policy. Visit of the Hungarian Deputy Minister of Culture. Record of Conversation. 1956. június 15. 1.

40 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 005963. Tárgy: Kállai et. látogatása a British Councilnál. 2.

41 TNA BW 36/15. Council operations in Hungary: correspondence on policy. Visit of the Hungarian Deputy Minister of Culture. Record of Conversation. 1956. június 15. 1.

Június 25-én további tárgyalásokra került sor Kállai Gyula részvételével, függetlenül attól, hogy kiutazása nem volt hivatalos jellegűnek tekinthető. A Foreign Office részéről Ward, az Északi Főosztály államtitkári beosztásban lévő vezetője vett részt a tanácskozáson. A beszélgetés lényegi része a kulturális kapcsolatok kiépítése körül mozgott, bár Ward inkább a BC felé terelte a szót: *„Lehet a két ország között kulturális kapcsolat, részükről nem hivatalos vonalon is, mert hiszen őnáluk túlnyomórészt magánkézben vannak a kulturális intézmények, de hivatalos vonalon a BC az a szerv, amely más országokkal a kulturális kapcsolatot tartja."*[43] Ez a kérdés egy hónappal később ismét terítékre került. Július 21-én Frederic Collon belga követ,[44] meghatalmazott miniszter fogadásán Terence Grady angol kultúrattasé Gergely Miklóssal, a Külügyminisztérium Protokollosztályának vezetőjével folytatott beszélgetése során a BC magyarországi kirendeltségének újbóli megnyitására terelte a szót. Hangsúlyozta – ahogy azt korábban is megtették már más brit politikusok, diplomaták –, hogy költségvetési okokból is csak a British Councilon keresztül lehetne intenzívebbé tenni a két ország közötti kultúrkapcsolato-

42 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 005963. Tárgy: Kállai et. látogatása a British Councilnál. Uo. 3–4. Wickham hozzátette, hogy üdvös lenne, ha a BC-vel való kapcsolatfelvételt követően képzőművészek, tanárok, tudósok, diákok cserelátogatására kerülne sor, valamint filmbemutatókat, színházi előadásokat és különböző témájú kiállításokat lehetne kölcsönös formában lebonyolítani, illetve a diákok számára ösztöndíjak odaítélését kellene biztosítani. Wickham „megkérdezte, hogy érdekelnek-e bennünket absztrakt festmények – kiállítás szempontjából. Kállai elvtárs humoros nemleges válasza után Wickham mosolyogva megjegyezte, hogy eddigi tapasztalatai alapján úgy látja, hogy ami a művészetet illeti, a szocialista országok a legkonzervatívabbak. Kállai elvtárs azt válaszolta, hogy formájában talán igen, de tartalmában semmi esetre sem".

43 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 005980. Tárgy: Látogatás Wardnál.

44 Frederic Collon 1956. február 3-án adta át megbízólevelét a Parlamentben. Magyar Filmhíradó, 1956/6. 1956. február. A belga követ átadja megbízólevelét. http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/print.php?y=hir&id=1846&eid=12162#go, 2016. március 29.

kat. Bár kritikus megjegyzésként fogalmazta meg az intézmény működésével kapcsolatban azt, hogy *„nem egy külföldi fővárosban extravagáns politikát folytat"*. Gergely ekkor „tréfásan" megkérdezte: *„Mi biztosítaná, hogy itt nem ilyen politikát folytatna?"* Grady erre azt válaszolta: *„Az itteni Council szerény költségvetéssel dolgozna, amely csak azt teszi lehetővé, hogy »szertelen kísérletezések nélkül, a szükséges normális keretek között maradjon«."*[45]

Grady kultúrattasé szeptember elején ismét látogatást tett Horváth Zoltánnál, és beszélgetésük során kiemelt fontossággal kezelték, hogy a Híradó- és Dokumentumfilmgyár filmet készített az Állami Népi Együttes angliai vendégszerepléséről. A brit külügyi képviselő szerint a népi együttes sikere fontos állomás volt a brit–magyar kulturális kapcsolatok intenzívebbé válásának terén. Bár hozzátette, hogy a British Council figyelmen kívül hagyása gátat fog szabni a további fejlesztéseknek, mert csak ez a szerv rendelkezik megfelelő anyagi bázissal. Horváth ekkor megjegyezte: *„Tudomásunk szerint Kállai Gyula népművelésügyi miniszterhelyettes [...] folytatott bizonyos megbeszéléseket a British Council vezetőivel, s ha konkrét megállapodásra nem is került sor, de az ügy további megvizsgálására alap teremtődött. Grady itt megkérdezte, hogy véleményem szerint melyik félnek kell megtenni a következő lépést. Azt válaszoltam, hogy mindkét fél vizsgálja a lehetőségeket, és egy adott pillanatban módot fognak találni a nézetek kicserélésére."*[46]

A kulturális kapcsolatok további fejlesztése érdekében tett erőfeszítések szeptember második felében megakadtak, a BC-vel kapcsolatos „megmerevedett" álláspontok mentén kialakult kisebb-nagyobb viták és szócsaták e ponton egy rövid időre elhalkultak.[47] A kulturális kapcsolatokra és a

45 MNL OL XIX-J-1-k (Nagy-Britannia 1945–64). 9. doboz. 40. tétel. 027020. Tárgy: A British Council válsága. Diplomatákkal folytatott beszélgetések a belga fogadáson. 1956. július 23.
46 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 004784/1. Tárgy: Grady angol kultúrattasé látogatása.
47 MNL OL XIX-J-1-j (Nagy-Britannia 1945–64). 42. doboz. 141. tétel. 196/57. 1957. július 11. 2. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a British Council 1956-ban meglehetősen rossz anyagi helyzetben volt, ami brit részről is kizárta azt, hogy abban az évben megnyithassák a budapesti irodát.

Councilra vonatkozó jelentések szeptember második felét követően háttérbe szorultak, szinte nem is volt semmilyen erre irányuló tevékenység. Az őszi események mindkét ország tekintetében olyan változásokat eredményeztek, amelyek mellett a kulturális érintkezések eltörpültek, s majd csak 1957-től indultak el újra a tárgyalások e téren.

Macher Anikó tanulmányában olvasható, hogy az összes NATO-tagállam egyetértett a közös célban: csupán egy héttel a magyar forradalom kitörése előtt még mindig azt remélték, hogy lassan átalakítják a Keletet egy olyan propaganda segítségével, amely a szovjet blokkhoz tartozó országok kultúrájának a hagyományos nyugati gyökereit hangsúlyozza a Szovjetunió által bevezetett idegen kulturális normákkal szemben. A forradalom kirobbanása a legtöbb nyugati megfigyelőt meglepetésként érte, és nemcsak a nyugati országoknak a Magyarország- és Kelet-Európa-irányú kulturális politikáját zilálta szét, hanem változásokat hozott a magyar hazai és a külföldi kulturális politikában is.[48]

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Admin-iratok:
MNL OL XIX-J-1-k 9. doboz. 40. tétel. (Külügyminisztérium – Általános iratok, Anglia [1945–1964] – Nagy-Britannia által fenntartott intézmények Magyarországon [A British Council budapesti fiókjának tevékenysége és megszűntetésének körülményei])

TÜK-iratok:
MNL OL XIX-J-1-j 1. doboz. 13. tétel (Külügyminisztérium – TÜK-iratok, Anglia [1945–1964] – A követség és a „központ" [Külügyminisztérium] kapcsolata)

48 Macher 2013, 78.

MNL OL XIX-J-1-j 20. doboz. 47. tétel (Külügyminisztérium – TÜK-iratok, Anglia [1945–1964] – Éves összefoglaló jelentések Nagy-Britannia kül- és belpolitikájáról, országismertetések)

MNL OL XIX-J-1-j 42. doboz. 141. tétel (Külügyminisztérium – TÜK-iratok, Anglia [1945–1964] – Általános [elvi] ügyek)

MNL OL XIX-J-1-j 43. doboz. 142. tétel (Külügyminisztérium – TÜK-iratok, Anglia [1945–1964] – Nagy-Britannia kulturális politikája)

The National Archives of UK (TNA)

FO – Records created or inherited by the Foreign Office

TNA FO 371/122476. Cultural relations with UK. Northern Department

TNA FO 924/1034. The Drogheda Report: proposals for reorganisation of British Council work in various territories

TNA FO 924/1035. The Drogheda Report: comments from posts on its effect on British Council work

BW – Records of the British Council

TNA BW 36/12. Establishment of office in Hungary and Council's subsequent withdrawal: related correspondence

TNA BW 36/15. Council operations in Hungary: correspondence on policy

TNA BW 36/17. General policies: including cultural programmes

PREM – Records of the Prime Minister's Office

TNA PREM 11/691. Overseas Information Services: publication of the Drogheda Committee Report

Magyar Filmhíradó, 1956/6. 1956. február. A belga követ átadja megbízólevelét. http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/print.php?y=hir&id=1846&eid=12162#go, 2016. március 29.

IRODALOM

Black, J. B. 1975: *Organising the Propaganda Instrument: The British Experience.* The Hague, Martinus Nijhoff

Byrne, Alice 2013: *The British Council and the British World, 1939–1954.* 21–43. http://www.academia.edu/6766916/_The_British_Council_and_the_British_World_1934-1954_, 2016. április 3.

Haigh, Anthony 1974: *Cultural Diplomacy in Europe.* Strasbourg, Council of Europe

Kosztricz Anna 2015: A Kulturális Kapcsolatok Intézete. *ArchívNet,* 2015 (15.), 4. http://archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=623, 2016. november 29.

Macher Anikó 2013: Hungarian Cultural Diplomacy, 1957–1963. Echoes of Western Cultural Activity in a Communist Country. In Gienow-Hecht, Jessica C. E.–Donfried, Mark C. (eds.): *Searching for a Cultural Diplomacy.* New York–Oxford, Berghahn. 75–108.

Schwartz, Lowell H. 2009: *Political Warfare against the Kremlin. US and British Propaganda Policy at the Beginning of the Cold War.* New York, Palgrave Macmillan

MEZŐ GÁBOR

Külpolitikai tudósítók és sajtóattasék – avagy a kádári hírszerzés válogatott csapata

Számtalan (de távolról sem elegendő) kutatás, cikk, tanulmány foglalkozott már a kommunista állambiztonság és a sajtó kapcsolatával, szimbiózisával. Minél több dokumentumot, iratot megismerünk, minél több mozaikdarabkát összeillesztünk, annál világosabbá válik, hogy különösen fertőzött területről volt szó. Ha a külpolitikai újságírást, a tudósítók világát vizsgáljuk, akkor kijelenthető, hogy a pártállam, illetve az irányítása alá tartozó hírszerzés gondosan megválogatta a szóba jöhető embereket. Elképzelhetetlen volt, hogy valaki körön kívül bekerüljön a „válogatott csapatba". A kiküldött munkatársak jelentős része be volt szervezve, mások hivatalos vagy társadalmi kapcsolatok voltak, nagyon kevesen akadtak, akik így vagy úgy, de valahogy ne kapcsolódtak volna a III/I-hez vagy a katonai hírszerzéshez.

Az állambiztonság egykori tisztje, V. Nagy Árpád, aki azon kevesek közé tartozik, akik szembenéztek saját múltjukkal, így írt erről az összefonódásról önéletrajzi írásában:[1] *„Ezek az elvek vonatkoztak a külföldre kiküldött rádiótudósítókra is. Mielőtt újabb rádió- vagy televíziótudósító kiment volna, a személyzeti vezetőnek – hivatalból, kötelessége szerint – az illetékes elhárító szervhez meg kellett, hogy küldje az illető adatait, az igényt, ahova beállítani szerettek volna. Erre azért volt szükség, hogy a beszervezés céljából legyen időnk és lehetőségünk tanulmányozni az illetőt, és hogy bizalmi funkcióba csak megbízható egyén kerülhessen. A tudósítók esetében vagy beszerveztük általában, vagy »mezítlábas«-nak*

1 V. Nagy 2006, 100.

nevezve hallgatólagosan kötelességükké kellett tegyük tájékoztatásunkat. Ha esetleg bármelyik nem fogadta el, nem mehettek volna ki. Ez az elv a BM III. Főcsoportfőnökség területén mindenhol érvényben volt."

Bár még ma sem látjuk át teljesen, hogyan dolgozott össze ezen a területen (is) a keleti blokk, egyre világosabb a kép. Borvendég Zsuzsanna az alapműnek tekinthető *Újságírásnak álcázva* című könyvében[2] részletesen bemutatta a szovjet KGB egyik fedőszerveként működő Nemzetközi Újságíró Szervezetet (NÚSZ). Ennek aktív tagszervezete volt az a Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) is, amely hasonló bekötéssel bírt idehaza. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a MÚOSZ ma is működik, és közel harminc évvel a rendszerváltás után továbbra is képtelen szembenézni kommunista örökségével. Ezt támasztja alá az is, hogy az állambiztonsági évtizedekkel kapcsolatban egyetlen tényfeltáró kötetet sem jelentettek meg, ellenben nehéz lenne összeszámolni, hogy hány egykori hálózati újságírót tüntettek ki, díjaztak az elmúlt harminc évben.[3] Pedig lenne mit kutatni: jellemző a MÚOSZ és a hírszerzés olajozott kapcsolatára, hogy a sajtófelügyeletet ellátó Press rezidentúra egyenesen a szövetség székházában dolgozott, míg a NÚSZ többek között a balatonszéplaki üdülőt használta. Tehát fizikailag is befészkelték magukat a „gazdatestbe".

Jómagam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutatható Tükör-dossziék[4] egyikében bukkantam rá azokra a dokumentumokra, amelyek nagyon sokat elárulnak a Press működéséről. Tulajdonképpen a rezidentúrát vezető szigorúan titkos tiszt, Szolnok Péter (fedőneve „Bakos"), a Külügyminisztériumnál (valamint a hírszerzésnél) dolgozó „Komlósi" fedőnevű vezető, valamint Lelovics Ottó hírszerző százados közötti néhány levélváltásról van szó.

2 Borvendég 2015.

3 *Átadták a MÚOSZ életműdíjait és szakmai elismeréseit.* https://www.archiv.muosz.hu/print.php?id=5325, 2017. december 27.

4 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/1-6.

TITKOS MUNKATÁRSAKAT MINDENHOVÁ

Az első levélben „Komlósi" arra kérte „Bakost", hogy a Press a váltási terv elkészítéséhez ajánljon tökéletesen megbízható tudósítókat, attasékat a különböző különösen fontos posztokra. Azaz készítse el a kiküldhető újságírók, sajtósok titkos listáját. Ez a dokumentum azért értékes, mert világosan rámutat a rendszer működésére, arra, hogy időről időre újabb és újabb beépített munkatársakat helyeztek a legfontosabb hírszerzési központokhoz, rezidentúrákhoz. Úgy kell elképzelnünk, mint egy vetésforgót: a nyelveket beszélő, külföldön kapcsolatokat építő, megfuttatott kollégák többsége egymást váltotta a különböző városokban.

„Bakos elvtársnak! Budapest, 1968. dec. 7. Tájékoztatásul közöljük Bakos elvtárssal, hogy területünkön a perspektivikus hálózatépítő és tippkutató munka intenzitásának növelése érdekében felmérést végzünk, amely során fokozottabban szeretnénk igénybe venni a Press rezidentúra vonalán levő lehetőségeket. Kérjük Bakos elvtársat, hogy a váltási tervet hosszabb távra elkészíthessük, javasoljon olyan személyeket, akik Bécsbe, Bernbe, Brüsszelbe, Párizsba, Kölnbe sajtóattasénak, valamint állandó külföldi tudósítónak számba jöhetnek. Továbbá kérjük Bakos elvtársat, hogy a hazai bázis kiépítése és szélesítése érdekében az újságíró-iskola német, francia nyelvet beszélő növendékei közül javasoljon olyan gyakornokokat, akik a későbbiek folyamán – nyelvismeretük, újságírói szakismeretük, rátermettségük alapján – sajtóattaséként, külföldi tudósítóként Bécsben, Bernben, Kölnben, Brüsszelben, Párizsban dolgozni tudnának. Komlósi"[5]

Bécs, Bern, Brüsszel, Párizs és Köln – kulcshelyszínek. „Komlósi" leveléből azt is látjuk, hogy a „váltási tervben" nemcsak befutott újságírókra kértek javaslatokat, de a jövő tehetségeit is kutatták, akiket a Bálint György Újságíró Akadémiáról szándékoztak kiemelni. A kérésre végül Lelovics Ottó hírszerző százados válaszolt,[6] miután egyeztetett a Presszel. A tiszt a szigorúan titkos levélben városról városra, funkcióról funkcióra felsorolta azokat a

5 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész. 31. 158-3-33/47 sz. utasítás „3"-tól, 1968. december 7.

6 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész. Javaslat, 1969. január 21.

jelölteket, akiket érdemesnek találtak megfuttatni. Ebben a tanulmányban a Párizsra vonatkozó részt kívánom bemutatni; bár akármelyik várost választhatnám, hiszen maga a rendszer az érdekes.

„A Press rezidentúrával történt megbeszélés alapján sajtóattasénak és külföldi tudósítónak az alábbi személyeket javasoljuk: Párizsba a magyar nagykövetség sajtóattaséjának Klein Márton r. szds. váltására a KÜM [Külügyminisztérium] Sajtófőosztálya Mód Péter nagykövet személyes kérésére Konrád Editet [...]. Operatív nyilvántartásban nem szerepel."

Bár Konrád Edit neve ma már keveseknek csenghet ismerősen, voltak, akik egészen ismert újságírókká váltak a későbbiekben: *„Párisba a sajtóiroda vezetőjének Técsi fn. titkos munkatársat. Magyar Pétert (újságíró, francia–magyar szakos középiskolai tanár, 25 éves, féléves újságírói gyakorlat után jelenleg Nizzában tanul ösztöndíjasként.) BM III/I. Csfség nyilvántartásában Regős r. alez. elvtársnál szerepel."*[7]

„Técsi" (máshol „Técsy") titkos munkatársról, azaz a *Népszava* ma is publikáló szerzőjéről, Várkonyi Tiborról néhány éve hoztam nyilvánosságra azokat a dokumentumokat, amelyek bemutatják titkos életét.[8] Az éppen ekkoriban, 1968-ban beszervezett Várkonyit szédületes pályára állította a hírszerzés, a megfuttatott külpolitikai újságíró azok közé tartozott – valószínűleg nincsenek sokan –, akiket később a francia állam és a magyar állambiztonság is kitüntetett. Utóbbinak is megadták a módját: *„Nyilvános helyen ebéd keretén belül találkozót tartottunk Técsy fn. titkos munkatárssal* – jelentették 1984 júniusában.[9] – *A találkozó célja a titkos munkatárs 60. születésnapja alkalmából kitüntetés, illetve a vele járó pénzjutalom átadása volt."*

Várkonyi Tibor kétségtelenül megszolgálta a jutalmat. Beszervezési dossziéja szerint részt vett külföldi újságírók megkörnyékezésében, befolyásolásában, s emellett rendszeresen jelentett. *„Politikai képzettsége, megbízhatósága,*

7 Uo.

8 Mező Gábor: Técsy, alias Várkonyi Tibor az állambiztonság kitüntetett besúgója volt. Pesti Srácok, 2014. november 7. http://www.pestisracok.hu/varkonyi-tibor-akit-francia-allam-es-az-allambiztonsag-kituntetett/, 2017. december 27.

9 ÁBTL 3.2.1. Bt-2627. Jelentés, 1984. június 25.

általános műveltsége pozitív emberi tulajdonságai, nyelvtudása alkalmassá teszi a titkos munkatársi együttműködésre. Lapja megbízásából történő gyakori külföldi utazásai jó lehetőséget biztosít számára a kutató- és feldolgozómunka végzésére, valamint információszerzésre. A külföldi sajtókörökben való ismertsége, a nemzetközi politikai kérdésekben való tájékozottsága következtében alkalmas arra, hogy a beutazó nyugati újságírók ellenőrzésében és feldolgozásában segítséget nyújtson" – írták a beszervezésére tett javaslatban.[10] Azt természetesen nem tették hozzá, hogy a „külföldi sajtókörökben" azért lehetett „ismert", mert őt küldték ki, őt jelölték ki erre a szerepre.

A szintén Párizsba javasolt Magyar Péter pályafutása is hasonlóan ívelt felfelé. Az ő állambiztonsági érintettségével kapcsolatban – azonfelül, hogy az említett irat szerint szerepelt a hírszerzés nyilvántartásában – egyelőre nem hivatkozhatunk más dossziékra, de a következő méltatás remek fogódzót kínál. Amikor a MÚOSZ 2015-ben kitüntette, ezt írták róla:[11] *„A nizzai Nemzetközi Tanulmányok Európai Intézetében tanult, ahonnan elmélyült ismeretekkel tért haza az európai integrációról. Az MTI elismert külföldi tudósítói közé tartozott, Rómából és Brüsszelből tárgyszerű kommentárokkal, érdekes interjúkkal rendszeresen jelen tudott lenni a napilapokban, rádióban, hetilapokban."* Tehát később éppen az lett, aminek szánták: a Magyar Távirati Iroda (MTI) külföldi tudósítója.

Maradjunk továbbra is az MTI-nél. Politikai szempontból kiemelten fontos volt, hogy a hírügynökség és a pártlap, a *Szabad Népből* „újjászületett" *Népszabadság* tudósítóit is a hírszerzés jelölje ki. Ez volt a közvélemény két fő hírforrása, az MTI manipulált, patikamérlegen mért, megszűrt híreit az amúgy is szigorúan irányított sajtó automatikusan átvette, a *Népszabadság* pedig hatalmas példányszámával megkerülhetetlen volt. (Ezzel a mesterségesen megteremtett hegemóniával tudott piacvezető maradni a rendszerváltás után is, ezért is volt különösen cinikus, amikor a kilencvenes-kétezres években is

10 ÁBTL 3.2.1. Bt-2627, 42. Javaslat, 1968. május 2.

11 *Átadták a MÚOSZ életműdíjait és szakmai elismeréseit.* https://www.archiv.muosz.hu/print.php?id=5325, 2017. december 27.

ezzel büszkélkedtek az azóta megszűnt napilapnál.) Nézzük a Párizst érintő további javaslatokat:[12] *„Párizsba az MTI tudósítójának dr. Szegőváry fn. titkos munkatársat"; „Párizsba a Népszabadság tudósítójának Ujfalusi fn. titkos munkatársat"* – írta Lelovics százados.

„Ujfalusi" (máshol „Újfalusy") esetében teljesen világos, hogy a tervet végrehajtották. Beszervezési dossziéja kutatható,[13] ezért tudjuk, Fábián Ferencről van szó, aki valóban a napilap párizsi tudósítója lett 1969-től. Korábban is ebben a munkakörben dolgozott, pekingi, majd varsói kiküldetésben volt franciaországi bevetése előtt. A folytatás is érdekes: miután 1974-ben hazahívták Párizsból, a MÚOSZ főtitkárhelyetteseként folytatta, hogy a rendszerváltás előtti időszakban, 1985 és 1988 között már Brüsszelből (!) tudósítsa a *Népszabadságot* és az MTI-t. A belga városban ráadásul éppen Magyar Pétert válthatta, aki az *Arcanum* digitális periodika adatbázisa[14] szerint 1985-ben még MTI-tudósítóként dolgozott ott.[15]

Tudjuk, hogy Brüsszelbe sem küldhettek akárkit, ekkor már a kommunista vezetés értelmesebb, élelmesebb része a módszerváltásra, az „európai integrációra" készült. Kulcskérdés volt, hogy mindig a lehető leglojálisabb tudósító legyen odahelyezve. Nem mellékes az sem, hogy Fábián – ahogyan a többiek – több könyvet is megjelentethetett külföldi tapasztalatairól, az ezzel járó ismertség és a komolynak tekinthető bevétel (a támogatott könyveknek járó hatalmas példányszámoknak köszönhetően) is egyike volt azoknak a mézesmadzagoknak, amelyekkel a hatalom, az állambiztonság magához csábította az erre alkalmas újságírókat.

A párizsi alapcsapat, a „kezdő tizenegy" összeállításán már túl vagyunk, de az sem érdektelen, hogy a Press kiket jelölt[16] a „tartalékok" közé: *„Baroti [sic!]*

12 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész. Javaslat, 1969. január 21.
13 ÁBTL 3.2.1. Bt-1578.
14 https://www.arcanum.hu/hu/adt/.
15 *Népszava,* 1985. március 18. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nepszava_1985_03/?query=%22Magyar%20P%C3%A9ter%22%20AND%20Br%C3%BCsszel&pg=192&layout=s, 2017. december 27.
16 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész. Javaslat, 1969. január 21.

Géza újságíró, a Magyar Nemzet belpolitikai főmunkatársa. Idős kora miatt foglalkoztatásra nem javasoljuk. Árkus József (1930. Nagykanizsa, a. n.: Kolongya Mária.) Újságíró, a Népszabadság munkatársa. BM operatív nyilvántartásában szerepel. Volt informátor. Onodi [sic!] György (1934. Szekszárd. [...] Magyar Ifjúság külpol. rovat munkatársa) MNVK/2. nyilvántartásában szerepel."

A Press menüje szerint ezekből az újságírókból lehetett még válogatni. Tudjuk, hogy Árkus Józsefből és Ónody Györgyből is meghatározó újságíró lett a szocializmusban. A népszerű és intelligens Árkust valószínűleg csak korai halála akadályozta meg abban, hogy a rendszerváltás után is komolyabb szerephez jusson – ahogyan például a kétezres években is közel-kelet-szakértőként foglalkoztatott Ónody.

GÖMÖRI ENDRE A CÉLKERESZTBEN

Tanulmányom lezárásként egy olyan levélváltást mutatok be, amelyet szintén a Tükör 3. számú dossziéjába iktattak. Itt is az MTI brüsszeli állásáról van szó, „Komlósiék" kérésére „Bakosék" Gömöri Endrét javasolták, de ezúttal nem ment minden simán. A Press vezetője ugyanis elkövetett egy hibát: az ismert és elismert Gömöriről az MTI vezérigazgatójával, Barcs Sándorral is elbeszélgetett, és ezzel dekonspirált. Az iratok azért is értékesek, mert Gömöri beszervezésére utalnak, akit '56-os szerepe[17] miatt végül nem tartottak eléggé megbízhatónak.

„Bakos" az 1969. november 28-ai keltezésű iratban[18] ezt írta „Komlósinak": *„A 3. Osztály vezetőjétől kapott utasítás alapján megvizsgáltam, hogy jelenlegi hálózati állományomból ki lehetne alkalmas a brüsszeli MTI-tudósító*

17 Gömöri Endre 1956-ban a Szabad Kossuth Rádió öttagú szerkesztőbizottságának tagja volt. Hódolattal a hős nemzetnek. *Magyar Nemzet,* 2006. október 21.
18 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész, 161–162. Gömöri Endre ügye, 1969. november 28.

funkciójának betöltésére. Az alábbiakban javaslatot kívánok tenni Gömöri Endre újságíró személyére, aki jelenleg a Magyarország külpolitikai rovatvezetője.

Gömöri elvtárs személyét minden szempontból megfelelőnek, alkalmasnak találom. Egyike a legismertebb külpolitikai újságíró*knak, az összes világnyelveket beszéli,* újságírói *tapasztalata, kapcsolatai (hazai, mind nemzetközi vonatkozásban) egyaránt predesztinálják ennek a munkakörnek betöltésére. Gömöri anyagai a Press rezidentúra központi csoportjánál megtalálhatók, rövidesen be fogom nyújtani beszervezési jelentését. A beszervezés időközben megtörtént. Gömöri szívesen vállalna külföldi megbízatást is. Erre vonatkozóan előzetes tapogatódzó megbeszéléseket folytattam, s a részéről teljes készséget tapasztaltam, beleértve a részünkre végzendő munkát is. [...] Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Barcs Sándor MTI-vezérigazgatóval folytatott legutóbbi megbeszélésem során Barcs elvtárs azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy tegyek javaslatot az MTI brüsszeli tudósítói posztjának betöltésére. Közölte, hogy nincsenek fenntartásai, ha MTI-n kívüli személlyel próbálnánk megoldani a betöltést. A beszélgetés során több vezető magyar újságíró nevét megemlítettem, közöttük Gömöriét is. Azon véleményének adott kifejezést, hogy ha Gömöri elvállalná ezt a beosztást, ő szíves-örömest venné az MTI állományába. Ismételten kérem mielőbbi állásfoglalásukat. Bakos."*

„Komlósi" 1969. december 20-án válaszolt,[19] s bár elviekben egyetértett Gömöri kiválasztásával, közölte osztályának fenntartásait is. Finoman, de határozottan arra utasította „Bakost", hogy a jövőben ne vonja bele az MTI-t idő előtt az ilyen és ehhez hasonló ügyekbe: *„Bakos elvtársnak [...] Tárgy: Gömöri Endre ügyében. Tájékoztatásul közöljük Bakos elvtárssal, hogy Gömöri Endrének az MTI brüsszeli tudósítójává történt jelölésével egyetértünk. Véleményünk kialakításánál figyelembe vettük Bakos elvtársnak Gömöri személyéről szerzett kedvező ismereteit, valamint a Gömöriről társszervünktől kapott szóbeli tájékoztatását is, mely szerint Gömöri régebbi kapcsolatait fenntartja, közöttük nem »vonalas«, de ellenséges tevékenységet nem folytat. Ennek ellenére változatlanul úgy látjuk, hogy Gömöri feldolgozása során Bakos elvtársék nem tisztázták részletesen Gömörinek az ellenforradalom idején kifejtett negatív tevékenységét, ezek részéről*

19 ÁBTL 3.2.5. O-8-298/2. II. rész, 164.580/3/52–69. sz. utasítás „3"-tól, 1969. december 20.

való jelenlegi megítélését, jelenlegi politikai beállítottságát, cikkein túlmutatóan is. Tudomásunk szerint korábban az 1-es vonal éppen ezért tekintett el Gömöri beszervezésétől. Kérjük Bakos elvtársat, amennyiben hasonló helyzet a jövőben előfordul, még az MTI-nek tett javaslat előtt konzultáljon vonalunkkal, és közösen – több jelöltet számba véve – alakítsuk ki a javaslatot. Gömöri – bevonását követő – felkészítését, illetve kiképzését a központban kívánjuk megoldani, ezért javasoljuk, hogy a kapcsolat átadására ennek megfelelően időben kerüljön sor. Komlósi"

Nem találni annak nyomát, hogy Gömöri Brüsszelbe ment volna. Lehetséges, hogy az állambiztonság végül ötvenhatos múltja vagy „Bakos" hibája miatt nem kívánta külföldre küldeni. Ennek ellenére Gömöri is a rendszer része volt. Ötvenhatos „tévelygését" amúgy elég olcsón megúszta, nem került börtönbe, és bár pár évig nem írhatott a saját nevén, már akkor is megjelentek a cikkei. Később a *Magyarországhoz* került, és szépen lépdelt fölfelé. Több könyve megjelent, 1979-ben a témánk szempontjából érdekesen csengő *Rejtett szolgálat. Fejezetek a CIA történetéből* című kötet[20].

Ha hozzátesszük, hogy később a MÚOSZ tiszteletbeli elnöke lett, akkor azért látjuk: végül minden ösvény összetalálkozott. Talán nem véletlenül nevezte Jeszenszky Géza akkori washingtoni nagykövet már jóval a rendszerváltás után „bértollnoknak".[21]

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.2. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék

3.2.1. Beszervezési dossziék (Bt-dossziék)

3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)

20 Gömöri Endre 1979: *Rejtett szolgálat. Fejezetek a CIA történetéből.* Budapest, Kozmosz Kiadó.

21 Neményi László – Révész Sándor: „Nem kellene törleszteni". *Beszélő,* 2003. május.

IRODALOM

Borvendég Zsuzsanna 2015: *Újságírásnak álcázva.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Mező Gábor: Técsy, alias Várkonyi Tibor az állambiztonság kitüntetett besúgója volt. Pesti Srácok, 2014. november 7. http://www.pestisracok.hu/varkonyi-tibor-akit-francia-allam-es-az-allambiztonsag-kituntetett/, 2017. december 27.

V. Nagy Árpád 2005: *Egy lelkiismeret lázadása.* Budapest, Kairosz Kiadó

ÖTVÖS ISTVÁN

„*A mi emberünk*"

Államvédelem vagy pártvédelem?

„A történelem bebizonyította, hogy Rákosi Sztálin embere volt, a kérdés ezután csak az, mit értett Tyusin azon, hogy a »mi emberünk«."[1]

1.

A modern korban az államközi kapcsolatok szövevényesebbé, az állam belső élete egyre bonyolultabbá vált. Ennek megfelelően a döntéshozatali mechanizmus is strukturáltabb formákat hívott életre, hiszen sokkal több tényezőt kellett figyelembe venni a politikai döntések meghozatalánál. Ez a változás magával hozta azt az igényt, hogy egyre nőtt a politikai döntéshozatal információéhsége. Immár nemcsak azt kellett tudni, hogy mit mondanak a politikusok, de azt is, hogy a mögöttük álló döntéshozatali gépezet milyen problémákat érzékel, hogyan kívánja azokat megoldani, és milyen közép-, esetleg hosszabb távú terveket sző. A megszerzett információk birtokában azután elemezni kellett ezek hatását saját helyzetükre és saját terveikre vonatkoztatva. Az elméletet persze általában felülírta a gyakorlat, azonban a híréhség problémája állandósult.

Alkalmazkodva a megváltozott viszonyokhoz, minden állam létrehozta azokat a szervezeteket, amelyek nem a nyilvánosság előtt végezték tevékenységüket. Háború esetén a valós idejű (katonai) hírszerzési információk megszerzése elengedhetetlen, de az olajozott működés érdekében már bé-

1 Felix 1993, 233.

keidőben fel kell készülni a feladatra; megfelelő csatornákat kell kiépíteni. A politikai hírszerzés feladata ezzel szemben az, hogy az állam szempontjából veszélyes politikai döntéshozatali központok döntéshozatali folyamatait ellenőrizze, információkat gyűjtsön ezekből, esetleg a tevékenységük befolyásolására törekedjen. Mindez egyre fontosabbá vált. Ezek a problémák minden állam irányítását nyomasztották, azonban a 20. században mindezt tetézte egy ideológiai probléma is.

A kommunista pártok hatalomra jutása tovább bonyolította a képletet. Korábban az államot irányító elvek és politikai gyakorlat hosszú évtizedekig, sőt néha évszázadokig nem változott jelentősen. A 20. században azonban nem csupán az információéhség nőtt: ideológiai tényezők is komplikálták a helyzetet. Mivel a kommunista állam nem egyszerűen állampolgári hűséget, hanem a párt politikájával való teljes azonosulást igényelt, immáron nemcsak az számított ellenségnek, aki kifejezetten egy másik állam érdekét helyezte előtérbe, hanem az volt a kérdés, hogy az adott állampolgár hűséges kíván-e lenni a párthoz. A külföldre irányuló információszerzést immáron a belföldre irányuló politikai jellegű hírigény egészítette ki.

2.

Az 1945 utáni kommunista pártok Közép-Európában korábban soha nem látott mértékben használták fel a hírszerző szerveket politikai céljaik elérésére. Ennek okai meglehetősen komplexek voltak.

Ismert tény, de kénytelenek vagyunk itt is rögzíteni, hogy a közép-európai államok kommunista pártjainak a békeszerződés életbelépéséig lehetőleg olyan helyzetbe kellett hozniuk magukat, hogy ne lehessen kiiktatni őket az adott állam politikai életéből. A két világháború közötti időszakban még azokban az államokban is marginális helyzetben voltak, amelyekben egyáltalán engedélyezték a működésüket. A helyi kommunista vezetők szándékai tehát különösebb háttéralku és utasítás nélkül találkoztak a moszkvai vezetés igényeivel. Az utóbbi ugyanis vitathatatlanul baráti államok létrehozására

akarta felhasználni a kialakult stratégiai helyzetet. Itt és most nem érdemes feleleveníteni azt a vitát, hogy eleve a teljes hatalomátvétel volt-e céljuk, vagy csak baráti államokat akartak létrehozni a kommunista pártok hatalmi helyzetének stabilizálásával, a tény azonban tény marad: az összes közép-európai államban a belügyi erőkre támaszkodva akartak eredményeket felmutatni.

A hírszerző szervek oldaláról közelítve a problémát, ennek két következménye lett. A frissen létrehozott szervezetek három feladatot láttak el párhuzamosan. Mindenekelőtt valóban nekiláttak a háborús bűnösök felkutatásának. Bár a későbbi események annullálták ennek a feladatnak a fontosságát, de valóban szükség volt erre. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a valódi hírszerzési tevékenység kiépítése, azaz a külföldi döntéshozatali központok felderítése. Ebben azonban már egy speciális igény is megjelent, hiszen a Szovjetunió árnyékában megszerveződő államok szervei alárendelték ezt a feladatot a „nagy testvér" igényeinek. Már itt is érzékelhető a megcsúszás, hiszen az állam érdeke adott esetben megkívánta volna a Szovjetunió elleni hírszerzést is, azonban részben a szovjetek jelenléte, részben a szervek felett gyakorolt kommunista kontroll ezt megakadályozta. De pontosan ez a pártellenőrzés vezetett a harmadik problémához. A kommunista pártok az ellenőrzésük alatt álló szerveket fel tudták használni a politikai konkurenseik elleni harcban, ez lépéselőnyhöz juttatta őket, viszont megkövetelte a szervektől a teljes alárendelődést a párt érdekeinek. Ennek azonban semmi köze sem volt a klasszikus hírszerzési feladatokhoz. Az állam védelme kétségbeejtően összekeveredett a párt védelmének szempontjaival, mindezt pedig a hírszerzési eszközök és módszerek alkalmazásával akarták megvalósítani, aminek a következményei meglehetősen zűrzavaros viszonyok lettek. Mindez pedig a hírszerzésnek – és végső soron az államnak – legkevésbé sem használt.

A hírszerző szervek három párhuzamos feladatuk végrehajtása során egyrészt túlhatalomra tettek szert a politika felett, hiszen segítették a pártot a hatalom megragadásában; másrészt viszont a feladat végrehajtása során eltorzult a szervezet célképzete: immáron nem a klasszikus hírszerzési feladatokat tekintették elsődlegesnek, hanem a párt belső ellenségektől való védelmét.

I.

1. Mire a Magyar Testvéri Közösség ügye 1947 nyarára bírósági szakaszba került, a hazai politikai helyzet alapvetően megváltozott. A közösség elleni eljárás célja egyértelműen az volt, hogy a politikai életben a kommunista párt számára megfelelő képletet alakíthassanak ki: a kisgazdatöbbségű parlament helyére egy új képviselő-testület álljon fel. Mivel ezt a hagyományos politikai eszközökkel nem lehetett megvalósítani, a feladatot az Államvédelmi Hatóság kapta. Látszólag kiválóan végrehajtották, hiszen a megindított eljárás következtében a kisgazdapárt egysége megbomlott, és végül nemcsak Kovács Bélát hurcolták el a szovjetek, és Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásával a kormányt is át kellett alakítani, de a kommunistákkal kollaborálók és a határozott ellenállást követelők között kitört vitában megbomlott a párt – és ezzel a parlamenti frakció – egysége. Megnyílt tehát a tér az előrehozott választások előtt. Úgy tűnhetett, minden Rákosi Mátyás elképzelései szerint alakult, hiszen a békeszerződés életbelépése előtt megerősíthette a kommunista párt törvényhozásbeli pozícióját. Az új választások pedig a törvényesség látszatát kelthették.

Márpedig ez utóbbi kulcskérdésnek számított. Magyarország kiemelt helyzetben volt a térségben. Paradox módon épp az tette lehetővé a nyugati államok fokozott jelenlétét, hogy hazánk vesztes államnak számított. Így a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) nyugati képviselőinek szeme előtt kellett megvalósítani a szovjetizálást. Ráadásul a háború alatti helyzetből következően a nyugati hírszerzőknek Magyarországon volt az egyik legjobb kapcsolati hálójuk a térségben. Ez nem feltétlen ügynökök jelenlétét, sokkal inkább egy feléjük orientálódó, barátságos közeget és az erre épülő társadalmi kapcsolatokon alapuló információs hálózatot jelentett. A németek ugyan szisztematikusan vadásztak ezekre a csoportokra, de – szintén paradox módon – pont az ország kései megszállása miatt itt tudták a legkevésbé felszámolni ezeket. A fegyveres ellenállás kései létrejötte miatt a Nyugat-barát csoportok viszonylag intakt módon vészelték át a világégést. Tehát a SZEB nyugati missziói nem csupán a hivatalos, de informális csatornákon beszerzett információkra is támaszkodva pontosabb képet kaphattak a helyzetről.

Erre pedig nagy szükségük volt, hiszen 1944–45 fordulóján még nem igazán rajzolódott ki, mit is kívánnak tenni Közép-Európa államaival a szovjetek, az viszont már látszott, hogy terveiket nem osztják meg szövetségeseikkel.

Mindezek oda vezettek, hogy a szovjeteknek éppen itt kellett szembenézniük az egyik legerősebb társadalmi ellenszegüléssel – még akkor is, ha az utólagos szemlélő még ennél is határozottabb ellenállást várna. Így aztán a térségben nem az általános gyakorlatot követte a megszálló, hanem kénytelen volt szabad választásokat engedélyezni 1945-ben. A kommunista párt ekkor csúfos kudarcot vallott, az elért eredmény módosítására volt tehát szükség.

A korábban megválasztott parlament végeredményben a Magyar Testvéri Közösség-per következtében kialakult helyzet miatt feloszlatta önmagát; a legerősebb jobboldali párt szétesése látványosan zajlott, és a választást adminisztratív eszközökkel és egyszerű csalással manipulálták, minden adott volt a győzelemhez. Az 1947-es választás mégis fiaskónak bizonyult. Ismert tény, hogy bár a kommunisták váltak a legnagyobb párttá, egyedül továbbra sem alakíthattak kormányt, sőt az általuk vezetett koalíció többsége sem volt igazán meggyőző.

Ráadásul a csalás már a választások napján napvilágra került, és a helyzetet súlyosbította a szociáldemokrata párt „minisztersztrájkja". Az, hogy a szociáldemokrata miniszterek nem voltak hajlandók részt venni a kormány munkájában, igazából nem tűnik komoly akciónak, mégis fontos jelzésnek számított, hiszen a választási csalás tényén már nem lehetett változtatni, de minél nagyobb nyilvánosságot kap, annál kellemetlenebb Rákosiék számára. Számukra éppen elég nagy gondot okozott, hogy a kisgazdák romjain létrejövő polgári pártok bekerültek a parlamentbe, de így a másik „munkáspárt" álláspontja is világossá vált.

A helyzet tehát korántsem volt egyértelmű, legalábbis nem annyira, mint amennyire Rákosinak kellett volna. A parlament összetétele továbbra sem volt ideális, és – ismét – kifogytak a politikai lehetőségekből. A kommunista párt tehát megint a már bevált módszerhez akart folyamodni. A politikai rendőrségnek ráadásul már volt mire építeni: a Magyar Testvéri Közösség elleni eljárás azzal a haszonnal járt, hogy immár elegendő mennyiségű, ter-

helőként felmutatható „bizonyítékkal" szolgálhattak. Csak megfelelően tovább kellett építeni az ügyet.

2. A célcsoport kiválasztása természetesen a politika feladata volt. A kérdés nem az volt, mely pártokat kell kiiktatni a törvényhozásból, azt tudta minden kommunista. Rákosi Mátyásnak kellett azonban kijelölnie, kivel kezdjék. A leghatározottabb politikai erőre, a Magyar Függetlenségi Pártra esett a választás. A pártfőtitkár az 1947. szeptember 6-án elmondott beszédében egyszerűen „fasisztának" bélyegezte a Pfeiffer Zoltán vezette polgári pártot,[2] és ezzel kijelölte az első csapás irányát. Az Államvédelmi Hatóságnak immár nem volt más dolga, mint hogy alátámassza a politikai elképzelést. Ráadásul a nyomozók abban a kényelmes helyzetben találták magukat, hogy előállhattak bizonyos terhelőnek tekinthető adatokkal a párt egyes prominensei ellen.

Pfeiffer Zoltán egyfelől fajsúlyos antikommunistának, másfelől a világháború alatti ellenállási mozgalom tagjaként hiteles személynek számított. Amikor a Magyar Testvéri Közösség ügye kipattant, a kisgazdapárton belül a határozott ellenállás hívének mutatkozott. Ezt tetézte, hogy Kovács Béla ügyvédjeként részben belelátott az ügy nem nyilvános részleteibe, egyúttal kiállt az egyik legfontosabb célszemély mellett. Az, hogy a kommunista párt szempontjából „ellenség", nem volt kérdés.

A kisgazdapárt használhatatlanná válását érzékelve, 1947. nyár elején önálló politikai alakulatot kezdett szervezni. Ebbe átemelte a kommunistákkal szembeszállni hajlandó politikusokat és a politikai életben mozgó figurákat. Így kerülhetett be a Függetlenségi Pártba az az Almásy Pál, aki szintén egyértelműen megmutatta, hogy nem hajlandó belesimulni a kommunisták hatalmi törekvéseibe. Almásy ráadásul szintén régi ellenállóként, megbízható katonatisztként a Honvédelmi Minisztériumban kapott beosztást, így politikailag fontos területen tudta eredményesen képviselni az antikommunista szándékokat.

2 Lásd Rákosi 1948, 194–195.

Amikor 1945-ben megindult a politikai küzdelem a fegyveres testületek feletti uralomért, Almásynak kellett képviselnie a kisgazdapártot a minisztériumban. A kommunisták – a bolsevik testvérpárt tapasztalatai alapján – komolyan tartottak minden fegyveres testülettől, amelyik nem az ő totális irányításuk alatt állt. Az 1921. márciusi kronstadti lázadás mélyen beleivódott a kommunista hagyományba. A tapasztalat pedig teljesen egyértelműen hatott a későbbi moszkvai perekben is: a politikusok „összeesküvése" mit sem ér katonák nélkül. A hadsereg tehát egyáltalán nem számított „mellékhadszíntérnek".

Ezért is zajlott olyan nagy lendülettel a tisztikar átvilágítása 1945 után. Az igazolási eljárás ugyan a kommunisták szemszögéből nem hozott kielégítő eredményt, de a SZEB javaslatára felállították a „szelektálási bizottságot" is 1945 végén. Ez a szerv még a közismert bélistázás előtt megkezdte a hadsereg létszámfeletti-állományába tartozó tisztek elbocsátását. Mind az igazolási, mind a szelektálási bizottságban Almásy képviselte a kisgazdákat, a lehetőségekhez képest erőteljes ellenállást fejtve ki. Az előbbi bizottságban Révész Gézával került szembe, míg a másodikban egy másik kommunistával, Illy Gusztávval. Illy régi katonatisztként valószínűleg inkább hajlamos volt figyelembe venni szakmai szempontokat is, mint Révész; de ezzel együtt is mindegyik fórum politikai küzdelmek színterévé vált.

A politikai konfliktusokat később személyes összetűzések súlyosbították. Almásy 1946-ban magával Pálffy Györggyel, a Katonapolitikai Osztály mindenható urával keveredett komoly vitába. Amikor a hadsereg fejlesztése kapcsán felmerült a tisztképzés megszervezése és az akadémia felállítása, Pálffy a régi ellenállót, Révay Kálmánt javasolta az akadémia parancsnokának. Almásy annak ellenére nem támogatta az ötletet, hogy a világháború alatt az ellenállási mozgalomban együttműködött Révayval, sőt a nyilasfogságot közösen élték át. A példák kétségkívül szaporíthatók, de számunkra most a legfontosabb, hogy Almásy ismert volt a kommunisták előtt, politikai állásfoglalásai alapján nem számított számukra megbízhatónak, és a két legfontosabb kommunista katonapolitikai vezetővel került súlyos konfliktusba.

Almásy személye a Függetlenségi Pártban tehát azt jelentette, hogy még csak keresni sem kellett az „ellenséget". Ideális célszemélynek számított, hi-

szen már 1945 óta folyamatosan gyűlt ellene a nyilvántartási anyag. Már a Magyar Testvéri Közösség ügyében, az 1946–47-es helyzetben is logikus lépés lett volna, ha a vádlottak padján találja magát. Végül azonban a tábornok – ismeretlen okok miatt – annak ellenére kimaradt, hogy Tóth István vezérkari ezredes terhelő vallomást tett ellene. Tóth István ugyan 1946. decemberi letartóztatása után megpróbálta tagadni részvételét a soha nem létezett „összeesküvésben", de végül megtört. Tekintettel arra, hogy leszerelése után a Magyar Parasztszövetségben kapott munkát, nehezen tagadhatta le, hogy ismerte a szervezet főtitkárát, Kiss Sándort. Csak találgathatunk, miként vették rá, de tény, az 1947 januárjában felvett jegyzőkönyveiben már hosszan taglalta a közösség „katonai vonalát".[3]

A Tóth István-féle jegyzőkönyvek nyomán haladva nem csupán Almásy neve tűnt fel, de az 1947. novemberi nyomozás másik kulcsfigurája, Szilágyi Gábor is szóba kerül. Szilágyi nem csupán együtt szolgált Almásyval, hanem amikor a tábornokot már eltávolították a hadseregből, a vezérkari tiszt szállított naprakész információkat korábbi tiszttársának. A képlet tehát összeállt: a közösségiek mellett kiálló Pfeiffer kapcsolata Almásyhoz nem lehet egyéb, mint a felszámolt szervezet újjáalakulása. Szilágyi pedig az ÁVH-sok szemében már eleve terhelt – annak ellenére, hogy nem ítélte el a bíróság –, és bizonyíthatja, hogy a katonai vonal kapcsolatai a hadsereg felé még mindig élnek.

2. Miközben az Almásy–Pfeiffer-kapcsolat egyértelművé vált a Magyar Függetlenségi Párt létrejöttével, a politikai szálon futó nyomozás egy másik összefüggésrendszert is feltárt. A Pfeiffer Zoltán vezette párt nem a semmiből lépett elő a magyar politika színpadára. A kisgazdapárt fokozatos széthullásával előbb Sulyok Dezső alapított új polgári pártot. A Magyar Szabadság Párt azonnal baloldali össztűzbe került. Ebben a helyzetben a helycsere, amelyet Sulyok és Pfeiffer végrehajtott, logikus lépésnek számított. A választás előtti utolsó hónapban a Magyar Szabadság Párt visszalépett, és helyére, részben pártszervezeteit is átvéve, a Magyar Függetlenségi Párt lépett. Ezzel egyrészt össze lehetett zavarni a kommunista propagandagépezetet; az a lejárató kampány, amely a Sulyok vezette formációt érintette, semmivé foszlott. Úgy tűnik azonban, hogy a „pártcserés támadásnak" voltak előjelei.

3 ÁBTL 3.1.9. V-2000/20. Tóth István vk. alez. vallomása, 1947. január 11., 97–104.

Jelen pillanatban nem lehet pontosan megállapítani, hogy az 1947-es eljárásban csak „Prodán-csoportként" említettek milyen úton-módon kerültek az ÁVO látókörébe. A dokumentumok által rögzített hivatalos verziót, amely szerint Ortutay Béla, a közalkalmazottak szakszervezetének sporttitkára önként jelentkezett az államvédelmi szerveknél, hogy beszámoljon a tudomására jutott összeesküvésről, nyugodtan elvethetjük.[4] Ortutay Béla első ismert jegyzőkönyve 1947. június 18-án keletkezett,[5] s ebben június 6-ára datálták azt a találkozót, amelyen Prodán Döme felkereste Ortutayt, és beszámolt a kommunistaellenes csoport létrejöttéről. Az, hogy ilyen jellegű összejövetelek léteztek, valószínűsíthető. A választások előtti felfokozott politikai légkörben vélhetően többet és határozottabban politizáltak az emberek. Az, hogy ez semmi esetre sem „összeesküvés", szintén nem szorul bizonyításra.

A jelentésekben megadott dátum alapján sokkal inkább valószínű, hogy a csoportra eleve egy politikai nyomozás révén „futottak rá". A kisgazdák vagy a Magyar Testvéri Közösség, esetleg valamilyen egyházi ügy kapcsán a budapesti jezsuiták elleni nyomozások[6] kapcsán végzett adatgyűjtések számos eredményre vezethettek. De Almásy Pál személye kapcsán is eljuthattak hozzájuk, hiszen a tábornok húga, Orsolya ismerte Ortutayt.

Végeredményben a Prodán-ügy 1947 nyarán még semmi egyebet nem jelentett, mint hogy az ÁVO látókörébe került egy újabb kommunistaellenes csoport. A Prodán-ügy akkor vált érdekessé számukra, amikor Rákosi Mátyás már említett beszédével megadta a kezdőlökést. A Prodán-csoporttól egyenes út vezetett Almásyhoz és rajta keresztül a Rákosi által fasisztának

4 A 1946. VII. tc., az elhíresült „hóhértörvény" ugyan már életbe lépett, tehát elvileg az sem kizárt, hogy Ortutay egyszerűen megijedt, és ezért rohant az ÁVH-ra, ám mégsem valószínű.

5 ÁBTL 3.1.9. V-32000/30. Jelentés, 1947. június 18. 36.; valamint uo. A „Prodán-ügy rövid kivonata", dátum nélkül, 51–65.

6 Az 1946–47-es időszakban Kerkai Jenő, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testületének alapítója és főszervezője ismert volt az ÁVO előtt, több, egymástól független nyomozás kapcsán is felmerült a neve.

bélyegzett Pfeiffer Zoltánhoz. A képlet tehát összeállt, a korábbi operatív anyag alapján megkezdődhetett a fedett, majd a nyílt nyomozás, végül eljutunk az őrizetbe vételekig.

A Prodán Döme elleni nyomozás a nyár folyamán a szokásos mederben, elsősorban az informátor jelentéseire támaszkodva folyt. Almásy Pál altábornagy az 1947. július 9-i jelentésben került elő mint az „összeesküvés" egyik szervezője, akinek lakásán zajlanak a megbeszélések. Az informátor jelentését a nyomozó a „legvadabb és legostobább kommunistaellenes propagandaként" értékelte. Ezen a ponton kell tennünk az első kitérőt. A nyomozó iménti megjegyzésére támaszkodva érzékelhetjük, hogy valójában itt a pártellenesség jelenti az összeesküvést, a kommunista politika kritikája a valódi probléma. A „csoport", ahogy ők gondolkodtak róla, valójában nem számított sem államellenesnek – hiszen nem a magyar állam elárulását tervezték –, sem olyan hatalmi centrumnak, amely veszélyezteti Magyarország biztonságát, de még csak olyan külföldi kapcsolati hálóval sem rendelkezett, amely érdekes lehetne egy valódi hírszerző számára. Egyszerűen kommunistaellenes politikát követő társaság, amelynek valóban nem tetszett a Rákosi vezette párt térnyerése. De az ellenük való nyomozás tekinthető-e ilyen értelemben hírszerzői tevékenységnek?

A nyílt nyomozást, azaz az „ügy realizálását" végül ősszel, a politikai döntés megszületése után kezdték meg. Berkesi András, a Katpol nyomozója úgy emlékezett később, hogy a letartóztatásokat az ÁVO kezdte el. A már említett Szilágyi Gáborral kezdték a sort, aki a Magyar Testvéri Közösség egyik perében ugyan a bíróság elé állt, de felmentették, és augusztusban szabadlábra helyezték.[7]

A realizálás egyik első lépéseként az altábornagy húgát, Almásy Orsolyát tartóztatták le, akinek vallomása rávilágít az ügy keletkezéstörténetének legfontosabb elemeire. Mint már említettük, a Prodán Döme által vezetett csoportról az informátorként használt Ortutay Béla jelentéseiből értesültünk.

7 ÁBTL 3.1.9. IV/5-a. A BM Vizsgálati Főosztály jelentése, Berkesi András s. k. vallomása, 1954. március 13.

A hivatalosan ránk hagyományozott keletkezéstörténet problémáit már ott jeleztük, azonban Almásy Orsolya jegyzőkönyvéből további részletek derülnek ki. Mindenekelőtt az, hogy Almásy Orsolya férje még 1947. augusztus 20-a körül összeveszett Ortutayval, mert az informátor azzal vádolta, hogy „nem elég aktív" a csoport szervezésében. „Semmi komolyat nem tud produkálni"; ezzel szemben Ortutay már a jezsuitákon (Kerkay páter) keresztül eljutott Pfeiffer Zoltánhoz, sőt Barankovics Istvánhoz is. Ennek a vallomásnak az ismeretében nyugodtan kijelenthetjük, hogy az informátor egyszerűen beugratta az „összeesküvés" résztvevőit.

A történetet tehát eddig a pontig végeredményben úgy rekonstruálhatjuk, hogy az államvédelem az 1947 nyarára kialakult politikai helyzetet érzékelve és talán felsőbb instrukciók mentén haladva megkezdte a következő politikai ellenfél felszámolását. Tekintettel az aktuális helyzetre, immár nem a kisgazdák, hanem az újonnan szerveződő pártalakulatok kerültek célkeresztbe. A politikai ellenség kiválasztásánál azonban nem az állam, hanem a kommunista párt szempontjai alapján hoztak döntést. Mivel korábban is ez volt a számukra meghatározó feladat, nem okozott nehézséget megtalálni azt az embert, aki mintegy motorja lehetett egy nagyszabású összeesküvésnek – ugyanakkor informálta is a politikai nyomozókat.

3. A letartóztatások tehát megkezdődtek, a foglyok kihallgatása folyt, látszólag minden rendben zajlott: megnyílt az út a Magyar Testvéri Közösség perének újabb fejezetéhez – immáron az új politikai ellenfélhez igazítva a nyomozást. A politika azonban ismét más irányba terelte az eseményeket.

Berkesi András jóval a történtek után megfogalmazott – már idézett – vallomása szerint „rájött", hogy a letartóztatásban lévő résztvevők és a tanúk hazudnak. Almásy Pált eredetileg az ÁVO tartóztatta le, aztán – katonai rangjára tekintettel – átszállították a Katpolhoz, ahol már Berkesi hallgatta ki. Utólag azt állította – hangsúlyoznunk kell, 1954-ben (!), amikor már Péter Gábor börtönben ült, és a felülvizsgálatok során napirendre kerültek az ÁVO módszerei –, hogy rögtön feltűnt neki: a tábornokot úgy összeverték, hogy járni is alig tudott. A továbbiakban Almásy *„azokat a tényeket, amelyek Szilágyi jegyzőkönyvében szerepeltek, elvállalta, amikor a szájába adtam, de újabb tényeket nem mondott el. Ekkor egy nem létező vasúti robbantással gyanúsítottam*

meg, melyet akkor találtam ki. Almásy ezt is vállalta, és aprólékosan részletezte. Ekkor győződtem meg, hogy hazudott, és az összeesküvéssel valami nincs rendben".

Ekkor kihallgató kollégáját, Kőváry őrnagyot is tájékoztatta gyanújáról. A Szilágyi Gábor kihallgatását folytató Kőváry ugyanarra a következtetésre jutott: kiderült, hogy a terhelt hamis jegyzőkönyveket diktál. Miután Kőváry számára is egyértelművé vált, hogy baj van, főnöküknek, Kardos Györgynek referáltak az esetről. A korszak Katonapolitikai Osztályának nyomozati gyakorlatát ismerve ekkor az a különös fordulat történt, hogy Kardos nem zavarta vissza beosztottait, hogy folytassák a feladat végrehajtását, hanem nyomban tájékoztatta Pálffy Györgyöt. Aki szintén nem az éberségről vagy a párt iránti hűségről kezdte kioktatni beosztottait, hanem felhívta Rajk Lászlót.[8] Ezután pedig a miniszter utasítására Pálffy parancsot adott „az igazság kiderítésére".[9]

Berkesi utólagos vallomását alátámasztja egy 1947. november 18-án keltezett jelentés, amely leszögezi, hogy Szilágyi Gábor nem vett részt semmilyen összeesküvésben, sőt Almásyval kiszabadulása után nem is találkozott. Ezután az őrizetesek visszavonták vallomásaikat, tagadták korábbi jegyzőkönyveik állításait, sőt cáfolták Ortutay Béla informátori jelentésének állításait is.[10]

Berkesi vallomása 1954-ben tehát alátámasztható egykorú iratokkal is. Mindezt azért fontos rögzítenünk, mert első ránézésre vallomásában tipikusan az 1953 után, a felülvizsgálatok során kialakult helyzetet tükrözik. A vallomás utólag egyrészt alátámasztja a Rajk–Pálffy-kapcsolat tényét – ilyen értelemben az 1949-es eljárást –, amely egyébként a háború alatti ellenállási mozgalomból eredt. Másrészt terhelő az ÁVO-ra, hiszen bizonyítja, hogy az államvédelmisek már a Rajk-per előtt is törvénytelen eszközöket használtak nyomozásaiknál. Ez utóbbi ugyan nem vágott egybe a felülvizsgálatok kezdetekor kialakított koncepcióval, amely szerint a törvénytelenségek csak a „munkásmozgalmi emberek" ellen folytatott eljárásokkal kezdődtek, de kétségkívül használhatónak tűnt. Igaz, a jegyzőkönyv értékét erősen rontotta, hogy egyetlen ÁVO-st sem nevezett meg. Mindez elégséges magyarázat arra a kérdésre, miért is vették fel – és archiválták – Berkesi vallomását.

8 Nem sokkal később a Rajk-perben is számos kihallgatónak támadtak megérzései, vagy váltak gyanússá a túlzottan egybevágó jegyzőkönyvek. Akkor és ott ilyen érvekkel beszélték rá azt a néhány nyomozót a feladat végrehajtására.

9 ÁBTL 3.1.9. V-32000/31. Feljegyzés, 1947. november 16. 215–217.

10 ÁBTL 3.1.9. V-32000/31. Feljegyzés, 1947. november 18., 162–163.

Csakhogy ettől még nem jutunk közelebb ahhoz, miért is alakult így az Almásy-ügy. Az 1947-es dokumentumok létezése egyértelművé teszi, hogy valakik nagyon komoly súlyt helyeztek annak bizonyítására, hogy az ÁVO egy hamis vádat megfogalmazó koncepciós eljárást épített fel és adott át a Katpolnak. Tehát törvényt sértett.

Tény, hogy mivel a Pfeiffer Zoltán vezette párt az 1947-es választások után a kommunisták legfontosabb ellenfelévé vált, egyértelmű a politikai ok. A Magyar Testvéri Közösség perének sikere után az is logikus lépés volt, hogy egy újabb perrel annullálják a politikai ellenfelet. Ehhez szükség volt a nyáron elkezdett akcióra – a Prodán-ügyként emlegetett fedett nyomozásra – és arra, hogy az informátorként alkalmazott Ortutay Béla egy láthatóvá tehető összeesküvést szervezzen. A fedett nyomozati anyagra aztán az ÁVO rá tudta építeni a nyílt nyomozást is, amelynek révén a Magyar Testvéri Közösség-ügyből jól ismert technikával felépíthető az eljárás. A katonák pedig átkerültek a Katpolra, ahol aztán kiderült az egész ügy hamissága.

A Katpolon Berkesiék november 16-án fedezték fel, hogy a vádlottak hazudnak. A Rajk Lászlótól érkezett utasítás alapján november 18-ra készültek el annak bizonyításával, hogy az ÁVO által kezdett nyomozás valójában egy minden alapot nélkülöző koncepciós eljárás. Ekkor Pfeiffer Zoltán – az egész koncepció kulcsfigurája – már egy hónapja nem tartózkodott Magyarországon.[11] Végeredményben tehát már nem volt szükség a perre, nem volt szükség annak nyilvános bizonyítására, hogy összeesküvés történt. A kommunista párt leszámolt az ellenféllel.

Ebben az összefüggésben tehát összesen annyi történt, hogy kihasználva a megváltozott helyzetet, a Katpol az ÁVO elleni küzdelmében akart egy

11 Felix 1993, 306.

adut szerezni. Erre utal, hogy Berkesi a gyanújával rögtön a feletteseihez szaladt, akik egészen Rajk Lászlóig tolták fel a problémát. Rajk tehát értesült arról, hogy mit derítettek ki a Katpolon. Ezt pedig fel tudta használni egy a párton belüli belső küzdelemben.

A kezdeti felvetésünkhöz visszakanyarodva a helyzet tehát az, hogy mind Péter Gábor, mind Rajk László természetesen ugyanazt a politikai erőt támogatva, azonos politikai koncepciót szolgált ki. Ez a Magyar Testvéri Közösség ügyében is megnyilvánult, szorosan együttműködtek. Ezzel párhuzamosan azonban egymás ellen is küzdöttek – az „asztal alatt". A történetnek ráadásul ismert a másik oldala is, amikor Péter Gábor „jelentette fel" Rajk Lászlót, azzal vádolva, hogy akadályozza a tevékenységét. Úgy tűnik azonban, hogy ennek a hatalmi harcnak volt egy másik oldala is.

Az, hogy egy párton belül a fő célokban egyébként egyetértő vezetők küzdenek a hatalomért vagy legalábbis az elsőségért, természetesnek is tekinthető. De eközben valós tevékenységük – annak ellenére, hogy állami szerveket vezetnek – kizárólag a párt politikáját szolgálják. Felmerül tehát a kérdés, hogy az adott helyzetben Rajk László „kinek az embere". Kétségkívül pártjának „hű fia", mégis másképp az, mint Rákosi és hű segítője, Péter Gábor.

Rajk alárendeltjei esetében világosabb a képlet. Pálffy és Berkesi az ő utasítására járhattak el, még akkor is, ha – különösen Pálffy esetében – egyértelmű, hogy a rivális kikapcsolásának szándékában személyes érdekeik is közrejátszottak. Igaz ez az ügy megindítására éppúgy, mint különös lezárására.

Végül pedig a történetben a magyar állam szervei harcolnak egymással, anélkül azonban, hogy valójában az államnak – és annak polgárainak – bármilyen haszna származna a küzdelemből...

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

IRODALOM

Felix, Christopher 1993 (James McCargar): *A titkos háború.* Budapest, Európa
Rákosi Mátyás 1948: A munka kormányáért. In *A fordulat éve.* Budapest, Szikra

RÁCZ JÁNOS

Hol helyezhető el Magyarország a hidegháború angolszász sajtótérképén?

SZÁMOK TENGERÉBEN

Amennyiben el akarjuk helyezni Magyarországot a hidegháború sajtótérképén, akkor lehetnek bennünk olyan ambíciók, hogy kiemelten fontos szerepet tulajdonítsunk hazánknak. Ezt elsősorban az 1956-os események miatt feltételezzük. Tagadhatatlan tény, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc olyan esemény volt a nemzetközi sajtó életében, amikor a legtöbb nyugati és keleti napilap igyekezett legalább egy nagyobb elemzést, vezércikket, riportot szentelni a Magyarországon történteknek. A hidegháborús nyugati propaganda szempontjából mindez, bármilyen fontos is, mégis csak egyetlen esemény.

Érdemes számokkal is alátámasztani, hogy pontosan mennyiszer is említette az angolszász sajtó Magyarországot. Glant Tibornak az 1956-os sajtóvizsgálatában már kipróbált módszerét alkalmazhatjuk ebben az esetben is. Glant az elemzésében arra támaszkodott, hogy a különböző nyugati napilapok többségének már van olyan böngészhető internetes archívuma, amely alkalmas gyakorisági vizsgálatok egyszerű elvégzéséhez.[1] Bár a hidegháború korszakát 1947 és 1991 között szokták vizsgálni, ezúttal magyar szempontokat érvényesítve 1945-től, a második világháború végétől tekintjük át az angolszász sajtót. Egy effajta vizsgálatnak azért akadnak kor-

1 Glant 2008, 218.

látai. Nem tudjuk körülírni pusztán számok alapján, hogy Magyarországról milyen arányban születtek pozitív vagy negatív publikációk. Nem minden böngészhető archívumból tudjuk megállapítani, hogy az egyes országokról szóló írások mennyire fajsúlyosak, mennyi közülük vezércikk, szerkesztőségi cikk, reagálás, könyvbemutató, tudósítás, vélemény vagy olvasói hozzászólás. Az adatok mégis láthatóvá teszik az érdeklődés fokát. S talán ezeknek az ismeretében át kell értékelnünk Magyarország sokak által többnek vélt hidegháborús szerepét és fontosságát.

A *The New York Timesban* 1945 és 1989 között összesen 30 159 cikkben említették Magyarországot.[2] A brit munkáspárti *The Manchester Guardianben* nagyságrendileg feleennyi alkalommal, 14 025 ízben foglalkoztak a hidegháború idején országunkkal.[3] Az *Observer* konzervatív folyóiratban 3501 esetben találhatunk Magyarországgal foglalkozó írást.[4] A londoni konzervatív napilap, a *The Times* – csak 1985. december 31-ig vizsgálható digitálisan – 14 941 alkalommal közölt országunkról híreket.[5]

Bármennyire soknak tűnhet is avatatlanok számára ez az adathalmaz, bármennyire is olyan érzést kelt bennünk, hogy Magyarország volt az angolszász világ külpolitikájának origója, referenciák nélkül nem tudjuk súlyozni az adatokat. Nem tudjuk elhelyezni a képzeletbeli hidegháború sajtótérképén Magyarországot.

Ezért ugyanezen lapokban érdemes megnéznünk két olyan országot, Lengyelországot és Csehszlovákiát, amelyek földrajzi közelségük és a vizsgált korszakban hasonló politikai berendezkedésük miatt alkalmasak az arányok bemutatására. A *The New York Timesban* Lengyelországgal 49 568 esetben találkozhatunk, Csehszlovákiáról 35 615 írásban olvashatunk.[6] Hasonló tendenciák jellemzőek a már említett angol sajtótermékekben is. A *The Manchester Guardian* 25 130 cikkben foglalkozott Lengyelországgal, és 15 867

2 *The New York Times.* https://goo.gl/aosA6h, 2017. október 3.

3 *The Guardian.* The Observer Digital Archive. https://goo.gl/sAbHV2, 2017. október 3.

4 *The Guardian.* The Observer Digital Archive. https://goo.gl/Yy8SL8, 2017. október 3.

5 A *The Time* digitális archívumából.

6 *The New York Times.* https://goo.gl/WXSdU6; https://goo.gl/wkV2qv, 2017. október 3.

említést ért Csehszlovákia.[7] Az *Observerben* 4994 alkalommal írtak Lengyelországról, és 2850 esetben Magyarország egykori északi szomszédjáról.[8] A *The Timesban* pedig 26 374, tehát közel duplaannyiszor említik meg Lengyelországot, mint hazánkat, miközben Csehszlovákia nagyságrendileg azonos arányban fordult elő (17 063).

A Magyarországgal kapcsolatos érdeklődés nagyjából Csehszlovákiához mérhető, bár egykori északi szomszédunkra mindig valamivel nagyobb figyelem hárult. Prága kiemelt fontosságú volt a hidegháború alatt is. Sokan érkeztek turistavízummal az Amerikai Egyesült Államokból Csehszlovákiába. Az 1968-as prágai tavasz fegyveres elfojtása ellenére sem vált a külföldiek számára zárt országgá. Sőt, amint arról külön cikkben is beszámolt az amerikai sajtó, 1968. október 18-ig tizenkilencezer amerikai kapott turistavízumot Csehszlovákiába. S hiába volt 1968. augusztus 21. után a fegyveres beavatkozás miatt mérhető visszaesés, így is ezerrel többen voltak azok, akik vízumot kaptak 1967-hez képest. Egyébiránt 1967-ben összesen harmincötezren kaptak papírokat a beutazáshoz.[9]

Románia vagy Bulgária azonban kevesebbszer szerepelt az angolszász sajtótermékekben. Lengyelország a nagyságánál és a területi elhelyezkedésénél fogva a kelet-közép-európai régió legfontosabb országa volt a nyugati sajtóban és a nyugati politikában is.

A két világháború közti időszakot is érdemes megvizsgálnunk, hogy egyfajta tendenciát állapíthassunk meg. 1919 és 1939 között Lengyelországot 28 498 ízben említették meg a *The New York Timesban.*[10] Magyarország 17 737 cikkben fordult elő. 1945 után a két országra irányuló sajtóérdeklődés még inkább differenciálódott, s eltolódott Lengyelország javára.

7 *The Guardian.* The Observer Digital Archive. https://goo.gl/uSrQFM; https://goo.gl/FY7azj, 2017. október 3.

8 *The Guardian.* The Observer Digital Archive. https://goo.gl/z2qkmE; https://goo.gl/83Li29, 2017. október 3.

9 [Név nélkül]: American Tourists Returning to Praque. *The New York Times,* 1968. október 27. 589.

10 *The New York Times.* https://goo.gl/j3Cx7w, 2017. október 3.

Megfordult-e egyáltalán ez a trend? Közeledett egyes időszakokban Magyarország Lengyelországhoz? Volt-e olyan időszak, amikor egyértelműen fontosabb volt a nyugati sajtóban Budapest, mint Varsó? Logikus lenne azt gondolnunk, hogy az 1956-os magyar forradalom idején Magyarországra sokkal nagyobb figyelem összpontosult, mint Lengyelországra. A már megismert módszer alapján érdemes alaposabban vizsgálni ezt a kérdést. A *The New York Times* 1956. október 24. és 1962. december 31. között 8200 cikkben írt Magyarországról, miközben Lengyelországgal 8576 esetben találkozhatunk. Szűkítve az időszakot, Nagy Imre és társai kivégzésének másnapjáig Magyarországot 4638 alkalommal említették, ellenben Lengyelországot „csak" 3141 esetben találhatjuk meg a legnagyobb amerikai napilapban.[11]

Elemezve ezeket az adatokat, úgy látjuk, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc nélkül Magyarország közel sem kapott volna olyan figyelmet a hidegháború egész időszakára tekintettel, mint Csehszlovákia. Ám Romániánál és Bulgáriánál akkor is nagyobb érdeklődést mutattak volna Magyarországgal szemben, ha nincsenek az 1956-os események.

Természetesen ezek pusztán számok, amelyek az eligazodást segítik, miközben azt nem tudjuk meg belőlük, hogy tartalmilag milyen eloszlásban foglalkoztak Magyarországgal, külön-külön mennyi vezércikkben, elemzésben, tudósításban említették Budapestet. Továbbá, hogy mennyi képes híradás kapcsolódott az országokhoz.

Ennek a vizsgálatára is lehetőséget ad az *Observer* és a *The Guardian/Manchester Guardian*, valamint a *The Times* archívuma. 1945 és 1989 között a *The Guardianben* összesen 697, míg az *Observerben* 326 alkalommal említették meg hazánkat a lapok első oldalán. Ugyanekkor Csehszlovákia 901, illetve 254 esetben került a két vizsgált szigetországi sajtótermék frontlapjára. A *The Times* archívumából az is kiderül, hogy Lengyelországot 87, Csehszlovákiát 62, míg Magyarországot 58 képpel kapcsolatban említették meg. Ám ez nem minden esetben jelentette azt, hogy ezek a fotók az adott országban

11 *The New York Times*. https://goo.gl/mqF2qz, 2017. október 3.

készültek. Sokszor az országok sportolóiról, politikusairól, katonáiról, állampolgárairól külföldön készült képeket is tartalmaznak a lapok.

S ezúttal is igaz az, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc kiemelkedett ebből a szempontból is. 1956. október 24. és 1958. június 17. között Magyarország 240 esetben szerepelt a *The Guardian* és 73 alkalommal az *Observer* első oldalán.[12] Csehszlovákia említésének gyakorisága jóval elmaradt (60, illetve 14).[13] A vezércikkek tekintetében Magyarország még Lengyelországot is megelőzte (87, 34).[14] Ez azóta sem fordult elő, egyetlen hosszabb periódust vizsgálva.

A korszak egészére azonban fontos megállapítás, hogy a sajtó fokozatosan átadta a tájékoztatást és a propagandaszerepet az egyre inkább tömegesen elterjedő rádiónak, majd televíziónak. Elegendő csak e helyütt megemlítenünk, hogy miközben az 1956-os magyar hírek meghódították a nemzetközi rádióállomásokat, addig az 1968-as vietnami Tet-offenzíva már a tévéképernyőn keresztül élő adásban sokkolta az Amerikai Egyesült Államok polgárainak millióit. Ötvenhatra a brit BBC drámai hangú rádióadása miatt emlékeznek még ma is oly sokan a szigetországban, miközben a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásai is híresek vagy éppen hírhedtek voltak Magyarországon. Szabó Zoltán SZER-nek közölt angliai sajtószemléi is joggal keltették azt az érzést, hogy 1956-ban Magyarország előkelő helyre kapaszkodott az angolszász országok sajtójában.[15]

Mi okozza mégis a sokszor hatalmasnak tűnő eltéréseket Magyarország kárára? Nem szabad elfelejtenünk az 1945 és 1963 közötti időszakot s ebből a periódusból különösen az 1947–48 és 1963 közötti éveket, amikor külföldi tudósítók nem minden nehézség nélkül érkezhettek meg Magyarországra.

12 *The Guardian*. The Observer Digital Archive. https://goo.gl/PsGb5A; https://goo.gl/iGG7Ju, 2017. október 3.

13 *The Guardian*. The Observer Digital Archive. https://goo.gl/G2zDxy; https://goo.gl/qe8b7b, 2017. október 3.

14 *The Guardian*. The Observer Digital Archive. https://goo.gl/DGsL4f; https://goo.gl/HY-1SMf, 2017. október 3.

15 Kenedi 2006, 131.

A cikkeket többnyire a budapesti rádió adásaiból, illetve egyes emigránsok interjúiból és az MTI híreiből állították össze. Az 1956-os forradalomnak köszönhetően több mint száz nyugati újságíró érkezett Magyarországra. Ám 1956. november 4-e után többségüknek lejárt a vízuma, amelyet nem hosszabbítottak meg. Azokat, akik mindenáron maradni akartak, kiutasították. S ezt követően bármennyire kedvezően alakult is Magyarország nyugati megítélése, automatikusan nem mindenki léphetett be az országba. A külképviseletek feltérképezték az újságírókat, s elsősorban a barátinak minősített sajtómunkatársak érkezhettek Budapestre. Léderer Lajos, aki brit sajtótudósítóként dolgozott 1956-ban Magyarországon, sokáig nemkívánatos személy volt. A Londonban szolgálatot teljesítő magyar diplomaták 1959-ben is arról értesítették a Külügyminisztérium illetékeseit, hogy egy javíthatatlan „hazudozó", akire egyáltalán nincs szükség. Csak 1976-ban láthatta újra Budapestet mint az *Observer* tudósítója.[16] Ilyen gondok nem adódtak Franciaországban, ahol Párizs volt több amerikai napilap tudósítóinak központja. Jól jellemezi a Nyugat és Kelet közötti „mesterséges tájékoztatási és érdeklődési vasfüggönyt", hogy a *The New York Timesban* a második világháborútól 1989-ig többször említették Franciaországot – 200 000 –, mint a szatellitállamokat összesen.

1956–1968 PROPAGANDASZEMPONTBÓL

Mint láthattuk, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc kiemelt esemény volt az angolszász sajtóban. A forradalom természetesen megérdemelte a médiafigyelmet, azonban nem hihetjük azt, hogy kizárólag a magyarok kötötték le a sajtót. Hiszen ott volt a szuezi válság is, amely 1956. október 29-től megosztotta a világ figyelmét. Ez számokban is megmutatkozott. 1956. október 23. és november 4. között a *The New York Times* 370 cikkben

16 Rácz 2014, 380.

foglalkozott Magyarországgal, míg Szuezre 232 említés jutott. Ez elsőre jelentős különbségnek tűnhet. Ám ha azt nézzük, hogy a legnagyobb liberális napilapban 1956. október 29. és november 4. között 190 ízben fordult elő Szuez, miközben a magyar 1956-os forradalom 227 találattal szerepelt, akkor látható, hogy Magyarország szempontjából nem volt túl szerencsés a közel-keleti krízis.[17]

Szabó Zoltánnak, a SZER londoni lapszemlézőjének véleménye szerint a magyar szabadságharcosok csak a világ közvéleményében bízhattak.[18] Szuez időzítésében ez okozta a legtöbb gondot. A Szabó Zoltán által emlegetett közvélemény figyelme megosztott maradt 1956. október 29. után. Ráadásul az is hamar kiderült a lapok számára, hogy miközben Magyarországon tehetetlenek voltak a nyugatiak, aközben a szuezi krízist a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok együttes erővel megoldották. Kérdés, hogy az angolszász média miért nem tudta hasonlóan kezelni az 1968-as prágai tavaszt, mint a magyar 1956-os forradalmat.

1968 rendkívül összetett esztendő volt. Az angolszász propaganda és sajtó szempontjából nem lehetett kiaknázni mindazt, amit a prágai tavasz 1968-as leverése okozott. Egy átfogó kampány megindítása nem volt lehetséges, mert annyi egyéb történet osztotta meg a világ és különösen az Amerikai Egyesült Államok figyelmét, amelyeket nem lehetett megkerülni. S egyes események meghatározták a nyugati blokkot vezető szuperhatalom belpolitikáját. Érdemes áttekinteni őket számadatokkal.

1968 elején kitört a Tet-offenzíva. A vietnami háborúban az észak-vietnami hadsereg először indított komoly és szervezett támadást. 1968. január 30-án a holdújév ünnepe éjjelének harcai Saigont sem kímélték. Az ottani amerikai nagykövetség s a főparancsnokság is célponttá vált. Kora tavaszig közel ötezer amerikai katona esett el a harcokban, amikor a vietnami kommunista támadás a nagy emberveszteségek miatt kifulladt. A *The New York*

17 *The New York Times*. https://goo.gl/343VgY, 2017. október 9.
18 Rácz 2014, 131.

Timesban az első cikk a Tet-offenzíváról rögtön másnap megjelent.[19] Természetesen a vezércikk is ezzel foglalkozott, képpel is illusztrálta a nagykövetség megtámadását. Egy olyan, vöröskereszttel ellátott amerikai helikopter volt látható a fotón, amely vért szállított a vietkong orvlövészek által megsebesített katonáknak.[20] 1968-ban összesen 223 alkalommal hivatkoztak a Tet eseményeire a lapban. 1968 augusztusában, amikor a prágai tavasz elleni fegyveres beavatkozás zajlott, hat esetben említették az offenzívát, miközben a csehszlovákiai ügyek 1968. augusztus 21. és 31. között 197 találattal szerepelnek az újság internetes adatbázisában.[21] Elsőre úgy tűnhet, hogy meghatározó a figyelem, ám ez sem teljesen igaz. 1968. április 4-én Memphisben meggyilkolták Martin Luther Kinget. A fekete polgárjogi mozgalom vezetőjével s halálának körülményeivel, a gyilkosság következményeinek tekinthető utcai harcokkal még 1968 augusztusában is foglalkoztak. Mindez összesen 29 említést ért.[22]

1968 nyarának ennél is felzaklatóbb eseménye volt az Amerikai Egyesült Államok Demokrata Pártjának elnökjelölti szerepére pályázó Robert Francis Kennedy meggyilkolása. Az 1968. június 6-án megölt Kennedy szenátorral foglalkozó cikkek száma 1968 augusztusában pusztán tíz. Ám 1968. június 6. és 1968. december 31. között vizsgálva személye összesen 1472 említést ért a liberális sajtótermékben.[23] Ez több, mint amit Prága a magáénak tudhat 1968-ban (12 98). Személyekre vonatkoztatva a vizsgálatot, még világosabbak lehetnek a következtetések: Csehszlovákia Kommunista Pártjának főtitkára, Alexander Dubček egész 1968-ra vonatkoztatva 615 esetben szerepelt.[24]

19 [Név nélkül]: Johnson receives flow of reports. He meets with advisers on Saigon Raid, Viewed as New Step-Upin War. *The New York Times*, 1968. január 31. 1.
20 [Név nélkül]: UPI fotó In FOE Invades U.S. Saigon Embassy; Raiders wiped out after 6 hours; vietcong widen attack on cities. *The New York Times*, 1968. január 31. 1.
21 *The New York Times*. https://goo.gl/7M9kWF, 2017. október 10.
22 *The New York Times*. https://goo.gl/HGho4S, 2017. október 10.
23 *The New York Times*. https://goo.gl/bSNaJu, 2017. október 10.
24 *The New York Times*. https://goo.gl/RpDpC8.

S akkor még nem említettük a Kennedy halála utáni bénultságot a Demokrata Pártban vagy az 1968. augusztus végén Chicagóban szervezett demokrataelnök-jelölő gyűlést, a városban zajló demonstrációt és utcai harcokat, a háborúellenes tüntetéseket, illetve a párizsi diákmegmozdulásokat. Volt mire figyelni. Ám kérdés, hogy akart-e figyelni ennyi mindenre az Egyesült Államok.

A *Time Magazine* minden évben megválasztja az év emberét. 1956-ban „a magyar szabadságharcos" nyerte el a címet, amelyet már birtokolt Adolf Hitler (1938), illetve Nyikita Szergejevics Hruscsov is megkapta 1957-ben. 1968-ban logikus választás lehetett volna a címre az a Richard Nixon, aki John Fitzgerald Kennedy s a demokraták sikereinek köszönhetően 1962-ben úgy döntött, végleg visszavonul az aktív politizálástól, ám 1967 végén mégis elhatározta, hogy ismét sorompóba áll. Robert F. Kennedy halála, Lyndon B. Johnson elállása az elnökjelöltségtől s legfőképpen mindaz, ami Vietnam miatt az Egyesült Államokban történt, az elnöki posztra segítette. Nixont azonban sohasem szerette a sajtó. Nem volt túl fotogén alkat, sem olyan szónok, akit sztárolni lehetett volna. Ráadásul republikánus volt. Minden az ellen szólt, hogy ő kerüljön a *Time Magazine* borítójára. A sajátos Év Embere cím eközben a sikerekről szólt, olyan alak kellett, aki meghatározta az évet, vagy feltételezett befolyással bírt a jövőre. Egy alkalmas csoportot találtak csak, amely ebben a zaklatott esztendőben alkalmasnak tűnt a díjra: az Apollo–8 legénységét. Bár 1968. december 21-én nem szálltak a Holdra, de az első olyan űrhajó személyzete volt, amely megkerült egy másik égitestet, s ezzel bizonyította az USA rakétaprogramjának sikereit, mi több, vitathatatlan fölényét a Szovjetunióval szemben.

1956-ban a magyar forradalom és szabadságharc történeti szempontból nagyobb esemény volt, mint a prágai tavasz. S a következményei 1968-ban is érezhetőek voltak. Ám 1956-ban mindezt egy szerencsésebb helyzetű s belpolitikailag erősebb Amerikai Egyesült Államok tudta felhasználni a saját céljaira. Amerika elsősorban a harmadik világnak kívánt üzenni a magyar 1956-os eseményekkel. John Foster Dulles külügyminiszter – ahogy azt Békés Csaba kutatásaiból ismerjük – nem szerette a semlegességet. Azt egyenlőnek találta a becstelenséggel. Az Egyesült Államok nem véletlenül tudta a propa-

ganda terén kihangsúlyozni azt, hogy miközben nem volt támadó fél Egyiptom ellen, sőt kényszerítette Nagy-Britanniát a visszavonulásra, aközben a sajtóban teljes erővel és erkölcsileg „tisztán" tudta támadni Moszkvát. Nem akadt olyan bel- vagy külpolitikai esemény, amelynek kapcsán a Szovjetunió agresszorként tüntethette volna fel az Egyesült Államokat.

1968 teljesen más dimenzió volt. Nem véletlen, hogy akadt olyan levélíró, aki a *The New York Timesban* megjegyezte: a Johnson-adminisztráció ne is próbálja Prágát felhasználni valamilyen kicsavart logika mentén a vietnami háború igazolására; nem is gondolhatnak arra, hogy ilyesmit tegyenek, Vietnam éppúgy nem tartozik az USA-hoz, ahogy Csehszlovákia nem tartozhat a szovjetekhez.[25] Levy Robert szintén olvasói levélben hasonlította össze az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc vérbe fojtását és a csehszlovákiai beavatkozást. Ám eközben bírálta az Egyesült Államok politikáját, a dominikai eseményeket, amelyek során az amerikai katonaság fegyveres rendfenntartó szerepben tetszelgett. Ezért a Szovjetuniót és az Amerikai Egyesült Államokat is agresszornak tekintette. Ezért a 20. századot úgy fogják elkönyvelni a történészek, mint forradalmat a fasiszta és a szocialista zsarnokság ellen.[26]

Az Egyesült Államok nem volt ugyanaz, mint 1956-ban. 1968-ban kulturális, politikai, származási, társadalmi ellentétek szabdalták. A második világháború után felnőtt az első olyan nemzedék, amelyik megelégelte a hidegháború okozta légkört, elutasította a demokratikus rendszer és ideológia preventív háborús védelmét és szólamait. Bár hasonlóan a 1956-os forradalomhoz, a nyugati szövetségesek nem voltak felkészülve a csehszlovákiai eseményekre. A NATO-t és a Pentagont is meglepték az 1968. augusztus után történtek. Azt gondolták, hogy a pozsonyi és az ágcsernyői megbeszéléseket követően Dubček megegyezett a Varsói Szerződés országaival.[27]

25 Rothfield, Michael B. 1968: No Prague Vietnam Parallel. *The New York Times,* 1968. augusztus 25. 203.

26 Robert, Levy 1968: Big Power Intervention. *The New York Times,* 1968. szeptember 2. 18.

27 Pataky 1996, 116.

1956 a csoda éve volt, az SZKP XX. kongresszusán elhangzottak Sztálin bűnei. S a szuezi krízis feloldása azt a hatást keltette, hogy lehetséges a két eltérő ideológiai világ békés egymás mellett élése. A magyar forradalom és szabadságharc azt próbálta bebizonyítani, hogy egy már alávetett nép önállóan is lehet semleges, lehet független a két világ között. Ez megdöbbentette az angolszász sajtót. Az Egyesült Államok kormányzati propagandája 1947 márciusától a Truman-doktrínát követve a felszabadítási szólamokat hirdette. Ennek alapján nem tett különbséget a szovjetizált rendszerek kiszolgálói között. Kezdetben sem a SZER, sem a Nyugat propagandája nem támogatta Rákosi Mátyást vagy Nagy Imrét. Egyiküket sem fogadták el. Nem volt köztes választás: vagy ők, vagy Moszkva. Az amerikai propagandában már a magyar események előtt is működési gondok mutatkoztak. Az elnökválasztási kampány során John Foster Dulles külügyminiszter harsány felszabadítási szólamai vegyültek Eisenhower józanabb gondolataival.

Mivel nem várták s nem is számítottak arra, ami 1956. október 23-án történt, négy nap kellett, amíg elő tudtak állni egy furcsa, ösztövér megoldással. Annyira nem tudták hová tenni az eseményeket a Nemzetbiztonsági Tanács 1956. október 26-i ülésén, hogy nem forradalomnak *(revolt, rising, revolution)* vagy felkelésnek nevezték a történteket, hanem egyszerűen lázadásnak.[28] S bár Harold Stassen szenátor, az elnök leszerelési tanácsadója hiába érvelt amellett, hogy az osztrák semlegesség lehetőségét javasolják a Szovjetuniónak, s hiába győzte meg erről az ülés után magát az elnököt is, Dulles nem értett egyet ezzel. Azon elgondolás, hogy még az is jobb, ha ellenséges oldalon állnak, mint ha bizonytalan területként semlegesek lesznek, valóban csak a szuperhatalmi status quo fenntartásának logikájával érthető meg.[29] 1956. október 27-én az amerikai külügyminiszter akadékoskodása miatt Stassen csak annyit tudott közölni, hogy az Egyesült Államok nem tekinti fegyveres szövetségeseinek az esetlegesen felszabaduló szatellitállamokat.

28 Glennon 1990, 298–306.

29 Lásd az ülésen történtekről: Békés 2007, 233.

Ezt Charles Bohlen, a Moszkvában akkreditált amerikai nagykövet, aki bírta Dulles támogatását, később megismételte a szovjet diplomatáknak.

Dulles kitartott álláspontja mellett akkor is, amikor a szovjet beavatkozás lényegében eldöntötte a magyar szabadságharc sorsát. 1956. december 18-án mégis kellett valamit mondani arról, hogy ha nincs a felszabadítási politika, akkor mit is gondol az Egyesült Államok a kelet-közép-európai kisállamok jövendő sorsáról. Egy sajtótájékoztatón kifejtette, hogy nem fogják ellenséges államok gyűrűjével körbezárni a Szovjetuniót. Inkább a csatlós államok békés fejlődését kívánják támogatni, ami elvezethet a függetlenségükhöz.[30] Dulles nem véletlenül változtatott a felszabadítási propagandán. Figyelembe kellett vennie azt is, hogy a szövetségesek meglehetősen nyugtalanok voltak a magyar eseményeket illetően, hiszen azokat a menekültkrízisen kívül akár közvetlen háborús kockázatnak is érzékelték az olyan frontországok, mint Nyugat-Németország. Az 1956. decemberi párizsi NATO-tanácskozáson Heinrich von Brentano német külügyminiszter kifejtette: felelőtlenség arra ösztönözni a csatlós államok népeit, hogy lázadjanak. Ennek súlyos következményei lehetnek. Az 1953-as kelet-berlini események is biztonsági veszélyt jelentettek Nyugat-Németország számára. Az alávetett országoknak meg kell érteniük, hogy egyetlen reményük a kivárásra alapozódhat. A NATO akkori főtitkára, a belga Paul-Henri Spaak szerint az 1956-os magyar forradalom nem volt más, mint egy nép kollektív öngyilkossága.[31]

1956 csakúgy, mint 1968, egy generáció élménye maradt. Ám miközben 1968 kapcsán más-más eseményre emlékeztek Keleten és Nyugaton, addig 1956-ra mindenki ugyanúgy reagált. Vagy így, vagy úgy, de Magyarországról és Szuezről s különösen a magyar forradalmárokról beszéltek. Az 1968-as esztendő sajtómunkásai számára túl sok mindenre kellett akár egyszerre is figyelni. 1968 a csalódások éve volt. Nyugaton a diákok éppúgy megtapasztalták a határaikat, mint Keleten a szocialista társadalom fiataljai. A felszabadulást nem hozta meg senki számára 1968, pedig az éppúgy egy generáció álma volt,

30 Kissinger 1997, 556.

31 [Név nélkül] How to help Hungary? *Time Magazine,* 1956. december 24. 14.

mint 1956-ban, ám miközben a magyarok és a csehszlovákok a Szovjetunió elnyomása alól akartak felszabadulni, addig 1968 nyugati diákjai a kapitalista társadalom formalizált politikája és kultúrája ellen lázadtak. A tengerentúl amerikai fiataljainak 1968 a vietnami háború és az ellenkultúra színre lépése volt.

1956 történései elhúzódtak. A forradalom utóélete a sajtóban maga is külön kutatási téma. 1962 decemberéig az ENSZ is napirenden tartotta a magyar ügyet. A magyar menekülthullám, a Nyugatra távozott kétszázezer emigráns jelenléte is tovább éltette ötvenhat emlékét, s ezzel az angolszász sajtónak is állandó témát kínált. Nem beszélve a magyar emigráció politikai és irodalmi médiatermékeiről s ezeknek a további hatásairól. Ennél is lényegesebb hullámokat vetett Nagy Imre és társainak kivégzése. Még azok a lapok is, amelyek 1958-ra már elfelejtették az 1956-os magyar forradalmat és szabadságharcot, ismételten elkezdtek foglalkozni Magyarországgal. Ám nem Kádár Jánost hibáztatták a történtekért, hanem a Szovjetunió és Moszkva kezét vélték felfedezni a történtekben. Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának jelentéstételi kötelezettséggel felelő Végrehajtási Tanács, az OCB szovjet ügyekkel foglalkozó bizottsága az 1958. július 23-án kelt dokumentumában értékelte, hogyan sikerült felhasználni a magyar miniszterelnöknek és társainak kivégzését. Leszögezték, hogy a „kommunista világon kívül élők" a kivégzések hírére spontán módon és erőteljesen reagáltak. A különböző sajtóügynökségek terjesztették el a történteket, s az erre érkező reakciók kedvezőek voltak az Egyesült Államok politikája számára. Az USA Információs Hivatala megfelelően vett részt a hír tálalásában és a különféle kommentárok megfogalmazásában, ráadásul nem keltve olyan érzést, hogy a kivégzések felhasználásával propagandakampányt gerjesztene. A dokumentum szerint majdnem teljesen sikerült kihasználni a történteket, ám a bizottság jelentése szerint mindez felvetette a kérdést, hogy a magyar nép 1956-os küzdelmét a szabadságért, valamint a Szovjetunió elítélését miképpen lehet folyamatosan fenntartani. Ilyen cél hosszabb tervezést igényelne, ami több

időbe kerülne.[32] A közeledés politikája és az új irányt vett amerikai külügy számára fenntarthatatlanná tette a magyar szabadságért kifejtett efféle sajtókampányokat. Helyesebb volt Kádár János támogatása, mint elítélése. Az új magyar pártfőtitkárról úgy gondolták, olyan lehet majd, mint Tito vagy Władysław Gomułka: egy nemzeti kommunista, aki érdemes lehet a szimpátiára.

1956 Nagy-Britannia sajtójában is komoly nyomokat hagyott. Különösen azért, mert a szuezi krízisben vállalt brit katonai szereplés egyik okaként említették az 1956. november 4-én bekövetkezett szovjet katonai beavatkozást. S ez nemcsak a brit sajtót mozgatta meg, hanem foglalkoztatta a Brit Nemzetközösséget is. A *The Age* ausztrál napilap kénytelen volt megemlíteni, hogy a lelkiismeretes emberek kételkedtek a brit hadsereg egyiptomi akciójában. Hasonlóan ítélték meg, mint a szovjetek budapesti akcióját.[33] Egy olvasói levél arról tett tanúbizonyságot, hogy az amerikai politika brit szemszögből nézve felhasználta a szuezi krízist. Nem a demokrácia érdekében, hanem a saját hatalmának érdekében avatkozott be a Közel-Keleten – írta a szerző.[34] A brit sajtó azonban komoly nehézségekkel küzdött. Nem tudta feldolgozni a kútba esett nagyhatalmi álmokat, a sikertelen visszatérést a történelem meghatározó államainak sorába. Minden illúzió volt csupán. A történtek később is hatottak: alig két év múlva a *Manchester Guardian* egyik cikkében az állt, hogy túlzás, amit a konzervatív sajtó állít. A brit nemzetközösségben sem helyeselte mindenki a szuezi akciót. Ausztrália hűsége létezik, de korántsem olyan erős. Katonailag éppúgy rászorult az Egyesült Államokra, mint bárki más a nyugati világban.[35]

Mit gondolt a brit sajtó 1968-ról? Milyen fontos eseményt említettek a *The Timesban* abban az évben legtöbbször? A Varsói Szerződés államainak csehszlovákok elleni katonai akciójáról összesen 173 írást publikáltak. Prága nevét 878 esetben nyomtatták a sajtótermék lapjaira 1968-ban, miközben a

32 LaFantasie 1993, 45–46.
33 [Név nélkül]: Two worlds in action. *The Age,* 1956. november 6. 2.
34 Letters to the Editor. *The Age,* 1956. december 1. 2.
35 [Név nélkül]: Australia Forging New Links United States the natural ally. *The Manchester Guardian,* 1958. október 1. 8.

vietnami háborúval 1303 alkalommal találkozhatunk.[36] Személyek közül a *The Timesban* a meggyilkolt Robert Francis Kennedy nevét 471 ízben említették meg, miközben Alexander Dubček 369 és a szintén meggyilkolt Martin Luther King 252-szer került a brit napilap valamely cikkébe.

Az eseményekben és tragédiákban bővelkedő 1968-as esztendő angolszász sajtópropagandáját befolyásolhatta az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megoldhatatlanságának biztos tudata is. Már akkor elfogadták, hogy a szovjet érdekszféra területén belül nem érdemes, sőt veszélyes felszabadító propagandát folytatni. 1968-ban pedig tudatában voltak, hogy mire is képes a Szovjetunió, ha a domíniumában vélt vagy valós veszélyt érzékel.

KÁDÁR JÁNOS HELYE AZ ANGOLSZÁSZ SAJTÓBAN

Gyakran elhangzik Kádárral foglalkozó előadásokban, hogy az 1970-es években, különösen 1968 után sokan úgy tekintettek a kádári Magyarországra, mint kapura, amely Moszkvába vezet. Kádár János a Nyugat számára valóban szalonképes kommunista politikus volt. 1977. június 9-én eljutott a Vatikánba is, ahol fogadta VI. Pál pápa. Kádár nyugati sajtója egyre jobb lett. Bár kezdetben mint az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlások végrehajtóját és Moszkva bábját emlegették. Későbbi elfogadottsága sem jelentette azt, hogy Kádár csak úgy, egyszerű kérésre bárkinek adott volna interjút. A beszélgetést kérő újságíró személyét az adott külképviselet, illetve a Külügyminisztérium javaslatára az MSZMP KB Agitációs-Propaganda Osztálya terjesztette elő Kádár Jánosnak, aki végső soron maga döntött az ügyben. Az interjúk kérdéseit fordításban Kádár titkárságának vezetője, Katona István és Kádár nézték át, majd közösen fogalmazták meg a válaszokat. Külföldi tudósítóval való személyes találkozásán az MTI képviselői is részt

36 *The Times* Archives. https://goo.gl/XxmDEv.

vettek. A cikk megjelenésének napján rövid hírben tudatták az interjú tényét, s egy rövid rezümét is közöltek. Ezzel akarták megelőzni a torzításokat és a későbbi félreértelmezéseket. Valószínűleg Moszkvával szemben is próbálták elkerülni ezen a módon a nyugati esetleges ferdítésekből adódó összeütközéseket. Ez a modell már kiválóan működött, midőn Kádár 1971. március 11-én Richard Cole Longworthnek, az UPI bécsi tudósítójának adott interjút.[37]

Bármennyire is úgy állították be 1962 után az angolszász sajtóban Magyarországot, mint egy Moszkvától eltérő, egyedi szocialista államot, ez nem volt éppen Kádár János kedvére való. Különösen 1964 után nem, amikor Leonyid Iljics Brezsnyevtől kellett tartania, nem is beszélve az 1968-as prágai tavasz következményéről vagy az elfojtott új magyar gazdasági mechanizmusról. Longworthnek a szocializmus magyar útjára vonatkozó kérdésére nem véletlenül a következő választ adták Katona Istvánnal közös tervezetükben: *„Ön azt kérdezi, van-e valamilyen speciális »magyar út« a szocializmushoz? Szerintem nincs. [...] A szocializmus építésének vannak általános, nemzetközileg érvényes törvényszerűségei. Ahol ezeket figyelmen kívül hagyják vagy megszegik, ott bajok támadnak, veszélybe kerülnek a szocializmus vívmányai, és akadályok hátráltatják a társadalom további fejlődését. [...] Ha valamely szocialista ország vezető pártja figyelmen kívül hagyja saját országának adottságait és népének nemzeti sajátosságait, ugyancsak veszélybe kerülnek szocialista vívmányai, és bizonytalanná válik a szocialista fejlődés jövője.”*[38]

Azért ez a furcsa kötéltánc nem volt egyenértékű a legkedveltebb csatlós állam vezetőjének szerepével. Tagadhatatlan tény, hogy Kádár Jánost elfogadták Nyugaton. Ám nem ő volt a legkedveltebb. Josip Broz Tito nevét 5853 alkalommal írták le a *The Timesban* 1945 és 1985 között, miközben Kádárt összesen 829 esetben emlegették. Kádár János valójában 1949-ben kapott először kisebb figyelmet, hiszen belügyminiszterként és az MDP főtitkárhelyetteseként fontos szerepet töltött be a Rajk-perben. Tito összesen 69 képen

37 PIL, 765 f. 71. ő. e. Katona István, agitprop, feljegyzés, 1971. március 10. 82. lap. Kádár János interjúi amerikai és angol újságíróknak, az interjúkkal kapcsolatos feljegyzések, emlékeztetők.
38 Uo.

szerepelt, Kádár Jánosnak ezzel szemben csak öt kép jutott. Még Władysław Gomułka is több figyelmet kapott a brit konzervatív napilapban (900 említés, 9 kép), a keletnémet pártfőtitkár Walter Ulbricht 1152 ízben szerepelt, és nyolc fotót közöltek róla a lapban. A *The New York Timesban* 1945 és 1989 között Kádár János 1189, míg Tito 7971 esetben szerepelt. Walter Ulbricht 1540, míg Władysław Gomułka 1532 alkalommal fordult elő.

Nem kellene azt hangoztatnunk, hogy Kádár János a legfontosabb kelet-közép-európai kommunista politikus lett volna 1956 és 1989 között. Nagyjából olyan helyet sem foglalt el, mint amilyet a lengyel vagy csehszlovák és keletnémet pártvezetők az angolszász sajtótermékekben. Amennyiben lett volna közöttük ilyen összevetés a korszakban, azt mindenképpen Tito és Jugoszlávia nyerte volna. Ám a csatlós államok vezetői, Tito kivételével, gyaníthatóan annak örültek jobban, ha a szovjet *Pravda* elismerően és sokat írt róluk, ez fontos volt saját helyzetük megítélésének szempontjából. Nem is beszélve arról, hogy azzal mindannyian tisztában voltak: a hatalmuk megtartásának záloga sokkal inkább Moszkva kegyén múlt, mintsem egy pozitív cikken a *The Times* vagy a *The New York Times* lapjain. Ilyesmi sokkal inkább gyanúra vagy féltékenységre adhatott okot a Kreml falai között.

FORRÁSOK

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 765 f. 71. ő. e. Katona István, agitprop, feljegyzés, 1971. március 10. 82. lap. Kádár János interjúi amerikai és angol újságíróknak, az interjúkkal kapcsolatos feljegyzések, emlékeztetők

The Times. Digitális archívum. https://www.thetimes.co.uk/archive/, 2017. november 29.

The New York Times. Digitális archívum. https://www.nytimes.com/ 2017. november 29.

The Guardian. The Observer Digital Archive. http://pqasb.pqarchiver.com/guardian/advancedsearch.html, 2017. november 29.

Letters to the Editor. *The Age.* 1956. december 1. 2.

[Név nélkül]: Two worlds in action. *The Age.* 1956. november 6. 2.

[Név nélkül]: American Tourists Returning to Praque. *The New York Times,* 1968. október 27. 589.
[Név nélkül] How to help Hungary? *Time Magazine,* 1956. december 24. 14.
[Név nélkül]: Johnson receives flow of reports. He meets with advisers on Saigon Raid, Viewed as New Step-Upin War. *The New York Times,* 1968. január 31. 1.
[Név nélkül]: UPI fotó In FOE Invades U.S. Saigon Embassy; Raiders wiped out after 6 hours; vietcong widen attack on cities. *The New York Times,* 1968. január 31. 1.
Robert, Levy: Big Power Intervention. *The New York Times,* 1968. szeptember 2. 18.
Rothfield, Michael B.: No Prague Vietnam Parallel. *The New York Times,* 1968. augusztus 25. 203.
[Név nélkül]: Australia Forging New Links United States the natural ally. *Manchester Guardian,* 1958. október 1. 8.

IRODALOM

Békés Csaba 2007: Egyesült Államok. In Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Szerk. Békés Csaba. Budapest, 1956-os Intézet
Glant Tibor 2008: *Emlékezzünk Magyarországra 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről.* Budapest, Kiss József Könyvkiadó
Glennon, John P. (főszerk.) 1990: *Foreign Relations of the United States Eastern Europe (1955–1957).* Vol XXV. Washington, United States Government Printing Office
Kenedi János (szerk.) 2006: *Szabó Zoltán 1956. Korszakváltás.* Budapest, Osiris Kiadó
Kissinger, Henry 1997: *Diplomácia.* Budapest, Panem-Grafo
LaFantasie, Gleen W. (főszerk.) 1993: *Foreign Relations of the United States, 1958–1960. Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus (1958–1960) Vol X. Part 1.* Washington, United States Government Printing Office
Pataky Iván 1996: *A vonakodó szövetséges.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996
Rácz János 2014: Kádár János a korabeli angolszász sajtóban. In Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2014.* Budapest, Magyar Napló

SÁRINGER JÁNOS

A magyar Külügyminisztérium működése 1950 és 1956 között

I.

Úgy vélem, a magyar Külügyminisztérium működésének 1950 és 1956 közötti vizsgálata előtt szükséges áttekintenünk, hogy 1945 januárja és 1956 szeptembere közötti Magyarország tekintetében beszélhetünk-e külpolitikáról.[1]

A második világháború során hazánk 1945. január 20-án kötötte meg a fegyverszüneti megállapodást, amelynek értelmében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felügyelte annak betartását a békeszerződés aláírásáig (1947. február 10.). Ez idő alatt a magyar kormányok nem önállóan intézték külügyeiket, ahhoz a SZEB engedélyére volt szükség. Az 1947. februártól 1956 októberéig tartó időintervallum vizsgálata során kiindulópontom a szuverenitás jogi és történetírói megközelítése volt. A szuverenitásnak nincs egyetemesen megfogalmazott, elfogadott definíciója.[2] A szakemberek nagy része abban megegyezik, hogy vegytiszta szuverenitásról egyetlen állam esetében sem beszélhetünk. Vannak, akik ennél is tovább mennek, és tagadják a szuverenitást. Mások azt igyekeznek bizonyítani, hogy *„a klasszikus szuverenitás a maga különböző változataiban és a modern állami rendszerek és a*

1 Az elmondottakat részletesebben lásd Sáringer 2018.
2 Lásd például Nagy 1999 vagy Shaw 2002.

nemzetközi politikai szervezetek szuverenitása és azok magyarázata nem összeegyeztethető".[3]

Stephen D. Krasner a szuverenitás négy jelentését különbözteti meg: a klasszikus belső szuverenitást, az államok egyenrangú entitását; a vesztfáliai szuverenitást, a hatalom gyakorlását egy adott terület felett; a nemzetközi jogi szuverenitást, amely egyben politikai legitimáció, önrendelkezési jog, nemzeti függetlenség, illetve a kormányzás és alkotmányosság függetlensége; a kölcsönös függésen alapuló, úgynevezett interdependenciát, amely a vesztfáliai szuverenitás érvényességét kérdőjelezi meg.[4] Úgy tűnik, hogy a nemzetközi joggal foglalkozó szakemberek között jelenleg nincs egyetértés és egységes álláspont a szuverenitás kérdéséről. Mégis, egyesek szerint Magyarország 1947 és 1955 között szuverénnek volt tekinthető. Érvelésük között szerepel többek között, hogy Magyarországon kihirdették az 1947. évi XVIII. törvényt, a második világháborút lezáró békeszerződést. Magyarország és a magyar kormányok képviselői bizonyos értelemben teljes értékű és jogú tagjai lettek a nemzetközi tárgyalásoknak. Miközben hazánk 1947 és 1955 között harminchat álammal létesített diplomáciai kapcsolatot, ami a nemzetközi elfogadás egyik formája is.[5]

A jogi megközelítés és a nemzetközi kapcsolatok elméletei után célszerű a szuverenitás – amely bizonyos értelemben függetlenséget is jelent – történeti aspektusát is áttekinteni. E szerint az állam (monarchia, demokrácia, diktatúra és ezek változatai) önállóan intézi belügyeit és külügyeit egyaránt. A függetlenség ellentéte a hódoltság, amely azt is jelenti, hogy egy meghatározott területet egy külső hatalom tart politikai és/vagy katonai ellenőrzés alatt. Egy

3 Lásd Bihari 2014.

4 Krasner 1999. Vö. Bayer 2013, Varga 2015.

5 1945-ben az Amerikai Egyesült Államok, Svédország és a Szovjetunió. 1946-ban Ausztria, Ecuador, Franciaország, Lengyelország, Olaszország, Svájc és Törökország. 1947-ben Albánia, Belgium, Bulgária, Csehszlovákia, Egyesült Királyság, Egyiptom, Hollandia, Jugoszlávia, Norvégia és Románia. 1948-ban Dánia, Finnország, India, Izrael és Korea. 1949-ben Argentína, Kína, Luxemburg, Német Demokratikus Köztársaság. 1950-ben Vietnam és Mongólia. 1951-ben Irán. 1952-ben Bolívia. 1954-ben Szíria. 1955-ben Indonézia és Izland.

független állam külpolitikája külső és belső helyzetének megszilárdítására és az állam érdekeinek védelmére irányuló tevékenységként is értelmezhető. Az európai kontinenst tekintve a vesztfáliai rendszer, a szuverenitáson alapuló nemzetközi struktúra a 17. század közepétől a 19. századra teljesedett ki, és ekkor alapvetően határozta meg az európai államok viszonyrendszerét. Emellett az első világháború után továbbra is a vesztfáliai rendszer volt a nemzetközi kapcsolatok alapja – hiszen továbbra is fontos a hatalom gyakorlása egy terület felett a struktúrában –, és új elemként kapcsolódott ehhez a Nemzetek Szövetsége, amelynek célja volt a wilsoni elvek alapján elkerülni az újabb világméretű összecsapást.

A második világháború után a győztesek és vesztesek logikájával párhuzamosan a nemzetközi rendszerben új alá-, fölé- és mellérendelési viszonyok jöttek létre. Az új európai architektúrában az államok nemzetközi szuverenitásának elve megmaradt ugyan, azonban a hatalom gyakorlása egy adott terület felett (a vesztfáliai elv) csorbát szenvedett. A nyugati blokk országaiban az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO - 1947) csatlakozás és a római szerződés (Közös Piac - 1957), majd Európai Közösség létrejöttében is megvalósult. A keleti blokk országaiban a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST - 1947) és a Varsói Szerződés (VSZ - 1955) kialakításában is megnyilvánult.[6] Míg azonban a NATO, a Közös Piac és az Európai Közösség önkéntes szerződés, ezzel szemben a KGST és a Varsói Szerződés a tagállamok részéről nem önként vállalt integrációs forma volt. A Varsói Szerződésben a biztonságpolitikai együttműködés alapja a rendszeridentitás közössége volt, szovjet dominanciával. Egyedüli tartalma a katonai szövetség, amely együttműködést a KGST nem tudta megszilárdítani és egy másik, gazdasági síkra áthelyezni. A Kreml nem azért határozott a Varsói Szerződés létrehozása mellett, mert 1947-ben létrejött a NATO, a döntés sokkal inkább Európa megosztásának és megosztottságának a megerősítéseként értelmezhető, illetve a Moszkva vezette keleti blokk országainak együttműködését magasabb szintű integrációval akarta erősíteni. Az ENSZ Alapokmányának

6 Vö. Varga 2015.

elfogadása többek között a béke, a biztonság és a jólét céljait fogalmazta meg, illetve az államok egyjogúságának az elvét. Ezzel együtt az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai és azoknak bizonyos kérdésekben a vétójoga a nemzetközi rendszer hierarchikus felépítését erősítette meg.

Független állam volt Magyarország 1947 és 1955 között? Másképpen fogalmazva: a magyar kormányok önállóan döntöttek a külügyekről 1947 és 1955 között? A kérdésekre adott válasz árnyalt vizsgálata azonban nem egyszerű feladat, mert Moszkva gyakran informális módon, a hivatalosnak tekinthető írásos, dokumentálható csatornákat kerülve fogalmazta meg az elvárásokat a magyarországi kommunista vezetők részére, illetve előtérben voltak a titkosszolgálati eszközök. Emellett a magyar kommunista vezetés figyelemmel kísérte a moszkvai híreket, és azokat követve hozta meg a döntéseit.[7]

Baráth Magdolna jól dokumentálva[8] állapította meg, hogy amikor a Vörös Hadsereg Magyarország határai felé közeledett, a magyarországi kommunisták és Moszkva közötti kapcsolattartás több csatornán történt, de nem minden esetben volt közvetlen. A két párt közötti érintkezésben lényeges fordulatot jelentett a Szklarska Poręba-i találkozó, a Tájékoztató Iroda létrehozása 1947 szeptemberében. Ekkorra nyilvánvaló lett, hogy a második világháborúban győztes hatalmak együttműködése már nem megvalósítható, és elkerülhetetlen a két tábor szembenállása. Úgy tűnik, hogy a Kominform létrehozása egyik eleme volt a Kreml koncepciójának, amely alapján a kikristályosodó hidegháborúban „a Nyugat fenyegetésével szemben jól irányítható, homogén (mind gazdasági, mind politikai, mind ideológiai téren) egységes csoportosulás kialakítására törekedett"[9]. 1947-ig a Kreml eltűrte, esetenként támogatta a szocializmushoz vezető nemzeti utak létét, azonban a Tájékoztató Iroda létrehozásával párhuzamosan a kommunista pártokon belüli áramlatokat egységesítették, és megkezdődött a pártok vezetésének megtisztítása (például koncepciós perekkel).[10] Nyilvánvaló, hogy az idő tájt a Moszkva vezérelte táboron belül és kívül érvényesülő követelményektől a hazai párt- és kormányzati vezetők nem térhettek el – és nem is kívántak eltérni –, szigorúan ellenőrzött keretek közé szorították a külkapcsolatok világában tevékenykedőket, a magyar diplomaták számára nem biztosítottak érdemi mozgásteret. Mi több, egyéb feladatokat is rájuk „bíztak". A hazai közvélemény és a befogadó állam előtt ugyan külkapcsolatoknak álcázták, valójában a diplomáciai fedéssel számos olyan államvédelmi feladatot is elláttak, amelyek mind a szűkebb pátria, mind a „tábor" céljait szolgálták. A Magyar Dolgozók Pártjának legfelsőbb vezetése – beleértve a rendelkezésére álló pártkereteket – a mindenkori „vonalhoz" igazodott, attól nem térhetett el. Elég itt csupán Belgrád és Moszkva ismert konfliktusára és annak drámai következményeire utalni.[11]

A hidegháború során a két tábor közötti enyhülés Sztálin halála után, 1953-ban kezdődött, amellyel összefüggésben a Washington és Moszkva közötti dialógus módjában és jellegében bizonyos változások következtek be. A két nagyhatalom képviselői hajlandók voltak bizonyos engedményekre és kompromisszumok megkötésére is. 1955. május 9-én a Németországi Szövetségi Köztársaságot felvették a NATO-ba, május 14-én létrejött a Varsói Szerződés, május 15-én megszületett az osztrák államszerződés. A második világháborúban győztes négy nagyhatalom vezetői az enyhülés jegyében 1955. július 18. és 23. között Genfben tárgyalóasztalhoz ültek. A csúcstalálkozón a négy nagyhatalom az érdekütközések és a viták ellenére megerősítette Európa kettéosztottságát, a befolyási övezetek határait és ezzel együtt az fennálló európai status quót. Ennek újabb megszilárdítását jelentette, hogy 1955. december 14-én Magyarország az ENSZ teljes jogú tagállama lett, amit inkább értelmezhetünk Washington és Moszkva kooperációjának eredményeként a hidegháborúban.

7 A témában többek között Iványi Miklós végez kutatásokat, aki szerint az MDP Külügyi Bizottsága több apróbb, nem jelentős ügyet tárgyalt, de azok esetében gondosan kerülték a moszkvai utasítások látszatát, így konkrétan nem vagy csak utalások formájában jelennek meg az iratokban. Iványi Miklós különösen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 276. fond 80. csomagjának 1–22. őrzési egységére hívta fel a figyelmemet.

8 Baráth 2014.

9 Vö. Lipkovics 1989.

10 Baráth 2014, 137–138.

11 Zinner 2013 és uő. 2014.

Mindezek alapján feltehetjük a kérdést: Magyarország esetében használható-e a külpolitika kifejezés 1947 és 1955 kötött?

Megfogalmazhatjuk a külpolitika jelentését úgy is, mint a független államoknak az a tevékenysége, amely külső érdekeik védelmére, külső és belső helyzetük megszilárdítására, értékeik megtartására, megismertetésére és fejlesztésére irányul. A külpolitika egy állam más államokhoz és a nemzetközi környezethez való viszonyában, kapcsolataiban megnyilvánuló érdekek, motivációk, célok, elvek és ezek alapján tanúsított magatartások és tevékenységek összessége is, és egyike a kormányzati szakpolitikáknak. Az egységes kormánypolitika egyik elemét, a külpolitikát részben befolyásolják és korlátozzák más szakpolitikák (például belpolitika, gazdaságpolitika, agrárpolitika) céljai és törekvései. Az állam kormányszinten meghatározza a legfőbb külpolitikai irányelveit és stratégiáját. A külpolitikai célok elérésének lehetnek békés (például diplomácia) és nem békés (például háború) eszközei.

Napjaink megközelítése szerint a nemzetközi kapcsolatok fogalma a nemzetközi élet valamennyi szereplője, azaz államok, szövetségi rendszerek, szervezetek (nemzeti és transznacionális vállalatok, kormányközi és nem kormányzati nemzetközi szervezetek) és egyének közötti, mindenfajta (politikai, gazdasági, kulturális, civil stb.) határon átnyúló interakciók általános meghatározása az államok közötti kapcsolatok két fő válfajának, a szembenállásnak (nézeteltérés, vita, viszály, konfliktus, háború) és a békés együttműködésnek a különböző területein.

A külkapcsolatok az államoknak és az állami szerveknek más államokkal és állami szervekkel kialakított politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos és humanitárius kapcsolatrendszere. E kapcsolatrendszerben az állam és az állami szervek a külpolitikai alapelvekkel és a külpolitikai célokkal összhangban tevékenykednek. A külkapcsolatokat az állam és az állami szervek más államokkal és állami szervekkel közvetlenül, valamint a diplomáciai és a konzuli kapcsolatok keretében tartják fenn.[12]

12 A külkapcsolatok kifejezést Lemák Ella határozta meg.

Mindezeket figyelembe véve Magyarország esetében az 1945 januárja és 1956 szeptembere közötti időszakra talán szerencsésebb lenne a külkapcsolatok terminus használata a külpolitika kifejezés helyett.

II.

1949-ben készítették elő a Külügyminisztérium horizontális (területi elven alapuló) és a vertikális (az egyes területi főosztályok rendszeréhez kapcsolt szakmai és a kisegítő szerkezetű) átszervezését.[13] 1951. január elejére megtörtént az átszervezés, és ennek során kiformálódott a Külügyminisztérium 1951. évi struktúrája, amely már magában hordozta a mai külügyi hivatal szerkezetének egyes elemeit. 1949 júniusától a külügyminiszter Kállai Gyula volt. Nyolc főből álló titkárságát a titkárságvezető irányította, aki felelős volt a miniszter titkos levelezésének irattározásáért. A miniszter személyes titkára Rév Erika[14] volt. A külügyminiszter közvetlen irányítása alá került a Személyzeti Főosztály és az ez alatt működő Tanulmányi Csoport, a Jogi-Konzuli Osztály, az Ellenőrzési Osztály és a Gazdasági Hivatal. Az utóbbi alatt működött a Költségvetési Osztály a házipénztárral és a Gazdasági Osztály a gépkocsiirodával és az étkezdével.

A Személyzeti Főosztályon a négy előadó végezte a leendő káderek felkutatását, illetve segítette és ellenőrizte a már dolgozó káderek munkáját, az új munkaerők előkészítését, a felvételeket, elbocsátásokat, az új alkalmazottak

13 Részletesen lásd Sáringer 2013.

14 Rév Erika, Szapor Józsefné (1919–1987) bíró, családjogász, jogtörténész, az állam- és jogtudományok kandidátusa. 1945. júliustól a Magyar Kommunista Párt központjában dolgozott, oktatási és kulturális feladatkörben tudományos referens, az első Kossuth-díj Bizottság titkára. Munka mellett 1949-ben doktorált a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán. 1949 és 1951 között Kállai Gyula külügyminiszter titkárságát vezette. 1951-től bírósági fogalmazó, 1953-tól bíró, 1958-tól nyugdíjba nyugdíjba vonulásáig (1980) a Budapesti II., XI. és XII. Kerületi Bíróság elnöke.

kinevezését és fizetésük megállapítását. A Személyzeti Főosztályon belül működött a Tanulmányi Csoport, összesen négy fővel. A Jogi-Konzuli Osztály feladata volt a hazai jogi érdekek védelme külföldön és külföldi jogi érdekek képviselete belföldön, valamint nemzetközi bírósági és közigazgatási jogsegélyügyek, magánjogi, perjogi, büntetőjogi és végrehajtási ügyek. Az előadók feladatkörébe tartozott a nemzetközi vonatkozású házassági, születési, holttá nyilvánítási, gondnoksági, gyámsági, örökbefogadási, öröklési, hagyatéki, tartási, törvényesítési és végrehajtási ügyek intézése. Az Ellenőrzési Osztály[15] végezte a központ és a külképviseletek munkájának és egész szervezetének érdemi ellenőrzését. A Gazdasági Hivatal keretében volt a Költségvetési Osztály és a Gazdasági Osztály. A Gazdasági Osztály feladata volt a kül- és belföldi építkezések műszaki irányítása és ellenőrzése.

A Külügyminisztériumot az 1950-es évek elejétől tulajdonképpen a politikai államtitkár irányította, aki 1951-ben (is) Berei Andor[16] volt. A politikai államtitkár közvetlen irányítása alá a Politikai Főosztály és az Igazgatási Főosztály került. A Politikai Főosztályt Sík Endre[17] vezette, akinek két he-

15 Az Ellenőrzési Osztályt 1950. június 20-án állították fel Kutas Imre főosztályvezető vezetésével.

16 Berei Andor (1900–1979) 1919-től a KMP tagja, a Tanácsköztársaság bukása után letartóztatták, majd 1922-ben a fogolycsere-akcióval a Szovjetunióba került. A Nemzetközi Lenin Iskolában dolgozott, 1934 és 1946 között Belgiumban a kommunista mozgalom vezetőjeként tevékenykedett. 1947-től az Országos Tervhivatal főtitkára, 1948-tól a Külügyminisztérium államtitkára, majd a külügyminiszter első helyettese. 1949-től 1972-ig (megszakításokkal) a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. 1957-ben az Akadémiai Kiadó igazgatója, 1962-től a Kossuth Könyvkiadó igazgatója volt.

17 Sík Endre (1891–1978) érettségi után piarista novícius volt Vácott, majd kilépett a rendből, és jogot végzett a Budapesti Tudományegyetemen. Az első világháborúban, 1915-ben orosz hadifogságba esett, majd kommunista lett, később Moszkvában pártmegbízatásokat látott el. Elvégezte a Professzorképző Intézet filozófiai szakát 1923–1926 között, ezt követően a Keleti Dolgozók Kommunista Egyetemének tanára az Afrika Tanszéken 1926-1937 között. Ekkor kezdte tanulmányozni az afrikai népek történetét, évtizedek munkáját több kötetben jelentette meg. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája történelmi, majd néprajzi intézetének munkatársa és a moszkvai egyetem oktatója 1938–1945 között. A második világháború idején a moszkvai Kossuth Rádió egyik szerkesztője. 1945 novemberétől a magyar Külügyminisztériumban dolgozott. 1948. júniustól 1949. szeptemberig washingtoni követ, majd 1949–1954-

lyettese Rózsa Irén[18] és Kutas Imre[19] volt. Az I. Területi Főosztályhoz (Rózsa Irén főosztályvezető-helyetteshez) tartozott a Szovjetunió Osztálya, a Közép-európai Demokráciák Osztálya, a Délkelet-európai Népi Demokráciák Osztálya, a Távol-keleti Osztály és három referátum: a KGST, a Nemzetközi Szervezetek Ügyei és a magyar ösztöndíjasok.

A II. Politikai Főosztályon belül volt az Angolszász és Latin-amerikai Osztály, az Európai Kapitalista Országok I. Osztálya, az Európai Kapitalista Országok II. Osztálya, a Közel- és Közép-Kelet Osztálya. Önálló referatúrák voltak a Külföldi Magyarok Referatúrája és a Kapitalista Országok Gazdasági Referatúrája.

Az Igazgatási Főosztály a Külügyminisztérium adminisztratív ügyeit intéző szerve volt, amely kapcsolatot tartott a belügyi szervekkel, és gondoskodott a minisztérium épületének biztonságáról. A főosztály a feladatát a következő osztályokkal és csoportokkal látta el: Műszaki Osztály, Útlevélosztály, Rejtjelosztály, futáriroda, telefonközpont, Ügykezelési Csoport a központi kiadóval, a központi postabontóval és a központi irattárral, a tudakozó és a portaszolgálat. A politikai államtitkár mellett működött az államtitkárság,

ben a Külügyminisztérium Politikai Főosztályának vezetője, a Külügyi Akadémia igazgatója. 1954–1955-ben külügyminiszter-helyettes, 1955–1958-ban a külügyminiszter első helyettese, majd 1958. február 15-től 1961. szeptember 13-ig, nyugdíjazásáig külügyminiszter. 1958-tól 1970-ig az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt.

18 Rózsa Irén 1953-tól a Politikai Főosztály főosztályvezető-helyettese volt. 1956 és 1959 között a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főtitkára. 1964-ben az oslói nagykövetség ügyvivője volt.

19 Kutas Imre (1906–1985) 1922-ben lett az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja. A húszas években egy ideig Luxemburgban is dolgozott. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, és a Belügyminisztérium Politikai Rendészeti Osztályán dolgozott 1945–1948 között. A Külföldieket Ellenőrző Országos Hivatal vezetője 1949–1950 között. 1950-től a Külügyminisztériumban dolgozott. 1953–1958 között berni, majd párizsi, 1958–1960 között brüsszeli, 1962–1969 között ankarai nagykövet volt. 1969 és 1972 között a Diplomataellátó Igazgatóság vezetőjeként tevékenykedett.

az államtitkár Boldizsár Iván[20] volt. Felügyelete alá tartozott a Tájékoztatási Főosztály és a Protokollosztály.

A Tájékoztatási Főosztályt főosztályvezető-helyettes vezette – ekkor Száll József[21] –, akinek közvetlen irányítása alá tartozott a Külföldi Tájékoztatási Osztály, a Belföldi Tájékoztatási Osztály, a Dokumentációs Osztály, a fordítóiroda és a sokszorosító. A politikai államtitkártól és az államtitkártól strukturálisan függetlenül működött a pártiroda és a szakszervezet.

A Miniszteri Kollégium elnevezése 1951. július 1-jei hatállyal a Külügyminisztérium Kollégiumára változott,[22] amely intézmény a miniszter véleményező és tanácsadó szerve volt. A minisztérium vezetésében, valamint a párt- és kormányhatározatokból adódó feladatok és a minisztérium egészét vagy egyes munkaterületeit érintő legfőbb elvi kérdésekben a miniszter a kollégium véleményének meghallgatása után döntött. Megvitatta a minisztérium, illetőleg egyes főosztályok és osztályok munkaterveit, a költségvetési kérdéseket, a Külügyi Főiskola tanterveit és a belső oktatási programokat, a legfontosabb káderkérdéseket. Állást foglalt egy-egy főosztály és külképviselet elvi működésével kapcsolatban. A kollégium általában nem foglalkozott operatív kérdések eldöntésével, de negyedéves munkaterv alapján dolgozott. Elnöke a miniszter volt, annak távollétében a miniszter első helyettese vezette az üléseket. Titkára a minisztériumi titkárság vezetője, jegyzője a miniszter által kijelölt személy volt. A kollégium tíz főből állt, állandó tagja volt a miniszter és a miniszter első helyettese, a többi tagot a miniszter előterjesztésére

20 Boldizsár Iván (1912–1988) a második világháborúban katonaként orosz fogságba esett. A Nemzeti Parasztpárt tagja volt. A párizsi béketárgyalásokon részt vett a magyar küldöttség munkájában, és 1950-től a Külügyminisztérium államtitkára. Az Országos Béketanács alelnöke 1960-tól. 1984-ben a Nemzetközi Pen Club elnökévé választották.

21 Száll József (1921–2004) 1945 szeptemberében került a Külügyminisztériumba. A berni követségen titkár (1946–1949), majd első beosztott volt (1949–1950). A központban a Tájékoztatási Főosztály vezetője 1950 és 1956 között, majd a pekingi magyar nagykövetségen első beosztott volt 1958-ig. A jakartai magyar nagykövetség vezetője (1960–1962), majd a római magyar diplomáciai képviseletet irányította. 1970 októberében elhagyta Magyarországot, és Olaszországban élt haláláig.

22 A Minisztertanács 492/2/1953. számú határozata alapján.

a Minisztertanács nevezte ki. A kollégium tagjait megillette a „Külügyminisztérium Kollégiumának tagja" cím.

Az üléseken az egyes napirendi pontok tárgyalásánál a kollégium tagjain kívül a minisztérium vagy más hivatal, intézmény stb. területéről meghívott szakértők is részt vehettek. A kollégium ülését általában kéthetente hívták össze, amelynek idejét, napirendjét és az ülésre meghívandók névsorát a titkár javaslatára a miniszter állapította meg. A kollégiumi előterjesztések során keletkezett iratokat minden esetben „titkos" vagy „szigorúan titkos" minősítéssel látták el, és a kollégium titkára iktatta külön erre a célra rendszeresített iktatókönyvben. A kollégium csak olyan javaslatot tárgyalt, amelyet a miniszter, a miniszter első helyettese vagy az előterjesztés ügyében illetékes kollégiumi tag aláírt. Az előterjesztések tervezetét legkésőbb négy nappal a kollégium ülése előtt bemutatták a miniszternek, a miniszter első helyettesének vagy az illetékes kollégiumi tagnak aláírás céljából. Az előterjesztéseket a kollégium ülése előtt legkésőbb negyvennyolc órával megküldték a kollégium tagjainak. A kiosztott előterjesztéseket az ülés után vissza kellett adni a titkárnak. A kollégium határozatainak végrehajtását a miniszter és az illetékes kollégiumi tag biztosította. A miniszter állapította meg a kollégiumi határozat szövegét, amelyet a miniszter és a kollégium titkára által aláírt jegyzőkönyv tartalmazott.[23]

A Külügyminisztériumi Kollégium taglétszámát 1956 áprilisában hét főben állapították meg.[24] Ekkor a kollégium elnöke Sík Endre, a külügyminiszter első helyettese volt, tagjai Kárpáti József[25] miniszterhelyettes, Sebes

23 A külügyminiszter 29/1953. számú utasítása a Külügyminisztérium Kollégiumának ügyrendjéről. Keltezése: 1953. június 27. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1953.

24 MNL OL XIX-J-1 vegyes 1945–1964, 53. doboz lapszám nélkül. A Külügyminisztérium Kollégiuma létszámának meghatározása. Keltezése: 1956. március 19.

25 Kárpáti József (1916–2010) szabósegéd. A Külügyminisztériumba 1948-ban került, majd beosztott diplomata a belgrádi követségen (1948–1949), a berni és a teheráni követségen (1951–1953). Állandó ügyvivő volt a brüsszeli követségen (1953–1954), majd külügyminiszter-helyettes volt 1954 és 1956 között. 1956-tól a hágai követség vezetője 1957-ig. A Magyarok Világszövetségének főtitkára volt 1967 és 1974 között.

István[26] miniszterhelyettes, Marjai József,[27] az I. Politikai Főosztály vezetője, Rostás István,[28] a II. Politikai Főosztály vezetője és Rubin Péter,[29] a Tájékoztatási Főosztály vezetője.

1953. március 10-én lépett érvénybe[30] a külügyminiszter 14/1953. számú utasítása a minisztérium átszervezéséről.[31] A Politikai Főosztály továbbra is két területi elven szervezett egységre oszlott: az I. Politikai Főosztályra és a II. Politikai Főosztályra. Az I. Politikai Főosztály személyi állománya negyvenhat főből állt, akikből egy főosztályvezető-helyettes, négy osztályvezető és egy főelőadó volt. A II. Politikai Főosztály területi csoportot ötvenkilenc fő alkotta, akikből egy főosztályvezető-helyettes, négy osztályvezető és kilenc főelőadó volt. A Magyarok Világszövetsége szervezeti egységet a hivatalve-

26 Sebes István (1906–1966) a második világháború után az MKP KV Tömegszervezési Osztályának helyettes vezetője, a *Szabad Nép* munkatársa. A Kinevezési és Alkalmazási Bizottság főtitkára (1945–1950), majd az Állami Ellenőrzési Központ elnökhelyettese volt. Az állami ellenőrzési miniszter első helyettese, majd 1956. március 20-tól a Külügyminisztériumban miniszterhelyettes 1959-ig. Országgyűlési képviselő volt 1951 és 1958 között.

27 Marjai József (1923–2014) 1947 júliusában került a Külügyminisztérium állományába. 1948-tól beosztott diplomata volt a prágai, a belgrádi és a moszkvai külképviseleten 1951-ig. A Politikai Főosztály vezetője (1951–1952), a Protokollosztály vezetője (1952. november – 1956. március), az I. Politikai Főosztály vezetője 1956. március és 1956. szeptember között. A berni követség (1956–1959), a prágai nagykövetség (1959–1963) és a belgrádi nagykövetség vezetője volt (1966–1970). Kereskedelmi miniszter 1987 és 1988 között.

28 Rostás István (1906–1989) az MKP Központi Vezetőség Szervezési Osztályán vezetőhelyettes (1946–1948), majd a Magyar Szabadságharcos Szövetség főtitkára (1948–1949). A Ruhaipari Nemzeti Vállalat igazgatója (1949–1951). A Külügyminisztérium II. Politikai Főosztályának a vezetője 1956. január és 1956. szeptember között volt. A berlini nagykövetséget 1957 és 1962 között vezette.

29 Rubin Péter (1918–1980) tanár, műfordító, újságíró. A második világháború alatt partizán volt Jugoszláviában, majd 1948-ban a Külügyminisztérium állományába került. 1953-tól a II. Politikai Főosztályon osztályvezető, majd vezetőhelyettes és főosztályvezető (1955). 1956 márciusától a Külügyminisztérium Kollégiumának a tagja. 1956 után nem dolgozott a Külügyminisztériumban. A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok történetét kutatta, illetve az Akadémiai Kiadó Propaganda- és Sajtóosztályát vezette.

30 Molnár Erik 1953. február 23-án látta el kézjegyével.

31 A külügyminiszter 14/1953. számú utasítása a minisztérium átszervezéséről. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1953. 43–67.

zető irányította, hozzá tartozott három főelőadó, négy előadó, két gépíró, egy irodakezelő, egy könyvelő és egy hivatalsegéd.

A Tájékoztatási Főosztályon hat fő dolgozott, a főosztályvezető, a főosztályvezető-helyettes, a titkár, az irodakezelő, a gépíró és a hivatalsegéd. A Külföldi Tájékoztatási Osztály kilenc fővel működött, egy osztályvezetővel, négy előadóval, egy segédelőadóval, két gépíróval és egy hivatalsegéddel. A Belföldi Tájékoztatási Osztályon hat fő dolgozott, egy osztályvezető, két főelőadó, két előadó és egy gépíró. A Tájékoztatási Főosztályhoz tartozott a rádiócsoport (négy fővel), a Szerkesztési Osztály (tizennégy fővel) és a Dokumentációs Osztály (tizenöt fővel). Az Igazgatási Főosztály hat további szervezeti alegységre oszlott: Műszaki Osztály, Útlevélosztály, Rejtjelosztály, futáriroda, telefonközpont és tudakozóiroda, porta, összesen nyolcvanhét fővel, akik közül egy főosztályvezető, egy főosztályvezető-helyettes, három osztályvezető és egy főelőadó. A Személyzeti Főosztály tizenöt fővel, a Protokollosztály tizenegy fővel, a Jogi-Konzuli Osztály tizenöt fővel, a Gazdasági Hivatal tíz fővel, a gépkocsiiroda huszonhat fővel látta el feladatát. Osztályvezető irányította a Könyvelési Osztályt, amely pénzügyi csoportra (hat fő), dokumentációs és revíziós csoportra (hét fő) és elemző, összesítő és nyilvántartó csoportra oszlott (hat fő). A Tárcagazdálkodási Osztályt az illetmény- és munkaügyi csoport (öt fővel), a beszerzési csoport (hét fővel), az étkezde (tizenegy fővel) a gondnoki csoport (tizennyolc fővel) alkotta. Külön szervezeti egység volt a minisztériumi üdülők, amely négy fővel látta el a feladatát. A Külügyi Főiskolát a főiskolai igazgató vezette két igazgatóhelyettessel. Ekkor a Külügyi Főiskolán két tanszékvezető egyetemi tanár, öt tanszékvezető főiskolai tanár, három docens, hét adjunktus, három tanársegéd, egy könyvtáros, két titkár, egy gondnok, egy gépíró, egy hivatalsegéd, két kapus, négy takarító és egy adminisztrációs vezető dolgozott. A Külügyi Diákotthon működését tizenhat külügyi alkalmazott biztosította.

A minisztérium titkársága[32] végezte az elnöki tanácsi és a minisztertanácsi előterjesztések, a törvények, rendeletek és minisztertanácsi határozatok nyilvántartását, a külügyminiszteri utasítások kiadását, nyilvántartását és a végrehajtásának ellenőrzését. Az Igazgatási Főosztály felügyelte a Műszaki, a Rejtjel- és az Útlevélosztályt, a futárszolgálatot, valamint a tudakozóirodát és a portásszolgálatot. A Személyzeti Főosztály, a Protokollosztály, a Jogi-Konzuli Osztály és a Gazdasági Hivatal ügyköre nem változott.

1953-ban a Mónus Illés rakparton (ma Bem rakpart) működő magyar Külügyminisztériumon belül a központban dolgozók teljes létszáma a miniszterrel együtt négyszázhúsz fő volt. A központban vezető beosztásban (miniszter, miniszterhelyettes, főosztályvezető, főosztályvezető-helyettes, osztályvezető) harmincnégy főt találunk, mellettük huszonhét főelőadót, száztizennégy előadót és nyolc segédelőadót.

1954 elején hozták létre az úgynevezett Észszerűsítési Bizottságot, amelynek feladata a munka hatékonyságának javítása volt. A bizottság a párt- és szakszervezeti aktívák segítségével irányította a racionálisabb munkavégzést. A dolgozók által tett, a munkát minden téren észszerűsítő javaslatokat a bizottság vizsgálta felül, és javaslatot tett azok bevezetésére. 1954 júniusában állították fel a III. Politikai Főosztályt, a korábbi elnevezést használva az úgynevezett „C Főosztályt". A III. Politikai Főosztályhoz tartozott a II. Területi Főosztályból kiváló Nemzetközi Szervezetek Osztálya, illetve az addig önálló Jogi és Konzuli Osztály. Vezetője Kolozs Márta[33] főosztályvezető-helyettes lett.[34]

32 A minisztérium titkárságát Tömpe Istvánné vezette. Tömpe Istvánné (1920–2004) iskolai végzettsége gimnáziumi érettségi volt. 1949-ben került a Külügyminisztériumba, ahol 1953 és 1955 között a miniszteri titkárságot vezette, majd 1955-től a III. Politikai Főosztály élére került főosztályvezető-helyettesként.

33 Kolozs Márta (Sebes Sándorné) (1914–1993) 1949 és 1962 között dolgozott a Külügyminisztériumban, 1951-től az Európai Kapitalista Országok II. Osztályának, 1954 júniusától a III. Politikai Főosztálynak volt a vezetője.

34 A külügyminiszter 14/1954. számú utasítása a III. Területi Főosztály felállításáról. Keltezése: 1954. június 25. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1954.

A Protokollosztály tehermentesítése céljából 1954 októberében került sor a Diplomáciai Testületet Ellátó Iroda megszervezésére, amelynek feladata a Budapesten akkreditált diplomáciai képviseletek megfelelő ellátása volt. Illetékességébe tartoztak a Budapesten akkreditált diplomáciai képviseletek épületügyei, tagjainak lakásügyei, a diplomáciai testület gépkocsi-vámmentesítési, üzemanyag-ellátási és anyagigénylési ügyei, a budapesti diplomáciai testület tagjaival kapcsolatos összes technikai és adminisztratív tevékenység, valamint a budapesti külképviseletek vagy azok tagjai magyar állampolgárságú alkalmazottainak ügyei. Az iroda munkája feletti közvetlen felügyeletet a Protokollosztály vezetője gyakorolta.[35]

A magyar Külügyminisztérium 1955. évi szervezetét és működését[36] az akkor keletkezett szabályzat alapján tudjuk rekonstruálni.[37] A Szovjetunióval és a Mongóliával kapcsolatos ügyek 1955 júliusában a Szovjetunió Önálló Osztály elnevezésű hivatali egység hatáskörébe kerültek, ahová a mongol referatúra is tartozott. Az osztályt a miniszter első helyettese felügyelte. Az I. Politikai (Területi) Főosztály három osztályra tagolódott: a Közép-európai Osztályra (Ausztria, Német Demokratikus Köztársaság, Németországi Szövetségi Köztársaság és Svájc), a Közép- és észak-európai Osztályra (Csehszlovákia, Dánia, Finnország, Lengyelország, Norvégia és Svédország) és a Távol-keleti Osztályra (Észak- és Dél-Vietnam, Kína, Japán, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Koreai Köztársaság és Thaiföld). A II. Politikai (Területi) Főosztályt négy osztály alkotta: a Délkelet-európai Osztály (Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia és Románia), a Nyugat-európai Osztály (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Olaszország,

35 A külügyminiszter 21/1954. számú utasítása a Diplomáciai Testületet Ellátó Iroda felállításáról. Keltezése: 1954. október 13. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1954. 65.

36 A Külügyminisztérium 1955. és 1956. évi szervezeti felépítését és működését részleteiben lásd Sáringer 2017, 19–25.

37 A külügyminiszter 6/1955. számú utasítása a Külügyminisztérium szervezeti és működési szabályzatáról. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések, 16. Keltezése nem ismert, a Politikai Főosztály 1955. július 1-jével hatályos átszervezését már tartalmazza.

San Marino, Portugália és Spanyolország), a Közel- és Közép-keleti Osztály (Abesszínia, Afganisztán, Burma, Ceylon, Egyiptom, India, Indonézia, Irán, Izrael, Libanon, Nepál, Pakisztán, Szíria és Törökország) és az Angol-Amerikai Osztály (az amerikai kontinens államai és az Egyesült Királyság). Idetartozott a külföldi magyarok önálló referatúrája is. A III. Politikai Főosztály nem területi főosztály volt, mivel itt volt az Egyesült Nemzetek Osztálya, a Nemzetközi Jogi Osztály, a Nemzetközi Szervezetek Osztálya, a Nemzetközi Gazdasági és Pénzügyi Osztály, illetve a restitúciós ügyekkel foglalkozó önálló referatúra. Az Egyesült Nemzetek Szervezete Osztály ügykörébe tartoztak az ENSZ, az ENSZ Nevelésügyi Tudományos és Kulturális Szervezetével és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetével, valamint az ENSZ Társaságok Világszövetségével kapcsolatos feladatok. A Nemzetközi Szervezetek Osztálya készítette elő a nemzetközi kongresszusokon való magyar részvételt, és látta el anyagokkal a kongresszusokra kiutazó delegátusokat. Figyelemmel kísérte a nemzetközi szervezetek működését, valamint a nemzetközi kongresszusok munkáját, és arról feljegyzéseket, tanulmányokat, valamint javaslatokat készített. Az osztály feladata volt, hogy előmozdítsa az együttműködést az úgynevezett baráti (szocialista) országokkal a nemzetközi szervezetek és kongresszusok területén. A Nemzetközi Gazdasági és Pénzügyi Osztály többek között vizsgálta a tőkés gazdaságok és a tőkés világpiac helyzetének változását, kutatta a politikai események gazdasági okait és hátterét. Figyelemmel kísérte a fejlett tőkés országok és az elmaradott gyarmati és függő országok közötti gazdasági kapcsolatokat. Felmérte a szocialista és a kapitalista tábor országai közötti gazdasági kapcsolatokat. Az I., II. és III. Politikai Főosztályok szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással, valamint a többi társfőosztállyal, különösen a Protokollosztállyal.

A Tájékoztatási Főosztály öt szervezeti egysége: a Külföldi Tájékoztatási Osztály, a Szerkesztési Osztály, a Sajtó- és Dokumentációs Osztály, a Külföldi Tudósítók Önálló Referatúra és a Rádió Önálló Referatúra. A főosztály feladata volt, hogy a politikai főosztályokkal együttműködve elősegítse a külképviseletek kulturális és tájékoztató tevékenységét, és biztosítsa a sajtó- és kulturális munkához a megfelelő tájékoztatási anyagot.

A Személyzeti Főosztály a Személyügyi Osztályon és az Oktatási Osztályon keresztül látta el feladatát. Az Igazgatási Főosztály a Műszaki Osztályból, az Útlevélosztályból, a Konzuli Osztályból, a futárirodából és az úgynevezett Ötös Csoportból állt. Az utóbbi látta el a rejtjelszolgálatot, és végezte a minisztériumban az ügyeletet.

A Költségvetési Főosztály két alegysége a Pénzügyi Osztály és a Gazdasági Osztály volt. A Protokollosztályhoz tartozott a Diplomáciai Testületet Ellátó Iroda. Külön szervezeti egységet alkotott a minisztérium titkársága és a Központi Titkos Ügykezelőség (TÜK).

A miniszter közvetlen felügyelete alá tartozott a Személyzeti Főosztály, a Protokollosztály és a minisztérium titkársága. A miniszter első helyettese felügyelte a Szovjetunió Önálló Osztályt és az I., II., és III. Politikai Főosztályokat. A miniszter helyettese pedig a Tájékoztatási Főosztályt, az Igazgatási Főosztályt, a Költségvetési Főosztályt és a Központi Titkos Ügykezelőséget. 1955-ben a Külügyminisztériumban 471, míg a külképviseleteken 529 lehetett volna a dolgozó személyek száma, de augusztus 31-ig a Bem rakparton 449, míg a külképviseleteken 472 állást töltöttek be.[38]

1956 júliusában vezették be a szóvivő intézményét, amely a MDP Központi Vezetőségének (MDP KV) a szócsöve volt, hozzátéve, hogy minden tekintetben Moszkva utasításait hajtották végre.[39] A Külügyminisztérium szóvivője kéthetenként sajtóértekezleten fogadta a magyar sajtó képviselőit. Az értekezleten a szóvivő tájékoztatást adott az legfontosabb aktuális nemzetközi kérdések magyar vonatkozásairól, így például ismertette, hogy Magyarország miért támogat vagy ellenez bizonyos nemzetközi helyzettel kapcsolatos javaslatokat, mi a Külügyminisztérium véleménye a hazánkat is érintő kérdésekben külföldön elhangzott nyilatkozatokról, beszédekről, kijelentésekről. Esetenként előzetes tájékoztatást adott a már elfogadott, de nyilvánosságra még nem hozott nemzetközi lépésekről (például jegyzékek,

38 Kimutatás a Külügyminisztérium létszámeloszlásáról. A külügyminiszter 6/1955. számú utasításának melléklete. Keltezése: 1955. szeptember 12. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1955. 43–51.
39 Vö. például Baráth 2014, 102–133.

meghívások stb.). A szóvivő kéthetenként minden pénteken tizenegy órakor a Tájékoztatási Főosztály tanácstermében fogadta a magyar lapok főszerkesztőit, az országos napilapok külpolitikai rovatvezetőit, az MTI és a rádió illetékes vezetőit.[40]

1956. szeptember első napján megszűnt az I. és II. Politikai Főosztály, és a területi politikai osztályok önálló osztály jelleggel működtek: „... *az új, megnövekedett feladatok maradéktalan végrehajtásának biztosítása szükségessé teszi a minisztérium politikai irányító munkát végző részlegei bizonyos fokú átszervezését.*"[41] Az utasítás alapján az addig a főosztályvezetők által végzett teendőket a későbbiekben az osztályvezetők végezték. Az osztályvezetőt a lehető legszélesebb körben be kellett vonni a területéhez tartozó összes kérdés megtárgyalásába. A miniszterhelyettes hatáskörébe kerültek a Külügyminisztériumi Kollégiumon[42] belül a megszűnt főosztályvezetői jogosítványok. A kollégium ülésén elhangzott elvi jellegű megállapításokat közölték az érintett osztályok vezetőivel. Az osztályvezetők közvetlenül irányították a hatáskörükbe tartozó nagykövetségeket, követségeket, konzulátusokat és a kétoldalú relációban a politikai kapcsolatok ápolását. Ekkortól a területi osztályvezetőknek joguk volt rejtjeles távirat küldésére is, amely korábban kizárólag a politikai főosztályvezetők hatáskörébe tartozott. A területi osztályvezetőket kiadmányozási és kötelezettségvállalási joggal is felruházta az 1956. szeptember 1-jén kelt külügyminiszteri utasítás.[43]

1956. szeptember 26-án lépett hatályba a Tájékoztatási Főosztály keretében működő Kulturális Osztály megszüntetése és a kulturális titkárság felállításáról szóló külügyminiszteri utasítás.[44] Azon feladatokat látta el, amelyeket a Kulturális Osztály megszervezése előtt a Tájékoztatási Főosztály Külföldi Osztálya végzett.

Ugyancsak 1956. szeptember végén lépett hatályba[45] a Nemzetközi Szervezetek Főosztályának ügyköre, amely szerint feladata „*a Magyar Népköztársaság által az ENSZ-ben, annak szakosított intézményeiben, valamint más nemzetközi szervezetekben kifejtett politikai, gazdasági, ill. kulturális tevékenységének elősegítése és irányítása, az említett szervezetek és intézmények munkájának, tevékenységének figyelemmel kísérése és tanulmányozása*".[46] Hatáskörébe tartozott a New York-i és a genfi magyar ENSZ-misszió irányítása, a Biztonsági Tanács munkájával kapcsolatos kérdések, a Gazdasági és Szociális Tanácsban szereplő politikai és egyes szociális ügyek. A Gyámsági Tanács tevékenységével összefüggő és a Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Választott Bíróság kérdései. Foglalkozott a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel, az ENSZ Társaságok Világszövetségével és az ENSZ szakosított intézményeivel. Az Interparlamentáris Unió, továbbá az egyházi és jogi szervezetek tevékenységéhez kapcsolt ügyek is idetartoztak. A Világgazdasági Osztály az „elmaradott jellegű" országok gazdasági helyzetével és a technikai segélynyújtással, valamint a Duna Bizottság ügyeivel foglalkozott. A Nemzetközi Kulturális Szervezetek Osztálya irányította a párizsi állandó UNESCO-megbízottat, és ehhez az osztályhoz tartoztak az Egészségügyi Világszervezet, a Nemzetközi Vöröskereszt, valamint az orvostudományi, egészségügyi és szociális szervezetekkel kapcsolatos ügyek is.[47]

A Személyzeti Főosztály ügyköre igen jelentősen változott 1956 folyamán. „*Az utóbbi időben igen sok panasz hangzott el a Személyzeti Főosztály*

40 A Külügyminisztérium szóvivőjének feladata. Keltezése: 1956. július. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 86.

41 A külügyminiszter 11/1956. számú utasítása az I. és II. számú Politikai Főosztály megszűnéséről és a politikai osztályok önálló osztályokká válásáról. Keltezése: 1956. szeptember 28. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 35.

42 A Külügyminisztériumi Kollégium a miniszter véleményező és tanácsadó szerve volt, amelynek elnöke a miniszter, tagjait a miniszter javaslatára a Minisztertanács nevezte ki.

43 A külügyminiszter 11/1956. számú utasítása az I. és II. számú Politikai Főosztály megszűnéséről és a politikai osztályok önálló osztályokká válásáról. Keltezése: 1956. szeptember 28. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 35.

44 A külügyminiszter 14/1956. számú utasítása a Kulturális Osztály megszüntetéséről és Kulturális Titkárság felállításáról. Keltezése: 1956. szeptember 20. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 40.

45 A hatálybalépés időpontja 1956. szeptember 29. volt.

46 A külügyminiszter 15/1956. számú utasítása. Keltezése: 1956. szeptember 28. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 36–37.

47 Uo.

munkájával kapcsolatban – állapították meg –, *[...] a panaszok többsége azt kifogásolta, hogy a Személyzeti Főosztály rossz munkája folytán igen sok igazságtalanság történt (indokolatlan elbocsátások, áthelyezés stb.). Súlyos panaszok hangzottak el, hogy kegyetlen, embertelen bánásmódban volt része a dolgozóknak a Személyzeti Főosztály dolgozói részéről. A közelmúltban a KÜM pártszervezete foglalkozott a kérdéssel. Bizottság alakult az igazság felderítésére, és így kb. 50 dolgozó meghallgatására került sor. A vizsgálat eredménye szerint súlyos felelősség terheli a Személyzeti Főosztályt, valamint hasonló felelősség terheli a minisztert és helyetteseit. Ez a felelősség ma is érvényes, és mindent meg kell tenni, hogy a jövőben hasonló esetek ne fordulhassanak elő. Jelenleg az a helyzet, hogy teljes zűrzavar uralkodik ezen a téren. Az utóbbi időben a sok jogos és kevésbé jogos támadás alatt a Személyzeti Főosztály majdnem teljes mértékben tekintélyét vesztette, egyrészt, mert minden baj okozójának őt tartották, másrészt az utóbbi időben erősen mellőzték.*"[48] A helyzetet tovább rontotta, hogy megszűntek a politikai főosztályok, és ezzel párhuzamosan az osztályvezetők nagyobb mértékben foglalkoztak a saját hatáskörükben lévő dolgozóikkal. A zavart tovább fokozta, hogy a Személyzeti Főosztály szerepe és hatásköre nem volt pontosan körülhatárolva. Olyan felvételek és áthelyezések történtek, amelyekről utólag értesült, csupán adminisztratív intézkedései maradtak.

Mindezeket összefoglalva: Magyarország esetében az 1945 januárja és 1956 szeptembere közötti időszakra vonatkoztatva szerencsésebb lenne a külkapcsolatok terminus használata a külpolitika kifejezés helyett. 1951 januárja és 1956 szeptembere között többször átszervezték a Külügyminisztériumot, az egyik legjelentősebb az 1951. január 1-jén hatályba lépett átalakítás volt. Ennek következtében a minisztérium területi elven működött, és adminisztratív szervezeti egységeket kapcsoltak hozzá. 1956 szeptemberében jelentős változások történtek a Külügyminisztérium szerkezetében és működésében, amelyek talán összefüggésbe hozhatók a közigazgatáson belüli változtatások igényével is. A Miniszteri Kollégium elnevezés 1951. július 1-jei hatállyal a

48 A Személyzeti Főosztály ügyköre. Keltezése: 1956. Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956. 89–93.

Külügyminisztérium Kollégiumára változott, amely intézmény a miniszter véleményező és tanácsadó szerve volt. A minisztérium vezetésében, valamint a párt- és kormányhatározatokból adódó feladatok és a minisztérium egészét vagy egyes munkaterületeit érintő legfőbb elvi kérdésekben a miniszter a kollégium véleményének meghallgatása után döntött. A kollégium tíz főből állt, állandó tagja volt a miniszter és a miniszter első helyettese, a többi tagot a miniszter előterjesztésére a Minisztertanács nevezte ki.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL XIX-J-1 vegyes 1945–1964 53. doboz

Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1953
Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1955
Külügyminiszteri utasítások, körözvények, értesítések 1956

IRODALOM

Baráth Magdolna 2014: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest, Gondolat Kiadó

Bayer József: A szuverenitás politikaelmélete. In *Magyar Tudomány,* 2013/4., 374–382.

Bihari Mihály 2014: *A modern szuverenitás elméleti alapjai. Kísérlet egy funkcionalista rendszerszemléletű szuverenitáselmélet alapjainak kidolgozására.* http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_51_Bihari.pdf, 2018. szeptember 6.

Krasner, Stephen D 1999: *Sovereignty. Organized Hypocrisy.* Princeton, Princeton University Press

Lipkovics Károly 1989: A Tájékoztató Iroda létrehozása. Fordulat kezdete a kommunista mozgalomban. In *Múltunk,* 1989/3–4, 30–57.

Nagy Károly 1999: *Nemzetközi jog.* Budapest, Püski Kiadó
Sáringer János 2013: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950.* Szeged, Négy Árboc Kiadó
Sáringer János 2017: Bevezetés. In Marionovich Endre–Dévavári Zoltán–Földváryné Kiss Réka–Sáringer János–Soós Viktor Attila (szerk.): *A szuezi válság és Magyarország 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez.* Budapest, Veritas-Magyar Napló, 2017. 19–25.
Sáringer János 2018: *Külpolitika versus külkapcsolatok Magyarországon 1947 és 1955 között. Problémavázlat.* Veritas Évkönyv 2017
Shaw, Malcolm N. 2002: *Nemzetközi jog.* Budapest, Osiris Kiadó
Varga Gergely 2015: szuverenitás érvényessége a nemzetközi kapcsolatokban. In *Nemzet és Biztonság,* 2015/1., 30–38.
Zinner Tibor 2013: *„A nagy politikai affér" – a Rajk–Brankov-ügy. I. kötet.* Budapest, Saxum, 2013.
Zinner Tibor 2014: *A „nagy affér" – a Rajk–Brankov-ügy. II. kötet.* Budapest, Saxum, 2014.

SOÓS VIKTOR ATTILA

A Külügyminisztérium „csatornái" a Vatikánnal való kapcsolattartás terén az 1960–70-es években[1]

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására a kormány 1945. április 4-én kiutasította Angelo Rotta apostoli nunciust, aki távozni kényszerült hazánkból, ezért sor került a Magyarország és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok felfüggesztésére. Ha a magyarországi kommunista diktatúra, azon belül is a Kádár-korszak egyházakkal szembeni felügyeletét, az egyházak irányába való kapcsolattartást vizsgáljuk, akkor ennek a legmeghatározóbb és legfontosabb intézménye az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) volt. Az 1951-ben felállított hivatal feladata volt az egyházak pártállami felügyelete, ellenőrzése, kapcsolat kiépítése és fenntartása azokkal az állami szervekkel, amelyek az egyházak és intézményeik működési kereteit adták.[2] Az ÁEH a jellegéhez és a feladatköréhez kapcsolódóan a Belügyminisztériummal és a Külügyminisztériummal alakította ki a legmeghatározóbb és a legintenzívebb összeköttetést. A Külügyminisztérium működése, feladatköre adta a lehetőséget, hogy az 1945-ben megszakadt diplomáciai kapcsolatokat a római követségen keresztül sajátságos formában fenntartsák, így egy speciális információáramlás alakult ki a pártállam és intézményei, így az ÁEH, a

1 Jelen tanulmány egy korábbi tanulmányom bővített, kiegészített változata. Mivel új információk, adatok kerültek elő, ezért éreztem fontosnak a 2015-ben megjelent tanulmány kibővítését. A vonatkozó tanulmány: Soós 2015.
2 Az ÁEH történetére, működésére lásd Köbel 2005; Soós 2014.

Külügyminisztérium, valamint a másik fél, a Vatikán között. 1951-től, de különösen 1956 után, ahogy az ÁEH nyugati orientációja, az egyes nemzetközi egyházi szervezetekkel való kapcsolattartása egyre jobban kibontakozott, úgy vált egyre sűrűbbé és meghatározóbbá a kapcsolattartás a Külügyminisztérium szervezetén keresztül.

Több olyan munka született, amely a Magyar Népköztársaság és a Szentszék kapcsolatait, a két fél viszonyát, a II. vatikáni zsinaton való magyar jelenlétet vizsgálta,[3] de még az 1945–1990 közötti magyar–vatikáni kapcsolatok teljes feldolgozásával adósak vagyunk, igaz, köztes időszakok, egyes területek feldolgozása részben megtörtént. Ehhez egy apró mozaikkockával járul hozzá jelen tanulmányom, amelyben a hatvanas-hetvenes évek viszonyrendszerét, a Külügyminisztériumon belül az egyházakkal, a Vatikánnal való kapcsolattartásért felelős munkatárs működését, feladatát mutatom be. Írásomban arra is keresem a választ, hogy milyen egyháztörténeti vonatkozású források találhatók az ÁEH és a Külügyminisztérium együttműködésének eredményeként, hogyan csapódott le a két szerv kapcsolatrendszere, milyen információáramlási csatornák voltak, és ezeket hogyan dokumentálták. Jelen írás nem a magyar–vatikáni kapcsolatok történetét, nem a két fél közti eseményeket, történések részleteit bontja ki, hanem arra vállalkozik, hogy bemutassa azt, miként működött a két fél közötti tájékoztatás, hogyan vált egyre intenzívebbé, egyre élőbbé a formálisan nem meglévő diplomáciai kapcsolat.

BUDAPEST-RÓMA-CSATORNÁK AZ ÁEH ÉS A KÜLÜGYMINISZTÉRIUM KÖZÖTT

A Külügyminisztérium fogta össze és irányította a kapcsolattartást a magyarországi államigazgatási szervek, jelen esetben az ÁEH, az állampárt (Magyar

3 Adriányi 2004; Andreides 2008; Balogh 1997; Balogh 2012; Casaroli 2001; Fejérdy 2009; Fejérdy 2011; Gergely 1996; Lénárd–Tímár–Szabó–Soós 2006; Mészáros 2001; Szabó 2004; Szabó 2005; Szabó–Soós 2006.

Dolgozók Pártja, Magyar Szocialista Munkáspárt) központi vezető szervei és az egyes külképviseletek, így a római követség között is. A Magyar Népköztársaság a római követség útján tartotta a kapcsolatot az Apostoli Szentszékkel. Ezért is volt mindig egy olyan diplomata a római követségen, aki egyházi ügyeket fogott össze, és tartotta a közvetlen kapcsolatot a vatikáni diplomatákkal. Azonban az egyházi ügyekben eljáró diplomata, aki politikai munkatárs volt a római követségen, az esetek túlnyomó többségében az állambiztonság, a belügy kötelékéből került a külügy diplomatái közé, persze nemcsak ő, hanem a követség többi munkatársa, sőt akár a követ, nagykövet is rendelkezhetett állambiztonsági kapcsolattal; erre vonatkozó szisztematikus kutatás nem ismert még a római követség esetében, de a már meglévő adatok alapján biztosan állíthatjuk ezt. Ezért próbálom elsősorban a fennmaradt külügyi dokumentumok alapján rekonstruálni, hogy kik voltak valójában azok az érdemi diplomaták, akik Rómában és a központban összefogták az egyházi, elsősorban a vatikáni ügyeket, információkat.

A követség munkatársai, illetve vezetői rendszeresen kaptak üzenetet, feladatot, amelyeket továbbítaniuk kellett vatikáni diplomaták felé. Ezen utasítások, üzenetek rejtjeltávirat formájában kerültek Rómába, és a követség munkatársai a kapott utasítás szerint jártak el. Ezeket a rejtjeltáviratokat vagy iktatták, és a központi iratanyag *visszaminősített titkosan ügykezelt (TÜK)* állagába kerültek, vagy külön az egyes külképviseletek szerint letett bejövő és kimenő táviratok között találhatók meg.

Az egyházi ügyek referense a Külügyminisztériumban az 1970-es évek első felétől minden egyházi vonatkozású információt, dokumentumot megkapott, feladata volt a továbbításuk és a feldolgozásuk. Pozíciója szerint a minisztériumon belüli hatékony munkavégzést, az információáramlást és az információ-ellenőrzést volt hivatott elvégezni.

Az állambiztonsági szervek ugyanúgy használták a Külügyminisztérium kapcsolatait, csatornáit, mint az ÁEH. Az egyes külképviseleteken sok esetben diplomatastátuszban levő fedett hírszerző tisztek dolgoztak, akikkel a kapcsolattartás egyik formája a Külügyminisztériumban kialakított gyakorlat alkalmazása volt.

A KÜM-ben létrejött és feladattal megbízott egyházi ügyek referense egy kiemelt feladatot látott el, hiszen ő volt az, akin keresztül az ÁEH és a Vatikán kommunikált, rajta keresztül jutottak az információk Rómába, illetve Budapestre.

FORRÁSOK AZ ÁEH ÉS A KÜM KAPCSOLATAIHOZ

Az ÁEH központi iratanyagában számos, a Külügyminisztérium által keletkeztetett dokumentum található, ami a két szerv kölcsönös és aktív kapcsolattartásának az eredménye. Ezen anyagok három állagban találhatók, az egyik az *elnöki iratok*, itt különösen a Külügyminisztériummal való kapcsolattartást, külföldi személyek magyarországi és magyar egyházi és világi személyek külföldi utazásait, az egyes egyházak külügyi terveit érdemes kiemelni. Ezek az iratok komoly mennyiséget tesznek ki, de 1957 után az ÁEH elnöki iratait tételek szerint iktatták, így ezek segítik a kutatást. Az ÁEH működésének másik fontos iratanyaga a keletkezésekor minősített iratokat összegyűjtő, úgynevezett *titkosan ügykezelt iratok*,[4] amelyeket azóta már visszaminősítettek, így az anyag nyílt és kutatható. A harmadik a *tematikus iratok*[5] állaga, amelyben természetesen vannak korábban minősítve keletkeztetett anyagok, de ide egy-egy témára vonatkozó iratokat gyűjtöttek egybe tematikusan.

Már az ÁEH működésének idején kialakították ezeket a csoportokat, és ide tették le, gyűjtötték össze ezeket az iratanyagokat. Az ÁEH eleve külön kezelte a titkosnak és a szigorúan titkosnak minősített dokumentumokat. A *TÜK*-állagban minden évben ugyanazon tételszámra iktatták az azonos témájú anyagokat. A Külügyminisztérium által keletkeztetett, illetve korábban általa minősített dokumentumok közül ki kell emelni a követségi

4 MNL OL XIX-A-21-d.
5 MNL OL XIX-A-21-e.

jelentéseket,[6] a külföldi utazásokkal kapcsolatos iratokat,[7] a Vatikánnal való kapcsolattartást,[8] az emigrációval kapcsolatos feljegyzéseket,[9] a Prágai Keresztyén Békekonferenciával,[10] az Egyházak Világtanácsával,[11] a Lutheránus Világszövetséggel,[12] a Presbiteri Világszövetséggel,[13] valamint az egyes országokkal kapcsolatos egyházi vonatkozású bilaterális ügyeket, az egyes egyházi vezetők külföldi látogatásairól vagy külföldi egyházi személyek magyarországi útjairól készült feljegyzéseket.

Az ÁEH által külön kezelt, úgynevezett *tematikus iratok* állagból kiemelkedik a Mindszenty József ügyét összegyűjtő iratanyag[14] és a magyar–vatikáni tárgyalássorozat.[15] Ezeket a korábban minősített dokumentumokat az ÁEH-ban külön kezelték, és nagy részük minősítve került a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába. A Külügyminisztérium munkatársai 2013. június 30-ig a törvényi előírásoknak megfelelően felülvizsgálták a minősítettségüket, és feloldották minősítésüket.

Nagyon intenzív kapcsolat alakult ki az egyes külképviseletek és a Külügyminisztérium, illetve az ÁEH között. Természetesen a külképviseletek közül egyházi vonatkozásban a legjelentősebb a római nagykövetség volt, hiszen a nagykövetségen keresztül zajlott minden kapcsolat a Vatikánnal. Az ÁEH rendszeresen váltott rejtjeltáviratokat a KÜM-ön keresztül Rómával. E szerteágazó kapcsolatrendszer és aktív együttműködés lecsapódott a Külügyminisztérium titkosan ügykezelt vatikáni vonatkozású irataiban is.[16]

6 MNL OL XIX-A-21-d 004 tételszám, Külügyminisztérium, követségi jelentések, 1986-tól 006 tételszám.
7 MNL OL XIX-A-21-d 005 tételszám, külföldi utazások, 1986-tól 007 tételszám.
8 MNL OL XIX-A-21-d 0016 tételszám, 1962-től 0022 tételszám, Vatikán, vatikáni zsinat.
9 MNL OL XIX-A-21-d 0035 tételszám 1963-tól.
10 MNL OL XIX-A-21-d 0037 tételszám 1961-ig, 0019 tételszám 1962-től.
11 MNL OL XIX-A-21-d 0018 tételszám 1963-tól.
12 MNL OL XIX-A-21-d 0051 tételszám 1961-ig, 0034 tételszám 1965-től.
13 MNL OL XIX-A-21-d 0034 tételszám.
14 MNL OL XIX-A-21-e 28. és 29. doboz.
15 MNL OL XIX-A-21-e 30–34. doboz.
16 MNL OL XIX-J-1-j 160 (Vatikán).

A KÜM működése során a legtöbb dokumentum annak figyelembevételével keletkezett, hogy keletkezés után az „adminisztratív", azaz nyílt vagy a minősített, azaz „titkos", „szigorúan titkos" rendszerben iktatták. Ennek megfelelően a legtöbb ÁEH–Vatikán-viszonylatban keletkezett dokumentum a *Külügyminisztérium visszaminősített TÜK* állagban a Vatikánnál található,[17] jelentősek az *adminisztratív iratok* között, ugyancsak a Vatikánnál[18] fellelhető anyagok. Minden egyes országnak, nemzetközi szervezetnek saját országkódja van a KÜM iktatási rendszerében, így a 160-as országkód a Vatikánt jelöli, ez adja ki a levéltári jelzet rendszerét is.

1965 után megváltozott a Külügyminisztérium központilag iktatott *adminisztratív* és *TÜK-iratok* irattározási rendje. 1945–1964 között országonként és azon belül tételrendben, míg 1965 után évente és éven belül országonként, majd azon belül tételenként helyezték el az iratokat. Így 1965 után minden évben külön kell keresni a Vatikán ország elnevezés alatt az *adminisztratív* vagy *TÜK-iratokat.* Emellett nagyon fontos a *rejtjeltáviratok* állag is,[19] a központ minden külképviselettel rejtjelezett módon cserélt információt. Ezen rejtjeltáviratok nagy részét is iktatták, de külön összegyűjtötték és letették a kimenő és a bejövő rejtjeltáviratokat, így a Vatikán alá sorolt, Rómába kiküldött és onnan bejövő rejtjeltáviratok nagyon fontos információkat tartalmaznak.

A kapcsolattartás lecsapódásának fontos színtere még a miniszteri titkárság[20] és a volt külügyi vezetők, miniszteri és miniszterhelyettesi iratok.[21]

Ezek adják azt az iratigyüttest, amelynek a feltérképezése után lehet feltárni a magyar–vatikáni kapcsolatok történetét, ahogy a két fél közti kapcsolattartást is.

17 MNL OL XIX-J-1-j 160.
18 MNL OL XIX-J-1-k 160.
19 MNL OL XIX-J-1-z.
20 MNL OL XIX-J-1-r.
21 MNL OL XIX-J-1-u.

A „VILÁGOSSÁG" REZIDENTÚRA AZ ÁEH-BAN

1969-ben került sor az ÁEH szervezetének nagyarányú átalakítására. Az átszervezésre azért volt szükség, mert a belügyminiszter és az ÁEH elnökének titkos megegyezése alapján a Belügyminisztérium egy belső rezidentúrát hozott létre az ÁEH-n belül.[22] A „Világosság" rezidentúra működése[23] elsősorban a magyar katolikus egyház és a Vatikán, valamint a protestáns egyházak elleni pártállami, állambiztonsági ellenőrzését szolgálta. A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének 4. Osztálya foglalkozott a hírszerzéssel a Vatikán, Izrael és az egyházi emigráció irányában. Az osztály 1967. december 15-én készített egy jelentést arról, hogy hamarosan hírszerző tiszteket telepítenek az Állami Egyházügyi Hivatalba. Az ÁEH ebben az időben mindenképpen előnyösebb helyzetben volt a nemzetközi egyházi szervezetek irányába, mint például a Külügyminisztérium vagy bármilyen más magyar hatóság, szervezet. A Szentszékkel a hatvanas évek elejétől folytatott tárgyalások során a hivatal érintett munkatársai nemcsak rutinra tettek szert, de komoly sikereket értek el. Az ÁEH alkalmas fedőszervnek mutatkozott, hogy ne csak a III/III. használja alkalmanként a Magyarországon belüli „klerikális reakció elleni harcban", hanem a III/I. is eredményesen együttműködhessen vele. A BM III/I. Csoportfőnökség 1968 novemberében felállította az ÁEH-ban a „Világosság" fedőnevű belső rezidentúrát. A BM hírszerző szerve tehát egy rezidentúrát, azaz állambiztonsági tisztekből álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti formát hozott létre belföldön az ÁEH fedése alatt. Az ÁEH-t felhasználva akarták szélesíteni a magyar papság körében a kutató-, tanulmányozó munkát, amelynek iránya a Vatikán, a papi emigráció és a protestáns világszervezetek felé mutatott. Mindehhez szükséges volt a belső rezidentúra saját

22 Erről lásd bővebben: Szabó–Soós: *„Világosság" – Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen.* Új Ember Kiadó, Budapest, 2006.
23 Állambiztonsági ÁBTL 3.2.6. 8–69/I.; 8–70/I.; 8–70/II.; 8–70/III.; 8–70/IV. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Rezidentúra-dossziék. „Világosság" rezidentúra dosszié.

hírszerző bázisának kiszélesítése, valamint a célobjektumok felé telepítésére alkalmas jelöltek felkutatása is. A rezidentúra tagjait az ÁEH Katolikus és Protestáns Főosztályára és a Nemzetközi Főosztályára kívánták beosztani.

A „Világosság" rezidentúra tulajdonában volt egy „K" lakás,[24] ahol az értekezleteket, szakmai megbeszéléseket tarthatták, megírhatták a jelentéseket. A lakást felszerelték a konspirált ügyintézéshez szükséges eszközökkel (rejtett, kódos páncélszekrény, írógép stb.). A rezidentúra tagjai az ügynökkel, társadalmi kapcsolatokkal, jelöltekkel folytatott találkozókról negyvennyolc óra elteltével kötelesek voltak írásbeli jelentést készíteni és azt a központnak eljuttatni.

A „Világosság" rezidentúra 1969. évi munkatervének bevezetőjében az olvasható, hogy a „központ hazai bázison végzendő munkájának középpontjában a Világosság rezidentúra megszervezése és tevékenységének beindítása áll". Tehát a hírszerzés kiemelt feladata volt a munka mielőbbi beindítása az Állami Egyházügyi Hivatal fedése alatt.

A fedőszerv legális lehetőségeit kihasználva elsősorban „sötéten" szándékoztak információt gyűjteni. Ez azt jelenti, hogy a hírszerzők „ártatlannak tűnő beszélgetések" során szereztek meg értékes adatokat. A beszélgetőpartner észre sem vette, hogy irányítottan, előre meghatározott, kidolgozott kérdésekre válaszolgat. Az ilyen jellegű hírszerzés során nyilván sok értékelhetetlen „töltelék"-információ is elhangzott, de a beszélgetés során előkerült a lényeg is. A „sötét" hírszerzés mellett ritkábban tudtak élni a személyes felderítés módszerével, amikor a hírszerző behatolt a célobjektumba, és ott végezte a megfigyelést, adatgyűjtést.

A hírszerző tisztek természetesen hozzájutottak a fedőszerv által megszerzett anyagokhoz is, fel is használták és a hírszerző célok igényeinek megfelelően feldolgozták azokat. Ugyanakkor az információszerzés a kölcsönösség alapján működött, tehát a hírszerzés a fedőszerv munkájához nélkülözhetetlen anyagokat szintén átadta. Számos példát találunk erre a kölcsönösségre az ÁEH elnöki iktatott iratai közt. Az ide lerakott anyagok gyakran szerepelnek a „Világosság" rezidentúra leveleződossziéjában[25] is.

24 ÁBTL 3.2.1. Bt-2326/1–4. „Ék" fedőnevű K-lakás anyagai.

Négy vaskos dosszié, mintegy ezerötszáz oldal maradt fenn a „Világosság" rezidentúra működése nyomán. Az iratok számos fontos, nyilván a hírszerzés számára is nélkülözhetetlen jelentést, értékelést, jellemzést stb. tartalmaznak. Ennek ellenére az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztek munkája nem lehetett teljesen eredményes. Nyolc évvel a szervezés megkezdését követően, 1976. április 27-én a III/I-4. Osztály vezetőjéhez a következő javaslat érkezett: *„Tekintettel arra, hogy az 1968-ban szervezett »Világosság« belső rezidentúra megszűnt, javaslom az OL–21/68. sz. Rezidentúra Levelezési dosszié I–IV. kötetét irattárba helyezni."*[26] Az osztályvezető egyetértett a javaslattal, a dossziék lezárultak, és irattárba kerültek. A levelezési dossziék tartalma is megerősíti, hogy a rezidentúra legfeljebb két évig működött, ugyanis a lerakott iratok kizárólag 1969–1971 között keletkeztek, az utolsók 1971 decemberében. Azután már csak az 1976-os javaslat következik a dossziék irattárba kerüléséről.

Nehezen magyarázható meg, hogy mi lehetett az oka a rezidentúra megszűnésének. A jelentések tényleg fontosak, igaz, nem fontosabbak, mint az ÁEH irattárában fennmaradt anyagok. Talán éppen az volt a felszámolás oka, hogy a hírszerző tisztek sem tudtak mélyebbre hatolni a célobjektumokban, mint a hivatal munkatársai. Azonban más területeken megjelentek a rezidentúra tagjai, vagy más irányban kaptak feladatot.

A „Világosság" rezidentúra egyfajta kísérleti laboratórium volt, amelynek keretében az ÁEH, a BM és a KÜM megfelelő emberei, szervezetei összehangolt munkát végeztek, olyan információkhoz jutottak, és olyan befolyásra, kapcsolatrendszerre tettek szert – elsősorban a Vatikán és a nemzetközi protestáns szervek irányába –, amelyeket külön-külön nem tudtak volna elérni. A jól kiépített és hatékonyan működtetett kapcsolatrendszernek köszönhe-

25 A „Levelező" dossziéba kellett lerakni a „szigorúan titkos" beosztott operatív munkájával összefüggő beszámolókat, munkaterveket, írásos utasításokat, jelentéseket, valamint a társszervek megkeresésére vonatkozó, illetve a megtett intézkedések során készített anyagok másodpéldányait.

26 ÁBTL 3.2.6. 8–70/76/4. „Világosság" rezidentúra dosszié. 4. kötet, 47.

tően a római követségen beosztott diplomaták, akik az állambiztonság munkatársaiként a BM III/I. Csoportfőnökség 4. Osztály munkatársai voltak, rendszeres kapcsolatba kerültek a vatikáni diplomatákkal, és vélelmezhetjük, hogy számukra a diplomata mivoltuk volt egyértelmű, az pedig nem, hogy állambiztonsági tisztek is voltak egyben.

A következő felsorolás azokat a BM-tiszteket tartalmazza, akik a „Világosság" rezidentúra tagjaiként dolgoztak az ÁEH-ban mint fedőszervben, illetve a Külügyminisztériumban. A rezidentúra vezetője Orosz József rendőr őrnagy, a „Vági" fedőnevű „szigorúan titkos" tiszt volt, aki az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának vezetőjeként, később a Katolikus Főosztály vezetőjeként tevékenykedett. A rezidentúra tagjai: dr. Pozsonyi László rendőr hadnagy, „Vértesi" fedőnevű szt-tiszt, az ÁEH Protestáns Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója; Horváth Sándor rendőr hadnagy, „Bajomi" fedőnevű szt-tiszt, az ÁEH Katolikus Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója; Kozdon János rendőr százados, „Szűcs" fedőnevű szt-tiszt, a Külügyminisztérium egyházi kérdésekkel foglalkozó referense; Stökl József rendőr főhadnagy, „Zentai" fedőnevű" szt-tiszt, az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának előadója. Életútjukat azért is érdemes áttekinteni, mivel ők nemcsak a „Világosság" rezidentúra kapcsán kerültek elő, hanem többen akár a római külképviseleten, akár a központban, akár a rezidentúra megszűnése után az ÁEH-ban dolgoztak tovább, és tevékenységük végigkíséri a magyar–vatikáni kapcsolatok alakulását. Fontos látni, hogy mikor milyen pozíciókat töltöttek be, hiszen ők aktív részesei, alakítói voltak ennek a kapcsolatrendszernek.

Horváth Sándor Budapesten született 1935. június 6-án.[27] 1952. szeptember 19. és 1957. november 14. között a Finommechanikai Vállalatnál, 1957. november 15-től 1967. május 15-ig a Magyar Néphadseregben, 1967. május 16. és 1968. október 31. között az Elektroimpexnél alkalmazták. 1968.

27 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok H-L 669. doboz. Horváth Sándor, valamint ÁBTL 2.8.1. BM központi fogyaték 17281. Horváth Sándor. Életútja a Nemzeti Emlékezet Bizottságának (NEB) honlapján: https://www.neb.hu/asset/phpeXlQyQ.pdf, 2018. július 15.

november 1. és 1970. november 15. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban mint az ÁEH Katolikus Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó főelőadója. Felelős volt a Vatikán, a nemzeti hierarchiák és a katolikus papi emigráció területén folytatandó hírszerző munkáért. Az ÁEH személyzeti iratai szerint 1969-ben felvételt nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának levelező tagozatára, mivel elfogadták korábbi, felsőoktatási intézményben szerzett diplomáját. 1970. november 16-án áthelyezéssel került a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz. 1975. október 1-jétől a Kulturális Kapcsolatok Intézetének munkatársa.

Hivatásos szolgálati idejének kezdete a Belügyminisztériumban 1958. Rendőr őrmesterként az operatív technikákat alkalmazó II/10-b Alosztályra került távírász beosztásba.[28] Valószínűleg a néphadseregben „szervezték" be. 1967-ben Horváth Sándor rendőr alhadnagyot a III/I. Csoportfőnökség állományában sorosan, május 1-jei hatállyal rendőr hadnaggyá léptette elő Benkei András belügyminiszter.[29] Ekkor „Bajomi" fedőnévvel az ÁEH-ba telepített, „Világosság" fedőnevű belügyi rezidentúra tagja volt. 1981. április 1-jén rendőr őrnaggyá léptették elő. Szolgálati viszonya a BM-ben 1986. március 31-én szűnt meg 28 év 9 hónap 4 nap szolgálati idő után.[30]

Orosz Csordás József Maconkán született 1928. július 1-jén.[31] 1947-ben külszíni segédmunkás egy bányaüzemben. 1947–1948 között gyakornok a Csille Bányászellátó Vállalatnál. 1948–1949 között személyzeti előadó a Népbolt Központnál. 1949–1953 között közgazdaság-tudományi egyetemet végzett, majd előbb a Belügyminisztériumban gazdasági, pénzügyi területen dolgozott 1953. január és 1957. november 29. között. 1953. január 8-tól július 31-ig a BM I/2. Osztályon operatív beosztott, államvédelmi alhadnagy be-

28 ÁBTL 2. 8. 1. 2766/1958.
29 ÁBTL 2. 8. 2. 0080/1967.
30 ÁBTL 2. 8. 2. 1. 17281.
31 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M-R 670. doboz. Orosz József; ÁBTL 2.8.2.1. 309. Orosz József. Életútjával kapcsolatos adatok a NEB honlapján: https://www.neb.hu/asset/phpbRlAXN.pdf, 2018. július 15., illetve az ÁBTL honlapján: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::NO::P5_PRS_ID:1036808, 2018. július 15.

osztásban. 1953. július 31. és 1954. november 20. között a BM IV/3. Alosztály munkatársa. 1954. november 20-tól államvédelmi hadnagy és a BM IV/5. Alosztály operatív beosztottja 1955. szeptember 24-ig. A BM I. Főcsoportfőnökségen a főcsoportfőnök segítője 1956. január–november között. 1956. november 15. és 1957. július 1. között a BM Országos Rendőrkapitányság II/III. Osztály főoperatív beosztottja,[32] nyomozó hadnagy lett, majd a Tájékoztatási Osztály munkatársa. 1957. július 1-jétől november 29-ig a BM II/8. Osztályon fővizsgáló,[33] július 3-tól rendőrnyomozó főhadnagy, november 29-én leszerelt. Az Országos Tervhivatal Közgazdasági Főosztályán 1957. december és 1967. szeptember 1. között főelőadó. 1967. szeptember 1. és 1973. július 16. között a Belügyminisztérium III/I-4. Osztály főoperatív beosztottja, december 15-től a 4-K. Alosztály munkatársa. Fedőmunkahelye 1967. szeptember 1-jétől az Állami Egyházügyi Hivatal,[34] itt az Elvi és Nemzetközi Főosztály vezetője lett. Ekkor rendőr őrnaggyá léptették elő, „Vági" fedőnévvel lett a „Világosság" rezidentúra vezetője. Felelős volt a legális és titkos úton szerzett információk elemzéséért, feldolgozásáért, a rezidentúra közvetlen irányításáért. 1972. február 16-ig töltötte be az ÁEH-ban a főosztályvezetői pozíciót, ekkor Miklós Imre, az ÁEH vezetője megbízta a Vatikánnal kapcsolatos ügyek szakértői teendőinek ellátásával. 1972. november 15-étől megváltozott a fedőmunkahelye, és a Külügyminisztérium állományába került, 1973. július 16-ig a XI. Területi Főosztály munkatársa lett. 1973. július 16-tól 1977. szeptember 15-ig a római főrezidentúra főrezidense, illetve a Római Nagykövetség Konzuli Osztályának helyettes vezetője volt, majd ismét a központban dolgozott 1977. szeptember 15-től 1979. március 31-ig. Ebben az időszakban ő tartotta a kapcsolatot a Vatikánnal. Benkei András belügyminiszter Orosz József „szigorúan titkos állományú" rendőr alezredest saját kérelmére 1979. március 31-i hatállyal a BM III/I-4. Osztály állományából nyugállományba helyezte.[35] 1979. március 31. és 1981. május 17. között a Római Nagykövetség Konzuli Osztályának osztályvezetője. Hazarendelése után a Konzuli Osztály főelőadója lett. Külügyminisztériumi munkaviszonyát 1981. július 31-ével szüntették meg, áthelyezték az Országos Tervhivatal Tervgazdálkodási Intézetének állományába.

32 ÁBTL 2. 8. 2. 0082/1956. 113. doboz.
33 ÁBTL 2. 8. 1. 01694/1957.
34 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M-R 670. doboz. Orosz József.
35 ÁBTL 2. 8. 2. 2. 009/33/1979.

Pozsonyi László Sátoraljaújhelyen született 1940. december 24-én.[36] A Pécsi Állam- és Jogtudományi Egyetemen szerzett jogászdiplomát 1964-ben. A Malév jogügyi előadója 1964. július 1. és 1968. február 29. között, majd a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának főelőadója 1968. március 1. és 1969. február 28. között. 1969. március 1-jétől az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa, főelőadó a Protestáns Főosztályon 1969. március 1. és 1972. február 15. között, elnöki referens a Tájékoztatási és Dokumentációs Osztályon 1972. február 16. és 1974. október 31. között, majd ugyanott osztályvezető 1974. november 1-jétől 1975. december 31-ig. A „Világosság" rezidentúra tagjaként rendőr hadnagy beosztásban, „Vértesi" fedőnéven a Protestáns Főosztály nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója. A protestáns világszervezetek vonalán végzendő hírszerző munkáért volt felelős. Minden bizonnyal a jogi egyetemen „szervezték be", mert 1964. július 1-jei hatállyal került próbaidőre a BM állományába rendőr alhadnagyként a Hírszerző Csoportfőnökséghez, egyben a próbaidő tartamára a III/III. Csoportfőnökség 2. Osztályára, amelyik az ifjúság körében (egyetemek, főiskolák, ifjúsági klubok, galerik stb.) végzett elhárítást. Az eredményes munka hatására 1965. július 1-jével véglegesítették a III/I. Csoportfőnökségen, ugyanakkor egy évvel meghosszabbították vezénylését a III/III. Csoportfőnökségen. Valóban egy év múlva, 1966. július 1-jével megszüntették vezénylését a III/III. Csoportfőnökségen, és ugyanezzel a hatállyal sorosan hadnaggyá léptették elő. A Belügyminisztérium állományában végzett eredményes mun-

36 MNL OL XIX-A-21-b 670. doboz. Személyzeti iratok M-R Pozsonyi László; ÁBTL 2. 8. 2. 1. 290. Pozsonyi László; ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-832. MNL OL XIX-A-21-b 566. doboz. Személyi (megszűnt) nyilvántartás M–Z; MNL OL XIX-A-21-b 564. doboz. Szerződéses munkavállalók. Nyugdíjas-nyilvántartó lapok. Munkaviszony-nyilvántartó lapok. Mellékfoglalkozásúak. Megszűnt Mil-lapok. Életútjával kapcsolatos adatok a NEB honlapján: https://www.neb.hu/asset/phpL2jp1h.pdf, 2018. július 15.

kájáért 1973-ban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 56. évfordulója alkalmából dr. Pozsonyi László szigorúan titkos állományú rendőr főhadnagyot a Közbiztonsági Érem ezüst fokozatával tüntették ki. Az ÁEH Protestáns és Más Felekezetek Főosztályának főosztályvezetője 1976. január 1. és 1980. szeptember 30. között, majd a Nemzetközi és Koordinációs Főosztály főosztályvezetője 1980. október 1-jétől 1983. december 31-ig. A Nemzetközi Titkárság vezetője 1984. január 1. és 1989. június 15. között. Az Igazságügyi Minisztérium munkatársa 1989. június 16-tól. 1992-től az American Dreams Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság üzletvezetője.

Stökl József Budapesten született 1936. március 10-én.[37] 1953. október 13. és 1954. december 24. között a Budapesti Városi Tanács Porcelángyárában, 1954. december és 1956. január 10. között a Budapesti Útfenntartó Vállalatnál, 1956. január 12. és 1967. augusztus 15. között a Goldberger II. számú telepén, 1967. augusztus 16-tól 1967. december 15-ig az IBUSZ-nál, 1967. december 16. és 1969. március 31. között a Technika Külkereskedelmi Vállalatnál dolgozott. 1969. április 1-jétől az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa. Rendőr főhadnagyként, a rezidentúra tagjaként „Zentai" fedőnéven az Állami Egyházügyi Hivatal Elvi és Nemzetközi Főosztályának előadójaként volt felelős a legális és titkos úton szerzett információk elemzéséért, feldolgozásáért, elsősorban a Vatikán és a nemzeti hierarchiák viszonylatában. 1970. szeptember 16-án távozott a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz áruosztály-vezetői beosztásba.[38] Stökl Józsefet állambiztonsági karrierjének kezdetén a BM Idegen Nyelvi Főiskola hallgatójaként 1965. január 1-jei hatállyal rendőr hadnaggyá léptették elő.[39] Miután elvégezte a főiskolát, 1967.

37 MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok S-V 671. doboz. Stökl József; MNL OL XIX-A-21-b 562. doboz. Megszűnt személyi nyilvántartások R–Z; MNL OL XIX-A-21-b 564. doboz. Szerződéses munkavállalók. Nyugdíjas-nyilvántartó lapok. Munkaviszony-nyilvántartó lapok. Mellékfoglalkozásúak. Megszűnt Mil-lapok. Életútjával kapcsolatos adatok a NEB honlapján: https://www.neb.hu/asset/php1i4QYf.pdf, 2018. július 15.

38 MNL OL XIX-A-21-a. Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok. Személyzeti iratok. Stökl József.

39 ÁBTL 2. 8. 1. 00246/1964.

július 15-i hatállyal a III/I. Csoportfőnökség állományába került operatív beosztottnak,[40] ahol 1968. január 1-jével rendőr főhadnaggyá léptették elő.[41] 1971. szeptember 1-jei hatállyal az MSZMP Politikai Főiskolájának nappali tagozatára vezényelték hallgatónak.[42] Hat évvel később, 1977-ben már mint a III/I-4. Osztály alosztályvezetőjét, dr. Stökl József rendőr századost a Haza Szolgálatáért Érdemérem arany fokozatával tüntették ki.[43]

1978. május 23-tól a Külügyminisztériumban dolgozott a XI. Területi Főosztályon, majd a római külképviseleten I. osztályú titkári rangban. 1979. március 13. és 1983. szeptember 11. között San Marinó-i főkonzul volt. Ezt követően visszatért a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz. 1988. március 1-jétől felvették a Külügyminisztérium VII. Területi Főosztályára, a madridi külképviseleten teljesített külszolgálatot.

Kozdon János Budapesten született 1930. április 28-án.[44] 1948-ban kereskedelmi érettségit tett, majd könyvelő lett 1948–1949 között az Agrimpex, 1949–1955 között a Terimpex Külkereskedelmi Vállalatnál. 1955–1958 között a BM Idegen Nyelvi Főiskolájának hallgatója, 1958–1962 között a BM II/3. Osztályon, 1962–1967 között a BM III/I-4. Osztályon operatív beosztott. Ezzel párhuzamosan a Kohó- és Gépipari Minisztérium Pénzügyi és Költségvetési Osztályának munkatársa. Fedőmunkahelye 1962-től a Külügyminisztérium, a XI. Területi Főosztályon főelőadó, 1962–1967 között a római rezidentúra főoperatív beosztottja, 1967. júliustól decemberig megbízott rezidenshelyettes, külszolgálati kihelyezését 1967. december 6-án szüntették meg. A BM III/I-4. Osztály főoperatív beosztottja 1967–1970 között. A Külügyminisztérium XI. Területi Főosztályán referens 1968–1970 között. Szt-állományból 1970. december 20-én törölve. A BM III. Főcsoportfő-

40 ÁBTL 2. 8. 1. 00133/1967.

41 ÁBTL 2. 8. 1. 00331/1967.

42 ÁBTL 2. 8. 2. 2. 0070/1971.

43 ÁBTL 2. 8. 2. 2. 008/129/1977.

44 ÁBTL 2. 8. 2. 1. 490. Kozdon János; ÁBTL 2. 8. 2. 1. 973/94-599. Kozdon János. Életútjával kapcsolatos adatok az ÁBTL honlapján: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::NO::P5_PRS_ID:656627, 2018. július 15.

nökség Törzsosztályának operatív titkára 1971. január 14. és 1973. március 31. között, a titkárság megbízott vezetője 1973. április 1-jétől május 31-ig, vezetője 1973. június 1. és 1975. április 15. között. A BM III/I-7. Osztály kiemelt főoperatív beosztottja 1975. április 16. és 1975. október 31. között, a BM III/I-7-A Alosztály vezetője 1975. november 1. és 1976. július között, a BM III/I-4. Osztály alosztályvezetője 1976. augusztus 1. és 1978 között. Fedőmunkahelye a Külügyminisztérium XI. Területi Főosztálya, ahol főelőadó 1977. február 1. és 1984. augusztus 27. között. A BM III/I-3. Osztály alosztályvezetője 1979–1984 között. Fedőmunkahelye a bécsi nagykövetség, nagykövetségi titkár 1979–1984 között, a bécsi főrezidentúra helyettes vezetője 1979. május 14. és 1984. augusztus 27. között. Külszolgálati kihelyezésének megszüntetésére 1984. augusztus 27-én került sor. 1984. október 31-én helyezték nyugállományba.

A „Világosság" rezidentúra tagja, rendőr százados beosztásban, „Szűcs" fedőnévvel, nem az ÁEH fedése alá, hanem a Külügyminisztériumba nyert beosztást egyházi kérdésekkel foglalkozó referensnek. Felelős volt a nem rezidenturális területeken folytatandó hírszerző munkáért (Dél-Amerika, Hollandia, Belgium, a skandináv államok).

EGYHÁZI ÜGYEK REFERENSE A KÜLÜGYMINISZTÉRIUMBAN

Egyértelmű, hogy a hatvanas évek második felétől Budapesten a központban is volt olyan politikai munkatárs, akinek kifejezetten feladata volt az egyházi ügyek összefogása; akihez befutottak Rómából a jelentések, információk, dokumentumok, és az ő javaslatai, feljegyzései kerültek a területi főosztályvezető elé. Miután a Rómában keletkezett, a Vatikánnal, egyházi ügyekkel kapcsolatos iratok beérkeztek a KÜM-be, a területi főosztályvezető két helyre küldte meg azokat: a miniszternek és a XI. Területi Főosztály referensének, jelen esetben Kozdon Jánosnak. Kozdon ezt követően általában az MSZMP valamelyik meghatározott vezetőjének és az ÁEH elnökének továbbította a dokumentumokat. Egy ilyen ügyfolyamot, amelynek során így vándorolnak az információk, és különböző intézmények között ennyire intenzív módon keringenek a dokumentumok, nagyon ritkán írnak le; a kutató tudja összerakni az ügyiratok borítójára írt rövid feljegyzésekből, szignókból. Ez olyan szempontból érdekes számunkra, hogy így láthatjuk, miként hasznosultak az értesülések az állambiztonsági tisztek számára, akik fedésben lévő diplomataként voltak jelen Rómában a követségen, és beszámolóik, információk a nagykövet által írt jelentésbe kerültek, azt pedig a minisztérium megfelelő, területileg illetékes főosztályvezetője kapta meg. Egy információ innen a megfelelő minisztériumi vezetőhöz – miniszterhelyetteshez, miniszterhez – jutott. Azonban a Vatikán kiemelt helyzete, szerepe, a hatvanas-hetvenes évek fontos ügyei (vatikáni zsinat, Mindszenty-kérdés, a Vatikánban lezajló folyamatok világpolitikai szerepe) tették fontossá, hogy ezek a bejövő dokumentumok ne ragadjanak le a Külügyminisztériumban, hanem eljussanak az MSZMP, a Minisztertanács és az ÁEH vezetőihez. Nyilván az állambiztonság is hozzájutott az információkhoz – részben a római rezidentúra működése révén, részben megkapták a külügytől és az ÁEH-tól is azokat –, de ezen folyamat, működési mechanizmus itt csak jelzésértékű, tanulmányom most nem ezt a kérdéskört mutatja be.

Alapvetően a Külügyminisztérium tájékoztatási csatornáiról szól a munkám, de volt olyan eset is, amikor a KÜM kért információt, szakmai anyagot az ÁEH-tól. Egy ilyen példa a „Világosság" rezidentúra időszakából, amikor Kozdon János KÜM-referens kért az ÁEH-tól egy tájékoztató anyagot, amelyet 1970. június 16-án meg is küldött számára az ÁEH részéről Göröncsér József főosztályvezető-helyettes, Orosz József főosztályvezető nevében *A Vatikáni Kúria felépítése és helyzete a világban* címmel.[45]

A Külügyminisztérium sajátságos működésének egy másik jellemzője volt az, hogy a KÜM az ÁEH és a Vatikán közötti üzenetváltásoknak volt a részese. Akár a Vatikánból, akár az ÁEH-ból küldtek információt mondjuk egy-egy találkozóval kapcsolatban, azt a KÜM adott munkatársa, azaz a nagykövetség illetékes munkatársa továbbította. Általában felkereste a Vati-

45 MNL OL XIX-J-1-j 1970. 160-108 002394/1.

kánban a megfelelő diplomatát, és elmondta neki, hogy mit üzen az ÁEH, illetve továbbította a Vatikánból származó üzenetet az ÁEH-nak.[46] Egyfajta sajátságos postaként működött a KÜM a Vatikán és az ÁEH között. Általában sürgősen kellett eljuttatni az információkat, hiszen a két fél között nem volt közvetlen összeköttetés, és egy-egy tárgyalás, kinevezés ügyében meghatározó volt a gyors, pontos és diszkrét információátadás.

A Külügyminisztériumban a XI. Területi Főosztály keretén belül 1973-tól létezett az egyházi ügyek referense pozíció. Tudjuk, hogy a „Világosság" rezidentúra keretében négy BM-tiszt az ÁEH-ban és egy a Külügyminisztériumban tevékenykedett. A „Világosság" rezidentúra érdemi működése 1971-ben megszűnt, de mint látható, a Külügyminisztériumban 1973-ban létrehozott egyházi ügyek referense státusz egyenes folytatása volt a „Világosság" rezidentúrához tartozó külügyi státusznak. Sőt korábban is volt olyan munkatárs a KÜM XI. Főosztályán, aki összefogta az egyházi ügyeket, s akihez a Vatikánból és az ÁEH-ból jöttek a kérések, jelentések, dokumentumok, de nem nevesítették a pozícióját. 1973-tól az egyházi ügyek referensének a feladata a Vatikánnal, más egyházakkal és nemzetközi egyházi szervekkel kapcsolatos információk gyűjtése, azok elemzése volt, valamint a kapcsolattartás az ÁEH-val, nem vezetői, hanem előadói szinten. Továbbá feladata volt még, hogy a Külügyminisztériumban összegyűjtött információkról tájékoztassa az ÁEH-t az egyházpolitikát érintő, a külkapcsolatok területén felmerülő operatív ügyekben is (például külföldi egyházi vezetők beutazása, kéréseik intézése, elbírálása, továbbítása), az ÁEH-munkatársak munkájának elősegítése a kapcsolatos egyházpolitikai koncepciók kialakítása céljából. Az egyházügyi referens munkája volt, hogy a nagykövetségekről a Külügyminisztériumba érkező egyházpolitikai információkat eljuttassa az illetékes párt- és állami vezetőkhöz a Tájékoztatási Osztály útján vagy egyéb módon, illetve informálja a külképviseleteket az aktuális egyházpolitikai eseményekről, Magyarország ezekkel kapcsolatos hivatalos állásfoglalásairól. A Külügyminisztériumban

46 MNL OL XIX-J-1-j 1970. 160 00515/15. Egy ilyen eseti példa, de számos hasonlót találunk a KÜM-iratok között.

létesített egyházi ügyek referense munkakör kizárólag a minisztériumon belüli használatra szolgált.[47]

Nemcsak a működési mechanizmus az érdekes, hanem azok a személyek is, akik betöltötték ezeket a pozíciókat mind Rómában, mind a központban. A nagykövetségek munkatársi köre nem igazán feldolgozott még, eddig a külképviseletek vezetőinek életútját dolgozták fel,[48] de a dokumentumok tükrében érdemes áttekinteni, hogy kik töltöttek be ilyen pozíciót.

Ezen időszak római követei-nagykövetei a következő személyek voltak: Simó Gyula (1958–1962), Száll József (1962, nagykövet 1964–1970 között), Bényi József (1970–1975), Palotás Rezső (1975–1980), Szita János (1980–1986), Misur György (1986–1991).

Ők fogták össze és irányították a magyar–olasz kapcsolatokat, benne a Vatikán irányába tett lépéseket koordinálták. Külön az egyes nagykövetek személyére, tevékenységére nem térek ki, tény: meghatározó szerepük volt abban, hogy a Vatikán és a magyar fél, elsősorban az ÁEH közötti információcsere megfelelő módon működjön. Ebben kiemelt szerep jutott Száll Józsefnek és Bényi Józsefnek. Száll József disszidálási ügye nem okozott nagy változást a kapcsolatokban.[49]

Viszonylag keveset tudunk Kozdon János Külügyminisztériumon belüli tevékenységéről, de a „Világosság" rezidentúra megszűnésével párhuzamosan kialakult, megerősödött az egyházi ügyek referensének pozíciója a Külügyminisztériumon belül. Tömpe Istvánné, a Külügyminisztérium Titkárságának vezetője körlevélben hívta fel a minisztérium vezetőinek figyelmét a vatikáni és egyházi információk megküldésére. Ebből megtudhatjuk, hogy a XI. Területi Osztály keretén belül dolgozott az egyházi ügyek referense, akinek feladata volt a Vatikánnal, más egyházakkal és nemzetközi egyházi szervekkel kapcsolatos információk gyűjtése, azok elemzése, valamint a kapcsolattartás az Állami Egyházügyi Hivatallal, nem vezetői, hanem előadói

47 MNL OL XIX-J-1-j 1973. 160-1 004463/1973. 106. d.

48 Baráth–Gecsényi 2015.

49 Andreides 2018.

szinten. Továbbá, hogy tájékoztassa az ÁEH illetékeseit a Külügyminisztériumban összegyűjtött, egyházi jellegű információkról, munkájukat segítendő. Az egyházi ügyek referense munkakör a minisztériumon belüli ranghasználatra szolgált, tehát a minisztériumon kívül nem léphetett fel ezzel a munkaköri elnevezéssel.

A minisztérium titkárságának vezetője felhívta az egyes főosztályvezetőket, hogy az irányításuk alá tartozó területekről, külképviseletekről, szervezeti egységek társszerveitől származó kapcsolódó információkat, jelentéseket tájékoztatás, felhasználás céljából küldjék meg a XI. Területi Osztálynak. A következő anyagok megküldését kérték:

1. A legfontosabb nemzetközi eseményekkel kapcsolatos vatikáni állásfoglalások. A Vatikán és az egyes országok kapcsolatai. A Vatikánon belüli irányzatok – haladó és konzervatív csoportok – erőviszonyai.

2. A Vatikán külpolitikai irányvonala, törekvései. A Vatikán és az egyes szocialista országok viszonya, a kapcsolatok rendezésére irányuló vatikáni kezdeményezések, tervek és ezek megnyilvánulásai. (A Vatikán „keleti politikája").

3. Az egyes országok vezető egyházi személyiségei és a nunciusok politikai vagy a Vatikán politikájával kapcsolatos megnyilatkozásai.

4. Az Egyházak Világtanácsa – és más protestáns egyházi szervek tevékenysége, nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos álláspontja.

5. Mindszenty politikai tevékenysége, szereplése, emlékiratának kiadása. Jövőbeni tervei, utazásai, a magyar emigrációra gyakorolt hatása. Véleménye a Vatikán „keleti politikájáról" és a magyar–vatikáni kapcsolatokról.

6. A magyar papi emigráció ellenséges tevékenysége.

7. A magyarországi egyházak nemzetközi kapcsolatai.[50]

Ezek a szempontok, ezek a témák voltak azok, amelyeket az egyes külképviseletekről meg kellett küldeni a központba. Ha a KÜM iktatott iratait nézzük, különösen a *TÜK*-állagot, akkor látjuk, hogy nagy részük a Vatikánhoz kapcsolódik, vagy az adott ország iratainál találhatjuk meg. A témák, a

50 MNL OL XIX-J-1-j 1973. 160-1 004463/1973. 106. d.

főbb gyűjtőkörök teljesen érthetőek, talán az 5. pont egyik része kíván némi magyarázatot. Ugyanis amikor ez a körlevél született, azaz 1973-ban, akkor már tudható volt, hogy meg fog jelenni Mindszenty József *Emlékirataim* című munkája, ezért került be a körlevél témái közé. Hiszen a többi nagy tematikájú üggyel szemben ez egy kisebb részterület volt.

Ezeket az egyházi referensnek küldött egyházi vonatkozású iratokat nem irattározták külön, hanem az egyes országokhoz kapcsolódó tételszámok alá iktatták őket. De jelentős részük megtalálható a *Külügyminisztérium visszaminősített TÜK-iratai* között.

További kutatásokat kíván, hogy összegyűjtsük azokat a diplomatákat, hírszerző személyeket, akik a római követségen dolgoztak, és kapcsolatba kerültek a Vatikánnal, egyházi információkhoz jutottak.

A *Külügyminisztérium visszaminősített TÜK-iratai* alapján eddig ezeknek a személyeknek a működését lehetett rekonstruálni: Földes György (1965–1967), Kozdon János (1966–1967), Zsigmond Ferenc (1966–1969, 1977–1981), Szilvás Lajos (1967–1970), Kiss Oszkár (1971–1973), Orosz József (1974–1977), Solti Gábor (1980–1986). A XI. Területi Főosztályon pedig ezen személyekhez érkezett Vatikánnal kapcsolatos információ: Kozdon János (1968–1970), Márki Pál (1971), Kóczián Vince főosztályvezető-helyettes (1971–1974), Szabó József (1974–1977), Vass Miklós főosztályvezető-helyettes (1977–1979), Lénárd Ferenc (1978–1982), Hidasi János főosztályvezető (–1970), Pehr Imre főosztályvezető (1970–1971), Fodor Zoltán főosztályvezető (1972–1975), Bényi József csoportfőnök (1975–1978), Tardos József főosztályvezető-helyettes (1975–), Palotás Rezső főosztályvezető (1980–1981).

Ha egyházi témával kapcsolatban az adott külképviselet információhoz jutott, találkoztak egyházi személlyel, témával, akkor arról jelentést küldtek a központba, amely az adott területi osztályra futott be. A területi főosztály vezetője általában az adott jelentést másolatban megküldte az ÁEH elnökének. Természetesen az ÁEH elnöke is bizonyos fontos, kiemelkedő ügyben tájékoztatta a külügyminisztert vagy a miniszterhelyettest.

Miután Bényi József római nagyköveti megbízatása lejárt, és visszatért Budapestre, csoportfőnök lett a minisztériumban. Ezt követően ő lett az

ÁEH és a Vatikán közötti kapcsolattartó, hozzá futottak be a kérések, információk, így háttérbe szorult a korábban meghatározó és kiemelt feladatokat megvalósító a XI. Területi Főosztályon működő egyházi ügyek referense.

Jelen írás egyfajta képet kívánt adni azokról az információs csatornákról, amelyek az ÁEH és a Vatikán között jöttek létre a Külügyminisztérium segítségével, illetve össze kívántam gyűjteni azokat a diplomatákat, akik részt vettek ebben a kapcsolattartásban. A felvázolt kép még korántsem teljes, további kutatásra szorul, de így is megállapíthatunk már belőle működési tendenciákat, és láthatjuk, hogy kik vettek részt a magyar–vatikáni kapcsolattartásban a Külügyminisztérium és az állambiztonság részéről.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1. Az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

2.8.2.1. A BM III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai

2.8.2.2. A BM III/II. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai

3.2.1. A hírszerzés beszervezési dossziéi (Bt-dossziék)

3.2.6. Rezidentúradossziék (8-as dossziék)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-a-21-a ÁEH. Elnöki iratok. Személyzeti iratok

XIX-A-21-b ÁEH. 562. doboz. Megszűnt személyi nyilvántartások R–Z

XIX-A-21-b ÁEH. 564. doboz. Szerződéses munkavállalók. Nyugdíjas-nyilvántartó lapok. Munkaviszony-nyilvántartó lapok. Mellékfoglalkozásúak. Megszűnt Mil-lapok

XIX-A-21-b ÁEH. 566. doboz. Személyi (megszűnt) nyilvántartás M–Z

XIX-A-21-b ÁEH. 669. doboz. Személyzeti iratok H–L

XIX-A-21-b ÁEH. 670. doboz. Személyzeti iratok M–R

XIX-A-21-b ÁEH. 671. doboz. Személyzeti iratok S–V

XIX-A-21-d ÁEH. Visszaminősített TÜK-iratok

XIX-A-21-e ÁEH. Tematikusan rendezett iratok

XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TÜK-iratok

XIX-J-1-k Külügyminisztérium. Általános iratok

XIX-J-1-r Külügyminisztérium. Titkársági iratok

XIX-J-1-u Külügyminisztérium. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok

XIX-J-1-z Külügyminisztérium. Rejtjeles táviratok

IRODALOM

Adriányi Gábor 2004: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy.* Kairosz Kiadó, Budapest

Andreides Gábor 2008: *A magyar–olasz kapcsolatok alakulása az 1970-es években.* http://www.grotius.hu/doc/pub/ZCSNRO/47%20%20a%20magyar-olasz%20kapcsoltok%20alakul%C3%A1sa%20az%201970-es%20%C3%A9vekben.pdf, 2018. július 15.

Andreides Gábor 2018: *A külügyminisztériumtól a P2 szabadkőműves-páholyig. Száll József nagykövet élete 1921–2004.* NEB, Budapest (kézirat, megjelenés alatt)

Balogh Margit 1997: Egyházak a szovjet rendszerben 1945–1989. In *Magyarország a XX. században. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság.* Babits Kiadó, Szekszárd. 432–451.

Balogh Margit 2012: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok*

Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: Tusor Péter. Collectanea Vaticana Hungariae Classis I., Vol. 8. Gondolat Kiadó, Budapest–Róma. 367–426.

Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.) 2015: *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

Casaroli, Agostino 2001: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989).* Szent István Társulat, Budapest

Fejérdy András 2009: „Hontalanok". A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei. *Történelmi Szemle,* 2009 (51.), 1., 59–89.

Fejérdy András 2011: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965.* Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 43. MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Gergely Jenő 1996: A 20. században (1918–1995). In Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.* METEM, Budapest. 255–292.

Köbel Szilvia 2005: *„Oszd meg és uralkodj!" Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között.* Budapest

Lénárd Ödön–Tímár Ágnes–Szabó Gyula–Soós Viktor 2006: *Utak és útvesztők.* Kairosz Kiadó, Budapest

Mészáros István 2001: *Mindszenty és az „Ostpolitik".* Kairosz Kiadó, Budapest

Soós Viktor Attila 2014: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe.* ELTE BTK, Budapest. http://doktori.btk.elte.hu/hist/soosviktorattila/diss.pdf, 2018. szeptember 6.

Soós Viktor Attila 2015: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Külügyminisztérium kapcsolatrendszere – az egyházi vonatkozású információk csatornái. In *Studia Vincentiana,* 2015/1. Állam és egyház a magyar modern történelemben. Szerk.: Gulyás Martin. Szent Vince Kollégium és Szakkollégium, Piliscsaba. 175–185.

Szabó Csaba 2004: Magyarország és a Vatikán (Egyházpolitika a hatvanas években). In *„Hatvanas évek" Magyarországon.* Szerk.: Rainer M. János. '56-os Intézet, Budapest. 63–95.

Szabó Csaba 2005: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Budapest

Szabó Csaba–Soós Viktor Attila 2006: *„Világosság" – Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen.* Új Ember Kiadó, Budapest

SZ. KOVÁCS ÉVA

Levelek Törökországból

Egy diplomata az állambiztonság hálójában[1]

1951. április 14-én az ÁVH munkatársai egy, a párizsi magyar követségen külügyi szolgálatot teljesítő fiatalember beszervezésére készítettek javaslatot, akit már az adott év február 20. óta folyamatosan figyeltek.[2] Mivel a követségen elsődlegesen rejtjelező feladatokat látott el, korábban pedig Párizsban konzuli munkát[3] is végzett, az államvédelem főleg követségi elhárítási feladatokra kívánta őt felhasználni. A tervek szerint beszervezését itthon, szabadsága alatt akarták végrehajtani, amihez a Külügyminisztérium hathatós segítségét kérték. A nem mindennapinak nevezhető beszervezés 1951 nyarán[4] meg is történt, mégpedig a következő módon: *„Nevezett lakására gépkocsival Pásztor[5] és Szerdahelyi[6] elvtársak mentek ki. Gépkocsival a Nagykőrösi úton megálltunk, és Szerdahelyi elvtárs elment Gémesi[7] Margit utcai lakására, ahol Géme-*

1 Az ELTE BTK és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által 2017. október 13-án *Kinek a szolgálatában?* címmel rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 67–71.

3 ÁBTL 3.2.4. K-927. Imperialista országokban magyar követségen dolgozók. 159. és 166.

4 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József", 81. Az ügynök a saját kezű beszervezési nyilatkozatát 1951. június 18-ra datálta, a szervek azonban július 18-át jelölték meg a beszervezés dátumaként.

5 ÁBTL 2.8.1. – 11547. Dr. Pásztor György. 27. 1951-ben az állambiztonsági szervekhez – az alakuló hírszerző osztályra – helyezték.

6 ÁBTL 2.8.1. – 5390. Szerdahelyi Ferenc, 13. „1950. április 15-től teljesít szolgálatot a hatóságnál. Először I/5. Osztályra került mint nyomozó, innen került 1950 szeptemberében a VIII/5-ös Osztályra, ahol jelenleg is van."

7 Gémesi Ferenc (Budapest, 1924. július 10. – n. a.).

sit felkereste, hogy a Külügybe be kell jönnie, majd megmondta neki később négyszemközt, [hogy ő az] ÁVH beosztottja, és egyes kérdésekről vele akarunk beszélni. Gémesi azonnal rendelkezésünkre állt, és elmentünk a konspirált lakásba.[8] *Az úton általános politikai helyzetről beszéltünk. Konspirált lakásba kijött Horváth Árpád áv. szds. bajtárs,*[9] *aki a beszervezést gyakorlatilag végrehajtotta.*"[10]

Felkészülvén az együttműködés esetleges megtagadására, az államvédelem a következőket tervezte: amennyiben *„nem vállalná a munkát, nyilatkozatot íratunk vele, a titoktartásra vonatkozó további megfigyelését az illetékes osztályon keresztül megindítjuk. Egyben javaslatot teszünk itthon tartására".* Így indult egy hosszú (1951–1980), diplomáciai fedésű „állambiztonsági karrier". De térjünk vissza fiatal diplomatánk történetéhez, hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogyan alakult a sorsa, és hogyan került Törökországba, ahonnan a jelentéseit küldte.

Gémesi Ferencet munkahelyének[11] pártszervezete 1947-ben javasolta külügyi tanfolyamra, amelyet jó eredménnyel el is végzett, majd ezt követően a Külügyminisztériumba került, 1949 augusztusában pedig a párizsi magyar követségre helyezték.[12] 1951-es beszervezése után még egy évet sem dolgozott a párizsi követségen az állambiztonságnak, mivel munkáját nem tartották megfelelőnek, vagy ahogy a szervek fogalmaztak: *„Gémesit – eddigi tapasztalatunk alapján – a mi vonalunkon használhatatlannak tekintjük. Itt-tartózkodása alatt magatartásával számtalanszor kompromittálta államunkat",*[13] illetve

8 K-lakás vagy konspirált lakás: az államvédelmi szervek által operatív célokra használt objektum. Felhasználási terület szerint lehet: kiképző-, munka- és technikai lakás.

9 ÁBTL 2.8.1. – 11156. Horváth Árpád, 1. Horváth Árpád (Budapest, 1922. október 20. – n. a.). A dokumentum keletkezésének idején a Hírszerző Osztály Követségi Elhárító Osztályának volt a vezetője.

10 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 71.

11 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 97. Gémesi Ferenc 1947-ben a BSZKRT alkalmazottja volt.

12 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 97.

13 ÁBTL 3.2.6. OL-8-007/2. Párizsi rezidentúra operatív levelezési dosszié. 8.

„konspirált Szántó elvtárs[14] *előtt, és téves információt adott",* ezért hazarendelték, és megszüntették vele az együttműködést,[15] amint erről az 1952. május 28-án kelt nyilatkozata is tanúskodik: *„Az Államvédelmi Hatósággal 1951 nyarán létrejött kapcsolatom a mai napon megszűnik, kötelezem magam, hogy a kapcsolat során a megismert személyekről, módszerekről és általában a kapcsolat fennállásáról senkinek nem beszélek. Tudomásul veszem, hogy amennyiben erről beszélnék, ezt bárkinek tudomására hoznám, a népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi titoktartásról szóló törvényerejű rendelete*[16] *értelmében a bíróság előtt a megfelelő eljárást az Államvédelmi Hatóság [ellenem megindíthatja]."* A hálózatból való kizárásának tényleges okát azonban nem közölték vele, és a párizsi jelentéseit sem ismerjük.

Hazatérését követően visszahelyezték a Külügyminisztérium állományába, ahol különböző beosztásokban dolgozott egészen 1957 tavaszáig, amikor ismét külszolgálatra helyezték, mégpedig Törökországba. Az „Istanbuli magyar konzulátus" operatív dossziéban[17] található egy összefoglaló, amely tulajdonképpen egy külügyi jelentés, s amelyet Murai István[18] ankarai követ utasítására készített, akit Párizsból már jól ismert, s aki ott a mentora volt. Talán így kerülhetett ismét – mint potenciális ügynök – a szervek látókörébe, ugyanis annak az operatív tisztnek, aki felvette vele a kapcsolatot, *„feladata volt a külföldre kihelyezendő elvtársak ügyeinek intézése és kutatómunka végzése a KÜM állományában".*[19] Kiválasztására valószínűleg azért kerülhetett sor, mert

14 ÁBTL 3.2.4. K-924. Imperialista országokban magyar követségen dolgozók. Szántó Zoltán (Nagykanizsa, 1893. december 17. – Budapest, 1977. március 26.) politikus. 1949 szeptembere és 1954 márciusa között Párizsban követ.

15 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 105.

16 1951. évi 21. tvr. Az államtitok és a hivatali titok büntetőjogi védelméről (júl. 7.).

17 ÁBTL 3.2.5. O-8-358/2. „Istanbuli magyar konzulátus". 28–30.

18 Murai István (Budapest, 1907. május 1. – Budapest, 1974. április 10.) diplomata, aki több országban is képviselte Magyarországot, így 1954 és 1958 között Magyarország ankarai követe volt.

19 ÁBTL 2.8.2.1. – 86. Csécsei Kálmán. Ez az operatív tiszt Csécsei Kálmán (1915. október.15. – n. a.) rendőr alezredes, a hírszerzés főoperatív beosztottja volt. Csécsei 1949-ben került a Belügyminisztériumba. 1951-től mint „T"-tiszt a Külügyminisztériumban teljesített

a szervek szerint az '56-os események idején lojális magatartást tanúsított, s mivel a forradalom után az újjászerveződő állambiztonság súlyos káderhiánnyal küszködött, ezért a korábban titkosszolgálati munkára alkalmatlannak minősített és a hálózatból kizárt személyt ismét foglalkoztatni kívánták. Nem is beszélve arról, hogy a kiképzésével sem kellett sokat bajlódni, mivel már párizsi működésének idején felkészítették az állambiztonsági munkára, különös figyelmet fordítva a kapcsolattartás módjára, amely levelezés formájában valósult meg. Külön felhívták a figyelmét, hogy *„jelentései elkészítésénél törekedjen arra, hogy levelei részletesek, alaposak és konkrétak legyenek. [...] Témakörönként csoportosítsa levelét. Egy-egy szempontot tárgyaljon, és csak akkor térjen át újabb szempontok tárgyalására. A jelentéseit mással ne írassa. Ha nem tud gépelni, vagy nincsen lehetőség rá, akkor levelét kézzel írja meg. Csak a papír egyik oldalára írjon, és a szélén hagyjon kb. 4 cm margót. Jelentéseire minden alkalommal tegyen dátumot, és a jelentést minden esetben csak 1 pld.-ban készítheti. Azokról másolatot nem készíthet. Velünk való kapcsolat során az alábbi fedőnevet használja. Jelentéseit mindig azzal írja alá. Donát József.*"[20]

A kapcsolattartás az ügynököt[21] éppen foglalkoztató rezidentúrán[22] keresztül történt, a kapcsolattartó pedig mindig jelszóval jelentkezett, az ügynök azonban csak pontosan idézett jelszó esetén adhatott információt, adhatta át a jelentését. Kapcsolattartó hiányában a levelek természetesen nem

szolgálatot. 1953-ban létszámcsökkentés miatt leszerelték. 1953–54-ben a Központi Szerszámgyárban dolgozott személyzeti osztályvezetőként, majd 1955-ben visszatért a KÜM-be. 1956 augusztusában ismét a BM állományába került. 1957–61 között csoportvezető, 1961-től 1964-ig alosztályvezető, 1964. októbertől 1967. júniusig rezidens volt külföldön, majd ismét a KÜM-be került szt-tisztként. 1996. október 1-jétől 1973. szeptember 15-ig a rangooni követségen volt ügyvivő. 1974. január 1-jével nyugállományba helyezték.

20 ÁBTL ÁBTL 3.2.4. Bt-152/2. „Donát József". 34–35.

21 Ügynök: a különböző minősítésű hálózati személyek (ügynök, informátor, rezidens, titkos megbízott, T-lakásgazda, levélcím-tulajdonos, titkos munkatárs stb.) általánosságban használt elnevezése.

22 ÁBTL 4.1. A-3037. Állambiztonsági értelmező kéziszótár „Rezidentúra: állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens."

normál postai úton, hanem a Külügyminisztérium futárpostáján keresztül dupla borítékban jutottak el a címzetthez. Ügynöki személyes találkozókra, vagyis személyes kapcsolattartásra azonban csak magyarországi szabadsága alatt került sor.

Kérdés számunkra persze az, hogy Törökország miért érdekelte a magyar hírszerzést, ha egyáltalán érdekelte, és hogy miért tartották fontosnak az országban a jelenlétet. Azt biztosan állíthatjuk, hogy a Törökország elleni hírszerző munka nem tartozott a magyar állambiztonság első vonalához. A forradalmat követően az odamenekültek megfigyelése és tevékenysége – vagyis az, hogy kik és milyen ellenséges tevékenységet fejtenek ki, s ezzel hogyan befolyásolják Magyarország nemzetközi megítélését – adott feladatot a magyar állambiztonságnak. Ugyanakkor a Török Köztársaság politikai elhelyezkedése a kétpólusú világrendszerben is megkívánta, hogy a magyar hírszerzés jelen legyen az országban, s információkat gyűjtsön a helyi viszonyokról. Emellett az úgynevezett „harmadik országos hírszerzés" bázisának[23] is tekintették, vagyis hírszerzést végeztek az ország területén „az Egyesült Államok és Anglia felé politikai és gazdasági vonalon",[24] sőt különös figyelmet szenteltek az ország NATO-tagságának is,[25] valamint négy nagyvárosának, Ankarának mint az ország fővárosának és politikai központjának, Isztambulnak mint gazdasági központnak és stratégiai pontnak, İzmirnek mint a NATO-parancsnokság székhelyének, illetve Adanának, a török haderő legjelentősebb központjának. A fentiekben összefoglaltak jelentették a magyar állambiztonság törökországi hírigényét,[26] az információk megszerzésesének keretét pedig a törökországi hírszerző rezidentúra koordinálta.

23 A hírszerzésnek három fő bázisa van: hazai, külföldi, harmadik országbeli. Harmadik ország: egy közbeeső ország területének vagy lehetőségeinek igénybevétele, felhasználása konspirált hírszerzési feladatok ellátására.

24 ÁBTL 3.2.6. 8-020. Törökországi rezidentúra levelezési dosszié. 1.

25 Törökország 1952 óta a NATO tagja, amelyen belül a második legerősebb hadsereggel rendelkezik.

26 ÁBTL 4.1. A-3036. Állambiztonsági értelmező kéziszótár. „Hírigény: a hírszerző központok a mindenkori politikai, gazdasági és katonai helyzetnek megfelelő információigényt állítanak össze a rezidentúráknak és hálózatuknak. Témájuk szerint lehet: politikai, gazdasá-

Természetesen a magyar hírszerzés is tisztában volt vele, mint ahogy a világ bármely más titkosszolgálata is, hogy a diplomáciai fedés rendkívüli operatív lehetőséget biztosít. Ebből a szempontból különösen fontos volt a mindenkori konzul személye és szerepe, mivel a szervek szerint *„mindenképpen a legkiválóbb és legközvetlenebb lehetőségei vannak a jelöltkutatás és -tanulmányozás lefolytatására [...]. A követségi munkának nincs még egy olyan területe, mely legálisan ilyen széles körű lehetőséget biztosítana a hírszerzői feladatok ellátására, mert [...] jelképesen az ő személye jelenti a közvetítő kapcsot az idegenbe szakadt magyarság, de a Magyarországgal kapcsolatban álló külföldiekkel is"*.[27] Ezért talán nem véletlen, hogy a „Donát József" fedőnevű titkos munkatársat – aki ott éppen ideiglenes konzulként tevékenykedett – mint első beosztottat és ideiglenes ügyvivőt Ankarában, majd a későbbiekben Törökország gazdaságilag és politikailag is legjelentősebb városában, Isztambulban is foglalkoztatta a magyar hírszerzés. Áthelyezésére azért került sor, mert az Isztambulban működő rezidens[28] hirtelen elhunyt. Új munkaterületén az egyik legfontosabb feladata volt a társadalmi kapcsolatok[29] kiépítése, illetve az ebben rejlő operatív lehetőségek felismerése. Az állambiztonság szerint erre minden lehetősége megvolt, egyrészt mert Isztambulban ő képviselte a Magyar Népköztársaságot, másrészt mert a konzulátus az ügyfélforgalmánál

gi-kereskedelmi, katonai-haditechnikai, tudományos-műszaki és operatív vonatkozású. Típusa szerint lehet: hosszú vagy rövid távlatú, sürgős, valamint speciális hírigény."

27 ÁBTL 4.1. A-3743. Diplomáciai ismeretek. XII. rész. Diplomáciai testület. Konzuli testület. 23.

28 ÁBTL 2.8.2.1. – 146. Füzi Gábor (Füredi Gábor) Ligeti István (Füredi Gábor) fn. rezidens 1959-ben hunyt el.

29 Társadalmi kapcsolat: a hálózaton kívüli operatív kapcsolat egyik kategóriáját (hivatalos és alkalmi kapcsolat mellett) alkották azok a hatalomhoz lojális személyek, akik önként vagy külön megkeresésre folyamatosan segítették az állambiztonság munkáját. Információkat adtak például külföldi utazásokon, politikai-társadalmi eseményeken részt vevő személyekről, ellenségesnek tekintett csoportokról stb. Az együttműködő személy nem került központi nyilvántartásba, dossziéja és fedőneve nem volt, együttműködési nyilatkozatot pedig nem írt alá, mivel az együttműködés nem beszervezéssel, hanem megbízással történt. A társadalmi kapcsolatok között nagy számban találunk például idegen állampolgárokat, illetve külföldön élő magyarokat, akik baloldali érzelmeik alapján, esetleg anyagi érdekeltségből vállalkoztak a magyar állambiztonsággal való együttműködésre.

fogva erre lehetőséget biztosított. Vagy, ahogy ők ezt megfogalmazták: *„Ez a feladat nemcsak a közös munkánk érdekében szükséges, de mint diplomatának külügyi feladata is. A széles társadalmi kapcsolatok kiépítésének különösen a későbbiek során lesz fontos szerepe [...]. Ez a feladat feltételezi a bennünket érdeklő személyekkel való gyakori találkozásokat. Ezek a személyek lehetnek idegen állampolgárok, de ugyanúgy volt magyar állampolgárok is. Meg kell vizsgálni a meglévő társadalmi kapcsolataid közül, kik lennének alkalmasak arra, hogy őket a későbbiek során a velünk való együttműködésre megtalálva a helyes alapot bevonjuk."*[30]

A titkos munkatárs által Törökországból küldött jelentések[31] azért is nagyon fontosak, mert bár a magyar történelem sok szállal kapcsolódik a törökhöz (a százötven éves oszmán uralomtól a szabadságharcok menekültjein át egészen a második világháború idején az isztambuli titkos tárgyalásokig), az 1923-ban létrejött modern Törökországról azonban keveset tudunk.[32]

A jelentéseken keresztül képet kaphatunk a legfontosabb törökországi politikai eseményekről, a török bel- és külpolitikáról: „belpolitikai vonatkozásban a legjelentősebb események a CHP[33] égei propagandakörútja volt", külpolitikai vonatkozásban pedig Karamanlisz[34] görög miniszterelnök és Szukarno[35] indonéz elnök látogatását tartotta fontosnak megemlíteni az ügynök. De jelentett a török pártokról és pártharcokról, a Menderes-kormány[36] bukásáról és az 1960-as katonai puccsról: *„A Menderes-kormány bukásának*

30 ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2 38/a.

31 1957 és 1961 közötti jelentéseit közöltem a *Betekintő* 2015/4. számában *Törökországi levelek* címmel.

32 Az első világháborút követően az Oszmán Birodalom szétesett, ennek következményeként 1923. október 29-én kikiáltották a Kemal Atatürk vezette független Török Köztársaságot.

33 CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) Köztársasági Néppárt, amelyet 1923-ban Mustafa Kemal Atatürk alapított Néppárt néven.

34 Konsztantinosz Karamanlisz (1907. március 8. – 1998. április 23.) politikus, államférfi. Görögország miniszterelnöke 1955 és 1963, valamint 1974–1980 között, illetve elnöke 1980 és 1985, 1990 és 1995 között.

35 Sukarno/Szukarno (1901. június 6. – 1967. március 12.) politikus, államférfi, a független Indonéz Köztársaság első elnöke (1945. augusztus 18. – 1967. március12.).

36 Adnan Menderes/Ali Adnan Ertekin Menderes (1899 – 1961. szeptember 17.) politikus, államférfi, a török Demokrata Párt (1946) egyik alapítója, Törökország miniszterelnöke 1950.

oka elsősorban abban keresendő, hogy a gazdasági helyzet katasztrofális volta miatt nem áll rendelkezésre olyan eszköz, amelyből kiutat tudott volna találni. [...] A Menderes-kormány legnagyobb baklövését akkor követte el, amikor az ostromállapotot kihirdette, mert ezzel lényegileg átadta a hatalmat a katonaságnak, amely akkor már komoly előkészületeket tett a puccs megszervezésére."[37] De szól a török gazdaság súlyos helyzetéről, a mérhetetlen szegénységről és az országot sújtó rendkívül magas inflációról. Megismerhetjük az ügynök véleményét a térségben uralkodó politikai viszonyokról is, úgymint a jugoszláv–török kapcsolatokról,[38] a török–görög kormányközi tárgyalásokról, amelyeken *„szóba került a két ország NATO-n belüli együttműködése, a közel-keleti és a bagdadi paktummal*[39] *kapcsolatos vélemény, a Balkán-paktum,*[40] *a ciprusi egyezmény*[41] *alapján a részletproblémák kérdése, halászati és a kisebbségek kérdése"*. De képet kaphatunk a szocialista tábornak és Törökországnak a világpolitikától függő közeledő vagy éppen távolodó magatartásáról, valamint egyes katonai kérdésekről és a követséget érintő elhárítási problémákról, provokációkról.

Gémesi a jelentéseiben megemlít magyar vonatkozású törökországi eseményeket, így például a Béke tengerjáró hajó elsüllyedését. A Béke hajó 1959. augusztus 4-én hajnalban a San Giorgio nevű olasz személyszállító hajóval ütközött a Dardanellák égei-tengeri kijárata közelében. Az ütközés következtében a Béke kettészakadt, majd húsz perc alatt elsüllyedt, a legénység

május 22. és 1960. május 27. között. Az 1960-as katonai puccs után halálra ítélték és kivégezték, majd 1990-ben rehabilitálták.

37 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „ Donát József". 111–112.

38 ÁBTL 3.2.6. 8-020. Törökországi rezidentúra levelezési dosszié, 5.

39 Bagdadi paktum: az 1955. február 24-én Bagdadban tartott tanácskozás eredményeként Törökország és Irán szövetségi szerződést írt alá, majd a későbbiekben csatlakozott a szövetséghez Irak, Pakisztán és Nagy-Britannia is. A szövetség célja az volt, hogy elmélyítse a Törökország, Irak, Irán, Pakisztán és Nagy-Britannia közötti katonai együttműködést.

40 Balkán-paktum: Bledben 1954. augusztus 9-én Jugoszlávia, Görögország és Törökország által aláírt politikai és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, amelynek előzménye a három ország által az 1953. február 28-án Ankarában megkötött, a balkáni népek összefogását célzó együttműködés.

41 Ciprusi egyezmény: 1959. február 19-én Londonban megszületett nemzetközi egyezmény (alapító okirat), amely alapját képezi Ciprus 1960. augusztus 16-i függetlenné válásának.

azonban sértetlenül megúszta a balesetet. A nemzetközi vizsgálat egyértelműen az olasz hajó felelősségét állapította meg.

Említést tesz az izmiri vásárról, illetve többek közt az ikizderei vízi erőmű építéséről, amelyet magyar mérnökök terveztek, és a kivitelezésben is meghatározó szerepet játszottak.[42]

Az emigráció kutatásához fontos adalék a törökországi magyar emigrációról szóló négyoldalas levele, amelyben bőséges információt szolgáltat a Törökországban élő magyarokról, létszámukról és szervezeteikről, sőt egy névsort is mellékel a jelentéséhez az Ankarában élő honfitársainkról. Szerinte a *„Törökországban élő magyar emigráció túlnyomó része az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után, a fehérterror időszaka alatt, majd 1922–39-ig terjedő időig súlyos gazdasági helyzete miatt emigrált Törökországba (kb. 1200-1300 személy). Ebből kb. 450-en felvették a török állampolgárságot. Kb. 100 személy időközben továbbvándorolt, és meghalt, Törökországban 660 olyan személy él, aki megtartotta a magyar állampolgárságát, illetve nem mondott le róla, és a török hatóságok mint hontalanokat tartja nyilvántartásban. [...] Az 1956-os forradalom után, 1957 januárjától 1957. március végéig 523 disszidens jött Törökországba. Ebből 1957 végéig Argentínába, Kanadába és más nyugati országokba 327 személy vándorolt tovább, 145 hazatért, és 51 maradt Törökországban. Azóta az*

42 „Törökország keleti részén, festői hegyek között épül a törökök egyik jelentős beruházása: az İkizdere – vízi erőmű. Ezen erőmű hivatott a fekete-tengeri partvidék keleti részének fejlődő városait és azok környékét villamos energiával ellátni. Az újonnan épülő erőmű és az elosztórendszer tervei teljes egészében Magyarországon készültek, és a berendezés is legnagyobb részben magyar dolgozók keze munkáját dicséri. Az erőmű a Fekete-tengerbe ömlő İkizdere folyó vizét fogja hasznosítani. [....] A fent leírt létesítmény létrehozásának kereskedelmi lebonyolítását a Komplex külkereskedelmi vállalat intézi magyar részről. A tervezés, a kivitelezés és a helyszíni szerelés munkáit pedig a Ganz Vagongyár a Villamos Állomásszerelő Vállalattal és a Klement Gottwald Villamossági Gyárral együtt végzi. A távvezetékrendszer kitűzését és tervezését – az előbbiekkel együttműködve – a Villamos Hálózati Fejlesztő és Tervező Vállalat végezte. Magát a távvezeték-építést a törökök maguk végzik. Ezek a szerelési munkák kezdődtek el az év elején. A szerelők az országtól távol, igen nehéz szállítási viszonyok és helyi nehézségek mellett végzik munkájukat, hogy az új energiarendszert egy év alatt átadják rendeltetésének." Meszéna 1958, 116–118.

itt maradottak száma tovább csökkent, és jelenleg 20–25 disszidens maradt, akik Isztambul és környékén élnek".[43]

Gémesi Ferenc négyéves törökországi működés után hazatért, és ismét a Külügyminisztériumban dolgozott, az állambiztonság pedig pihentetett ügynökként[44] tartotta számon. 1963 őszén merült fel újabb franciaországi kiküldetése, ugyanis a párizsi konzulátus vezetőjének szánták. A francia hatóságok azonban nem adtak neki vízumot, sőt fogadásának megtagadását azzal magyarázták, miszerint a diplomáciában szokatlan, hogy valaki kétszer ugyanazon az állomáshelyen tevékenykedjen. A törökök azonban nem voltak ilyen finnyásak. Így Gémesit ismét Ankarába küldték, ahol 1964 és 1968 között mint első osztályú titkár tevékenykedett, s egyben a nagykövetség humánelhárításért felelős titkos munkatársa is volt, akivel a budapesti központ Kutas Imre[45] követen mint személyi postaládán[46] keresztül tartotta a kapcsolatot. Jelentéseinek számából úgy tűnik, hogy az állambiztonság már sokkal kevésbé tartott igényt munkájára, mint az előző kiküldetése idején. Sőt ugyanúgy, ahogy korábban, most sem foglalkoztatták egyedi ügyben, feltételezhetően erre habitusánál fogva nem is volt alkalmas. Ankarai külszolgálatának letelte után ismét visszatért a Külügyminisztériumba, ahol a Konzuli Főosztályon dolgozott, majd ismét „pihentették", mivel a hírszerzés szerint *„a III/II. [Kémselhárító] Csfség sem tart rá igényt, újbóli külföldi kihelyezésig javaslom pihentetni".*[47]

1972-ben azonban a kémelhárítás mégiscsak igényt tartott a munkájára, ezért tovább tartásra 1973 januárjában átvette a hírszerzéstől a III/II-10-C

43 ÁBTL 3.2.3. Mt-123/2. „Donát József". 77.

44 Pihentetett ügynök: az a hálózati személy, aki átmenetileg nem végez rendszeres és titkos hálózati munkát. A pihentetés általában fél évtől két évig terjedt.

45 Kutas Imre (Budapest, 1906. szeptember 20. – Budapest, 1985. december 25.) diplomata, több országban képviselte Magyarországot. A dokumentum keletkezése idején az ankarai nagykövetséget vezette.

46 A személyi postaláda olyan hálózati személyt takart, aki az ügynök és az operatív tiszt között a jelentéseket, utasításokat továbbította úgy, hogy ezek tartalmát nem ismerte.

47 ÁBTL 3.2.3. Bt-152/2. 139. Ez is bizonyíték arra, hogy a csoportfőnökségek átjárhatók voltak.

Alosztály. Operatív feladata a „KÜM területén ellenőrző, szűrő, valamint preventív védelmi jellegű feladatok ellátása" volt,[48] a kapcsolatot pedig a „Pihenő" fedőnevű T-lakáson[49] tartották vele.

Még két alkalommal látott el külszolgálatot. 1974-ben Bejrútba került első beosztott sajtó- és kulturális attaséként, ezt megelőzően, hogy operatív ismereteit felfrissítsék és korszerűsítsék, hírszerzési kiképzést kapott. Utoljára Kairóban teljesített külszolgálatot, ahonnan már egyetlen jelentést sem küldött. Így aztán 1979-ben közölték vele, hogy a továbbiakban nem tartanak igény az állambiztonsági munkájára, amit a következőkkel magyarázták: *„Javaslom »Donáth József« fn. tm. pihentetését, anyagainak irattározását. Nevezett ez év nyarán tér vissza Kairóból, ahol diplomata beosztásban konzuli ügyekkel foglalkozott. Munkaköri lehetőségeit kihasználva információszerzésre, tippkutatásra*[50] *kívántuk felhasználni. Próbálkozásaink részben nem megfelelő szintű [arab] nyelvtudása, részben hozzáállása miatt totális kudarcot vallottak. Emiatt a kapcsolatot 1979 nyarán megszüntettük. Czakó elvtárs közölte vele, hogy a jövőben nem tartunk igényt a munkájára, és a szükséges titoktartásra eligazította. […] 1951-től áll kapcsolatban az ÁB-szervekkel. Munkájára mindig a kezdeményezőkészség hiánya volt jellemző. Jelentései felszínesek, nem átgondoltak. Csak akkor produkált valamit, ha nagyon megszorították. Kairóban már ezt sem tudta produkálni, teljes mértékben eredménytelen volt. Mivel kora miatt újabb kihelyezése nem várható, itthon foglalkoztatni nem tudjuk, nem célszerű anyagát élőben tartani."*[51]

48 ÁBTL 3.2.1. Bt-152. „Donát József". 16.

49 ÁBTL 4.1. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 22/1976. számú parancsa (Budapest, 1976. november 24.). T-lakás vagy találkozási lakás: „A találkozási lakás (továbbiakban: T-lakás) természetes vagy jogi személy tulajdonát, bérleményét képező olyan helyiség, amelyet a bérlő vagy tulajdonos írásbeli (szóbeli) megállapodás alapján a Belügyminisztérium és a rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szerveinek rendelkezésére bocsát anyagi ellenszolgáltatásért vagy ellenszolgáltatás nélkül. A T-lakás – fedéssel a hálózati személyek fogadására, operatív akciók és figyelések lebonyolítására szolgál."

50 Tippkutatás: meghatározott operatív feladatra alkalmas személy keresése, amely egyben a hálózatépítés első fázisa is.

51 ÁBTL 3.2.1. Bt-152/2. „Donát József". 182–183.

Ezzel véget ért egy közel harmincéves diplomáciai fedésű állambiztonsági karrier.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
2.8.1. ÁB szervek nyílt állományú alkalmazottjainak iratai

BM Központi Fogyaték
2.8.1. – 11156 Horváth Árpád
2.8.1. – 5390 Szerdahelyi Ferenc
2.8.1. – 11547 Dr. Pásztor György

2.8.2.1. III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú alkalmazottainak iratai
2.8.2.1. – 86 Csécsei Kálmán
2.8.2.1. – 146 Füzi Gábor (Füredi Gábor)

3.2. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék
3.2.1. BT-dossziék
3.2.1. Bt-152/1. „Donát József"
3.2.1. Bt-152/2. „Donát József"

3.2.3. Mt-dossziék
3.2.3. Mt-123/1. „Donáth József"
3.2.3. Mt-123/2. „Donáth József"

3.2.4. K-dossziék
3.2.4. K-927. Imperialista országokban magyar követségen dolgozók

3.2.5. Operatív dossziék (O-8-dossziék)
3.2.5. O-8-358/2. Istanbuli magyar konzulátus

3.2.6. Rezidentúra-dossziék (8-dossziék)
3.2.6. OL-8-007/1. Párizsi rezidentúra levelezési dosszié
3.2.6. OL-8-007/2. Párizsi operatív levelezési dosszié
3.2.6. 8-019. Törökországi rezidentúra szervezési dosszié
3.2.6. 8-020. Törökországi rezidentúra levelezési dosszié

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok
4.1. A-3036. Állambiztonsági értelmező kéziszótár
4.1. A-3743/12. Diplomáciai ismeretek XII. rész

4.2. Parancsgyűjtemény
4.2. 10-22/22/1976. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 22/1976. számú parancsa a Belügyminisztérium állambiztonsági szervei konspirált villái, lakásai, állandó figyelő- és tartózkodási helyei; találkozási lakásai létesítésének, szervezésének, felhasználásának szabályzata kiadására (1976. november 24.)

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

Új magyar életrajzi lexikon, 2002
Új magyar életrajzi lexikon, Budapest, Magyar Könyvklub

IRODALOM

Encyclopaedia Britannica. https://www.britannica.com/, 2018. szeptember 6.

A Béke hajó adatlapja. http://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/beke/526, 2018. szeptember 6.
Flesch István 2007: *A Török Köztársaság története.* Budapest, Gondolat
Horváth József 2008: *Hajószerencsétlenségek, hajókatasztrófák.* http://www.uskok.eoldal.hu/cikkek/cikkeim_-irasaim/hajoszerencsetlensegek_-hajokatasztrofak.html, 2018. szeptember 6.
Meszéna János 1958: A törökországi İkizdere-vízerőmű építkezése. *Elektrotechnika,* 1958 (51.), 3., 116–118.

SZILÁGYI GÁBOR

Nyugati kommunista pártok anyagi támogatása 1945 után

Döntési és végrehajtási mechanizmusok

Ezen írás[1] a kommunista diktatúrák állampártjai és az állambiztonság közötti viszonyrendszert igyekszik feltárni az úgynevezett „guruló dollárok", azaz a kommunista pártok pénzügyi-gazdasági együttműködési rendszerének vizsgálata útján. Három egykori „donor" (a szovjet, a keletnémet és a magyar) párt korabeli gyakorlata elemzésének segítségével tesz kísérletet következtetések levonására. Ennek megfelelően mindenekelőtt összefoglalóan ismerteti a pártok közötti pénztranszferek egyes csatornáit, majd a vezető testületek döntéshozatalát mutatja be. Végül az állambiztonság szerepének tárgyalása után néhány összegző megjegyzés zárja az elemzést.

A PÁRTKÖZI PÉNZÜGYI EGYÜTTMŰKÖDÉS MÓDOZATAI – ÁTTEKINTÉS

A nyugati világ kommunista pártjai Keletről való finanszírozásának alapvetően két módja különböztethető meg. Direkt pártfinanszírozásnak nevezhető

1 Az itt közölt szöveg a *Kinek a szolgálatában? Diplomácia és állambiztonság* című konferencián 2017. október 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata. A lábjegyzetek a legfontosabb szakirodalmi tételeket tartalmazzák csupán, a bővebb bibliográfia és a levéltári forrásokra való hivatkozások a szerző *Guruló rubelek – A kommunista pártfinanszírozás titkos útjai a hidegháborúban* című doktori értekezésében (ELTE BTK, 2016) találhatók. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34196/dissz_szilagyi_gabor_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 2018. február 14.

az adott ügylet, ha konkrét pénzösszeg (akár eseti, akár rendszeres) transzferéről van szó; ebben az esetben tehát ismert a „kiutaló" és a „kedvezményezett", valamint általában az összeg nagysága is. Indirekt pártfinanszírozásról ezzel szemben akkor beszélhetünk, ha a pénztámogatás célba juttatásának módja valamilyen fedőügylet, amely azt a látszatot kelti a laikus szemlélő számára, hogy valójában nem pénzsegélyről, hanem visszterhes megállapodásról, szolgáltatás és ellenszolgáltatás együttes meglétéről van szó. Mindezekből következik, hogy a direkt esetekben könnyebb helyzetben van a kutató, ha számszerűsítenie kell; az indirekt mechanizmust elemezve viszont igen nehéz eldönteni, hogy pontosan mekkora összeg az, amely valóban a segélyezett párt pénztárába (esetleg titkos számlájára) került.

Természetesen mindkét kategória további csoportokra bontható. Ismét egyszerűbb a helyzet a direkt esetben: itt alapvetően két megoldási mód fordult elő. Egyfelől a szovjetek által koordinált Nemzetközi Szolidaritási Alapon (lásd alább) keresztül teljesített pénztranszferekről, másfelől a bilaterális módon kifizetett támogatásokról tájékoztatnak a források. Az indirekt támogatásokat viszont nemigen van értelme csoportosítani, hiszen feltehetőleg nem is minden realizálási módról lehet eddig tudni. A konkrét megvalósulás itt sokféleképpen lefolyhatott: jellemzően a külkereskedelmi vállalatok közvetítő tevékenysége volt a fedőügylet, de reklámtevékenységre vagy egy szovjetbarát nemzetközi intézmény (például a Békevilágtanács vagy a *Béke és Szocializmus* folyóirat szerkesztősége) közbeiktatásával, de a direkt útnak megfelelő módon végbement transzferre is akad példa.

A NEMZETKÖZI SZOLIDARITÁSI ALAP

A direkt úton folyósított pénztámogatások többnyire a Moszkvából működtetett Nemzetközi Szolidaritási Alap terhére teljesített kifizetések voltak. 1950 áprilisában már létezett egy, a Szovjetunió által finanszírozott külön pénzalap, amely külföldi kommunista pártokat és „baloldali munkásszervezeteket" volt hivatva támogatni. Vagan Grigorjan, a szovjet párt központi bizottsága

külügyi osztályának vezetője június 24-én javasolta, hogy az alap működtetésébe vonják be a béketábor országainak testvérpártjait is. A Sztálin uralta Politikai Bizottság a júliusi ülésén elfogadta Grigorjan javaslatát – döntött a *Mezsdunarodnyij profszojuznyij fond pomoscsij levüm rabocsim organyizacijam pri Ruminszkom Szovjete profszojuzov* (A Román Szakszervezetek Tanácsa Mellett Működő Nemzetközi Szakszervezeti Alap Baloldali Munkásszervezetek Támogatására) nevet viselő, bukaresti székhelyű intézmény létrehozásáról. Bukarest mellett az szólt, hogy ott volt 1948 óta a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) székhelye is. A Román Szakszervezetek Tanácsa mint „anyaintézmény" pedig azért kellhetett, mert – eltekintve a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* szerkesztőségétől – a Tájékoztató Irodának nem volt apparátusa, amely az alap kezelését formálisan vállalni tudta volna. Nem mintha a szovjetek valaha is elgondolkodtak volna azon, hogy a pártközi pénzügyi együttműködési rendszer feletti rendelkezés jogát kiadják a kezükből – ennyire azért nem terjedt a proletár internacionalizmus a sztálini korszakban, de később sem –, ez abból a döntésből is következett, hogy az alap számára a Szovjet Központi Banknál hoztak létre egy speciális számlát. Bukarest mint székhely tehát csak az „ellenség félrevezetését" szolgálta. A szovjet párt döntött az egyes testvérpártok által nyújtandó hozzájárulások mértékéről is.

A befizetők azok a pártok lettek, amelyek már hatalomra jutottak az országaikban, tehát az NDK, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Románia, a Szovjetunió és – végül, de nem utolsósorban – Kína kommunista pártja. Grigorjan feladata volt, hogy a vonatkozó pártok vezetőivel megtárgyalja a részvétel körülményeit. Az 1950. augusztus 16-i, Sztálinnak tett jelentése szerint Gheorghiu-Dej, Rákosi, Pieck és Bierut pozitívan állt a kérdéshez, Gottwald kevésbé volt ugyan lelkes, mégis igent mondott. A szovjet párt vállalta, hogy az alap költségeinek ötven százalékát fedezi, a Kínai Kommunista Párt tíz-, illetve a kelet-európai testvérpártok nyolc-nyolc százalékos hozzájárulásai mellett. A proletár internacionalizmus legfeljebb annyiban érvényesült, hogy (elvileg) az alap kezelőinek egyikét a szovjet, a másikat pedig egy másik párt adta (ez utóbbi funkció betöltője évente cserélődött). Közülük természetesen a szovjetnek volt nagyobb súlya, ezért az ő tiszte volt

a késedelmes fizetők figyelmeztetése is – a kínai felet például többször kellett távirati úton sürgetni „internacionalista kötelezettségének" teljesítésére, azaz tartozásának kiegyenlítésére. 1950-es alapításakor összegszerűen kétmillió USA-dollárt bocsátottak a befizetők az alap rendelkezésére, ebből a szovjetek egymilliót, a kínaiak kétszázezret, a kelet-európai testvérpártok pedig „fejenként" százhatvanezret fedeztek.[2]

Az alap költségvetésének összege folyamatosan növekedett: 1957-ben 5,5 millió dollár állt az „akceptor" pártok rendelkezésére; 1958-ban már 6,8 millió; 1959-ben 9 millió; 1960-ban 9,05 millió; 1961-ben 10,5 millió; 1962-ben 11,05 millió; 1963-ban 14,65 millió; 1964-ben (azaz a hruscsovi éra utolsó évében) pedig 15,75 millió dollárt osztottak szét a szovjetek világszerte politikai szövetségeseik között. A brezsnyevi éra első évei nem hoztak alapvető változást a Nemzetközi Szolidaritási Alap történetében. Az 1966-os módosítás – a név megrövidítése Nemzetközi Szolidaritási Alap Baloldali és Munkásszervezetek Számára elnevezésre, valamint az ezzel járó formális székhelyáthelyezés, amely hivatalosan is Moszkvát tette meg az alap székhelyévé – voltaképpen csak a fennálló realitások beismerését jelentette, tartalmi szempontból újat nem hozott. A struktúra is változatlan maradt, csak az egyes pártok által teljesítendő hozzájárulások mértéke változott. 1969-ben a főösszeg 16,55 millió dollár volt, a fedezet pedig a következők szerint alakult: a csehszlovák, a román, a lengyel és a magyar párt 500-500 ezer dollárt, a bolgárok 350, a keletnémetek 200 ezret tartoztak befizetni – a maradékot értelemszerűen a szovjetek egyenlítették ki. 1987-ben 20,3 millió dolláros költségvetése volt a Nemzetközi Szolidaritási Alapnak; abban az évben – az SZKP egyoldalú döntése szerint! – a szovjet párt fedezett 17,5 millió dollárt, míg Németország Szocialista Egységpártja 1,2 millió, a Magyar Szocialista Munkáspárt 650 ezer, a Bolgár Kommunista Párt és Csehszlovákia Kommunista Pártja 500-500 ezer dollárral járult hozzá a finanszírozáshoz.

2 Vö. Foitzik 1994, 140–148.; Loupan–Lorrain 1994, 200–201.; Thing, Morten: *The Communists' Capital.* http://whatnextjournal.co.uk/pages/history/DKP.html, 2013. február 22.; Zaslavsky 2010, 132–133.

A Nemzetközi Szolidaritási Alap működésében is tetten érhetők a kommunista világmozgalmat a korszakban ért kisebb-nagyobb megrázkódtatások. 1956 – noha több országban volt ekkor forradalmi zajlás – egyetlen visszatükröződése abban mutatható ki, hogy a magyar pártnak az 1957-es évre nem kellett teljesítenie a befizetési kötelezettségét. Mindez természetesen együtt járt a többiek hozzájárulásának megnövelésével. Egyes források szerint a kieső magyar hozzájárulás pótlását a szovjetek részben magukra vállalták, részben pedig a kínaiakra hárították. Nos, az ismert iratok alapján megállapítható, hogy mindegyik befizető párt hozzájárulása megnövekedett, de sokkal nagyobb mértékben, mint amennyire azt a kieső magyar befizetés pótlásának kényszere indokolná, a kínai párt így valószínűleg csak kismértékben vállalhatta magára a magyar befizetés pótlását.

Sokkal nagyobb hatású volt a Nemzetközi Szolidaritási Alap működésére az az esemény, amelyet egy belső feljegyzés az 1963-as év költségvetésének összeállításakor így jelölt meg: *„A Kínai KP nem fizette be az alap javára 1962-ben fennálló kötelezettségét, amely 2 500 000 dollárt tesz ki."* Az SZKP KB Külügyi Osztályának munkatársa esetleg bízhatott benne, hogy pusztán egyedi esetről van szó (hiszen a kínaiak több alkalommal késedelembe estek a kifizetés tekintetében), de valószínűbb, hogy diplomatikusan kívánt így utalni a küszöbönálló szovjet–kínai szakításra, amely még abban az évben (1963-ban) ki is teljesedett.[3]

Az 1968-as prágai tavasz leverése nyomán jelentkező egyik hatás a román párt kiesése volt a befizetők köréből. Ekkortól kezdve ugyanis Bukarest egyre kisebb hajlandósággal teljesítette a kelet-európai kommunista pártok számára előírt évi ötszázezer dolláros hozzájárulását. A szovjet pártközpontból feltehetőleg rendszeresen érkező figyelmeztető táviratok sem lehettek képesek a román pártot (illetve Nicolae Ceaușescut, hiszen nyilvánvalóan ő állt e döntés mögött) meggyőzni, illetve rászorítani a fizetésre, ugyanis 1972-ben Leonyid Brezsnyevnek személyesen kellett levelet írnia a román diktátornak, hogy végre teljesítse az arra az évre vállalt kötelezettségét. Ez azonban

3 Loupan–Lorrain 1994, 212.

éppoly kevéssé hatott, mint a „számos felhívás", amelyet szintén figyelmen kívül hagyott a Conducator. A román párt egyszerűen felfüggesztette a befizetéseit – legalábbis „átmenetileg". Végleges nyilatkozat a beszüntetésről nem ismert, de fennmaradt egy 1978. november 18-án kelt, Bukarestből küldött rejtjeltávirat, amelyben Ştefan Andrei, a Román Kommunista Párt külügyi KB-titkára Ceauşescu nevében jelezte, hogy pártja nem tudja abban az évben teljesíteni a rá kirótt befizetési kötelezettséget. Voltaképpen ez tekinthető a Román KP és a Nemzetközi Szolidaritási Alap közötti kapcsolatok megszűnésének, ugyanis a román fél később sem teljesítette a hozzájárulását.[4]

A prágai tavasz elfojtásának másik hosszú távú hatása az „akceptor" pártok közötti sorrendiség megváltozásában jelentkezik. Elsősorban az Olasz Kommunista Párt és az SZKP viszonylatára volt döntő hatással 1968. Természetesen nem azonnal. 1969-ben még egyértelműen „piacvezető" volt az OKP a Nemzetközi Szolidaritási Alapból juttatott pénzek tekintetében, 3 millió 700 ezer dollárral. 1972-ig egyfajta „húzd meg, ereszd meg" logika mutatkozik a kifizetésekben, majd helyreállt a „harmónia", noha a folyamatos csökkenés lett a trend. Az ezt követő években sem mutatható ki törés az Olasz Kommunista Pártnak a Nemzetközi Szolidaritási Alapból juttatott támogatásában, legfeljebb fokozatos csökkenés. Az SZKP vezetése valószínűleg úgy gondolkodott, hogy a támogatások beszüntetésével csak rontanának a helyzeten. (És bizonyára arról is volt tudomása, hogy a jugoszláv kommunista párt már 1969-ben jelezte, hogy adott esetben vállalná a Moszkvából meg nem érkező támogatás teljesítését.) Az OKP az 1970-es évek közepétől a pártfinanszírozási szabályozás szigorodása miatt fokozatosan csökkenteni kezdte az alapból kapott direkt támogatások összegét, ami természetesen egybeesett a szovjetek érdekeivel is. Az utolsó ismert nyugták, amelyek az olasz párt által átvett támogatásokról tanúskodnak, 1979. novemberi–decemberi keltezésűek.[5] Azt jelenti-e ez, hogy ekkortól kezdve az OKP anyagilag teljesen független lett volna a szovjetektől? Egyáltalán nem: az indirekt pénztámogatás zavartalanul folyt tovább.

4 Uo. 214–219.

5 Zaslavsky 2010, 135–137.

Az 1970-es évektől kezdve a „létező szocializmus" országainak gazdasága egyre több negatív jelenséget produkált, mindenekelőtt az eladósodás vált egyre kritikusabbá. Ez pedig egyet jelentett azzal, hogy kevesebb deviza állt rendelkezésre. 1980-ra Lengyelországban vált akuttá a válság, ahol az állampárt – tehetetlenségének beismeréseként – kénytelen volt beleegyezni egy független szakszervezet létezésébe is. A katasztrofális lengyel gazdasági helyzetben a Lengyel Egyesült Munkáspárt képtelen volt a Nemzetközi Szolidaritási Alap számára biztosítani a kívánt dollármennyiséget, így a szovjetek kénytelenek voltak konstatálni: *„A lengyel párt az országban fennálló helyzet miatt az 1980. évben nem teljesítette az alaphoz való hozzájárulási kötelezettségét, amelyet minden valószínűség szerint az elkövetkező évben sem fog tudni teljesíteni."*[6] Érdekes jelenség, hogy a szovjetek egyetlenegyszer sem léptek fel azon pártok ellen, amelyek beszüntették a kifizetéseket az alap irányában. Vélhetően a dekonspiráció veszélye miatt tekintettek el a látványos ellenlépésektől. Ez azonban egyet jelentett azzal, hogy az SZKP terhei tovább növekedtek, hiszen a többi kelet-európai kommunista párt (a keletnémeteket leszámítva) vagy nem volt képes, vagy nem volt kész a hozzájárulás megemelésére.

Mihail Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülése a pártközi pénzügyi együttműködésben is változásokat ígért. Az elgondolások szerint mindenekelőtt a külkereskedelem csatornáit szerették volna igénybe venni a párttámogatások folyósítására, az „akceptor" fél pedig nem maga a célországbeli kommunista párt lett volna, hanem annak egy kereskedelmi vállalata. A valóság azonban az volt, hogy ekkoriban csak igen kevés olyan testvérpárt létezett, amelyiknek megfelelő infrastruktúrája lett volna az újfajta támogatási rendszerben való részvételre. Emellett az irat kitért arra is, hogy még ha átállítanák is a pártközi pénzügyi együttműködést a külkereskedelem csatornáira, a közvetítő tevékenységért (amelyet a nyugati pártcégek végeznének) legfeljebb a közvetített áru értékének egy–öt százalékát kapnák meg jutalékként a vállalatok, ez pedig túl kicsi lenne azokhoz az összegekhez képest, amelyeket

6 Uo. 137.

a nyugati kommunista pártok a Nemzetközi Szolidaritási Alapon keresztül kaptak addig évente. Ezenfelül szubjektív tényezők is hatottak a struktúraváltás ellen. Különösen a Francia Kommunista Párt tiltakozott az új támogatási módszerek ellen, mondván: a külkereskedelmen keresztül folyósított támogatások „útja kevésbé rejtett, és nagy veszélyeket hordoz". Mindez egyet jelentett azzal, hogy tényleges reformokra nem került sor: a Nemzetközi Szolidaritási Alap az 1991. augusztusi moszkvai puccsig a régi elvek szerint működött – azzal, hogy 1988-ban már sem a magyar, sem a bolgár, sem a csehszlovák párt nem fizetett be semmit.[7]

A KÉTOLDALÚ ALAPON MŰKÖDÖTT PÁRTTÁMOGATÁSI RENDSZER

A bilaterális alapon teljesített direkt transzferek mindebből adódóan kiegészítő, komplementer jellegűek voltak. A szovjetek általában az alapból évente küldött apanázs folyósítására korlátozták a kifizetéseket, ám van példa arra is, hogy kivételt tettek: 1974-ben az olasz párt kért különleges támogatást egy népszavazási kampányra (kétmillió dollárt, ebből egymilliót meg is kapott), 1988-ban pedig a francia kommunisták elnökválasztási erőfeszítéseinek megtámogatására engedélyezték mintegy kilencszázezer dollár „kiutalását". A bilaterális alapú direkt pártfinanszírozás mégis alapvetően a kisebb kommunista pártokra jellemző gyakorlat volt.

A keletnémetek energiáinak jelentős részét az NSZK-beli „testvérpárt"-ról való gondoskodás emésztette fel;[8] számukra a direkt és az indirekt módszer valamennyi létező formájában folyósítottak támogatást – a személygépkocsi-pótkerékben szállított készpénztől a liechtensteini titkos számlákig. A többi kommunista párt számára juttatott pénzekben egyelőre nem

7 Voslensky 1995, 201–202.; Loupan–Lorrain 1994, 222–224.; Campbell, Andrew: Moscow's Gold. Soviet Financing of Global Subversion. *National Observer*, No. 40 (1999). http://www.nationalobserver.net/1999_autumn_campbell.htm, 2015. június 23.

8 A témáról lásd Mensing 2010.

fedezhető fel rendszer: a görög, az izraeli és a skandináv (mindenekelőtt a norvég) elvbarátok számíthattak az Ulbricht-érában segítségre Kelet-Berlinből. Eddigi ismereteink szerint Erich Honecker 1971-es hatalomra kerülése után a döntéshozatal központosítása (lásd később) miatt nem maradt fenn megfelelő mennyiségű forrás ahhoz, hogy akár csak részlegesen érvényes következtetések lehessenek levonhatók e tekintetben. Az 1980-as években feltételezhetően a spanyol és a görög párt kapott direkt módon rendszeres pénzsegélyt Németország Szocialista Egységpártjától, de egyáltalán nem biztos, hogy ezzel teljes a valós lista.

A Magyar Dolgozók Pártjának fennállása alatti időszakból sem ismertek összesítések arról, hogy ki mekkora összeget kapott. A megmaradt iratok tanúsága szerint alapvetően nem volt rendszeres a magyar párt által adott támogatás, az ad hoc jelleg dominált: ha valamelyik nyugati párt kéréssel fordult az MDP-hez, akkor döntöttek annak megadásáról vagy meg nem adásáról. Eddig ezalól egyetlen kivétel ismert: az osztrák testvérpárt, amely rendszeresen kapott támogatást, mégpedig minden valószínűség szerint schillingben; hogy mikortól állt fenn ez a különleges viszony az MDP és a KPÖ között, nem ismert. Annyi bizonyos, hogy 1955-ben az osztrák párt egy PB-tagja jelezte, hogy a schilling várható drasztikus leértékelése miatt abban az évben inkább svájci frankban kérnék az esedékes részletet. Nem tudni, hogy az MDP hogyan reagált e kérésre. A másik kivétel a Görög Kommunista Párt, amelynek évi tízezer dollár segélyt szavazott meg az MDP Politikai Bizottsága 1954-ben. Ezt kettébontva kezelték: nyolcezer dollárt a Magyarországon élő görög emigránsok kaptak meg, akik ezt hazaküldhették, otthoni rokonaikat támogatandó – cserébe a dollárösszeg ellenértékét forintban vissza kellett fizetniük a pártközpontnak. Effektíve a szintén emigrációban működő GKP-vezetőségnek (tehát a „pártkasszának") mindössze évi kétezer dollár jutott, ami egy párt költségvetéséhez képest – még ha legálisan csak külföldön működik is – nevetségesen kis tétel. A jellemző mégis az egyszeri, egy összegben folyósított támogatás volt.

1956 után folytonosság és konszolidáció egyszerre jellemezte az MSZMP saját forrásokra támaszkodó, bilaterális alapon bonyolított párttámogatási rendszerét. A rendszeres folyósítás továbbra sem vált gyakorlattá, az ad hoc

jellegű kifizetéseken maradt a hangsúly. Éppen ezért nehezen voltak tervezhetők a kiadások. Nem véletlen, hogy többször is megjelentek a *„testvérpártok támogatása címén mutatkozó maradvány az év végéig felhasználásra kerül. E tétel nem pontosan ütemezhető"* és ehhez hasonló fordulatok. A magyar párt a Kádár-korszakban is törekedett arra, hogy elsősorban ne a devizakeret terhére kelljen támogatnia szorultabb helyzetben levő testvérpártjait. Így amikor csak lehetett, igyekezett áruban segélyt nyújtani, ez azonban már átvezetne az indirekt pártfinanszírozási módokhoz, amelyeknek a tárgyalására a későbbiekben kerül sor. Az 1970-es évtizedre emellett átrajzolódott az „akceptor" pártok térképe. Míg korábban szinte kizárólagos volt a nyugat-európai pártok jelenléte e funkcióban, a Kádár-korszak utolsó évtizedeiben az MSZMP a saját forrásából alapvetően az úgynevezett „harmadik világ" kommunista pártjai számára nyújtott segélyt (kivételek az 1970-es években még részben illegalitásban működő „mediterrán" kommunista pártok). A folytonosság és a konszolidáció folyamatának végső letisztulása 1975-ben érhető tetten: ekkorra ugyanis a magyar pártvezetés az esetenkénti döntésekről áttért az évenként megállapított elosztásra. Innentől kezdve a KB Külügyi, valamint a Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya évente egyszer összeállított egy előterjesztést, amelyben meghatározták, hogy adott naptári évben mely testvérpárt mennyi segítséget kap a dollár- vagy éppen a forintkeret (ide elsősorban a repülőjegyek megtérítése vagy az árusegélyek ellenértékének feltüntetése tartozott) terhére. E gyakorlat egészen a rendszerváltásig megmaradt.[9]

Az indirekt pártfinanszírozásról nehezebb általános érvényű állításokat tenni; a továbbiakban néhány jól elkülöníthető és elterjedtnek mondható módozat bemutatására teszek kísérletet. Sok esetben nagyon hasonló a helyzet a direkt pártfinanszírozással kapcsolatban leírtakkal, azzal a különbséggel, hogy nem közvetlenül két párt kapcsolatáról volt szó, avagy nem készpénz volt a transzfer tárgya.

Az előbbi eset mindenekelőtt a kommunistabarát szervezetek segélyezését jelentette. Ilyen volt a „testvérpártok" Prágában megjelent közös folyóirata, a *Béke és Szocializmus,* amely 1956 után a korábbi Kominform-lap, a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* helyébe lépett. Az 1960-as évektől kezdve a nemzetközi elméleti fórumokon kibontakozó marxizmusviták e folyóirat hasábjait teljesen elkerülték, kizárólag a Szovjetunió által képviselt „vonal" képeződött le benne, ennek következtében senkit nem érdekelt a benne leközölt tartalom. A szerkesztőség mindazonáltal folyamatosan ellátott pénzkifolyatási funkciót is, különösen harmadik világbeli kommunista pártok javára. A Magyar Szocialista Munkáspárt éppen ezért igyekezett többször is leszorítani a cseh koronában és USA-dollárban teljesítendő hozzájárulások mértékét, általában sikertelenül.[10]

Objektív okokból ellentétes folyamat zajlott a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség finanszírozásának kérdésében, hiszen a szervezet központja 1951-től kezdve Budapest volt. Ebből következett, hogy a fenntartás jelentős részét a magyar pártnak kellett viselnie. Az 1960-as években így az MSZMP-re hárult a feladat, hogy több „renitens" kommunista pártot figyelmeztessen fizetési hátralékokra, továbbá, hogy minden adandó alkalommal hozzájárulás-emelést sürgessen. 1970-re a pártvezetés az ebbéli feladatait – a kérdés megnyugtató rendezése nélkül – a KISZ-re ruházta át.

Ugyancsak az árusegélyek folyósításakor a direkt pártfinanszírozásra emlékeztető mechanizmusok működtek. A forrásokból úgy tűnik, hogy például a nyomdagépek szállításának a keletnémet párt volt az első számú felelőse: e problémával kereste őt meg mind a belga, mind a ciprusi párt. Az MSZMP pedig részt vállalt a Görög Kommunista Párt új székházának megépítésében, ugyanis a magyar párt szállította az Elektroimpex külkereskedelmi vállalat közvetítésével az épület biztonságtechnikai felszerelését (1984-ben, kétmillió forint értékben); 1981-ben pedig hétmillió forint értékű stúdióberendezés küldésével támogatta a portugál párt propagandamunkáját. Kisebb, de évenként visszatérő tételt jelentett a nyugati kommunista sajtó ünnepségein megrendezett játékokhoz tombola- és más nyereménytárgyak biztosítása.[11]

9 Szilágyi 2015, 33–50.

10 Uo. 32–33.

11 Uo. 46.

Talán a legnehezebb kijelölni az indirekt pártfinanszírozás legfontosabb csatornájának, a pártvállalati együttműködésnek az „origóját". Már az 1930-as években létrejöttek az első ilyen, a Szovjetunióval folytatott külkereskedelemre specializálódott, majd azt monopolizáló cégek Franciaországban. 1945 után ilyen spektrumú vállalatok egész hálózata alakult ki; többé-kevésbé „természetes" úton, a korábbi kezdemények továbbfejlesztésével, megerősítésével a Francia KP körül, az NDK pártjának erőteljes közreműködésével az NSZK-ban, illetve a szovjetek kivonulása után Ausztriában. Utóbbi kettőnek elsődleges szerepe volt két alapvetően gyenge és társadalmi támogatás nélküli politikai tömörülés életben tartásában. E céges hálózatok működtetésének során az egyes pártok általában igyekeztek a hozzájuk való szervezeti kapcsolatot elkendőzni, így „közvetítőket" állítottak a formálisan önálló cégek élére. Franciaországban Jean-Baptiste Doumeng, Ausztriában pedig Jenö Desser vagy később Rudolfine Steindling töltött be ilyen funkciót. Különösen az osztrák esetben fordult elő többször, hogy egy-egy „közvetítő" jó üzletkötő és vállalkozói tulajdonságokat kifejlesztve szinte teljesen önállósítani tudta magát, akár a mögötte álló kommunista pártot is kijátszva.[12]

E pártvállalatok többnyire külkereskedelmi üzletek kötésével foglalkoztak, így az ahhoz kapcsolódó, alapvetően egy-két, néha ötszázalékos jutalék jelentette számukra a jövedelmet – amelyből természetesen adózniuk kellett. Előfordult azonban az is, hogy a „keleti" fél (tehát egy állami tulajdonú kereskedelmi vállalat) pártdöntés nyomán a neki járó jutalékrész egy részét is visszajuttatta illegális csatornákon (például titkos svájci bankszámla) az adott nyugati kommunista párthoz. Így tulajdonképpen nem lehet számszerűsíteni, hogy a pártvállalati együttműködés nyomán voltaképpen mekkora összegek folytak be az egyes pártok kasszájába. Ez a gyakorlat is működött egészen a kommunista rendszerek összeomlásáig, de jövedelmező mindvégig csak az egyik irányban volt.[13]

12 Muzik–Schano 1981, 66–90.
13 Vö. Bottoni 2015, 71–144.

A DÖNTÉSHOZATAL JELLEMZŐI

Minden vizsgált kommunista pártra nézve igaz, hogy a pártközi gazdasági együttműködésre vonatkozó döntéseket a legfőbb vezető testületek hozták meg. A szovjet párt esetében ez a Politikai Bizottságot (1952–1966 között az Elnökséget) jelentette. A bilaterális alapon folyósított támogatások esetében ad hoc döntéseket hozott, cizelláltabb mechanizmus a Nemzetközi Szolidaritási Alapból teljesített kifizetések megtétele esetén fordult elő. A folyamat első állomása – amint az a már leírtakból kiderül – az alap összegének megállapítása volt. Erről a szovjetek hoztak döntést, bizonyos adatok szerint a testvérpártokkal való előzetes konzultáció után, azonban ilyesfajta megbeszélések megtörténtét eddig dokumentálni nem lehet. Ezt követően valamilyen úton jelezniük kellett a szovjeteknek, hogy mikor mennyi pénzt várnak a kisebb testvérpártoktól. Ugyanígy bizonyosra vehető, hogy a következő fázis a szükséges dollármennyiség összegyűjtése volt. Ugyan minden kommunista pártnak voltak bizonyos bevételei, ez az esetek döntő többségében saját nemzeti valutájukban realizálódott. Annyi dollárja semmiképpen sem volt egyiknek sem, hogy „zsebből" kifizessék az alapba teljesítendő hozzájárulást. Dollárt pedig egy szocialista országban csak az államtól lehetett szerezni (ez konkrétan a jegybankot jelentette).

A kisebb pártok hozzájárulásának begyűjtését elemezve két megoldási mód képzelhető el. Egyrészt megtörténhetett a dollárösszeg átadása az adott szocialista országban, ekkor a szovjet fél képviselője vehette át – minden valószínűség szerint a kommunista párt központi épületében – a pénzküldeményt, majd magával vihette, vagy szovjet diplomáciai csatornákra bízhatta azt. Lényeges csupán annyi volt, hogy mindenképpen eljusson az SZKP-hoz. A másik mód természetesen ennek ellentettje, azaz: az adott kisebbik szocialista ország pártja összegyűjti a dollárokat, majd eljuttatja Moszkvába, hogy átadhassa a szovjet pártapparátus valamely funkcionáriusának. Mindkét megoldási mód működésére utalnak jelek.[14]

14 Voslensky 1995, 219–230.

A magyar párt az 1990-es évek elején napvilágot látott sajtóhírek szerint egy, az OTP-nél vezetett titkos számlájának terhére teljesítette kötelezettségét, a Nemzeti Banktól kérve cserébe valutát. A „guruló dollárok" ügyéről szóló magyar sajtótudósítások középpontjában Szűrös Mátyás állt, aki nem is tagadta, hogy volt szerepe a rendszer működésében. Hangsúlyozta azonban, hogy mint külügyesnek pénzkérdésekbe nem volt beleszólása, közreműködése egyedül arra korlátozódott, hogy „a megfelelő szintet" képviselje a szovjet nagykövet fogadásánál – ehhez pedig Kádár ragaszkodott, feltehetőleg mert a hivatalos protokoll szerint a pártközpont és a szovjet nagykövet közötti kapcsolattartásért a külügyi KB-titkár volt a felelős.

Mindebből a következő kép rajzolódik ki a rendszer rutinszerű működéséről: a szovjetektől megérkezik az információ az adott évben teljesítendő hozzájárulásról, majd a szovjet nagykövet (valószínűsíthetően) egyeztet a pártközponttal (Kádár Jánossal vagy a külügyi KB-titkárral) az átvétel időpontjáról. Ezután megkapja az értesítést a Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály vezetője, természetesen felügyelőjének, a pártszervezésért felelős KB-titkárnak a tudtával, hogy elindulhat a Magyar Nemzeti Bankba a dollárokért. Az MNB-ben átadták a dollárokat, amelyeket egy bőröndben aztán átvitt a PGO vezetője a „Fehér Ház"-ba, ahol Kádár János és a külügyekért felelős KB-titkár (valamint az ügyészség közleménye szerint *„az elévülés hatálya alá nem eső időszakban, 1984–1987 években a valuta átadásánál maga a devizahatósági jogkört gyakorló és a valutát e cél ismeretében kiutaló Fekete János is jelen volt"*) jelenlétében kézhez kapta azt a szovjet nagykövet. Ettől a pillanattól kezdve pedig már a szovjetek diszponáltak a Budapesten összegyűjtött dollárok felett. A Moszkvába juttatás kérdésére az ügyészségi vizsgálat során két válaszlehetőség is felvetődött: egyfelől a diplomáciai futárposta általi továbbítás, másfelől a tököli szovjet katonai repülőtérről felszálló futárgépekkel való szállítás.[15]

Az összeállított pénzküldemény tehát ilyen-olyan úton eljutott Moszkvába, a Külkereskedelmi Bank „1. sz. letét"-jébe. E letétről több forrás tud,

15 Szilágyi 2015, 21–23.

mégsem rekonstruálható ma a története. Rendre megemlítik, hogy létezett, de sem azt nem lehet tudni, hogy mikor hozták létre, sem azt, hogy mikor szüntették meg. Más funkcióra valószínűleg nem használták, csak arra, hogy itt tárolják a testvérpártoktól megérkezett hozzájárulásokat mindaddig, amíg továbbküldték valamely nyugati „akceptor" pártnak. Ebből is látható, hogy 1950-ben ugyan Bukarest volt az alap hivatalosan megjelölt székhelye, a román főváros mégsem játszott semmilyen szerepet a rendszer mindennapi működésében.[16]

A letétből pénzt kivenni csak a szovjet pártvezetés (1966-ig az SZKP KB Elnöksége, majd a Politikai Bizottság) döntése alapján lehetett. E döntésnek két formája ismert. Egyfelől évente született egy elnökségi vagy PB-határozat, amely táblázatszerűen tartalmazta a következő évben támogatandó pártokat és a nekik megítélt támogatások összegét. Emellett persze a szovjet pártvezetés egyedi esetekben év közben is meghozhatott ilyen döntéseket. Nem kevés példa van rá, olyannyira rutinszerűen születtek ezen ügyekben határozatok, hogy nem is tűzték őket a Politikai Bizottság napirendjére, hanem egyszerűen röpszavazással döntöttek róluk. Az így meghozott határozatokat az ismert esetekben mindig egyhangúlag hozták meg.

A keletnémetek döntéshozatali mechanizmusa sokkal kevésbé rekonstruálható. A végső szót a párt Központi Bizottságának Titkársága mondta ki, és itt is előfordult a röpszavazásos döntéshozatal. Ez azonban nem vonatkozik a nyugatnémet pártnak juttatott támogatásokra – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint az ezzel kapcsolatos kérdések nem kerültek a testület elé. Másfelől az 1970-es évek közepétől szinte egyáltalán nincs adat párttámogatás kifizetésére – valószínűleg az 1971-es főtitkárváltás következtében átalakult a döntéshozatali mechanizmus, és megnövekedett a pártfőtitkár diszkrecionális döntési jogköre. Egy 1972-ben elfogadott utasítás szerint az NDK Külkereskedelmi Bankjánál vezetett titkos számla felett Honeckernek és Alexander Schalck-Golodkowski miniszterhelyettesnek, a Kereskedelmi Koordináció (Kommerzielle Koordination – KoKo) vezetőjének az aláírása kellett a kifi-

16 Voslensky 1995, 185–188.

zetések teljesítéséhez. (Schalck-Golodkowski elsősorban a devizabeszerzésre irányuló tevékenységet irányította-felügyelte.)

Az 1956 előtti magyar döntési mechanizmus sem rekonstruálható teljes pontossággal. Többségében valamely testület (titkárság, Politikai Bizottság) döntése nyomán került sor pénzfizetésre, de különösen az 1953-at megelőző időszakban van nyoma annak is, hogy egy-egy döntést Rákosi egy személyben, diszkrecionálisan hozott meg. 1953 után formalizáltabb lett a döntéshozatal, mégpedig a magyar párton belüli erőviszonyoknak megfelelően – Nagy Imre miniszterelnöki időszakában a Politikai Bizottság, Rákosi „visszatérése" után ismét a KV Titkárság kezében összpontosultak a döntési jogkörök. A kifizetés konkrét lebonyolítására általában többnyire Budapesten, néha egy-egy MDP-funkcionárius külföldi látogatásakor megejtett személyes találkozó alkalmával került sor, csak a rendszeres támogatás folyósításához használt fel a magyar párt (minden bizonnyal diplomáciai) futárokat. Vannak ugyan nyomai annak, hogy az MDP igyekezett óvni a devizakeretét, ezért a forintban, illetve áruban folyósított segélyeket pártolta, ám ez csak elvétve fordult elő. Amennyiben úgy érezte, hogy a proletár internacionalizmus így kívánja meg, a pártvezetés a magyarországi helyzetre való tekintet nélkül diszponált dollárösszegek kifizetése felett is.

1956 után teljesen megszűnt az első titkár diszkrecionális döntéshozatali jogköre, testületi döntések voltak szükségesek a pénzsegélyek odaítéléséhez – 1955 óta folyamatosan a KV/KB Titkárság hatáskörébe kerültek az idevonatkozó ügyek. Rendszerint a „különfélék" napirendi pontba sorolták a külföldi testvérpártoknak nyújtandó segítség kérdését. A Politikai Bizottság csak elvétve foglalkozott ilyen jellegű üggyel. Mindezekből következően az ad hoc döntések rendszere 1975-ben alakult át, ekkortól éves szinten döntöttek pénztámogatások odaítéléséről, általában ugyanazon a napon, amikor elfogadták a párt költségvetését, bár külön napirendi pontban tárgyalva a testvérpártok támogatását. Ebben csak a korszak legvégén következett be változás, az 1988. májusi országos pártértekezlet ugyanis felszámolta a titkárságot mint testületet, a KB-titkárok értekezlete pedig nem hozhatott kötelező határozatot. Így a testvérpártok támogatásának kérdésében is a Politikai Bizottság lett (rövid időre) illetékes.[17]

A VÉGREHAJTÁS MECHANIZMUSAI; AZ ÁLLAMBIZTONSÁG SZEREPE

A Nemzetközi Szolidaritási Alap terhére megszavazott kifizetésekkel kapcsolatban megvizsgálandó, mi történt azt követően, hogy a szovjet pártvezetés elbírálta a kérelmet. Ebben az esetben az SZKP KB Külügyi Osztályának illetékes munkatársa telefonon felhívta a Külkereskedelmi Bankban az 1. számú letétet kezelő munkatársat, hogy tájékoztassa a döntésről, egyben megkérve őt a szükséges összeg rendelkezésre bocsátására. A banki munkatárs ekkor kivette a letétből a kért pénzösszeget, és elvitte egy táskában vagy bőröndben a pártközpontba, ahol nyugta ellenében átadta az őt telefonon értesítő illetékes apparátcsiknak. Amaz ezt követően ismét a telefonkagylóhoz nyúlt, de most a hírszerzést, azaz a KGB Első Főigazgatóságát hívta fel. A konspiráció érdekében csak annyit mondott, hogy mikor jöjjön a pénz átvételére – a célországot nem is kellett megemlíteni, ugyanis a pártközpont munkatársa célzottan a hírszerzésnek azt a részlegét hívta, amely az adott országgal foglalkozott. A pénz így a KGB csatornáin át jutott el a rendeltetési helyére.

Ennek konkrét realizálási formája többféle lehetett. Leggyakoribb természetesen az volt, hogy egy diplomáciai fedés alatt működő KGB-futár személyesen vitte magával a pénzküldeményt. Erről a KGB egykori dániai rezidense, Mihail Ljubimov (1976–1980 között töltötte be ezt a funkciót) az 1990-es évek elején a következőket mondta az orosz-szovjet sajtónak:

„Többnyire kaptunk egy telefonhívást az SZKP KB Nemzetközi Osztályáról, amelyben felszólítottak minket, hogy küldjünk valakit a »dohányért«. [...] »Dohány« volt a külföldi kommunista pártok számára juttatott valuta fedőneve. [...]

17 Szilágyi 2015, 40., 42–43.

Az az ember aztán elhozott egy-két pénzeszsáknyi valutát – az összeg az átvevő személyétől függött. [...] Én magam egyszer 30 000 dollárral utaztam el Moszkvából... Csak annyit mondtak: vidd el magaddal a »barátoknak szánt dohányt«. Rendszerint azonban a PGU-ban [az Első Főigazgatóságban, azaz a hírszerzés központjában – Sz. G.] rendezték össze a valutát, amelyet aztán diplomatapostával küldtek el. A címzett a KGB-rezidens volt, az pedig átadta a pénzt a KP-vezetőnek." Ljubimov több példát is megemlített azzal kapcsolatban, konkrétan hogyan zajlott a pénzátadás, ezek között kémregénybe illő és banális egyaránt van. Előfordult, hogy 1968-ban a Dán KP főtitkárának éjszaka, a városon kívül, egy elhagyatott helyen kellett átadnia a pénzt, de jellemzőbb volt, hogy a nagykövetségen, a dolgozószobájában zajlott le a folyamat. *„Megittunk egy whiskyt, majd átnyújtottam neki... Ő nyugtázta az átvételt, majd javasolta, hogy hajtsunk le még egy pohárkával a »proletár internacionalizmus«-ra."*

Ez a mód ugyan tipikusnak tekinthető, mégsem volt kizárólagos. Kevesebb bizonyossággal, de dokumentálható, hogy amennyiben egy országban működött szovjet „baráti társaság, számukra is juttattak pénzt a szovjetek, ebből pedig szintén jutott a kommunista pártoknak is (például Koppenhágában a Dán–Szovjet Baráti Társaság székházát szovjet pénzből építették fel, az épületben pedig a Dán KP üzlete is helyet kapott).[18]

Amennyire lehet, sikerült tehát rekonstruálni a „guruló dollárok", azaz a kommunista pártok közötti nemzetközi pénzügyi együttműködés egy bizonyos formájának, a moszkvai szolidaritási alap igénybevételével teljesített támogatások rendszerének működését egy adott pontig. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, ahogy a pénz az „akceptor" kommunista párt érdekkörébe került, megszűnt a dokumentálhatósága. Eleddig sem a szovjet párt iratai között, sem az egyes nyugati kommunista pártok beszámolóiban nem sikerült a nyomára bukkanni annak, hogy milyen arányban használták valóban a rendeltetésének megfelelően a pénzsegélyt.

Az NDK-ban a pártközpont több osztálya vállalt szerepet a mechanizmus működtetésében. A „testvérpártokkal" folytatott levelezés és az állandó

18 Vö. Loupan–Lorrain 1994, 210–211.; Voslensky 1995, 189–191.

kapcsolat fenntartása, így az igények és a vezető testületi döntések közvetítése tartozott a hatáskörébe. Egyelőre nem sikerült kideríteni, hogy konkrét pénzkifizetésben szerepet vállalt-e. Pártvállalati vonalon a Külkereskedelmi Osztály végzett hasonló feladatot. A Pénzgazdálkodási és Pártvállalati Osztály kezében volt a „kasszakulcs", e részleg tehát kiiktathatatlan volt a direkt pártfinanszírozási módból. A NSZEP-re jellemző centralizáció azonban itt is működött: minden bizonnyal kizárólag az osztályvezető és a helyettese vettek részt mindebben. Az indirekt pártfinanszírozásban és a teljes nyugatnémet relációban az *Abteilung Verkehr* (a „közlekedési osztály" nem jó fordítás, ezért használata kerülendő) játszotta a főszerepet. E részleg kisebbfajta titkosszolgálatként működött: egyebek mellett futárrendszert hozott létre, irathamisítókat foglalkoztatott, munkatársai beutazták Nyugat-Európát. Az osztály felelt a nyugatnémet párttal és általában a pártcégekkel fenntartott kapcsolatokért. Nyilván nem véletlen, hogy az Állambiztonsági Minisztérium elsősorban e részleg működésére kívánt befolyással lenni. Ezt azonban az egész korszakban nem sikerült elérni: a Stasi kizárólag a rendszeres konzultációt és tájékoztatást tudta kiharcolni a pártvezetéstől.[19]

Mindezeken túl – hiszen pártállami rendszerről volt szó – minden különösebb gátlás nélkül igénybe vették a „hivatalos" külkereskedelmi szervek és a diplomaták tevékenységét is a nyugati pártoknak szánt pénztranszferek teljesítésekor.

A magyar pártból – amennyire ezt rekonstruálni lehet – szintén kevesen vettek részt a rendszer működtetésében. Az alapba fizetendő hozzájárulásról tudott az első titkár, a külügyi KB-titkár, a pártszervező KB-titkár, illetve a Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály vezetője, valamint a Nemzeti Bank illetékes munkatársai – az eddig ismert adatok szerint. Az 1975-től az évenként megszavazott támogatási összegekhez az előterjesztést a Külügyi Osztály, illetve a PGO vezetője szignálta. A pártvállalati együttműködés az Államgazdasági (későbbi nevén Gazdaságpolitikai) Osztály hatáskörébe tartozott. Emellett a magyar fél is igénybe vette az állami külkereskedelmet,

19 Szilágyi 2011–2013, 200–210.

illetve – nagyon ritkán – a diplomáciai futárokat is. Az állambiztonság közvetlen jelenlétére egyelőre nem található jel – persze elképzelhető, hogy a szerepet vállaló külkereskedelmi dolgozók közül többen az állambiztonság emberei voltak, de ennek feltárása nem ezen írás tárgya.[20]

Összességében annyi állapítható meg tehát, hogy a „guruló dollárok" esetén fontosabb volt, hogy a rendszer folyamatosan működjön, és a pénzek eljussanak a címzettekhez, mint az eljuttatás konkrét módja. A Nemzetközi Szolidaritási Alap volt talán a legszabályozottabb működési mód, a bilaterális támogatások és a pártvállalati együttműködés esetében ezek megléte volt inkább elvárt, nem pedig az uniformizált működés. Homogén gyakorlatot tehát nem lehet kimutatni az egyes pártok mechanizmusait vizsgálva.

Pártállami rendszerekről lévén szó, nem meglepő, hogy amikor szükség volt az állami szervek közreműködésének igénybevételére, akkor erre azonnal sor került. Párt és állambiztonság kapcsolatára azonban e folyamatok elemzése nyomán általános megállapítások nem tehetők. Ugyanúgy van példa a titkosszolgálat tervszerű, rendszerszintű igénybevételére (Szovjetunió), mint szerepének a konzultatív tevékenységre való visszaszorítására (NDK) vagy valószínűleg teljes figyelmen kívül hagyására (Magyarország). Mindez azonban legfeljebb mozaiknak nevezhető – teljes, koherens kép egyelőre (megfelelő forrásbázis híján) nem alakítható ki.

IRODALOM

Borvendég Zsuzsanna 2017: *Az „impexek" kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest

20 A témáról lásd bővebben: Borvendég 2017.

Bottoni, Stefano 2015: „Kölcsönösen előnyös" üzlet. In Kiss Réka–Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest (NEB Könyvtár). 71–144.

Campbell, Andrew 1999: Moscow's Gold. Soviet Financing of Global Subversion. *National Observer,* No. 40. http://www.nationalobserver.net/1999_autumn_campbell.htm, 2018. szeptember 6.

Foitzik, Jan 1994: Aus der Buchhaltung der Weltrevolution. Finanzhilfen der „regierenden kommunistischen Parteien" für den internationalen Kommunismus 1950–1958. In *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung.* 140–148.

Loupan, Victor – Lorrain, Pierre 1994: *L'argent de Moscou. L'histoire la plus secrète du PCF.* Paris, Plon. 200–201.

Mensing, Wilhelm 2010: *SED-Hilfe für West-Genossen. Die Arbeit der Abteilung Verkehr beim Zentralkomitee der SED im Spiegel der Überlieferung des Ministeriums für Staatssicherheit der DDR (1946–1976).* BStU, Berlin (BF informiert, 29.)

Muzik, Peter–Schano, Michael 1981: Die linken Kapitalisten. *Trend,* 1981/3. 66–90.

Szilágyi Gábor 2011–2013: A nyugatnémet kommunista párt támogatását célzó NSZEP-infrastruktúra kezdetei. *KÚT 2011–2013,* 200–210.

Szilágyi Gábor 2015: Az MDP és az MSZMP a „guruló dollárok" rendszerében. In Kiss Réka–Soós Viktor Attila (szerk.): *Keletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest (NEB Könyvtár). 33–50.

Thing, Morten: *The Communists' Capital.* http://whatnextjournal.co.uk/pages/history/DKP.html, 2018. szeptember 6.

Voslensky, Michael S. 1995: *Das Geheime wird offenbar. Moskauer Archive erzählen 1917–1991.* Langen Müller, München

Zaslavsky, Victor 2010: Die Finanzierung der Kommunistischen Partei Italiens durch die Sowjetunion. In *Jahrbuch, für historische Kommunismusforschung.* 132–133.

VÁGI ATTILA

Az 1989-es magyar határnyitás diplomáciatörténeti kérdései

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1988. júliusi varsói ülésén Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter nyílt bejelentéssel fordult a résztvevőkhöz: *„A Nyugat minden területen felülmúlt bennünket, nem bírjuk az állandósult fegyverkezési versenyt. A szovjet gazdaság válság előtti helyzetben van, súlyos gondokkal küzdenek más szocialista országok is. A fegyverkezési verseny megállításának abszolút primátusa van, minden adandó alkalmat fel kell használni megállapodások kötésére."*[1]

Gorbacsov az 1987-ben megfogalmazott „Európa közös házunk" metaforája után fokozatosan ráhangolódott az új politikai gondolkodásra, egyre határozottabban képviselve, hogy a tömbök szembenállása feltételes és ideiglenes.[2] A „közös európai ház" fogalma – magyarázta – elsősorban bizonyos fokú egység elismerését jelenti, noha olyan államokról van szó, amelyek különböző társadalmi rendszerekhez tartoznak, és ellentétes katonai-politikai szövetségek tagjai. Ez a fogalom egyesíti magában a szükségszerűséget és a lehetőséget.[3]

A szovjet külügyminisztérium az 1989. áprilisi tájékoztatójában megerősítette, hogy *„Gorbacsov víziója az európai politikai és területi realitások tiszteletben tartására, a szövetségi rendszerek fenntartására épül az együttműködés elve*

1 MNL OL M-KS 288. fond 5/1032. ő. e. (1988)
2 Németh 2004, 608.
3 Uo.

alapján, a németkérdés megoldását az egységes német identitásra, de két német államra alapozva képzelte el."[4]

Gorbacsov még a berlini fal leomlása után megtartott 1989. decemberi máltai csúcstalálkozó után is úgy vélekedett Európa megosztottságának felszámolásának „objektív" igényéről, hogy *„elfogadhatatlan az egységnek a szocializmus felszámolása és kizárólag a nyugati értékrend alapján történő megvalósítása...*"[5]

Mindezek miatt több érv szól amellett, hogy az 1980-as évek második felében bekövetkező szovjet hatalmi visszaszorulást ne a közép- és kelet-európai rendszerek anarchikus dezorganizációjaként, hanem Moszkva tudatos visszavonulásaként értelmezzük. A visszavonulás stratégiai célja a birodalom átmentése és megerősítése lett volna, de e folyamat végül kicsúszott irányítóinak a kezéből, s lehetőség nyílt a második világháború után szovjetizált közép- és kelet-európai államok[6] tényleges függetlenedésére. Ebben a világtörténelmi keretben értelmezhető Magyarország folyamatosan bővülő mozgásszabadsága is, amelyet a belső erjedés gyorsított ugyan, de a szelepeket Moszkvából nyitották ki.

* * *

1989. júliusban Szokai Imre, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Nemzetközi Osztályának helyettes vezetője összefoglalta a nyugat-európai országok viszonyát a magyarországi átalakulásokhoz. E szerint: *„Nyugat-európai partnereink határozott véleménye: az európai stabilitás, a történelmileg kialakult status quo megőrzése megköveteli, hogy Magyarországon ne legyen rendszerváltás, a magyar politikai mozgás ne sértse a Szovjetunió alapvető biztonsági és katonapolitikai érdekeit (a Varsói Szerződésből való kilépésünk gondolatát is veszélyes fikciónak tartják)...*"[7]

4 Borhi 2010, 20.
5 Uo. 21.
6 A térség társadalmi-gazdasági szovjetizálásának összefoglalóját lásd Bottoni 2014, 21–80.
7 Borhi 2010, 22.

Ebbe a sorba illett Ausztria álláspontja is. Az ország 1955. évi államszerződése és katonai semlegessége kedvező keretfeltételeket kínált Magyarországnak a különböző együttműködésre. Ausztria ki is használta hídszerepét, és tőkekihelyezései révén profitált a keleti együttműködésből. Az osztrákoknak (akárcsak a sokban hasonló helyzetű finneknek) ilyen szempontból tökéletesen megfelelt a hidegháborús status quo, Kelet és Nyugat elkülönült, de a lényeges biztonsági kérdésekben nem feszült viszonya, amely Gorbacsov hatalomra kerülésétől (1985) ismét jellemezte a térséget. Így részükről érthető, hogy a közép- és kelet-európai – elsősorban magyar és lengyel – reformfolyamatokra Bécsből inkább gyanakvással és szorongással, mintsem bizalommal és optimizmussal tekintettek.

Franz Vranitzky szociáldemokrata kancellár az 1986 óta az Osztrák Néppárt és Ausztria Szociáldemokrata Pártja (ÖVP–SPÖ) alkotta kormány élén hagyományosan jó viszonyt ápolt a Magyarországot vezető párttal; az MSZMP és az SPÖ különböző szintjei között élő és rendszeres kapcsolat állt fenn. Az 1988. novemberben hivatalba lépő Németh Miklós reformokra nyitott budapesti kabinetje osztrák szempontból ugyan ígéretes tárgyalópartnernek, de a változásokat túlságosan gyorsan befogadó, sőt azokat kezdeményező erőnek tűnt.

1989. február 13-án Németh Miklós miniszterelnök – első külföldi útján – egynapos munkalátogatás keretében találkozott Vranitzky kancellárral; délelőtt a nagycenki Széchenyi-kastélyban, délután pedig Ruston, a Fertő tó osztrák oldalán fekvő kisvárosban. A két ország történetében e határ menti találkozók már hosszabb múltra tekintettek vissza. Az aktuális politikai (az MSZMP változó helyzete), gazdasági (a közös világkiállítás kérdése) és kulturális kérdések mellett a magyar reformok tárgyalása szerepelt a napirenden. A tárgyalásokon Németh közölte a kancellárral, hogy Magyarország felszámolja a vasfüggönyt, gazdaságilag pedig a jelenlegi rendszert jogállami feltételekkel és szociális piacgazdasággal kívánják felváltani. Vranitzky egyik közlésnek sem örült felhőtlenül, mert azonnal az osztrák határőrség megnövekedett feladataira gondolt, s aggodalmasan megkérdezte azt is, hogy

Magyarországon nem uralkodott-e el a „reformeufória".[8] Felhívta Németh figyelmét arra, hogy *„ez veszélyes lehet, számolni kell a társadalmi feszültségekkel és a változások időszükségletével, s meg kell találni az előrehaladás optimális mértékét".*[9]

Hasonló aggódó információk érkeztek az SPÖ-politikusok és osztrák diplomaták köréből is: *„Változatlanul tapasztalható bizonyos rácsodálkozás a magyarországi változásokra. Nehezen hiszik el, hogy ilyesmi lehetséges a Varsói Szerződés egy tagállamában."*[10] Az SPÖ-t ezen túlmenően meghökkentette Pozsgay Imre államminiszter 1989. január 28-i rádiónyilatkozata az 1956. évi események átértékeléséről, valamint az MSZMP állítólagos koncepciótlansága és sodródása az eseményekkel: *„A hatalom és az alternatív mozgalmak közötti párbeszédre szerintük az jellemző, hogy az utóbbiak minimális tömegbázissal is magabiztosak, szinte tetemre hívóan kérdeznek, programjuk nincs, a hatalom pedig defenzív pozícióból magyarázkodik, és rendszerint előremenekül [...]. Elhamarkodottnak tartják a közös piaci tagság felvetését. Ez szerintük a várható nyugati integráció és a KGST-tagországok miatt még irreálisabb Magyarország esetében, mint Ausztriával. Tehát a katonai tömbök esetleges felosztása e szempontból irreleváns. A téma felvetésével Magyarország »vállveregető« biztatást várhat a Nyugattól, de elkötelező ígéretet nem. A KGST-ben pedig jobb esetben közömbösség, rosszabbik esetben gyanakvás a válasz. Kevesebbet kellene beszélni és többet cselekedni annak érdekében, hogy a magyar gazdaság fokozatosan Közös Piac-konform legyen."*[11]

Az SPÖ nem értette azt sem, mi indította az MSZMP-t az 1956-os események átértékelésére, a többpártrendszer bevezetésére és az ország semlegességének felvetésére. Úgy vélték, hogy a reformok csak a belső stabilitás megtartása mellett folytathatók.[12] Vranitzky mellett a nagykoalíció néppárti elnöke, Alois Mock külügyminiszter és alkancellár volt döntő befolyással a

8 Oplatka 2008, 46., illetve Borhi 2010, 28–29.
9 MNL OL, KÜM, XIX-J-I-j, 1989, Ausztria, 19. doboz, 10-13/0034/2.
10 MNL OL, KÜM, XIX-J-I-j, 1989, Ausztria, 19. doboz, 10-10/02299.
11 Uo.
12 Uo.

bécsi kabinet döntéseire. Mock így foglalta össze a „reformországok" változásának eredőit: *„A változásokat a Szovjetunióban felülről, Lengyelországban alulról, Magyarországon mindkét irányból kezdeményezték."*[13] Magyarország semlegességi törekvése miatt egy osztrák politikus szájából meglepően hangzó nyugtalansággal nyilatkozott magyar diplomatáknak Friedhelm Frischenschlager, Ausztria Szabadságpártja (FPÖ) frakciójának vezetője is, aki kijelentette, hogy *„Európa stabilitása a status quón, az egyre alacsonyabb szintre szállított katonai erőegyensúlyon nyugszik".*[14]

Thomas Klestil külügyi államtitkár 1989. március eleji budapesti látogatásával folytatódtak a két ország kormányzati szintű megbeszélései. A Horn Gyula külügyi államtitkárral folytatott tárgyaláson szó esett Ausztria Európai Gazdasági Közösséghez (EGK) csatlakozásának tervezett kérelméről, amely megosztotta a szocialista, de az EGK-országokat is. Horn úgy vélekedett: *„Ausztria csatlakozási szándékát szuverén ügynek tekintjük. Annak gazdasági jelentősége nyilvánvaló. Nem dramatizáljuk a semlegesség kérdését sem, mivel összességében Brüsszel is olyan külpolitikát folytat, amelyhez partnerek tudunk lenni. A központi kérdés számunkra az, miként alakulnak a különleges magyar–osztrák kapcsolatok, milyen lehetőségeket hagy az EGK erősödő multinacionális jellege a nem tagországokkal való kapcsolattartásra."*[15] Klestil látogatása kapcsán is érződött, hogy osztrák részről tartottak a magyar reformok Ausztriára gyakorolt hatásától. Ismét felvetődött a határzár felszámolása miatti aggodalom, mert ennek nyomán a menekültek számának növekedésétől tartottak. Mock kilátásba helyezte, hogy a pénzügyi terhek miatt Bécs megváltoztatja a menekültügyi politikáját.[16]

13 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 19. doboz, 10-1/003927. A közép- és kelet-európai átmenetek rendszerszintű tipizálásához lásd Bozóki 1991, 16–33.
14 Borhi 2010, 29. Ausztria 1956. novemberi nagyvonalú menekültügyi politikáját éppen az 1955-ben elért semlegesség miatti lelkiismeret-furdalás vezette Magyarország iránt, s 1957 elején Julius Raab (ÖVP) kancellár vetette fel Magyarország semlegesítésének célkitűzését.
15 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 1989, Ausztria, 19. doboz, 10-135/00125/2.
16 Borhi 2010, 29.

Befolyásos osztrák politikai körök változatlanul igyekeztek lassítani a magyar változások tempóját, s kiszámítható demokratizálási folyamatot javasoltak. A *Die Presse* főszerkesztője március végén kifejtette: „*Sem Ausztriában, sem Nyugat-Európában nincs olyan felelős politikai tényező, amelyik Magyarország semlegességében vagy az eddigi társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatásában érdekelt lenne.*"[17] A Wiener Allianz biztosítótársaság elnöke, Ernst Baumgartner pedig 1989. április közepén – politikai járatlanságát ékesen bizonyítandó – „jó tanáccsal" is szolgált: „*A fő probléma a mostani kelet-európai reformfolyamatokkal, hogy elveszik az emberek hitét azzal, hogy »minden rossz, ami eddig volt«. A kommunista országokban nem új ideológiát kellene kitalálni, hanem visszatérni a leninihez, bizonyítva, hogy az attól való eltérés minden hiba forrása.*"[18]

A „felülről is reformált Magyarországon" eközben Németh Miklós, a frissen kinevezett és szokatlanul fiatal, negyvenéves miniszterelnök közelről szembesült az ország siralmas gazdasági helyzetével. A következő évi költségvetés összeállításakor igyekezett szabadulni a felesleges kiadásoktól, így keltette fel a figyelmét az 1989. évi költségvetés tervezetében kódolt elnevezéssel szereplő nagyobb összeg, amely – mint megtudta – a nyugati határon működő elektromos jelzőrendszer éves költségét takarta. Ezt Németh rideg fiskális szempontoktól vezérelve kihúzta; lépését később sem kívánta mítoszteremtésre felhasználni.[19]

A szovjet gyártmányú, 246 kilométer hosszú, SZ–100 típusú jelzőrendszert még 1965–1971 között állították fel az osztrák határon. Az 1980-as évek végére a rendszer elavult, állandó vakriasztásokkal keserítette a határőrök életét, és költségessé vált a fenntartása. A hozzá való rozsdamentes drótot csak nyugati importból, valutáért lehetett beszerezni. 1987-től maguk a határőrök kifogásolták legjobban a rendszert, és kérték a politikai vezetést, hogy mindenképpen változtassanak a helyzeten. Székely János, a határőrség

17 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 19. doboz, 10-10/03928.
18 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 19. doboz, 10-10/04659; Borhi 2010, 29.
19 Oplatka 2008, 37., 44.

parancsnoka nemcsak technikailag, hanem erkölcsileg is elavultnak nevezte a berendezést, amelynek felszámolására megérett az idő. A világútlevél 1988. januári 1-jei bevezetésével pedig fenntartása végképp indokolhatatlanná vált, hiszen az 1970–1980-as években az illegális határsértések több mint kilencven százalékát már nem magyarok követték el.[20]

Az osztrák diplomácia jólinformáltságát jelzi, hogy már a hivatalos magyar döntés (1989. február 28.) előtt tudtak a határzár elbontásáról, amit a magyar követség február eleji rejtjeltávirata bizonyít.[21] A műszaki zár elbontásának formális döntését az MSZMP Politikai Bizottsága csak 1989. február 28-án hozta meg. E szerint: „*A határőrség a nyugati és déli viszonylatban is az állampolgárokra vonatkozó korlátozó intézkedések megszüntetésével valósítsa meg az államhatár eredményes őrizetét. Szükségesnek tartja a határsáv, a határvizekkel kapcsolatos korlátozások felszámolását; az elektromos jelzőrendszer megszüntetését és 1991. január 1-ig történő lebontását; nem tartja indokoltnak a nyomsáv fenntartását sem nyugati, sem déli viszonylatban.*"[22]

Moszkvai meghívásának Németh Miklós az itthoni gondjai miatt csak 1989. március 3-án tudott eleget tenni. Itt nem csupán a diplomáciai hierarchiában vele egy szinten lévő Nyikolaj Rizskov szovjet miniszterelnökkel tárgyalt, hanem Grósz Károly kérését figyelmen kívül hagyva Gorbacsov pártfőtitkárral is. Ez a momentum is jelzi, hogy a magyar kormány az év során folyamatosan kivonta magát a párt gyámkodása alól, amit egyébként korábban, amikor ő volt a miniszterelnök (1987–1988), maga Grósz kezdeményezett Kádárral szemben.

Gorbacsovnak főleg a többpártrendszer bevezetéséről hozott 1989. február 11–12-i MSZMP KB-üléssel kapcsolatban voltak kifogásai; a genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunk és a határzár elbontása nem keltette fel különösebben az érdeklődését. Németh Miklós a visszaemlékezésében megkockáztatja, hogy Gorbacsov nem mérte fel a határzár elbon-

20 Vági 2010, 112.
21 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 19. doboz, 10-13/0034/3.
22 MNL OL M-KS 288. fond 5/1054. ő. e. (1989)

tásának jelentőségét (ahogy kezdetben maga Németh sem). Más tényekből viszont arra következtethetünk, hogy Gorbacsovot jól felkészítették, s tudta, mire mond igent, vagy inkább mire nem mond nemet. Ekkoriban már anynyira lekötötték a Szovjetunió belső gondjai, hogy egyszerűen nem is nagyon akart ilyen kérdésekben tiltóan fellépni. Mindenesetre a magyar tárgyalók érzékelték a lehetőséget, ugyanakkor a veszélyt is, hogy ez a megengedő álláspont egyedül Gorbacsov személyétől függ. A főtitkár azt mondta Németh Miklósnak, hogy amíg a székében ül, nem lesz új 1956. De nem lehetett tudni, meddig ül a székében.[23]

A műszaki zár bontása megfelelő előkészületek és próbabontás után 1989. május 2-án kezdődött a nyugati határon, a média nagy érdeklődése mellett. A sajtó kérdésére, hogy egyeztettük-e a lépést a Szovjetunióval, Nováky Balázs, a határőrség főparancsnok-helyettese azt válaszolta: a döntést Magyarország önállóan hozta meg, lévén belügyről szó. A bontási dátumot is a határőrség jelölte ki, a kormány formálisan csak május 18-án döntött a bontásról.[24]

Az év folyamán kialakult menekültkérdés Magyarországon először nem a keletnémetek, hanem Nicolae Ceauşescu egyre elviselhetetlenebbé váló Romániájából menekülő magyarok miatt vált politikai problémává. A szocialista országok kétoldalú egyezményeinek értelmében a magyar hatóságoknak a menekülteket vissza kellett volna toloncolniuk Romániába; ezzel az embertelen gyakorlattal azonban 1988-ban felhagytak. Németh Miklós jogászokat kért fel arra, keressenek hivatkozást e döntés alátámasztására. Végül azt a megoldást választották, hogy Magyarország csatlakozzon az Egyesült Nemzetek Szervezetének genfi menekültügyi egyezményéhez, mivel az ENSZ-nek Románia is tagja, és a genfi konvenció nemzetközi multilaterális szerződésként előnyt élvez a kétoldalú államközi megállapodással szemben, s megtiltja a menekültek kiadását. A kormány a menekültek ellátásához pénzügyi támogatást is remélt az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságától (UNHCR). 1989. március 17-én az UNHCR szóvivője Genfben bejelentette, hogy Magyarország 106. országként csatlakozik az 1951-ben alapított menekültügyi konvencióhoz és az 1967-ben elfogadott jegyzőkönyvhöz, amelyben rögzítették a menekült személyek státuszát. A magyar tagság hivatalosan 1989. június 12-én lépett érvénybe. Az egyezmény fontos vívmánya volt az is, hogy fegyverhasználat csak önvédelemből vált lehetővé a határőrség számára; ezért valótlanok azok az állítások, amelyek szerint a határon a kényes nyári időszakban tűzparancs volt érvényben.

Márciusban Magyarország csatlakozása a genfi menekültügyi egyezményhez, majd májusban a vasfüggöny felszámolása nyomán az ország rendkívül vonzó utazási céllá vált az NDK-turisták számára. Ráadásul június 12-től új helyzet teremtődött azon keletnémet turisták számára is, akik az év elejétől növekvő számban kíséreltek meg tiltott határátlépést Ausztria irányába. A korábbi gyakorlat szerint ugyanis a határőrség ezeket az embereket elfogta, és átadta a rendőrségnek, amely megfelelő számú őrizetes összegyűlése esetén Ferihegyen kiszolgáltatta őket a keletnémet állambiztonságnak, amely repülőn hazaszállította állampolgárait. Ez a gyakorlat a menekültügyi konvenció aláírása után jogszerűtlenné vált, hiába létezett 1963 óta magyar–NDK kétoldalú szerződés a kiadatásról. Igaz, egyelőre az új eljárásrend sem kristályosodott ki. Feljegyzések igazolják, hogy a magyar hatóságok még augusztusban is szolgáltattak ki keletnémet határsértőket az NDK Állambiztonsági Minisztériumának, közismert nevén a Stasinak, bár ez már ekkor valóban elszigetelt jelenség volt. (A magyar belügyi szervek 1989-ben több mint négyszáz keletnémetet adtak át a Stasinak.)

Hans-Dietrich Genscher, az NSZK külügyminisztere a június 9-i magyarországi látogatásán már azt kérte magyar kollégájától, hogy ne csak a hazatoloncolásokat függesszék fel, hanem tekintsenek el attól a gyakorlattól is, hogy a magyar hatóságok bepecsételik a határsértés tényét az elfogott határsértők úti okmányába, ez ugyanis komoly retorziókat okozhat a hazatérteknek az NDK-ban. A magyar hatóságok úgy tettek eleget a kérésnek,

23 Oplatka 2008, 56–73.
24 Uo. 92.

hogy nem az útlevélbe, hanem egy később eldobható betétlapra pecsételték a határsértési kísérlet tényét.[25]

A kitoloncolt keletnémetekhez otthoni kihallgatásuk során sokatmondó kérdéseket intéztek: *„Tartózkodás alatt a Magyar Népköztársaságban mit állapított meg a határbiztosító berendezések felszámolásáról a magyar–osztrák határon?" „A magyar–osztrák államhatárt érintő intézkedésekkel kapcsolatban milyen felvilágosításokat kapott az MNK biztonsági szerveitől?" „Milyen konkrét körülmények között határozta el, hogy illegálisan átkel az MNK és Ausztria határán?" „Mit tudott elhatározásának pillanatában a magyar–osztrák határon fennálló rendről?" „Hogy viselkedtek a magyar állambiztonság tagjai fogva tartása alatt?"*[26]

A genfi konvenció aláírása kapcsán az NDK Budapestre látogató delegációi kifejtették: az NDK alkotmányos rendje kizárja, hogy valakit politikai vagy faji okokból üldözzenek, így az NDK állampolgárai menekültstátuszt sem kaphatnak Magyarországon. Ezt az álláspontot a magyar hatóságok mindvégig tiszteletben is tartották, nem beszéltek keletnémet menekültekről. A menekülési kedvet a kétségtelenül rossz keletnémet belpolitikai helyzet mellett a sajtó is gerjesztette tudósításaival, az NDK értelmezésében egyenesen uszításaival. A legjelentősebb momentum e vonatkozásban Horn Gyulának és Alois Mock osztrák külügyminiszternek a szögesdrótot átvágó június 27-i emlékezetes jelenete volt. A Horn látogatását előkészítő június 2-i külügyi rejtjeltáviratból tudjuk, hogy az akció Mock ötlete volt. *„Mock javasolja, hogy június 27-én délután együtt utazzanak le a határra, és ott kerüljön sor egy szimbolikus rendezvényre a magyar műszaki határzár lebontása feletti közös elégedettség demonstrálására. [...] Mock ezt kifejezetten politikai propagandaeseménynek szánja."*[27]

A két külügyminiszter egy sajtóesemény keretében Sopron mellett drótvágó ollókkal szögesdrótdarabokat vágott ki egy kerítésszakaszból. Az esemény médiaakciónak tökéletes volt, mivel az összes nagy nyugati hírügynökség az aznapi hírei között hozta, és a felvételeket este több millió keletnémet láthatta a nyugatnémet híradókban. A június 27-i akciónak főleg politikai haszna volt, mert a határzárat már két hónapja bontották, ráadásul olyan jó hatásfokkal, hogy a külügyminiszterek érkezésére néhány száz méteren vissza kellett építeni, hogy legyen mit átvágni. Az eset érdekessége, hogy május 17-én Grósz Károly is ellátogatott a határra, de Horváth István belügyminiszter ekkor lebeszélte, hogy sajtófotók készüljenek róla, mivel szerinte a határ abban a formában nem szép; Grósz jöjjön vissza egy év múlva, és készítsen olyan fényképet, amelyen nem a feltúrt mezőn, hanem dús búzaföld közepén áll. Horváth bevallottan Rákosi 1950-es évekbeli híres sajtófotójára gondolt, de azzal nem számolt, hogy egy év a politikában ekkor hosszú idő volt.[28] Később is lezajlott egy balul sikerült médiaakció, amelyet Horn Gyula tett szóvá az NSZK államtitkárának, akit a 108 fős NDK-csoport augusztus 22-i kiutaztatása kapcsán hívtak Budapestre: *„Egyébként a maguk egyik televíziós társaságának három riportere disznóságot művelt. Kibéreltek három autóbuszt, s rajtuk 180 NDK-sal, köztük gyerekekkel, nekihajtottak a határsorompónak. Csak lövöldözés után voltak hajlandók megállni. Ez életveszélyes, felelőtlen kalandorság."*[29]

A magyar változások nagy megmérettetésére 1989. július 7–8-án a Varsói Szerződés Politikai Tanácsadó Testületének bukaresti ülésén került sor. Erich Honecker a magyar vezetés elleni kirohanásra készült, de epeproblémái miatt haza kellett térnie, s miniszterelnöke, Willi Stoph nem volt felhatalmazva e lépésre. Így nyíltan kimondva nem, de utalások formájában több bírálat érte a magyarokat. Ceauşescu megismételte a kívánságát, hogy mihamarabb hívjanak össze tanácskozást a pártvezetők részvételével, ahol megvizsgálnák a szocialista országokban uralkodó helyzetet, és döntenének az ezekkel összefüggő konkrét intézkedésekről is. A parlamentarizmus és a polgári demokrá-

25 Uo. 105.
26 Uo. 104.
27 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 19. doboz, 10-13/00848/3.

28 Oplatka 2008, 114. Az eseményről Horn Gyula is megemlékezik memoárjában: Horn 1991, 226–227.
29 Horn 1991, 242.

cia szerinte a munkásosztály hatalmának likvidálásához vezet. Todor Zsivkov bolgár pártvezető még konkrétabban fogalmazott, amikor nyugtalanítónak találta, hogy egyes országok a reformok leple alatt nem akarnak többé a szocializmus talaján állni, és óva intette a Varsói Szerződés tagjait, ne várják meg, míg kész tényekkel szembesülnek.[30]

Németh Miklós e helyzetben teljesen Gorbacsovnak volt kiszolgáltatva, de ő nem foglalt állást a keményebb fellépést kívánók mellett; igaz, ellenük sem. Gorbacsovnak, moszkvai ellenzékére is ügyelve, óvatosan kellett lépnie, mindazonáltal személyes meggyőződése a magyarok és a lengyelek jóindulatú támogatásának irányába vitte. (Az 1989. június 4-én megtartott lengyel választások a Szolidaritás nagyarányú győzelmével végződtek.)

A találkozó mindenesetre kikristályosította a szocialista blokk országai között eddig is létező törésvonalakat. (Ceauşescu például nem volt hajlandó Németh Miklóst elvtársnak nevezni.) Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának 1989. június 9-i ülésén a következő helyzetértékelés született a kelet-berlini rendszerről: *„Az NDK vezetői a gorbacsovi bel- és külpolitikával való, esetenkénti nyílt szembenállást is vállalják. Törekvéseikben támaszkodhatnak a »belnémet« kapcsolatok biztosította lehetőségeken alapuló, viszonylagos gazdasági stabilitásra, valamint a szociálpolitikai vívmányokra. A változatlanságban való érdekeltségük fejeződik ki differenciált szocialistaközi külpolitikájukban, amelyben nagy hangsúlyt kap a Romániához fűződő ideológiai és politikai jó viszony.”*[31] Tehát a magyar vezetés tisztában volt az ország érdekeit veszélyeztető külső kockázatokkal, de szerencséjére a nyugati orientációnkban ellenérdekelt erők nem hangolták össze a lépéseiket, és a szovjetek ellenében nem mertek önálló akciókba kezdeni.

A reformokért Nyugaton is legalább annyira aggódtak, mint itthon, és emiatt inkább lassítani igyekeztek az 1989-es év viharos tempóját. Mark Palmer budapesti amerikai nagykövetet például sokszor azért rótták meg Washingtonból, mert túl jó viszonyt ápolt a magyar ellenzéki szervezetek-

30 Oplatka 2008, 120.

31 MNL OL M-KS 288 fond 62/5. ő. e. (1989)

kel. A nyugati fővárosokból úgy tűnt, a békés átmenetet inkább a magukat reformkommunistáknak vallók tudják garantálni. Kohl, az NSZK kancellárja így vallott a helyzetről: *„Mindig azt tartottam szem előtt, hogy csak a realitásoknak és a tényeknek higgyek, és ne kerüljek semmiféle illúzió csapdájába. Mindazonáltal áttekinthetetlen volt, hogy Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban végbemenő folyamatok visszafordíthatatlanok lesznek-e […]. Nyugaton kétféle megközelítés létezett. Az egyik szerint az a dolgunk, hogy páholyból ülve figyeljük a színpadi szereplőket, attól a mottótól vezérelve, hogy várjuk ki a végét, aztán majd meglátjuk, mi lesz. A másik irányzat, amelyhez magamat is sorolom, azt a nézetet képviselte, hogy a szükséges döntéseket nem hozhatjuk meg mások helyett, ezt minden országnak saját magának kell megtennie. Számos lehetőségünk van azonban arra, hogy jelentős mértékben elősegíthessük ezt a folyamatot.”*[32]

Ceauşescu mindenesetre tett olyan kétértelmű kijelentéseket, amelyeket Budapestről fenyegetésként lehetett értékelni, és ezt némileg alátámasztották az Erdélyben folyó román csapatösszevonások. Ebben a kontextusban Magyarország varsói szerződésbeli tagsága paradox módon még védelmet is jelentett egy esetleges román agresszióval szemben, amit az osztrák diplomatakörök is kiemelten kezeltek.[33] A *Die Presse* augusztus 3-i száma szerint *„kétségtelen, hogy a Brezsnyev-doktrína hatályon kívül van, mégis különbséget kell tenni a kijelentések és azok valóságtartalma között. Nevezetesen a magyarok több mint kétkedve fogadják az ilyen híreket, hiszen nagyon is emlékezetükben van Nagy Imre semlegességnyilatkozata 1956-ból.”*[34]

1989 nyarának legjelentősebb eseménye az osztrák–magyar határon kétségtelenül a páneurópai piknik volt. Egy korábbi intézkedés nyomán 1989. augusztus 1-jén megszűnt a nyugati határnál az a két kilométeres határzóna, amely a lebontott műszaki zár és a tényleges államhatár között húzódott. Így mindenki szabadon eljuthatott a határig, jelentősen megkönnyítve a szökéseket. Ez a rendelkezés szinte kivitelezhetetlenné tette azt a korábbi magyar

32 Kohl 1998, 25–26.

33 MNL OL XIX-J-1-j, 1989, KÜM Ausztria, 20. doboz, 10-8/003390.

34 Deák 2010, 119.

ígéretet, hogy bár a határzárat elbontják, a határt továbbra is ugyanolyan szigorúan fogják őrizni. A Magyarország és az NDK között 1969-ben kötött vízummentes személyforgalomról szóló jegyzőkönyv viszont kimondta, hogy Magyarország megakadályozza az NDK-s állampolgárok továbbutazását harmadik országba.

Gerd Vehres, az NDK budapesti nagykövete augusztus elején kihallgatást kér Horn Gyulától, akinek a következőket mondta: „*Miniszter úr, Berlin úgy látja, hogy nem akarjátok polgáraink ügyét megoldani. Eldöntött intézkedéseket odáztok el. Mire vártok? A habozás olaj a tűzre. Egyre több ember kap kedvet ahhoz, hogy itt maradjon, és a magyarok még ösztönzik is őket erre. Ti vagytok a felelősek a kialakult helyzetért, és ezt a német nép nem fogja nektek megbocsátani. Országaink között érvényes kétoldalú szerződés áll fenn [...]. Gondoskodjatok betartásáról.*"[35]

A nyári szabadságról visszatérő kormány hivatalosan először augusztus 17-én foglalkozott a menekülthelyzettel, bár a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a miniszterekben a mezőgazdaság öntözési feladatai vagy a péti Nitrogénművek nehézségei nagyobb érdeklődést váltottak ki.[36] Egy civil kezdeményezésű esemény azonban felgyorsította a történéseket. 1989. június 20-án Habsburg Ottó debreceni előadása után Mészáros Ferenc, a helyi MDF tagja javasolta egy piknik ötletét a megszűnő vasfüggöny két oldalán. Habsburg Ottó a Páneurópai Unió elnökeként elfogadta a piknikre vonatkozó védnöki felkérést. Hogy a rendezvényt politikailag is védetté tegyék, másik védnöknek Pozsgay Imrét kérték fel, aki Németh Miklóssal való konzultációja után eleget tett a megkeresésnek.

Németh Miklós elmondása szerint a pikniket tesztként kezelte, hogy egy ellenzéki rendezvény keretén belül, a keletnémetek egy kis csoportjának menekülése révén vizsgálja a szovjetek reakcióját. Nem elsősorban Moszkva elítélő nyilatkozatától, hanem a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok

35 Horváth–Németh 1999, 354., illetve Horváth 2009, 150.
36 Oplatka 2008, 163–164.

lehetséges beavatkozásától tartottak. Az esetleges szovjet reakciók miatt végül sem Pozsgay, sem Habsburg nem jelent meg személyesen a rendezvényen.

A pikniket soproni ellenzékiek segítségével szervezték Sopronpuszta térségében, Soprontól északra. A piknik tengelye Sopronkőhida és a burgenlandi Szentmargitbánya közötti régi pozsonyi országút volt, ahol augusztus 19-én 15 és 18 óra között az útlevelek felmutatásával lehetett átjutni a szomszéd országba. A szervezők családias helyi rendezvényre készültek, semmiképpen sem menekültáradatra. A budapesti táborokban lévő keletnémet menekültek között azonban terjedt egy röplap, amely a piknik apropóján, tévesen, ellenőrzés nélküli határátlépés lehetőségéről adott hírt. A röplapot az ellenzékiek mellett valószínűleg a Magyarországon tevékenykedő nyugatnémet titkosszolgálat is sokszorosította. Fischer Iván karmester, aki 1989 augusztusában hangversenyre hívta a menekülőket, később elmondta: az este folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy nyugatnémet diplomaták is jelen voltak a teremben, s a szünetben és a koncert után terjesztették a hírt az NDK-sok körében, hogy másnap utazzanak Sopronpusztára, s át fognak jutni a határon.[37]

Bizonyítottan tudott viszont a tervezett áttörésről az osztrák kormány – írja Oplatka –, mert Németh Miklós szerint a magyar fél idejében értesítette Ausztriát. Ugyanezt erősítette meg Eva Nowotny nagykövet, Vranitzky kancellár tanácsadója is. A Sopronpusztánál átmenekült keletnémetek elmondták, hogy őket elsőként az osztrák csendőrség regisztrálta, majd később a bécsi NSZK-követség személyzete.[38]

A piknik itthoni lebonyolítása azonban nem volt jól megszervezve. Bár Németh Miklós állítja, hogy megegyezett a belügyminiszterrel, miszerint aznapra felfüggesztik a határőrség szolgálati szabályzatát, e hír máig tisztázatlan okból nem jutott el a határátkelőnél öt társával együtt szolgálatot teljesítő Bella Árpád alezredeshez, aki ráadásul a kritikus percekben egyik felettesét sem tudta elérni. A felelősségáthárítás működött. Hogy nem történt tragédia, az egyedül Bella Árpád érdeme, aki nem próbálta meg feltartóztatni a dom-

37 Oplatka 2010, 64–65.
38 Uo. 65.

bos terepen a takarásból hirtelen előtűnő és a határőrök felé rohanó több száz keletnémetet. Még a nyugati sajtó is előre készült az eseményre, egyedül a szolgálatot teljesítő határőrtiszteket „felejtették el" értesíteni, hogy mire számítsanak. A burgenlandi hatóságok szerint ez alkalommal több mint hatszáz NDK-polgár hagyta el Ausztria felé Magyarországot. A menekülteket külön autóbuszokkal az NSZK bécsi nagykövetségére szállították, majd vonattal utaztak az NSZK-ba.

A *Salzburger Nachrichten* című osztrák napilap a következőket írta összefoglalójában: *„Ausztriában barátságosan fogadták a menekülteket, a helyiek sokszor pénzt adtak nekik, hátrahagyott csomagjaikat a Magyarországról hazatérő osztrák turisták hozták át a határon, a csendőrség tisztviselői autóbuszokon szállították a menekülteket a burgenlandi St. Margarethenbe, és ellátták a kimerült embereket. A menekültek beszámolóiból kiderült, hogy az autóikat és egyéb csomagjaikat részben Magyarországon hagyták. Sokan említették azt is, hogy a páneurópai piknikről azokról a röplapokról szereztek tudomást, amelyeket a budapesti német nagykövetség előtt osztogattak a kiutazni szándékozóknak. A szabadság mámora egészen a bécsi Westbahnhofig áradt."*[39]

A több mint hatszáz keletnémet menekülése nagy nemzetközi figyelmet keltett. Erich Honecker az eseményről a következő nyilatkozatot tette a Daily Mirrorban: *„Habsburg röplapokat terjesztett még Lengyelországban is, melyeken a keletnémet nyaralókat piknikre hívták. Amikor a keletnémetek megérkeztek a piknikre, ajándékokat, ételt és német márkát adtak nekik, és rábeszélték őket, hogy jöjjenek Nyugatra."* A kormány a szocialista országokat megnyugtatandó, keménységet sugárzó gesztusokat tett: megerősítették a határőrizetet, az NDK-s polgárokat visszaküldték az ország belsejébe, és nagy visszatetszést keltve a munkásőrséget is kivezényelték a határra. A Budapesten és az egész ország területén kempingező, kiváró keletnémetek kedélyállapotát azonban a tömeges áttörés után már nehéz volt megnyugtatni. Osztrák oldalról folyamatosan igyekeztek segíteni a menekülők dolgát: útjelzőket, zászlókat helyeztek ki, kivilágították a templomtornyokat, és személyesen is mentettek, akit tudtak.[40]

39 Vranitzky 2008, 16.

1989. augusztus 21-én tragikus esemény keltett feltűnést: Kurt-Werner Schulz harminchat éves keletnémet menekülőt dulakodás közben lelőtték Kőszeg térségében. A határőr nem szándékos lövést adott le, saját testi épségét védte, amikor a rátámadó Schulz el akarta venni a fegyverét, így az esetet balesetnek minősítik. Fennállt a veszélye, hogy a Magyarországot eddig övező nyugati jóindulat elpárolog.[41] Schulz felesége 2008 végén a ZDF-nek adott interjújában elmondta, hogy férje „hősként", egy magyar határőr gépkarabélyával akarta átlépni a határt.

A két német állam vitájában Magyarország egyre kényelmetlenebb szerepbe kényszerült. A Külügyminisztériumban augusztus folyamán szinte egymásnak adta a kilincset az NSZK és az NDK nagykövete. Keletnémet állampolgárok már Prágában és Varsóban is a nyugatnémet követségre menekültek, de a közös fellépésre tett magyar javaslat elől a csehszlovák és a lengyel vezetés elzárkózott. A Külügyminisztériumban végül arra jutottak, hogy mivel az 1969. évi magyar–NDK egyezményt a három hónapos felmondási határidő miatt nem érdemes felmondani, ezért annak kényes pontjait egyszerűen felfüggesztik.

Így kerülhetett sor az 1989. augusztus 22-i döntésre a menekültek szabad távozásáról, amely alkalmon jelen volt Németh Miklós miniszterelnök, Horváth István belügyminiszter, Horn Gyula külügyminiszter, Borics Gyula, az Igazságügyi Minisztérium államtitkára, valamint Jenei György és Mohai László, a miniszterelnök két tanácsadója. A miniszterelnök meghallgatta a résztvevőket, majd kimondta a döntést a határ megnyitásáról. Amikor Horváth belügyminiszter megkérdezte, hogy ez akkor azt jelenti-e, hogy Magyarország a két német állam vitájában a nyugatnémetek oldalára áll, akkor Németh határozott igennel felelt.[42] Megbízták Horváth István bonni nagy-

40 Koch 2010, 77.

41 Az esetet Szalay Péter részletesen feldolgozza a 2006-ban készült *Határeset* című dokumentumfilmjében.

42 Oplatka 2008, 198–199.

követet (a belügyminiszter névrokona), kérjen időpontot Kohl kancellártól egy mielőbbi találkozóra, amelyet augusztus 25-ére sikerült is előkészíteni.

Előtte, augusztus 22-én délután azonban a magyar kormány szűkebb kabinetje arról is döntött, hogy a nyugatnémet követségen tartózkodó NDK-menekülteket külföldre viszik, amit a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának (ISRC) Budapesten tevékenykedő kiküldöttei is szorgalmazták. Mivel szállítóeszközként csak nyugati repülőgép jöhetett számításba, az ISRC svájci repülőgépet bérelt. A 108 menekültnek vöröskeresztes úti okmányokat állítottak ki, s autóbuszokon Ferihegyre szállították őket. Repülőgépük éjjel 3 óra 30-kor szállt le Bécs-Schwechat repülőterén, ahol három autóbusz várta őket. Reggel 7 óra körül pedig Passau közelében már átlépték a nyugatnémet határt.[43]

Az előzetes megbeszéléseknek megfelelően szigorú titoktartás mellett augusztus 25-én Németh Miklós és Horn Gyula Bonnba repült, majd a közeli gymnichi kastélyban megbeszéléseket folytattak Kohl kancellárral és Genscher külügyminiszterrel. Németh tájékoztatta Kohlt, hogy rövid időn belül megnyitják a határt. Kohl elérzékenyült a magyar döntés hallatán, de aggódva érdeklődött a szovjet reakciók iránt, és bár diszkréciót ígért Németh Miklósnak, a tárgyalás után mégis felhívta Gorbacsovot, hogy tájékozódjon a kérdésről. Németh Miklós kijelentette továbbá, hogy a magyarok nem folytatnak emberkereskedelmet, és nem is kérnek ellenszolgáltatást a lépésért, sőt a Bajorország és Baden-Württemberg által biztosított ötszázmillió márkás hitelszerződés aláírását is elhalasztotta, hogy senki ne kapcsolhassa össze ezt a döntéssel. A magyar miniszterelnök Magyarország reformfolyamata számára az NSZK-tól és az egész Nyugattól kért támogatást. Kohl kancellár három cselekvési szintet látott: mit tud tenni az NSZK, mit tud tenni az Európai Közösség, és mit tud tenni az Egyesült Államok.[44]

43 Uo. 202–205., illetve Horn 1991, 242.

44 A megbeszélésről a négy résztvevő visszaemlékezései bizonyos pontokon ellentmondásosak. Oplatka megkísérli ütköztetni őket, lásd Oplatka 2008, 208–216. Genscher külügyminiszternek a tárgyalásról készített feljegyzését közli: Németh 2010, 401–403. Ebben azonban nincs szó a határnyitásról.

A határnyitásról kapott tájékoztatás után Kohl felhívta Franz Vranitzkyt, s megkérdezte, engedélyezi-e Ausztria a keletnémetek átutazását, és hajlandó-e a szükséges szállítási eszközöket rendelkezésre bocsátani. Vranitzky azonnal minden támogatást megígért. Genscher különmegbízottja, Michael Jansen a szállítási problémák rendezésére augusztus 30-án megjelent Mocknál. Az NSZK bécsi nagykövete, Dietrich Graf von Brühl szerint a követség a logisztika és a költségek fedezésére augusztus utolsó napjaitól kezdve megfeszített munkával egyeztetett az osztrák külügyminisztérium konzuli osztályával.[45]

Bár a gymnichi találkozóról csak kósza hírek keringtek, a keletnémet menekültek bizakodni kezdtek sorsuk jobbra fordulásában. Augusztus 29-én a következő nyílt levelet bocsátották ki: *„Az utóbbi napok eseményeit látva helyesnek tartjuk, hogy ezúton mondjunk köszönetet a magyar kormánynak a megértő befogadásért és a lakosságnak a támogatásért. Mulasztásnak tartanánk, ha ugyanezen az úton nem emelnénk ki külön a Máltai Szeretetszolgálat munkatársainak áldozatkész tevékenységét. Mint olyan emberek, akik a nemzetközi jog érvényes normáit és azokat a kötelezettségeket akarják igénybe venni, melyeket a Német Demokratikus Köztársaság a helsinki záróokmány aláírásával magára vállalt, kérvényezzük a problémánk pozitív megoldását."*[46]

Horn külügyminiszter Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettes kíséretében az NDK kormányának meghívására 1989. augusztus 31-én Kelet-Berlinbe repült, ahol Oskar Fischer külügyminiszterrel és Günter Mittag politikai bizottsági taggal tárgyalt,[47] eredménytelenül. *„Mit kezdjek azzal, amit maga elmondott? Maguk semmit sem ajánlanak, csak a régi álláspontjukat ismételgetik! Ez megerősít abban, hogy helyesen döntöttünk. Ez pedig a következő!"* – replikázott Horn. Erre Fischer: *„Hiszen ez zsarolás! Sőt árulás! Tudja-e, hogy ezzel cserben hagyják az NDK-t, s átállnak a másik oldalra? Ennek magukra nézve nagyon súlyos következményei lesznek."*[48] Szeptember 1-jén reggel azt üzente

45 Oplatka 2008, 212.

46 Uo. 223.

47 Németh 2010, 407–409.

48 Horn 1991, 249.

Bonnba, hogy az *„áttelepülők ügyét tíz napon belül átfogóan rendezzük. A magyar lépések lebonyolításához időben igényelünk osztrák–NSZK közreműködést"*.

Az NDK külügyminisztériuma Horn Gyula kérdéseit 1989. szeptember 4-én írásban válaszolta meg a magyar Külügyminisztériumnak. Ebben azt kérték Magyarországtól: ne engedje kiutazni az NDK polgárait harmadik országba, amelyre nem érvényesek az utazási dokumentumok; teljes következetességgel szólítsa fel az NDK-ba való visszautazásra az NDK Magyarországon tartózkodó állampolgárait, akik harmadik államba szándékoznak kiutazni, és biztosítsa ennek szervezeti feltételeit; támogassa az NDK minden intézkedését, s vegye rá őket az NDK-ba való visszatérésre.[49] Az NDK külügyminisztériumának irata a realitások teljes félreismerésén alapult.

Az 1989. szeptember 7-i kormányülésen a már augusztus 22-én eldöntött határnyitásról formális, de még nem nyilvános döntés született. Horn külügyminiszter hat pontban sorolta fel a szűkebb körben hozott döntéseket. Kifejtette: Magyarország nem tartja magára vonatkozóan kötelezőnek az 1969-ben kötött szerződés függeléki jegyzőkönyvét; véget kell vetni a határ illegális átlépésének; az intézkedések vasárnap fognak életbe lépni; az, hogy Magyarország visszaadta az NDK-nak a határsértőket, az NDK-nak egyoldalú előnyt biztosít; a nemzetközi szerződések értelmében a humanitárius megoldás Magyarország érdeke; a megoldás nem sérti az NDK-s állampolgárságot.[50] Horn így megszerezte a kormány jóváhagyását a tervezett határnyitáshoz. Még aznap délután fogadta Alexander Arnotot, az NSZK budapesti nagykövetét és Michael Jansent, Genscher megbízottját, s közölte velük, hogy a kormány döntött, és szeptember 10-én este jelentik be az aznap éjféli határnyitást.

Jansen másnap Bécsbe utazott, hogy véglegesítse az osztrák kormányszervekkel a menekültek szállítását. Az NDK-s állampolgárok utazásának kérdése elsősorban Ausztria és az NSZK ügye volt. A bécsi belügyminisztérium kérdésére, hogy ki fogja mindezt megfizetni, Jansen azt válaszolta: „Mi."

49 Németh 2010, 411–413.
50 Oplatka 2008, 240–241.

Amikor az osztrák fél pontosabb garanciákat kért, végül Kohl kancellárt érték el, aki Jansen kérdésére hangosan válaszolt: „Hogy mibe kerül, az mindegy!"

Szeptember 8-án Kovács László külügyi államtitkár táviratban készítette fel a magyar diplomáciai képviseleteket a készülő határnyitásra. *„Az NDK-állampolgárok szabad távozásának lehetőségét 11-én biztosítjuk. Ezt 10-én 19.00 órakor hozzuk nyilvánosságra. [...] A nyilvánosságra hozatalt követően a megnyilatkozásaiban a következőket hangsúlyozza: a magyar kormányt humanitárius és emberi jogi szempontok vezérelték; a két német állam tárgyalásai nem jártak eredménnyel; ezek után a kezelhetetlenné vált probléma megoldására nem láttunk más lehetőséget, mint az MNK és az NDK között a vízummentes utazásról kötött egyezmény vonatkozó pontjai hatályának felfüggesztését és annak lehetővé tételét, hogy az NDK hazatérni nem kívánó állampolgárai az NDK úti okmányokkal elhagyhassák az MNK területét minden olyan ország felé, amely hajlandó átengedni vagy befogadni* őket. *Amennyiben olyan feltételezéssel találkozik, hogy a kérdés kezeléséért az MNK gazdasági előnyt kért vagy fogadott el, utasítsa vissza."*[51] Kovács még ezen a napon hivatalos jegyzéket adott át az NDK-nagykövetnek a magyar döntésről, és hivatalosan tájékoztatta Vladlen Puntusz budapesti szovjet ügyvivőt a várható eseményről. Ugyanaznap este Honecker levelet küldött Nyers Rezsőnek, az MSZMP elnökének, akitől a határnyitás elhalasztását kérte. Így pártvonalon próbált eredményt elérni, de ezt másnap a magyar pártközpontban nemleges viszonválasszal illették.[52]

Ezek után minden akadály elhárulhatott az elől, hogy Horn Gyula 1989. szeptember 10-én, vasárnap este 19.00-kor a Magyar Televízió *A Hét* című műsorában nyilvánosan is bejelentse a döntést az aznap éjféli határnyitásról. A nyugatnémet csatornák élőben közvetítették az adást, és már aznap este négy-ötezren hagyták el Magyarországot.

Ausztria partner volt a határnyitásban. Az Osztrák Vöröskereszt (ÖRK) azokat a menekülteket is kiszállította a magyarországi táborokból – írja Op-

51 Oplatka 2008, 245–246.
52 Nyers Rezső Erich Honeckernek küldött üzenetét és Gerd Vehres budapesti NDK-nagykövet 1989. szeptember 10-én Berlinbe küldött táviratait lásd Németh 2010, 415–422.

latka –, akiknek nem volt saját gépkocsijuk. Az ÖRK már szeptember 10-én ellátási állomásokat létesített a határátkelőhelyeken. Osztrák területen élelmiszert, szükség esetén gyógyszert és orvosi segélyt kaptak. Az autósoknak térképet és hétszáz schilling készpénzt nyújtottak át üzemanyag-vásárlásra. Szeptember 11-én a reggeli órákban a Vöröskereszt a négy magyarországi táborba hetvenöt autóbuszt küldött, amelyek négyezer személlyel estefelé értek Ausztriába, és folytatták útjukat az NSZK felé. Az osztrák hatóságok csak NDK-s állampolgároknak engedélyezték a beutazást, s szeptember 15-én kora reggelig 13 674 Magyarországról érkező állampolgárt regisztráltak. November 5-éig az NDK állambiztonsága mintegy ötvenezer kiutazóról tudott.[53]

„Európa egysége mellett tették le a garast mindazok, akik ezekben az időkben mellettünk álltak, akik a döntő pillanatban megadták az embereknek a lehetőséget, hogy megvalósíthassák álmaikat. Mindannyian biztosak lehetnek benne, hogy mi, németek ezt sosem felejtjük el nekik. Kérem, engedjék most meg nekem, hogy az emlékezés eme óráján a következő szavakkal zárjam beszédemet: Köszönjük, Magyarország!"[54] – összegezte a történeteket a határnyitásra emlékezve Hans-Dietrich Genscher.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. fond 5. csomag. Az MSZMP Politikai Bizottsága iratai

M-KS 288. fond 62. csomag. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága iratai

XIX-J-1-j Külügyminisztérium. TÜK-iratok. Ausztria

53 Oplatka 2008, 254–255.
54 Genscher 2010, 12–14.

IRODALOM

Borhi László 2010: A nagyhatalmak és Kelet-Európa felszabadulása 1989-ben. In Gyarmati György (szerk.): *A páneurópai piknik* és határáttörés húsz év távlatából. Sopron Megyei Város Önkormányzata–L'Harmattan Kiadó, Sopron–Budapest

Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* MTA BTK TTI, Budapest

Bozóki András 1991: *A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból.* In *Valóság,* 1991/8., 16–33.

Deák Ernő 2010: Magyarország a külpolitikai változások szövevényében. A páneurópai piknik osztrák sajtótudósítások alapján. In Gyarmati (szerk.): *A páneurópai piknik és a határáttörés húsz év távlatából.* Sopron Megyei Város Önkormányzata–L'Harmattan Kiadó, Sopron–Budapest

Genscher, Hans-Dietrich 2008: A határnyitásra emlékezve. In *Az első tégla a berlini falból.* Készült a Magyar Köztársaság kormányának megbízásából. Budapest

Horn Gyula 1991: *Cölöpök.* Zenit Könyvek, Budapest

Horváth István–Németh István 1999: *... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990).* Magvető, Budapest

Horváth István 2009: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991.* Corvina, Budapest

Koch, Nikolaus beszámolója 2008. In *Az első tégla a berlini falból.* Készült a Magyar Köztársaság kormányának megbízásából. Budapest

Kohl, Helmut 1998: *Németország egységét akartam.* Zrínyi Könyvkiadó, Budapest

Németh István 2004: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig.* Aula Kiadó, Budapest

Németh István 2010: *A Német Demokratikus Köztársaság 1949–1990. Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest

Oplatka András 2008: *Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra.* Helikon–Századvég, Budapest

Oplatka András 2010: A páneurópai piknik – ismert tények és fehér foltok. In Gyarmati György (szerk.): *A páneurópai piknik és határáttörés húsz év távlatából.* Sopron Megyei Város Önkormányzata–L'Harmattan Kiadó, Sopron–Budapest

Vági Attila 2010: Magyarország és a német egység (1989). In Németh István: *A Német Demokratikus Köztársaság 1949–1990. Összegzés és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest

Vranitzky, Franz visszaemlékezése 2008. In *Az első tégla a berlini falból.* Készült a Magyar Köztársaság kormányának megbízásából. Budapest

VÖRÖS GÉZA

Egy orientalista élete a magyar titkosszolgálat szemével

Sinor Dénes a Kádár-kori politikai rendőrség látókörében

Tanulmányomban a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2011-ben elhunyt tiszteletbeli tagjának, Denis Sinor, vagyis Sinor Dénes életpályájának, valamint a Kádár János nevével fémjelzett, 1956 és 1989 közötti pártállami korszak magyar titkosrendőrségének a kapcsolatát kívánom bemutatni. Sinor mint ismert orientalista már 1952-ben a magyar politikai rendőrség látókörébe került,[1] bár vele a magyar állambiztonsági szervek részéről a leplezett kapcsolatfelvétel csak 1957-ben történt meg. Azonban ezt követően több mint harminc éven keresztül állt megfigyelés alatt, a személyére vonatkozó dokumentumokat „Ravaszdi" fedőnéven nyitott dossziéban helyezték el.[2] E fedőnévválasztást egy, a hírszerzés által 1957 nyarán Sinorról készített jelentéshez fűzött operatív tiszti megjegyzés magyarázza meg. E szerint Sinor Dénes *„egy igen jelentős tudású, sokoldalú, képzett tudós ember, aki azonban ugyanakkor nagyszerű gyakorlati készséggel rendelkezik. Adott esetben nagyon is ügyes, ravasz tud lenni"*.[3]

1 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 116. „Ravaszdi" ügye. Lezárási javaslat, 1960. július 21.

2 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1–2. A Sinor Dénes személyével foglalkozó hírszerző tisztek által összegyűjtött, több mint négyszáz oldal terjedelmű dokumentumhalmazt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őrzi. Természetesen a kutató e forráson kívül még számos állambiztonsági iratban találkozhat Sinorra vonatkozó dokumentummal.

3 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 41. „Ravaszdi" ügye, 1957. június 10.

Sinor Dénes 1916. április 17-én született Schiffer Dénesként, egy római katolikus családba Kolozsvárott.[4] Édesapja katonatiszt volt, harcolt az első világháborúban, őrnagyi rangban szerelt le, majd a nagyiparban helyezkedett el.[5] Édesanyja gazdag, több bérházzal rendelkező családból származott. Házasságukból két fiuk született. A szülők az 1920-as évek elején elváltak. Az édesapa nemsokára újraházasodott, e kapcsolatból Sinornak egy leány féltestvére született. Az édesanya anyagi helyzete a válást követően folyamatosan romlott, ezért 1938-ban öngyilkosságot követett el.[6] Sinor a gyerekkorát főként Budapesten töltötte, de szülei válása miatt kamaszkorában gyakran tartózkodott apja makói birtokán. Így középiskolai tanulmányait jórészt magántanulóként végezte. Hat nyarat töltött a svájci Vevey város francia nyelvű internátusában.[7] Ennek, valamint nagyszüleinek köszönhetően kiválóan megtanult németül és franciául. Érettségi vizsgáját a budapesti Érseki Katolikus Reálgimnáziumban tette le, többek között angol és latin nyelvből is.

Sinor 1934-ben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karának hallgatója lett, ahol Német Gyula nyelvész, turkológus terelte a figyelmét a török világra és nyelvekre. Később a keleti nyelvek elismert szakértője, az orientalista Ligeti Lajos tanítványaként szerzett tudást a mongol nyelvről, a belső-ázsiai történelemről és az altaji filológiáról.[8] 1937-től Németországban, majd 1939-től Franciaországban folytatta tanulmányait. 1938-ban nevének magyarosítását kérte azzal az indokkal, hogy *„az egész életemet a tudomány művelésének óhajtom szentelni. Hűséggel és hálával kívánom ez irányú szerény működésem során szolgálni hazámat, jó honfiúi érzés ösztönöz arra, hogy magyar voltomat*

4 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 46. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.
5 Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány*, 2005/7. 883. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.
6 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 52. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.
7 *Elhunyt Sinor Dénes erdélyi születésű nyelvész, történész és filológusprofesszor.* MTA hírei, 2011. január 19. http://old.mta.hu/mta_hirei/elhunyt-sinor-denes-nyelvesz-tortenesz- es-filologus-professzor-126858/, 2018. február 1.
8 Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány*, 2005/7. 884. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.

külföldön is kidomborító néven tehessem meg. Nemzeti szempontból is kívánatos, hogy bel- és külföldi tudományos dolgozataim ne idegen hangzású név alatt jelenjenek meg".[9] Tudományos munkájának elismeréseként két évig volt Horthy-ösztöndíjas, 1937-ben magkapta a Székesfőváros Jubiláris Ösztöndíját, valamint 1937–1938 folyamán kétszer is a berlini Collegium Hungaricum hallgatója volt.[10]

1939-ben édesapjának ösztönzésére is kérvényezte Hóman Bálint kultuszminiszternél, hogy küldjék ki Párizsba az École des Langues Orientales-ba, magyartanárnak. Ott a kor egyik legnevesebb orientalistájánál, Paul Pelliot-nál folytatta tanulmányait. Azonban a második világháború kitörése és a németek bevonulása Párizsba új irányba terelte Sinor tudományos pályáját. Rövid ideig a párizsi Magyar Tudományi Központ vezetője lett, de az intézet belső ellentétei miatt, valamint a német megszálló hatalom zaklatásai elől a Vichy-kormányzat vezette francia területre menekült, és Toulouse városa mellett egy kis kolostorban húzta meg magát. Ebben a háborús időszakban találta ki Sinor a „Közép-Eurázsia" kifejezést, és tartotta meg első ilyen témájú előadását a Toulouse-i Institut Catholique-ban.[11] A németek egyre erősödő jelenlétének következtében többször is lakóhelyet kellett változtatnia. Ennek során került kapcsolatba a francia ellenállással, majd a francia haderő katonája lett. Amikor 1945-ben leszerelt, megkapta a francia állampolgárságot.

A második világháború befejezését követően, 1947-ben meglátogatta bátyját Londonban, illetve elment Cambridge-be, hogy találkozzon 1945-ben elhunyt mentorának, Pelliot-nak egyik volt munkatársával. Az egyetemi

9 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 47. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.
10 Sinor Dénes. *Múlt-kor*, 2012. augusztus 29. https://mult-kor.hu/20120829_sinor_denes, 2018. február 2.; Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány*, 2005/7. 885–886. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.; *Elhunyt Sinor Dénes erdélyi születésű nyelvész, történész és filológusprofesszor.* MTA hírei, 2011. január 19. http://old.mta.hu/mta_hirei/elhunyt-sinor-denes-nyelvesz-tortenesz-es-filologus-professzor-126858/, 2018. február 1.
11 Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány*, 2005/7. 887–888. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.

városba tett látogatása alkalmával bemutatták az egyetem sinológiaprofesszorának, Gustav Halounnak, aki felismerve Sinor tehetségét, tanári állást ajánlott neki az Orientalisztikai Intézetben.[12] Itt 1948 és 1962 között tanított, kezdetben mongol nyelvet, majd más altajisztikai kurzust is vezetett. 1956-tól magyar nyelvet is oktatott a hallgatók számára.

A magyar állambiztonság Sinor személyével a cambridge-i tartózkodása alatt kezdett behatóbban foglalkozni. A pontos dátum sajnos nem derül ki az iratokból, mert a vele kapcsolatban 1956 előtt gyűjtött anyagok legnagyobb része elveszett. Az dokumentálható biztosan, hogy személye 1953-ban került először a politikai rendőrség látókörébe. Egy véletlenszerű levélellenőrzés során kiderült, hogy Csató Istvánné, az Állatforgalmi Vállalat munkatársa levelezési kapcsolatban áll *„egy Angliában élő (Cambridge) magyar származású férfivel, akinek az ENSZ-szel van kapcsolata, előadásokat szokott tartani ott"*.[13] Vélelmezhetően személyét ekkor még nem sikerült azonosítaniuk az államvédelmi szerveknek.

Azonban 1954-ben a politikai rendőrség hírszerző tisztjei egy Cambridge-ben szervezett orientalistakongresszus kapcsán – amelyre az első világháború óta először kaptak meghívást szovjet tudósok is – már egyértelműen figyelemmel követték tevékenységét. Sinort a kongresszuson a világ Kelet-kutatóit tömörítő International Union of Orientalists titkárává választották, aki ebbéli minőségében tudomásul vette, hogy a Szovjetunió is csatlakozott a szervezethez. A politikai rendőrség az 1956. évi munkatervében Sinorral kapcsolatban négy pontban foglalta össze az elvégzendő feladatokat. E szerint: *„társadalmi kapcsolatok és segédanyagok alapján információ beszerzése »Ravaszdi« személyére vonatkozóan, az International Union of Orientalists szervezet feldolgozása, idehaza folytatni a IV. [belső elhárítás – V. G.] Osztály segítségével, megállapítani, hogy a magyar orientalisták közül van-e valakinek vele kapcsolata, tervet kidolgozni a személyes kapcsolat kiépítésére"*.[14] És bár úgy tűnik, hogy mind Angliában, mind Sinornak az 1948. évi, illetve az 1956. nyári hazalátogatásai során szerettek volna közelebb kerülni a személyéhez, mindez nem járt sikerrel.

Sinor akkor került ismét a magyar hírszerzés figyelmének középpontjába, amikor az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően vízumért fordult a magyar követséghez, és kijelentette, cserébe ráveszi a Cambridge-i Egyetem vezetését arra, hogy nyújtsanak anyagi segítséget a harcokban megsérült Eötvös Loránd Tudományegyetem épületének rekonstruálásához.[15] 1957-ben az angol diákok által Cambridge-ben megalakított Angol–Magyar Társaság elnöke lett. A magyar kultúra bemutatásához a követség munkatársainak segítségét kérte, akik ennek köszönhetően jó kapcsolatot alakítottak ki Sinorral, aki így akaratán kívül információkkal látta el a magyar hírszerzést, többek között az Angliába emigrált magyar egyetemistákról. Mivel azonban e társaság szemben állt a magyar kommunista rendszerrel, és azt súlyos kritikákkal illette, Sinor – aki egész élete folyamán igyekezett távol tartani magát a napi politizálástól.[16]

Az állambiztonság Sinornak a cambridge-i oktatói tevékenységét, egyetemi és tudományos kapcsolatait rendkívül fontosnak ítélte meg. Egy 1957 augusztusában készült javaslat szerint: *„Sinor Denist 1954 óta ismeri a londoni rezidentúra. Rokoni, baráti és egyéb kapcsolatainak felderítését s az ő itthoni tanulmányozását 1957. június folyamán kezdtük meg. Sinor Denissel való foglalkozásuk célja: a Foreign Office, más kormányzati és pénzügy-gazdasági szervek irányításában meglévő kapcsolatainak, hírszerző lehetőségének felderítése, s ha megfelelő lehetőségekkel rendelkezik, előkészítjük bevonásra. Bevonása esetén a hírszerző lehetőségein kívül a Cambridge-i Egyetemen magyar nyelvet tanuló angol diákok közül azoknak a tanulmányozására és a bevonás végrehajtására használnánk fel, akik az egyetem elvégzése után a minket érdeklő objektumokba mennek dolgozni."*[17] Vagyis egy angliai, elsősorban tudományos és külügyi területen

12 Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány,* 2005/7. 888. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.

13 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 26. Csató Istvánné kihallgatása, 1953. április 7.

14 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 45. „Ravaszdi" ügye, 1957. július 18.

15 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 48. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.

16 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 88. Sinor Denis egyetemi tanár ügyében, 1958. február 3.

17 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 72. Sinor Denis a Cambridge-i Egyetem tanára ügyében, 1957. augusztus 8.

működő ügynökhálózat kiépítésére kívánták Sinor személyét felhasználni. Hogy mindez nem valósult meg, abban egyrészt nagy szerepe volt a kádári diktatúrát képviselő magyar követségi alkalmazottakkal szembeni ösztönös távolságtartásnak, másrészt valószínűleg az angol kémelhárítás tisztjei is jelezhették számára, hogy a diplomáciai fedéssel dolgozó állambiztonságiak igyekeznek kivetni rá a hálójukat.

Ezt a sikertelenséget jelzi egy 1960. július 21-én készült jelentés is, amely szerint: *„»Ravaszdi« a Foreign Office Intelligence Departmentjének az ügynöke vagy hivatásos tisztje. Saját kijelentései mellett ezt bizonyítja a követséggel kapcsolatos tevékenysége (főleg 1956-ban), egyes követségi beosztottak megközelítési módszere. Egymagában beosztása is e mellett szól: magyar nyelvet tanít jövendő diplomatáknak, hírszerző tiszteknek."*[18] Sinorral mint szóba jöhető hálózati személlyel beszervezés céljából foglalkozott az állambiztonság. Azonban 1960-ban Sinor visszahúzódó magatartása, illetve a hírszerző tisztek tanácstalansága miatt a budapesti központ elállt az orientalista beszervezésének kísérletétől.[19] Mindezek ellenére alig másfél hónappal később, amikor Sinor a magyarországi kollégái meghívására hazalátogatni készült, és a beutazáshoz szükséges vízum megigénylésével fordult a konzulátushoz, a politikai rendőrség hírszerző tisztjei ebben a tudós tanulmányozásának és a vele való kapcsolatfelvételnek az újabb lehetőségét látták meg, amely reményeik szerint talán meghozza a beszervezés sikerét is. Mindenesetre Sinor személyét, ahogy fogalmaztak „a központ utasítása értelmében itt egyelőre társadalmi kapcsolatként kezeljük".[20]

A londoni rezidentúrán dolgozó állambiztonsági tisztek számára a remélt siker elmaradt, mivel Sinor, sokadszori meghívást követően, 1961-ben egy félévre Bloomingtonba ment vendégtanárnak az Indiana Egyetemre, hogy altajisztikát tanítson.[21] Ez a lehetőség annyira megtetszett neki, hogy ott

18 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 116. „Ravaszdi" ügye. Lezárási javaslat, 1960. július 21.
19 Uo.
20 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 117. Ravaszdi ügye. Jelentés, 1960. szeptember 4.
21 Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány,* 2005/7. 891. http://www.matud.iif.hu/2005-07.pdf, 2018. február 1.

maradt, és már 1962-ben professzori kinevezést is kapott. A bloomingtoni egyetem az amerikai uralisztikai és altajisztikai kutatások központja volt, ahol több, uráli és altaji nyelvekkel kapcsolatos kézikönyvet adtak ki. Sinor 1963-ban megszervezte az Uráli és Altaji Tanulmányok Intézetét, amelynek 1981-ig volt igazgatója. Vezetőként Közép- és Belső-Ázsia társadalmának, kultúrájának, nyelveinek kutatása mellett nagy figyelmet fordított nemcsak a magyar kutatókkal való kapcsolattartásra, hanem a magyar nyelvnek, történelemnek, kultúrának az amerikai diákokkal való megismertetésre.

A magyar nyelv sokáig csak az urál-altaji program egyik elsajátítható tantárgyaként szerepelt. Azonban Sinor az egyetemi képzésben a magyar nyelv és irodalom mellé beemelte a magyar történelem és kultúra oktatását, így vált az Uráli és Altaji Tanulmányok Intézetének egyik legfontosabb szakjává. Sinor ezzel párhuzamosan tagja lett a bloomingtoni egyetem keretén belül működő Inter-University Comitteenek, amely az egyetem külföldi cserekapcsolatait bonyolította, elsősorban a szocialista országok felé. 1963-ban megszervezte a National Defence Education Centert, amelytől – ahogy más hasonló központoktól is – az amerikai kormányzat elvárta politikájának támogatását. Ezen tevékenységével Sinor továbbra is fenntartotta a magyar hírszerzésnek a személye felé irányuló figyelmét, így a bloomingtoni évei alatt is szoros megfigyelés alatt tartották. Őt magát részben azért tartották fontosnak, mert az általa vezetett intézmény hallgatóiban az Amerikai Egyesült Államok titkosszolgálatainak utánpótlását látták, részben pedig pont ennek elhárítása okán rajta keresztül akartak kapcsolatokat kiépíteni és információkat gyűjteni az amerikai hírszerzés tevékenységéről.

A Sinor vezette intézetben az urál-altaji nyelvek mellett tanították a hallgatóknak a kommunizmusról és a kelet-európai régióról szóló ismereteket is. Az Uráli és Altaji Tanulmányok Intézete azért is foglalt el különleges helyet a hungarológia tudományában, mert itt – szemben más egyetemekkel – nemcsak a magyar nyelvet oktatták, hanem számos magyar vonatkozású tárgyat is el kellett sajátítaniuk a hallgatóknak. Ebben Sinor részben a magyar emigráció tagjaira kívánt támaszkodni, részben pedig, és ezt magyarországi látogatásain is hangsúlyozta, szeretett volna meghívni itthoni tanárokat, óraadói státuszba. Ennek érdekében természetesen együtt kívánt működni a magyar

állammal. Ezen terve, bár szigorúan tudományos volt, mégis sok munkát adott a magyar titkosszolgálatoknak, mivel tartottak attól, hogy Sinor csak az amerikai titkosszolgálatoknak akar kiépíteni hídfőállást, sőt azt a gyanút is megfogalmazták vele szemben, hogy az amerikai hírszerző szervekkel áll kapcsolatban. Emiatt többször előfordult, hogy az általa felkért magyar tudós nem kapta meg a kiutazáshoz az MTA Elnöki Tanácsának jóváhagyását. Így járt 1964-ben Schütz Ödön, a magyarországi armenisztika megújítója, akinek kiutazását azzal az indokkal utasították el, hogy *„az államnak nem fűződik érdeke, hogy dr. Schütz magyar nyelvet tanítson egy amerikai egyetemen".*[22]

A magyar állambiztonság figyelme még inkább Sinor felé fordult, amikor a hungarológia tudomány ápolásának és terjesztésének érdekében 1979-ben, a Magyar Tudományos Akadémiával együttműködve, a magyar állam támogatásával megszervezte a bloomingtoni Indiana Egyetemen a Magyar Tanszéket, amely mind a mai napig egyik nagyon fontos helyszíne az amerikai hungarológiai oktatásnak. Az állambiztonság az amerikai és a magyar állam tudománypolitikai közeledésének ellenére többször is aggályának adott hangot Sinor személyével kapcsolatban. Ahogy fogalmaztak: *„Sinor munkaköréné1 fogva feltétlenül hivatalos kapcsolatban áll az amerikai hírszerző és elhárító szervekkel, akik hallgatói közül toborozzák az embereik egy részét. Ezért hasznos lenne, ha Sinor Dénest meg tudnánk nyerni, hogy őszinte, részletes, bizalmas tájékoztatást adjon a nemzetvédelmi oktatási törvény alapján folyó munkákról, állami szervekkel meglévő kapcsolatairól."*[23] Azonban az állambiztonsági szervek bármennyire próbálkoztak közel férkőzni Sinor személyéhez, azok a hőn áhított információ- és hírszerzési pozíciók, amelyeket rajta keresztül szerettek volna elérni, nem valósultak meg. Emiatt iratanyagát többször is irattárba helyezték, majd egy esetleges újabb lehetőségben bízva újra elővették, mintegy folyamatosan szem előtt tartva a kitűzött célokat. Végül a Belügyminisztérium III/I-7., az Aktív Intézkedési és Emigrációs Osztálya 1989. április

22 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 319. Szolgálati jegy, 1964. június 22.

23 ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 342. Feljegyzés Denis Sinor ügyében, 1969. január 27.

10-én hozott határozatot, hogy Sinor Dénes dossziéját irattárba helyezik, személyével a továbbiakban „célszerűség hiányában" nem foglalkoznak.[24]

Tanulmányomban a pártállam titkosrendőrségének iratai alapján megpróbáltam felvázolni Sinor Dénes pályafutását. Bemutatni azt az utat, amelyet a hidegháború időszakában egy magyar származású orientalista járt be a világban, valamint, hogy az állambiztonság tisztjei mindezt hogyan látták, és mit gondoltak egy nyelvész tevékenységéről és lehetőségeiről.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

A Sinor Dénes személyével foglalkozó hírszerző tisztek által összegyűjtött, több mint négyszáz oldal terjedelmű dokumentumhalmaz: ÁBTL 3.2.4. K-1832/1–2.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 41. „Ravaszdi" ügye, 1957. június 10.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 46. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 52. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 47. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 26. Csató Istvánné kihallgatása, 1953. április 7.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 45. „Ravaszdi" ügye, 1957. július 18.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 48. Sinor (Schiffer) Denis ügye, 1957. augusztus 1.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 88. Sinor Denis egyetemi tanár ügyében, 1958. február 3.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 72. Sinor Denis, a Cambridge-i Egyetem tanára ügyében, 1957. augusztus 8.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 116. „Ravaszdi" ügye. Lezárási javaslat, 1960. július 21.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 117. Ravaszdi ügye. Jelentés, 1960. szeptember 4.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 319. Szolgálati jegy, 1964. június 22.

ÁBTL 3.2.4. K-1832/1. 342. Feljegyzés Denis Sinor ügyében, 1969. január 27.

24 ÁBTL 3.2.4. K-1832/2. 16. Határozat dosszié irattározására, 1989. április 10.

IRODALOM

Elhunyt Sinor Dénes erdélyi születésű nyelvész, történész és filológusprofesszor. MTA hírei, 2011. január 19. http://old.mta.hu/mta_hirei/elhunyt-sinor-denes-nyelvesz-tortenesz-es-filologus-professzor-126858/, 2018. szeptember 6.

Pallag Zoltán beszélgetése Sinor Dénessel. *Magyar Tudomány,* 2005/7., 883. http://old.mta.hu/mta_hirei/elhunyt-sinor-denes-nyelvesz-tortenesz-es-filologus-professzor-126858/, 2018. szeptember 6.

Sinor Dénes. *Múlt-kor,* 2012. augusztus 29. https://mult-kor.hu/20120829_sinor_denes, 2018. szeptember 6.

Névmutató

A

B

E

F

G

H

I

J

K

N

NY

O

P

R

S

SZ

T

TY

U

V

W

Z

ZS

NEB
NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

DIPLOMÁCIA – HÍRSZERZÉS – ÁLLAMBIZTONSÁG

ÁCIA – HÍRSZERZÉS – ÁLLAMBIZTONSÁG

emzeti Emlékezet Bizottsága és az Eötvös Loránd
ományegyetem Bölcsészettudományi Kara által
17. október 12–13-án Kinek a szolgálatában?
lomácia és állambiztonság címmel megrendezett
ferencia szerkesztett előadásai.

3900 Ft

